

THE KĀVYAPRAKĀŚA

Calcutta Sanskrit College Research Series No. XV

Published under the auspices of the
Government of West Bengal.

Texts No. 10

सान्धिविग्रहिकप्रीधरकृतटीकया समेतः

काव्यप्रकाशः

SANSKRIT COLLEGE
CALCUTTA

1961

Calcutta Sanskrit College Research Series

BOARD OF EDITORS

DR RADHAGOVINDA BASAK, M A., Ph.D., *Chairman*

DR SUNITIKUMAR CHATTERJI, M A., D.Litt. (Lond.)

PROFESSOR DURGAMOHAN BHATTACHARYYA, M A., Kāvya-Sāṅkhya-
Purāṇatīrtha

PROFESSOR ANANTAKUMAR BHATTACHARYYA, Nyāya-Tarkatīrtha

DR GAURINATH SASTRI, M A., D.Litt., *Secretary and General Editor*

THE KĀVYAPRAKĀŚA OF MAMMATA

WITH THE COMMENTARY OF ŚRĪDHARA

(PART TWO)

EDITED WITH INTRODUCTION AND NOTES

BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA,

*Professor of Sanskrit Language and Literature Department of
Post-Graduate Training and Research, Sanskrit College, Calcutta*

Published by.
The Principal, Sanskrit College
1, Bankim Chatterjee Street, Calcutta 12

Price : Rs. 20 00 only

Printed by
Sree Jogesh Chandra Sarkhel
Calcutta Oriental Press (Private) Ltd
9 Panchanan Ghose Lane, Calcutta 9

कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालयगवेषणाग्रन्थमाला — ग्रन्थाङ्कः १५

मरमटाचार्यविरचितः

काव्यप्रकाशः

श्रीपरकृतकाव्यप्रकाशविषेकाख्यटीकया समन्वितः

(द्वितीयो भागः)

उपोद्धातेन टिप्पणीसंयोजनया च

संस्कृतमहाविद्यालयस्थगवेषणादिभागीयसंस्कृतवाक्य-

साहित्याध्यापकेन श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्येण सम्पादितः

१८६३समे शकवत्सरे कलिकातानगरी

प्रकाशितः ।

FOREWORD

In presenting part II of the *Kāvya-prakāśa*, the first part of which was published in this series as early as 1959, I have only to express my personal gratification that Professor Bhattacharyya has completed the task undertaken by him. I believe, the present work will also be received by scholars with as much benefit as the previous one.

In this connection I would like to inform all lovers of Sanskrit Poetics that it has been decided to bring out another edition of the *Kāvya-prakāśa* with the commentary of Paramānanda, an outstanding commentator of Bengal. It will be published under the joint editorship of Professor Bhattacharyya and myself.

GAURINATH SASTRI
General Editor.

PREFACE

It is to be regretted that the second part of this work could not be published by the estimated time. This edition of the *Kāvya-prakāśa* has been, in more than one sense, a venture of a new type. While the plan and the editor's commentary have been the fruits of study during my early years, the implementation of the former, as will be evidenced by a look at the nature and contents of the appendices has been a highly exacting work involving much labour and patience. I can only hope that scholars would kindly take to it with the earnestness that has been put forth for its preparation.

It is my bounden duty to express heart-felt gratitude to the Government of West Bengal, to the Board of Editors and to the Principal for having included this work in the Sanskrit College Research Text Series. To Pandit Dinesh Chandra Sastri and Pandit Nanigopal Tarkatirtha of the Publication Department, high praise is due, for the unfailing care the former has bestowed in going through the proofs and the latter for his ceaseless efforts in expediting the printing of the work. To my learned colleague Professor Durgamohan Bhattacharyya I am indebted for his tracing out a reference to *khalevali yūpa* noted in App. E. Pandit Siddhesvar Panchatirtha, the stipendary research scholar, Sm. Kripamayī Chatterjee Kavyatirtha, M. A., another research scholar in my department and my daughter Sm. Kalyani Bhattacharyya, post-graduate student, Calcutta University, have helped me in the preparation of the appendices. I have to express also my sincere thanks to the scholars, both foreign and Indian, who have, through their letters and reviews in research journals, offered a cordial welcome to the first part of the work.

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA

POSTSCRIPT

No apology is perhaps needed in these days of stereotyped editions of popular texts labelled as critical by way of reiterating the importance and purity of the text of the *Kāvyaprakāśa*, which because of its immense popularity right from the days of its inception, as much as for its terseness,¹ had been tampered with, either way, by omission and by addition as is evident from the emphasis on this item (especially in *ullāsa* X) by early commentators like Rucaka, Mānikyachandra and Śrīdhara.² They have noted with punctilious care this practice of tampering and have assigned reasons³ for rejecting

- 1 The *Śrngāraprakāśa* (of which the first part, containing *prakāśaś* one to eight is now available in print) shows in broad relief distinctness in method and approach from those of the *Kāvyapr.* in *ul.* II & V. Mammaṣa's technique and manner have a pointed reference to *dhvaṇi* and its establishment and relevance in his *alankāra* creed. As appropriate instances we would ask the inquisitive reader to refer to App C esp. in relation to pp. 25, 27, 154, 162-63. Bhoja's discursive and overelaborate treatment forms a striking contrast.
- 2 e. g. in Rucaka's *Sanketa* p. 68. अत गुणस्य वियायाथ युगपदुपपत्ति-मुदाहर्तुं पठनीयम्—'कस्ययस्य तया...इति', p. 68. कमेणेति प्रतीकानन्तरं 'ओषोयन्धस्त्वजति... यौवनेने'ति पाठः; p. 69. कमेणेति प्रतीकानन्तरं 'मधुरि मरुचिरं...हृद्गेहं नतमिति...। अतैकस्यैव दानोपादानयो... परिहृति'रिति पाठः। Śrīdhara invariably follows Rucaka in this respect. Vide fn. 28 on p. 68. दिशा for दशा (p. 148-154) and दुष्ट for कष्ट in the *vr̥tti* on the *Kāv. pr.* p. 187. are tampering of another type.
- 3 e. g. in the case of the *gāthā* अथा एत... (p. 56. *Kāv. pr. vr̥tti*) which is introduced in the commentary, following Rucaka, in Prākṛit original and with the remark एत वक्रबोद्धव्यमिति...; in p. 363. एवमिति...व्यतिरेकतो यथा—हरवन्न विषम...(*Ruc. Sank.* p. 64) and in the verse सप्रदात्मता... (not in the text of Rucaka and Śrīdhara)

particular portions as forming a part of the original work. While we have taken all possible care to present the *Āvyaṣṭakāśa* text in its purity, there have been some lapses⁴ because of the copyist of the press copy for his depending on printed editions and not revising them always in the light of the commentary. This has been the case, mostly in illustrations, specially in those from traceable texts and occasionally, though rarely, in the *vr̥tti*, a notable example of which latter is furnished in pp 45 of the present edition, where the prevalent faulty reading *vede eva* has found a place for *vede iva*.⁵ That this latter, as it appears from the context, is the intended reading is evidenced by the author's furnishing illustration in the *vr̥tti* on *āds*, included in the *svarādis* of the extract therein

It is often argued that such readings have been based on old manuscripts (*cirāntanapustakesu dr̥statvat*) but conscientious scholars do not require to be told that this term in these cases is more or less a misnomer. None of such mss evidences can take us to the time of the earliest commentators. The earliest *Kavyaṣṭakāśa* mss is dated 1158 A D (introduction pp. xiii) and belongs to the Jammu and Kashmir Sanskrit mss collection and is not easily accessible. We are not sure whether the Jesalmere mss (A) as noted in R. C. Parikh's recently published edition of the *Kavyaṣṭakāśa* is a transcript of this.

in that context. Somesvara who reads it in his text remarks on the verse (p 293) — एवमन्येष्वपि दृश्यमिति वचनात् प्रति चतुष्कमेकं वक्षिन्नेदो बहु सम्मत इति 'द्वयदि'ति 'सञ्ज्ञात्मते'ति चोदाहरणद्वय प्रत्यकाराभिप्रायेण न भवति ।

- 4 For other such lapses *vide* p 76 (v 28) दन्तच्छेदपाण्डु for दन्तच्छेदपाण्डु . p 229-230 v. 260 कूर्पर for कूपक, p. 242 (v 294) प्राग्भार for प्राधार, p. 250 (v 310) धरणिधर for धरणिधर

- 5 The objections raised against this reading by Viśvanatha are hardly convincing and had been anticipated and met by earlier commentators like Śrīdhara (*vide* p 46 *Āv. pr. viveka*) in the manner of Bhoja. For a full discussion of this issue *vide* the present writer's paper on *A Passage in the Sabdya darpaṇa* (Poona Orientalist II 1946)

In any case the variants in the readings of this mss and of another mss belonging to the Gujerat Vidyā Sabhā dated 1289 A. D., are very valuable for testing the purity of the *Kāvyaṣaṅkṣa* text. Parikh's edition contains an exhaustive list of the differences in readings from those in prevalent editions (*ibid* Vol. II pp. 1-26.) It has been a source of great satisfaction for us to find that Śrīdhara's readings almost invariably agree with the readings in mss (A,) testifying to the care that the commentator has devoted to this item of his exegetical work. As prominent examples one may note *vede iva* in pp. 45, *arasaśramanī* (v. 60) in p. 105, *tanuvapuranyasan* in p. 320 and *sa'apabhrnti* in the *urti* text in p. 347, where almost all the prevalent editions give wrong readings. Even Mānikyācandra, who was earlier than Śrīdhara and who occasionally indulges in discussions on readings, is not so scrupulous.

With respect to the text of Śrīdhara's own work we are not always on unassailable foundation. The paucity of the mss material (fortunately we have for the entire portion presented in the second part another mss (*kha*) which has been described in introduction pp. vii) and the manner of later commentators' references (they do not cite the text as a rule) have been serious handicaps in our way. Even in this part there have remained a few—a dozen or so—dubious readings, which have been marked as such in this edition. Śrīdhara's text, however, has helped us in improving upon the prevalent, and in many cases, defective readings⁶ of the *Kāvyaśaṅkṣa* (of Bhāmaha), the *Kāvyaḍarśa*, the *Kāvyaśaṅkṣa sūtravṛtti*, the *Dhvanyālokalocana* (of which some examples have been cited already) and the *Vyakṣīpiveka*, to name only five of the promi-

- 6 *Kāvyaśaṅkṣa* (Bhāmaha). 1 12 -in *Kāv pr vi* (p 185), where the reading shown is नाकविलसवर्णाय वृत्तये वसुधनाय च (the printed text reads अरुविलसवर्णाय व्यापये.) Śrīdhara's reading is supported by Someśvara also, *Kāv al* II 201. निर्निमित्तद्वयम् (in *Kāv. pr. vi* p. 370) one printed text reads—निर्निमित्तं हृदयं पुमान्. *Kāv. al. sū ur* (IV. 3 29) in *Kāv pr vi* p 370 where the reading is यदि योगान्मयाद्येयं स्वगान्धर्वादर्शरामिति तन्मयायं (the printed editions read—यदि योगान्मयाद्येयं आद्येयं प्रतिपत्तिरित्यादि सुलार्थं) । The *Dhv. al loc.* (p 34) gives the same reading

ment works laid under contribution by Śrīdhara, of which a few appearing in this part are worth attention. In the case of the first work no early commentary is available for checking and Śrīdhara's readings derive added importance on that score. Someśvara's *Kāvyaṣṭakāśaṅketa* has similarly preserved such readings *entout* e.g. in one notable passage in the *Vyaktiviveka*, where printed editions give a mutilated text.⁷ One passage cited from the *Dbv. āl. loc.*⁸ by Śrīdhara is another pointer where readers have been befooled by the printed text, and present-day scholars have had to look after guesses in arriving at the precise text where inadvertence on the part of a particular scribe (*lekkhavaigunya*) has resulted in an unpardonable error.

In the course of such restorations we come across missing links which fit in well but about which tradition may not be unanimous, e. g. in pp. 195* of the present edition where the reading given is certainly better than that of the printed text, though a different commentator (Someśvara pp. 119) seems to support the prevalent reading. We say, seems to, purposely, for at the end of this citation in the latter work there is an extra sentence (*yaduktam.....*) and this is derived from another author (Hemacandra). This would perhaps indicate that he was using the *Vyaktiviveka* but not citing it. For the general reader the missing link supplied by Śrīdhara is important for

7 *Ibid.* p. 143. केचित्तु धर्मिषर्मोभयात्मनो वस्तुन. प्रतिपत्तये पुनः स एव शब्दस्वद्वयार्थं सर्वनाम वाङ्मयं वाच्यमपि यत् नोक्तं तत्ताप्यनभिहितवाच्यत्वमिलाह. १ यथा द्वयं गतं सम्प्रति...अथ कपालिशब्दो धर्मिषर्मोभया...Here the reference is to the *Vya. vi.* (p 333)-where the printed edition leaves out ten opening lines and begins abruptly with the illustration द्वयं गतं...

8 *Kāv. pra viv.* p. 277. अनार्यकाग्रप्रतिदृष्टान्तेन 'हृदयसंवादेन प्रतिपत्तुं प्रति स्वात्मावेशेन भूमिति व्यापकत्वं' अकलुषोदवदृष्टान्तेन च भावाकालुष्यं..... The portion within the inverted commas is missing in the printed edns. of the *Dbv. āl. loc.*

9 'न पात पाडे हसन्न शङ्कोय'. तस्य ध्वनतामासलक्षणात्वात्, पादान्तेषु बहुलं गुरुति बहुलप्रहणेनासति वसन्ततिलकादाविष्यं गुरुतानियमस्यान्यैरनाहतत्वात् १' The portion within the inverted commas is not found in the printed edition of the *Vy. viv.*

another reason in as much as it cites a *sūtra* from a work on metrics that has not been handed down to us. This *sūtra* Śrīdhara repeats in another context (pp. 214). Śrīdhara's ideas on the fundamentals of metres¹⁰ and the incidental reference to rhythm and harmony as their criteria, testify to his acquaintance with that branch of poetic construction, to which like the Jaina metricist Amaraśāstra, he assigns a prominent place (*ebandab prathamamanusandheyam*) (pp. 7) in the matter of *kāvīśikṣā*.

The utilisation by Mammata of the views¹¹ of Ksemendra, the Kashmirian polymath, reputed to be a disciple of the great Abhinavagupta, is another evidence¹² of his earnest conviction in the importance of his self-imposed task. Here he ventures to side with a less-known author, discarding the view of the master critic Ānandavardhana (vide *uṣṣanī* in pp. 237 & 262). Ksemendra's literary activity commences in the second half of the eleventh century. This fact strengthens the dating we have arrived at of the *Kāvya-prakāśa* (pp. xiii introduction). The illustrations furnished by Namisādhū on the defects of the simile

10 c. g. *Kāv. pr. vi. p. 7* वाचा श्रव्योत्सर्गोऽवच्छेदश्चन्द्रः, अन्वच्छिन्नाया वाच- काव्यशरीरेऽनन्तर्भावात् । अन्तर्गच्छिन्नीयत्कलिकाप्रायमयस्यसाध्यावित्त- त्वविश्वे गच्छेदपि पयवच्छेदविशेषोद्भवैव वाचता सहृदयानां विद्योतत इति च्छन्द- पदमाह्लादावच्छेदोपलक्षणप्रतिपादनपरं ह्लादनाथेन च्छन्दिना च्छन्द शब्दस्यानु- शासनात् । प्रथममवच्छिन्न पञ्चादावापीद्वयाभावा पदानि निस्तरद्रव्यतामानीयन्त इति च्छन्द- प्रथममनुसन्धेयम् ।... , *Ibid.* p. 213-14 अथव्यत्ये मति ह्यव्यत्ये स्फुटमेव, अव्यतामालमूलत्वाच्चन्दसअप्रव्यत्यमिति च द्रष्टव्यम् । एवं माताश्लोऽपि । *vide*, for the contrary view Vāmana's, *Kāv. al.* 11; *pr.**Ibid.* p. 215. तुल्यशब्दोच्चारणविलम्बेन गुरुच्चारणकालकृपा पूर्वत इति सपोरपि गुरुकार्यकारित्वम् ।

11 श्री वि. च. (K. M. edn. p. 120)—यथा वा कालिदासस्य ऊर्मूलः.... । यथाभ्युत्थसम्भोगवर्णने लिलोचनस्य भगवत्स्त्रिजगद्गुरोर्गुरुः तैत्तिरीयस्यैव परं प्रबन्धार्थं पुष्पाति । (*Vide Kāv. pr. vii. uṣṣanī* 90. p. 257) ; *Ibid.* (p. 132)—यत्नं मनोरमा रामाः...अथ भगवता वन्द्युहितानि निविष्टेन भोज्यक्षमोपदेशोऽग्निः शान्तरसस्य रागिननानिष्ठत्वात् सञ्जतजननप्रदाने वाट- शुचिद्विष्ट्या श्रुतरेऽज्ञभावनुपनीते पर्यन्ते शान्तरसस्य सौख्यं वीक्षितमित्यनिष्टा- प्रतिपादनपरिनिविष्टिः परममीक्षितमुच्यते इत्यम् ।

12 (*vide Kāv. pr. vii. uṣṣanī* 95 p. 262)

(*upamādosas*) have been closely followed in the *Kāvya-prakāśa*. The verse *bā nrpa bā budha...* (v. 223) which is interpreted by commentators as having reference to the death of a prominent ruling king, might be suggested to relate to king Anantadeva of Kashmir, who is eulogised in almost similar terms by Ksemendra¹³ in his *Aucitya-uscāracarcā* and *Suuttatīlaka*.

The establishment and vindication of the theory of *parivṛttisabāva-sābhatva* (pp. xxv introduction) by Mammata has led him to discuss the cogency of the views of the opposite camp. These views, it is believed in tradition, got a strong support from Rājānaka Tilaka, the father and teacher of Rucaka and the author of the noted work *Udbhatavivēka*, of which no mss are available. Rucaka himself also was a staunch advocate of this view like his father. The anonymous commentary on Udbhata's *Kāv. al. sār. sam. (vṛtti)* published in the G. O. Series, Baroda has a few passages reminiscent of the language and tone of argument of the *Kāvya-prakāśa*. The mannerism in expression there (*styevamadi svayam uscāryam, Kāvya-pr. p. 313*) is an echo of *iti uscāryametadvidvadbhirna tu jhātīyevasūyitavyam. (Vide our paper on Hemacandra and the Eleventh Century Kashmir Poetists, Asiat. Soc. Lett vol XXIII no. 1. p. 125 fn. 38)*, a form rendered memorable by Bhatta Mukula in his *Abb. vr. matr (etaccā vidvadbhīh..... asūyitavyam. p. 21)*. As we have dwelt on this subject in another paper some years ago, we need not dilate on it here. We hold that it is very likely that Tilaka was a contemporary, though an earlier local contemporary of Mammata¹⁴. The literary career of Rucaka is assigned to commence

13 श्री वि. व. (K M edn p. 160)—यस्यासि परिवारकृत्तुवनमह्यतशील-
धुते सधैर्यावनेतेन येन निरुप्यं प्राप्ता विशेषोन्नति । आशा शीतलता
मयलविरत यय प्रतापानललस्य धीमदनन्तराजवृत्ते ॥ ६ ति. (K M.
II p 54) इत्यौचित्यप्रचुररचना ..व्यक्ति वर्धिता समष्टेण । सेमेन्द्रेण प्रणयि-
विपदो हर्तुराध्वर्यकुर्भुम्भुद्रतुर्भुवनजयिनोऽनन्तराजस्य राज्ये ॥

14 "The G. O. S edn of the *Kāv. al. sār. sam* is accompanied by the commentary *Vṛtti*, which on internal evidence seems to be a work different from and less authoritative than Rājānaka Tilaka's *Vivēka* " (pp 125-126) "The reference is damaging

near about 1135 A. D. We know that the *Kāv. pr. saṅkṣa* was his earliest work (and a premature work too), for Jayaratha (*Al. sar. sam.*) holds that on some issues he subsequently changed his views. It would not be improper if we aver that Tilaka propounded his views in his work near about 1080 A. D. so that Maṃmata can refer to them at the date we have assigned to him on other considerations.

There has been proposed of late a curious view that the *Sāṃdhiv-
grahika*,¹⁵ the epithet by which Śrīdhara has been known to the

to the position of the *Vivṛti* (p. 40), if the passage काव्ये
दोषगुणालङ्काराणां च शब्दार्थगततयाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभागं क्रियते
(which it is not actually) is taken as the *siddhānta* and if
the compromising weak attitude भवन्तु वा परमेवभूता उभयसालङ्कारा
नार्थस्येति विचार्यतेतद्विद्विर्न तु गठित्वेवासूचितव्यम् (the latter portion of
the passage is reminiscent of Maṃmata's statement (p. 313) and
Rueaka's comment thereon. As Kane (*Sanskrit Poetics* p. 130)
has noted, the ascription of the परिवृत्तिगृह्यसङ्ग्रह view to Tilaka
and the statement that Maṃmata used Tilaka's work (in the
introduction to the G. O. S. edn.) are wrong, 'the truth is just
the other way about'. 'The fact is that the *Vivṛti* (it is later
than the *Al. sar.* and may be later than the *Kāv. pr. viveka*
of Śrīdhara) is a compilation incorporating the views of promi-
nent commentators like Pratiṣṭhārendurāja and Tilaka, both of
whom are copiously cited'. (Extracts from our paper on
Hemacandra and the 11th century Kashmir Poeticists in the
As. Soc. Letters, vol XXIII, no 1)

- 15 *Vide Annals, B O R I.* vol. XIV. pp 250-257, and S K De—
Sanskrit Poetics (2nd edn, 1960) pp. 187-188. One cannot
but deplore in this connection the paternal and exclu-
sive attitude of scholars which ignores the labours of
previous workers in the field and at the same time bats
out information at their disposal from mass lying, with
them, even though solicited therefor. The complaints of His
Holiness the Jagadguru of Melkote, Mysore given expression to
in the preface to his edition of the *Sṃgāraprakāśa* (chis 22-24)
in 1926—उदारगुणसम्पत्तेर्भाषागाराधिकारिण । एष सौजन्यशीघ्रता-

commentators of the *Kāvyaṣṛṅgāra* as well as to others, is Viśvanātha Kavirāja, the author of the *Sāhityadarpaṇa*. This view has not cared to examine whether the points raised in Śrīvidyācaktavartin's observations on the views of the *Sāṅdhyaśāstra* have any relevance to be pointed out threadbare in that way in Viśvanātha's two *Alaṅkāra* works, particularly in the *Kāvyaṣṛṅgāradarpaṇa* which is only known in one solitary mss. This the learned propounder of this theory has not seen, as is evident from his not knowing that in that work Śrīdhara as *Sāṅdhyaśāstra* has been referred to as one of the prominent early commentators of the *Kāv. pr.* The *Kāvyaṣṛṅgāraśaṅkha* of the *Sāṅdhyaśāstra* Śrīdhara was announced in the present writer's edition of Candidāsa's *Kāvyaṣṛṅgāradīpikā* published in 1933 and also in a paper on *A Forgotten Commentary on the Kāvyaṣṛṅgāra* some time after in 1934. Candidāsa was a younger brother of the great grandfather of Viśvanātha Kavirāja and an *upajīvyā* to him, on his own assertion. In his *Kāvyaṣṛṅgāradīpikā* that scholar has found fault with some of the views of Śrīdhara, the *saṅdhyaśāstra*. In a very recent edition of a wellknown work on *Sanskrit Poetics* the same mistake has been perpetrated, though all the while the present edition of Śrīdhara's commentary (as published in 1958), which has dwelt on this issue, is noted therein. Viśvanātha's generally accepted date is towards the end of the first quarter of the fourteenth century. (This has been quite recently challenged by S. Rājaguru in his edition of that writer's *Candrakālā nāṭikā* though, as we think, without proper or convincing reasons, and is dated a century later than the time generally assigned to him) We cannot follow this noted scholar's ingenuous argument which makes Śrīvidyācaktavartin earlier than the end of the fourteenth century so as to be quoted by Mallinātha. As we have referred to the criticism of

मसङ्ख्या सन्ति बहूदा ॥ are even now true to the very letter. It is gratifying to learn that the labours of that very scholar (it is a pity that he is no longer in the land of the living to see their fruition) have been the basis of the projected edition of this encyclopaedic work, (pts I—VIII, have been out. Mysore 1957) which, when completed, will supply a long-felt want.

Śrīvidyācakravartin in our introduction (pp. lu) we need not carry this point any further.

We have discussed about the date of *Śrīdhara* and described his commentary as the third in point of time of the available commentaries on the *Kāvya-prakāśa*. R. C. Parikh in his edition of the *Kāvya-prakāśa* with the commentary of *Someśvara*—a useful and fairly old commentary—argues that *Someśvara* is to be placed between *Rucaka* and *Māṇikya-candra*. We are not inclined to accept this early date for *Someśvara*, who uses very freely *Hemacandra* as well as *Rucaka's alankāra* works including the *Alankāra-sarvasaṅgā* which cannot be placed earlier than 1150 A.D. *Someśvara's* characterisation of the latter as *adyatana* (pp. 274)—we have *kecit*, *anye* and *navināb* used for the author of the *Al. sar.* in *Śrīdhara's Kāvya-prakāśa-sūvaka*—must not mislead us to think of him as a near contemporary of *Rucaka*. One reason is that this epithet is borrowed from *Rucaka's Al. sar.* (pp. 160). The two cases¹⁶ in *Manikya-candra's Sanketa* where R. C. Parikh finds unmistakable reference to the views of *Someśvara* are really not *Someśvara's* own views but are taken from the *Al. sar.* and *Dhva. āl.* The closing verse of *Someśvara's* commentary¹⁷ is definitely a fling at commentators like *Māṇikya-*

- 16 *Māṇikya-candra's* reference in his comment on the verse शरीरं दिवसधूसरो... is not to *Someśvara* (p. 312), but to the *Al. sar.* of *Rucaka* (pp. 204-05 new edn. N. S. press). So also *Māṇikya's* ref. in the case of the Prakrit verse तं ताण... is to the *Dhva. āl.* loc. (pp. 111-12), which is distinctly quoted. The extra evidence which R. C. Parikh finds in the verse फलपिकण... is negatived by its being used in the Prakrit form in the *Sar. kanti. ābh.* (p. 33) and in the *Kāv. anu.* of *Hemacandra* (vide. p. 9-11, intro. vol II, *Someśvara's Kāv. pr. jan.*).

- 17 लीक्य कल्पनकतो मयतः परागं दृष्टेः क्षितिं विदधते जगतोऽपि किं वै ।
भ्रजः कृत्वा तु परितः सुमनोमुत्थेभ्यः पीयं मधूदमतिं येन मदं करोति ॥

(p. 262, part I.)

There is enough of evidence throughout the commentary of how *Someśvara* has utilised his sources. A passage cited below in connection with the interpretation of how the subdivisions due to

candra who are sometimes in a mood to kick the ladder they use for themselves (The ladder in many cases is the *Dhav. āl. locana*). Now to examine his priority or otherwise to Śrīdhara we have a few passages common to the two writers—passages that are not extracted from Rucaka. Mānikyacandra is not utilised by Śrīdhara and is thus in this connection out of reference. Most of these passages may be safely assigned to a common source¹⁸ which both have tapped. At least one of these passages¹⁹ is very likely drawn from the *Syngāraprakāśa*—for

the sectional units in the foot of a verse in the figure *yamaka*, which apparently may be regarded as taken from a commentary on Rudrata's *Kāv. alankāra*. (3.40-42). and Someśvara has actually drawn from such (*vide* p. 312 and p. xiv., fn. 41 this ed.) but is really not so (*vide* p. 235. पट्खण्डे पट्टिरित्यनुक्ते पट्खण्डे पादे यमकमनभिमतमिवास्व ग्रन्थकृतः । अन्यैस्तु...पट्खण्डेऽपि यमकत्वं सूचितम् । which refers to the divergence of views between Rudrata and Maṇmata) shows that there were other commentators (other than Rucaka and Mānikyacandra who do not dwell on this) known to Someśvara—(केचित्तु अन्तादिकमिति सामान्येन संक्षेपमित्याहुः । अन्ये तु.. अत्र अन्तादिकमित्यादिशब्दं सम्भावयन्ति । ...स च लेखकवैयर्थ्यात् मूलप्रती धृष्ट इति मन्यन्ते । p. 231, *Kāv. pr. sañ.*)

- 18 The editor G. R. Joyset in his letter to the writer, dated 19. 6. 61, confirms by sending in an enclosure a copy of the editor's file for p. 329 for which thanks are due to him. This is p. 163. *Kāv. pr. viv.* ध्रुवादयश्च... ।

- 19 There are no less than ten passages in which coincidences in matter, and expression are evident between Śrīdhara and Someśvara. In one of such types which include five other cases (e.g. in p. 101 Someśvara's *Sanketa*, ध्रुवादयश्च वापि समस्ताः द्विविधस्ता एव विनियोजयन्ति । समस्ता यथा—अग्नेन कल्पाणि...) the text is the same as Śrīdhara p. 163 with this peculiarity that Śrīdhara gives illustrations of both; Someśvara's text (as printed) gives only one illustration. This passage, as we have noted in our *ṣippanī* (p. 163), presumably is from Bhoja's *Sr. prakāśa* from *prakāśa* IX. This had been corroborated by Bhaṭṭa-gopāla in his *Sābhyacūdāmaṇī* on the selfsame passage

which we have a remarkable confirmation from the *Sāhityacūdāmaṇi* of Bhaṭṭagopāla (vol. I. pp. 255) Even where Śrīdhara uses the *Alan. sarv*—this he does only in his commentary on *ullāsa* X—he does not always see eye to eye with him, and this has been the basis of the taunt flung at him by Śrīvidyācakravartin—(vide *Kāvya-prākāśavivēka* introduction pp. lvi). Someśvara uses the *Al. sarv.* in *ullāsa* X as well as elsewhere with approbation. Occasionally (e.g. pp. 231) Someśvara refers to the views of earlier commentators²⁰ who are definitely different from Rucaka. We are,

(T.S.S. edn. I. p. 255) उदाहरणन्तु चन्तत एवानुसन्धेय श्रद्धारप्रकाशाद्वा ।
In another type as at the end of the commencement of *ullāsa* VIII. Śrīdhara supplies supplementary information (*Kāv. pr. vi* p. 288), which (p. 211-212 Som. *Sanketa*) along with other incidental information hinted at in a single sentence by Śrīdhara (अभिनेयार्थे च., वर्तव्यः) is given in full by Someśvara (pp. 213-222) So also in p. 259 of Someśvara's *Sanketa* (ननु विपक्षं मनः विपक्षादीयसदृशजाति मन इत्यर्थात्) which is equal to (अत एव विपक्ष विपक्षित्युपचारद्वयोपमानाद्व्युत्पत्तेरिति मनसि वर्तते. तस्मादुपमाया एव हीदमुदाहरणं न तु रूपकस्येति । *Kāv. pra. viv.* p. 329. vide fn. 21) Another type of coincidence is furnished by the utilisation of the *śruti* खलेवासी यूयो भवति (*Tānd. Br.* XVI. 13. 8), the ritualistic relevance of which is discussed in the *Sabarabbāṣya* (as noted in the *tippanī Kāv. pra. viv.* p. 340) and explained in detail by Sāyana and the *vākyanyāya* significance of which expression is emphasized by both the commentators on the *Kāv. pr.* Śrīdhara mentions the *addēśyavidbeyabbāva* which is different from the *āropa*, the pre-requisite for this *alanakāra* (रूपक). Someśvara emphasizes the order in word-arrangement (p. 125), and follows slavishly the whole comment in the *Kāv. ann. viv.* (p. 173) of Hemacandra which, queerly enough, is printed there as बिलिखने विलोपो भवति खलेवासी यूयो भवति ।
20 Vide the *Dhv. āl.* II 17. (*urū*)—रसा वाच्यविशेषरेखाक्षेपव्या. । तस्मात् तेषां बहिर्द्वयं रसामिव्याप्ती । and II. 18 (ध्वन्यात्मभूते शब्दारे समीक्ष्य विनिवेशित । रूपकादिरलङ्कारवर्ग एति यथार्थताम् ॥ and in

however, of opinion that Someśvara is later than Śrīdhara and cannot be dated earlier than 1200 A. D., though there is not the least possible doubt that he has drawn upon his first hand knowledge of *alanākāra* works including the works of Bhoja, as Śrīdhara had done.

We have drawn the attention of the reader (introduction p. xxxviii) to Śrīdhara's use of both the *alanākāra* works of Bhoja as an exegetical aid. This is as much true of Someśvara, Bhaṭṭapopāla and other well read commentators. The *Syngāraprakāśa*, vol. I of which is now available in print, has been helpful in showing us the nature and extent of the use that Śrīdhara has made of it. Mammata's text itself, specially in *ullāsa* II, bears evidence of his intimate acquaintance with the *Sr. pr.*, as we have pointed out in some detail in App. C. It may just be that both Bhoja and Mammata were drawing from a common source. But so far as Śrīdhara is concerned there are tangible evidences of his having drawn from this work. There are at least five passages²¹ (pp. 46, 163, 171, 288, 326) which are direct citations from the *Sr. pr.* Śrīdhara has also used the to him recent *Rasārnvalānākāra* which is, in some respects, an abridgment of the *Sr. pr.* But the passages above noted bear on themes which are not expected to appear in an abridgment and have not been there as is indicated by the

II. 19. 20. (विवक्षा तत्परत्वेन ..). Someśvara utilises this in his gloss on *ullāsa* VIII, where *alanākāras* are defined. (pp. 198-211) where the entire text of the *Dbv. āl.* along with that of the later *Kāv. anu.* is used.

- 21 *Kāv. pr. viv.* p. 46 सुप्रसूतं कृषिते. प्रसादनपरम् = *Sr. pr.* 242 सुप्रसूतं ... प्रसादनपरं सम्पद्यते . *Kāv. pr. viv.* p. 163 धुलादयम् कविः... समस्ता यथा—अनेन कव्यायी .. व्यस्ता यथा स क्षतिः = *Sr. pr.* p. 329 lines. 16—23 ; *Kāv. pr. viv.* p. 171 वाक्यार्थो हि पदपर्याय... कौवकुटिक इत्युच्यते = *Sr. pr.* pp. 14 15 . प्रत्ययार्थविरोधा यथाः ... श्रीकेशस्योति लभ्यते = *Sr. pr.* 75-79 केशाकेशि... ; *Kāv. pr. viv.* p. 268 तथाऽऽन्तर ... चर्यावन्ध... परिक्रया राहकया = *Sr. pr.* 11th pr. ; *Kāv. pr. viv.* p. 325 कथं पुनः क्रियारान्धेन गुण इत्युच्यते... तथा च चन्द्रगोमी गौरिव गवय इत्यास्तामेतत् = *Sr. pr.* p. 57 lines 15-23. Actually 20 more passages of the *Kāv. pr. viv.* are direct citations from the *Sr. pr.* vide App. F.

printed text in the IHQ. vol V, which is not incomplete in that part. We have pointed them out in App. F. by way of illustration.

Such works as these breathe the very spirit and form of older source-books and are not many. Not all early commentators have displayed this attitude, nor can it be generally held that later works i. e. works later than the 13th century, do not as a class come up to this standard. Śrīśaṅkara wrote his commentary in 1242 A. D. but his commentary is not of this calibre, whereas Jayanta's *Kāvya-prakāśadīpikā*, though written in 1298 A. D. seeks to provide information, which is sought for by critical students of the *Kāvya-prakāśa* for understanding the evolution of the text. This is also the case with Bhaṭṭagopāla who is to be dated earlier than the end of the fourteenth century. He has been utilised in the *Ratnāpana* on the *Pratāparudrayaśobbhāṣana*, though he cannot be as early as Māṇikyaśaṅkara or even Śrīdhara because he regards Rucaka as earlier than Mammata²², an error committed by some other later commentators. His commentary specially in the first half is an ideal one²³ which helps to understand the text of the *Kāvya-prakāśa* in the light of the evolution from earlier thoughts. One may note how he assigns Mammata's inclusion of the *gaunī* under *lakṣaṇā* to Abhinavagupta, by virtue of his being influenced by him. We know

22 One important evidence is Bhaṭṭagopāla's explanation of Mammata's text by references to the *sūtras* of the *Al. sar* under the caption *yat sūtram* no less than forty times and his use of the epithet *cirāntana* for characterising Rucaka whose *vr̥tti* is cited in full in at least five passages (pp. 265-66, 274-75, 287, 296-98, 313, 335): Śrīdhara knows Rucaka as a *navīna*

23 Bhaṭṭagopāla's motto for his commentary is furnished by the following lines in his introductory verse by way of his utilisation of older authoritative texts:—

तावदुद्भाष्यते तस्य बावयकोपसुज्यते । नहि रत्नपरीक्षाया पापी सामुद्रलक्ष्यम् ॥

प्रसन्नानुप्रसन्नेन कृतं सत्त्वच्छेदे न किम् । सृष्टिकाण्डि शुक्लालस्य ब्रह्मविद्यां विगाहते ॥

Bhaṭṭagopāla has utilised Rucaka and Śrīdhara also among later writers.

that in the old scholastic view and in the *Sr. pr.* too *gaunī* is acceded to and treated as different from *lakṣanā* (*Sr. pr.* vol I. pp 226 235) Bhoja accepts these three, *mukhyā*, *gaunī* and *lakṣanā* as three separate manifestations of *śakti* (the function *par essence*). Bhaṭṭa-gopāla occasionally uses a *vārttika* on *dhvani* (eg 234)—which may not unlikely have been the work cited by Śrīdhara in pp 43 and 154 under the caption *tatbā coṭtam*—which shows him to be a well informed writer. A reference to this feature of his is emphasised in the opening verses of his commentary, the *Sāb. cūda*.

There is enough scope for this type of constructive work with respect to the text of the *Kavyaprakāśa*, specially in *ullāsa* I, II, V & VIII. Śrīdhara's commentary on *ullāsa* V, which is printed in this part—would that it was all thoughtout fuller and more elaborate—has indicated the nature of Mammata's indebtedness to earlier thought, specially in connection with the theory of meaning (*arthabodha*). We have sought in App C to fill up the gaps in Śrīdhara's manner of interpretation. Such a method, however, does not suit in *ullāsa* X. But with Śrīdhara's conviction of the *Ala saru* being a valuable work for *arthalankaras* that has assessed the contribution of earlier tradition and has built on a strong super structure, Śrīdhara could not but appeal to it. There is, nevertheless, some truth in the contention of Śrīvidyācavravartin that he has very often interpreted Mammata's text (written often from a different angle of vision) by Rucaka's text and this is perhaps because, as we have already noted, (pp xlviii. introduction) he has done it in haste and has compressed information without properly preparing the ground and offering arguments therefor.

There is a striking lacuna in Mammata's treatment of the *alankāras* from the view point of the *vyājanā* school to which line of criticism he likes to affiliate himself. While he feels that there is some anomaly in his treatment, as he notes in an *upadegana* viii in *ullāsa* X, the scheme of the *alankāras* as much as the ideology—the craftsmanship as well as the aesthetic charm incident therein—has been allowed to be left in the lurch. Perhaps—and this has been the view of some early commentators—this is with a purpose, for Mammata does not want to part company with earlier thought, specially relating to the labours of the honoured master (*mahattara*) Udbhata, with whom *alankāras* do not stand in

any need of apology. Mammata dares not emphasise properly the importance of the *alankāras* helping the *rasa*-substratum, as he should have done, had he fully subscribed to the view in this respect of the new school, as has been done by Hemacandra, who at the very outset of his work has followed the instructions of Anandavārdana in the matter of a closer scrutiny of the theory of *alankāra* as a real aid to poetry. Later commentators have thus been offered an opportunity of dubbing him as a half-hearted advocate of the *dhvani* school or as led by the nose by the old theorists (*prācīnamatanīyantrita*). Kuntaka tried to lay bare the inherent drawback of the position of the Udbhata school, though by way of reaction he has followed a nihilistic approach which has influenced at least one important writer Hemacandra. Ānandavardhana has also insisted on the very important criterion of inevitability or *aprabhāvyatnanirvartitva*. It is a pity that seasoned and wellread commentators like Śrīdhara have not followed this way of seeking out the basic charm of *alankāras* save by way of casual reference (pp. 130, 150, 183). Was it because of blind traditional inhibition?

In a similar manner Mammata's partiality towards Abhinavagupta has been not a little responsible for his slurring over the *role* of *rīti* in a judicious scheme of critical appraisement. In this he has to a certain extent been overpowered by his loyalty to the position of Udbhata. The statement in the *Kavyaprakāśa* *ullāsa* IX (pp. 294) *keśāmeidetā vaidarbhīpramukhā rīṭayo mataḥ* overlooks a fundamental distinction between *rīti* and *vr̥tti*, which latter entity has been introduced from its relation to the drama and afterwards extended by Ānandavardhana to all literature in general (*kāvya*) because of its bearing on its *rasa* element. Ānandavardhana²⁴ was not unaware of the part that *rīti* plays in literature and has pronounced his verdict that the essence of *kāvya* appraisement was to a great bit, partially though not totally, disclosed by the *rīti* theorist. This is certainly high praise from the most authoritative advocate of the view of *vyājanā* (suggestion), a rival theory. Not only did he express his appreciation of this

24 *Dbv. āl.* III 52. अस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमेतद्यथोदितम् । अशक्यवद्विभक्त्यक्तुं रीतयः सम्प्रवर्तिता ॥ *vr̥tti* रीतिलक्षणविभायिना हि काव्यतत्त्वमेतदस्फुटतया यनाह स्फुरितमासीत् । *Dbv. āl. loc* — व्याकर्तुमशक्यवद्विरलित हेतुः ... ।

theory, he gave it a factual support by propounding an amended view of it in the light of arrangement and manipulation (*saṃghatana*) of words, a form in which the old *rīti* theory was rejuvenated in *alankāra* works, (which we find already in the noted writer Rudrata) and was later discussed on broad outlines as in the popular, though no less authoritative manual, the *Sāhityadarpaṇa*. Abhinavagupta has, however, discredited it in his *Dbvanyālokalocana*, though he has expounded the *rīti cum-guṇa* theory of Vāmana in his *Abhinavabharatī* at great length (we must remember that Vāmana's formulation of the *rīti* theory depends upon *guṇas* as its constituent element) and has assumed an ante-Vāmana attitude in explaining the *kārikā* of the *Dbv. āl.* which puts forward this view and has been ominously silent in his commentary on the statement which embodies Ānandavardhana's verdict on the *rīti* theory. Śrīdhara has kept himself closely to the text of Mammata but has also given a fairly comprehensive idea of this entity, though, as in many other parts of his commentary, he could have given a fuller account as Hemacandra has done in the *visveka* on the *Kāv. anu.*

Śrīdhara's commentary has influenced later commentators, some directly, many more indirectly. One is gratified to learn that scholars figuring prominently in other departments (e.g. in Nyāya) took to studying his work with avidity and punctilious care, ostensibly because he was a *tarkācārya*. Prof. Anantalal Tiakur of the Mithila Research Institute has recently drawn my attention to a reference to the *Kāvya-prakāśavisveka* in the *Tarkabhāṣāprakāśika*²⁵ by Cinnabhṭta a commentary on the popular nyāya manual *Tarkabhāṣā* by Keśava Miśra. There is a little bit of inaccuracy in the text as presented in print in the Bombay Sanskrit and Prakrit Series, due perhaps to the faultiness of the mss materials. Cinnabhṭta is known to have been the learned

25 *Ibid* p 98. (commentary on the word तस्य इति in opening verse of the *Tarkabhāṣā* बालोऽपि यो न्यायनये प्रवेशमल्पेन वाङ्मूल्यसमं भुतेन । सक्षिप्तबुद्ध्यादितत्त्वभाषा विरच्यते तस्य कृते मयेषा ॥) तस्य कृत् इति कृते इत्यस्य तादर्थ्ये । भाष्यं यदासेऽर्थकृत इत्यतः सान्निधिविप्रतिष्ठाकृतमित्येतत् तथा व्याख्यातम् । (actual reading is कृते इत्यस्य तादर्थ्ये अर्थावैलम् । अथवा वरण इव -) *Kāv. pr. vii.* p. 3.

court pandit of Haridhara and describes himself in the colophon of his work (pp. 62) as *Śrī-Harīharāmahārājapratipālita* and as the younger brother of a noted scholar Sarvajit. This Haridhara is believed to be identical with the king Haridhara of Vijayanagara who lived at the end of the second half of the fourteenth century. This would go to prove that even at the end of a century and a half, Śrīdhara's work continued to be acknowledged as authoritative and was known in distant southern India as a reference-book, like the acknowledged texts of classic masters.

In the course of the present writer's subsequent study of the *Tarkabhāṣā* he has lighted upon two passages in that work which are found in Śrīdhara's *Kāvya-prakāśavivēka*, one exactly in its form in the *Kāvya-prakāśavivēka*, the other a bit altered.²⁶ It may be the case that Śrīdhara, as is his practice in other subjects, was referring the student—for commentaries generally owe their origin to the demands of students in the subjects concerned—to a popular work of reference in another department. Keśava Miśra like Śrīdhara very likely belongs to Mithilā and his upper limit is determined by Udayana, who is also quoted by Śrīdhara in the *Kāvya-prakāśavivēka*. Cinnabhatra has based his commentary on an earlier one so that Keśava Miśra may very likely be earlier than 1200 A.D., the time when Śrīdhara flourished. It may as well be that Keśava Miśra was using in these instances the text of an earlier author, as the topic was a common-place one and the expression is more or less of the stereotyped pattern. We note this incidentally and are not using it to establish our date but just by way of confirming our view.

A word of special commendation is here necessary in connection with Śrīdhara's commentary particularly because of the rather drastic objections raised against it by Śvetdyācakra-vartin noted in the introduction. *Ms. ka*, the later in date of the two utilised

26 *Kāv. pr. viv.* (p. 396)—यथा जीवच्छरीरं सारमर्हं प्राणादिमत्वात् । यत् सारमर्हं न भवति तथ प्राणादिमत् यथा घटः । न च जीवच्छरीरं न प्राणादि-मत्त्वात् तथा, सारमवम् ।... *Tarkabhāṣā* (Bombay S. & Pr. Series p 40 = *Kāv. pr. viv.* p 397—अनावस्य तु स्वरूपमेव तावद्विषयत्वमपि इत एतस्य प्रामाण्यं भविष्यति—*ibid.* p 51)

here, contains a verse *gīrvāṇa sva...* (p. 440) at the end, which can safely be taken as an index of the high approbation that Maminata's work has enjoyed, as well as of the recognition of the patience and humility on the part of the commentator (vide fn. 128, p. 440). This latter contrasts with the note of challenge aimed at earlier commentators envisaged at the end of the mss. of Candīdāsa's *Kāv. pr. dīpikā*,²⁷ which, as we have noted there, is presumably by a later reader of his work Śrīdhara followed his model the *Sankeśa* of Rucaka and did not append any concluding verse, a point apparently substantiated by mss. *kba.*, with an authoritative glamour attached thereto.

That verse, as we have shown, is *on a par* with the nice verse,²⁸ by the Buddhist scholar logician, Jñānaśrīmītra and reminds us of another (*taranto drīyante...*) ascribed to the same scholar in the *Subbhāsitaratnakosa*, the earliest known anthology, which we have used by way of assessment of Śrīdhara's exegetical work. (vide intro. p. liv). Śrīdhara's familiarity with Budhistic texts and the intimate knowledge of Jñānaśrīmītra's works displayed by the *nyāya* masters of Mithulā including Udayana, would prompt one to hazard a conjecture whether the verse in question could have been Śrīdhara's own. This seems plausible when we see in another early commentator Someśvara a similar verse. He concludes his work with a verse²⁹ which is acknowledged by the generality of commentators on the text, that of belittling the honest efforts of early workers in the field.

A word of explanation is necessary about the manner of presentation of the appendices In App. A (noted as *ka*) we have marked by asterisk those passages only which have been identified for the first

27 बाल्यप्रराशतदरेष कुलम्प्रदायव्याहयविलोसमददाउलितप्रदान ।
मिङ्गु पुनश्च प्रविशत्तरकागुर्वेनु धीवलिङ्गदासकविधाममुलप्रवाहै ॥

28 चोतेनेषितमाप्यते...। Jñānaśrīmītra *Nibandhavalī* (pp. 512-13)
Vide fn. 128 (p. 440).

29 श्रीकृष्ण बन्धवदत्तो महतः ..(Someśvara's *Sankeśa* vol. I p. 332) Vide
fn. 17 (*Postscript*). The second half contains a veiled reference
to commentators like Śrīdhara who are likened to the bee
(*bhrṅga*)

time in this edition. These are about 140 and not 120, as we noted in the introduction. There has been wrong numbering of the illustrations in the printed text because of oversight at the time of proof-reading from v. 516 onwards. The actual number is 590 and not 591. Verse 312 *ṣtendriyatvam*.....has been enumerated again as v. 515. With respect to sources in App. F (marked as *ca*) we have left out references to Rucaka, because, as we have indicated in the text of the commentary, Rucaka's *Saṅketa* is the very basis of Śrīdhara's work, and in Śrīdhara's commentary on *ullāsa* X the *Alan. saru.* has been very liberally used. App. D. contains some passages, common with the *Kāv. pr.*, though in each case they have been used with a different purpose. In App. G. (marked as *cha*) references to Pāṇini are not shown because they are many and occur throughout the commentary. In App. H (marked as *ja*) only those words are included which are uncommon and may present difficulty to the student and the general reader. Specific terms like *anuvahstāvācya*, *rasābbāsa*, *cyutasaniskṛti* and items like the subdivisions of figures of speech, things that are in the nature of a table of contents have been purposely eschewed. Words selected are extracted from the original *Kāvya-prākāśa* and the commentary as well. In cases of repeated uses only those are pointed out, where there is a difference in the meaning concerned. App. E includes *nyāyas* used in the original *Kāv. pr.* and in the *Kāv. pr. uv.* App. B. contains references that are directly derived from the *Kāv. pr.* text.

App. C (marked *ga*) is a novel feature in this edition and has been prepared with great care. Because of the limited space at our disposal it has been representative and not exhaustive. This would appear from a cursory look at the references shown there which are quite many in *ullāsa*s II & V. It is no exaggeration to say that much of the earlier portion of the former and the later portion of latter are direct citations from or adaptations (with the same technical terms, not explained elsewhere) of the relevant portions from the *Abhidhārttimāṭyā* and the *Db. āl.* loc. respectively. Here again only those coincidences with earlier works are recorded which are not noted by the commentator—and it must not be forgotten that Śrīdhara is an unsurpassed master in

this respect—or are not dilated upon in the *tippani* as well. Examples of each of these occur throughout the pages of the edition and we refrain from pointing them out by way of specific mention. No less than ten³⁰ of either class are found in the first eighteen pages here. These sources some of which are noted for the first time here show the range and breadth of Mammata's erudition. It is therefore no mere idle praise when mediaeval scholarly tradition has chosen to call him as the personification of the Muse of Learning (*vagdevatavatara*) though, as we have pointed out already this epithet was used by some to shield him from the region of critical estimate.

सुश्रुटसूक्ते श्रितशाल्लसारा ससौष्टवौदार्यमितप्रकारा ।

पाण्डित्यचैदग्न्यविचितमूर्ति प्रकाशतो मम्मटकीर्तिपूर्ति ॥

30. *As per vis* व्यासोत्तरप्रणतया (p 5) वर्णनानिपुण (p 6) कवे सहृदयम् (p 6) लोबम् (p 7). इतिहासवादीनां (p 8) यो विना (p 7) सुधेर्वैकाकरणे .. (p 13) all in Śridhara सर्वथा तत्त दत्तनीयम् (p 6)=र वा अ (१११२) अविगतगङ्गादेव वर्तव्यं वाक्यम् वाक्य यशमे (p 3)=र वा अ (१४११), एतेदोष्यावरणानिधान (p 7)=र वा अ (१११०) वाक्य वदु विवरयितु =र वा अ (११२०)

TABLE OF CONTENTS

			Pages
Foreward	A—
Preface	[1]
Post-Script	[11]—[xxii]
Text (Ullāsas V—X)	
Ullāsa V	137-179
Ullāsa VI	180-184
Ullāsa VII	185-269
Ullāsa VIII	270-289
Ullāsa IX	290-321
Ullāsa X	322-440
परिशिष्टानि—(Appendices)			
‘क’	(App. A.) का. प्र. श्लोकसूची	...	(1)—(xii)
‘ख’	(App. B.) प्रमाणोद्धृतयः	...	(xii)
‘ग’	(App. C.) स्वर्यमाणानि प्रमाणानि	...	(xiii)—(xxix)
‘घ’	(App. D.) का. प्र. वि. श्लोकसूची	...	(xxxix)—(xxxixv)
‘ङ’	(App. E.) न्यायोद्धार	...	(xxxixv)—(xxxixvi)
‘च’	(App. F.) का. प्र. वि. अलङ्कारप्रश्नोद्धृतयः	...	(xxxixvii)—(xxxixx)
‘छ’	(App. G.) ,, तारीक्ष्णिकः	...	(xxxixx)—(xxxixxi)
‘ज’	(App. H.) ,, दुस्तराब्धसूची	...	(xxxixxi)—(xxxixxvii)
Errata	(xliix)—(l)

अथ पञ्चम उद्घातः

एवं ध्वनीं निर्णीते शुणीभूतव्यङ्गाप्रभेदानाह—

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्धरङ्गमस्फुटम् ।

सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षितमसुन्दरम् ॥४१॥

व्यङ्गरमेवं शुणीभूतव्यङ्गरस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।

कामिनीकुचकलसवद् गूढं चमत्करोति । अगूढं तु स्फुटतया वाच्याय-
मानमिति शुणीभूतमेव ।

अगूढं यथा—

यस्यासुहृद्वृत्ततिरस्फुटतिरेव तत्सखीव्यध्व्यतिकरेण युनक्ति कर्णो ।

काञ्चीगुणप्रथनभाजनमेव सोऽस्मि जीवन्न संप्रति भवामि किमावहामि ॥२१४॥

अत्र 'जीवन्नि'त्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य ।

वृत्तिकारः सङ्गतिमुक्तावस्य करोति एवमिति । प्रागुक्तनयेन ध्वननं ध्वनिः, ध्वन्यते
इति ध्वनिः । तस्मिन् ध्वनी भेदप्रभेदसहितो निर्णीते निराकृतसमस्तविप्रतिपत्त्या युक्तया निश्चयं
प्रापिते कमप्राप्ता सध्वनिराव्यप्रभेदाः । तानाह 'अगूढ'मित्यादि । भिदा इति भिदादि-
त्यादह (पा. ३।३।१०४) । एवमगूढादिभेदेन शुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरष्टौ भेदाः प्रकाराः
(४६३) स्मृता इति सम्बन्धः । तेनेतेष्वष्टसु व्यङ्ग्यस्य सङ्गावेर्जा न ध्वनिव्यवहारः ।
यथाप्रधानीभूतोऽयं ध्वनिः कविकाव्यं पविशति ततः प्रधानीभूतस्य ध्वनेरात्मत्वं सुव्यक्त-
मित्युक्तं भवति । सन्दिग्धतुल्य[योग]परवतिना प्राधान्यशब्देन प्रत्येकमन्वयः, तेन
सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमेति द्वौ भेदौ । उक्तानि साऽपि हि (रसादि) रूपाणि व्यङ्ग्यं
प्रकृतं किन्तु गूढतो निजानवदेक्षते तथा सति चारुतापिशयाह । अत्र उदात्तमाह—
कामिनीकुचकलसवदिति । यथाऽस्य रतिसवेकायमानस्यापि गूढतानिबन्धनं 'चारुत्वं'
तथा शब्दवाच्यत्वेन गोप्यमानं सङ्गप्रथममपि महार्थतामुपगच्छतीत्यतस्तद्वदस्यात्ताधारण-
प्रोत्तिलाभः प्रयोजनमित्युक्तम् ।

यस्यासुहृद्वत्यादि—जीवन्न संप्रति भवामि, अपि तु भूतोऽहं सम्प्रति,
तत एवाह किमावहामीति आहूतौ बहतिः करोत्यर्थः । अत्र जीवन्निति पदं
भक्तिकावदुःकासोच्छ्वास—(वदुच्छ्वास) गात्रधातुत्वपरगुणव्योहारिकया बाधया बाधित-

उद्भिद्रकोकनदरेणुपिशङ्किताङ्गा गायन्ति मञ्जु मधुषा गृहदीर्घिकासु ।

एतच्चकास्ति च रवेर्नववन्धुजीवपुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बि विम्बम् ॥११५॥

(व. जी २।३ वृ.)

अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य ।

अत्रासीत् फणिपाशवन्धनत्रिधिः शक्त्या भयदेवरे

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्नाहतः ।

दिन्यैरिन्द्रजिह्व लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ।११६॥

(वा. रा. १-१२०)

अत्र 'केनाप्यत्र' स्वर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य । 'तस्याप्यत्र' इति युक्तः पाठः ।

अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थभूतस्याङ्गं रसाद्यनुरणनरूपं वा ।

शुद्धयर्थे (सुस्थायार्थे) मनिमतनिवृत्तशक्तिमत्त्वादिधर्मान्तरेषु परिणमति । तच्च स्तोकधा विपयीकृतत्वाद्वाच्यवत् स्फुटं प्रतीयत इत्यगूढम् । वैतालिकः पठति उद्भिद्रेति^१ । अत्र चुम्बतीति पदेऽधरप्रदणलक्षणस्यार्थस्य (अन्तः) ममद्रावात्तज्ज्फटित्वेव संश्लेषोपकमलक्षण-व्यञ्जयार्थप्रतीतिः-(86b) इति ध्वनेरगूढता । अत्रासीदित्यादि । प्रतिपादमात्रेति (-मन्त्रेति)^२ पादोपादानात् प्रत्येकमेव वृत्तान्तानामभूतत्वम् । 'मृगाक्षि', 'मुग्धाक्षि', 'तन्वी'त्याद्यामन्त्रणं सर्वत्र सुगत (स्रगत)-नायिकाविशेषं बोधयति । रामभद्रोऽत्र वक्षेति । 'केनापीत्यनेन यथेति प्रतीयमानं वाच्यायमानम् । ध्वनेरेवैतदुदाहरणं भवतीत्याह— तस्याप्यत्रेति ।

अपराङ्गतानिबन्धनं शुष्णीभावनाह—अपरस्येति । वाक्यार्थभावनः प्राधान्यं, तेन चमत्कारकारीत्यर्थः । यद्यपि यथा यथा व्यभिचारिणामप्रगुहसन्निध्यत्पुण्ययोगित्व-लक्ष्णोऽद्वनावल्लया तथा न रसाना, तथापि निर्वाणस्य रसादेः परिपोषप्रकर्षोपकारित्वा-दव्यावृत्तत्वम् । तथा स्मरणविकलहृदयत्वाच्छोकावेगमधिकनरगुपजनयद्वातीव कदण्डोपकारक-महात्रिभावादेव च विरोधिनोरपि रमयोरैकनाक्यानुपप्रेक्षो न दीपाय । स्वयं लब्धपरि-

१ कृत्वापि रामनाटकेऽयं स्यादिति वितर्कये ।

२ अत्र प्रत्येकमेवाद्वुत्तरं व्यनक्त्येति प्रदीपवृत्तमन्त्रव्यं धोधरकृतमूलविवरणानु-प्राणितमिश्रानुमीयते ।

यथा—

अयं स रसनोत्कर्षो पीनस्तनघिमर्दनः ।

नाभ्युदजघनस्पर्शो नीवीविग्रसनः करः ॥११७॥

(महा. भा. खी ३५१६)

अत्र शूङ्गारः कणस्य ।

कैलासालयभाललोचनपथा निर्वर्तितालकक-

व्यक्तिः पादगञ्जशुतिर्गिरिभुजः सा घः सदा सायताम् ।

स्पर्धाबन्धसमृद्धयेव सुदृढं रुढा यथा नेत्रयोः

फान्तिः फोकनदागुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥११८॥

अत्र भावस्य रसः ।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाऽम्भोधय-

स्तानेतानपि विध्रती किमपि न ह्रान्ताऽसि तुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावदुच-

स्तायद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥११९॥

(पञ्चादरीप्रशस्ती)

अत्र भूविषयो रत्याद्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य ।

वन्दीकृत्य नृप द्विपां मृगदशस्ताः पश्यतां प्रेयसां

श्रिष्ट्यन्ति मणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः ।

अस्माकं सुखतैर्दशो निपतितोऽस्यौचित्यवारांनिघे

विध्यस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥१२०॥

अत्र भावस्य रत्नाभासभावभासो मथमार्थद्वितीयार्थबोध्यौ ।

वीपकदे वा कथं रसत्वम् ? अतो रसत्वमङ्गत्वमेव न्योन्यविबुद्धमित्याशङ्कामत्रे (हाश्चे)

(७म वः) विपरिहरिष्यते । कैलासेत्यादि—कैलासालयः परमेश्वरः, भालं ललाटं,

कृपितागो पापेयां परमेश्वरः पादयोः पतति । सा घ सदैव प्रसन्नेति तावत्पर्ययः । अत्युच्चां

इति—किमपि मनापि न ह्रान्ताऽसीति भूविषयो रत्याद्यो भावोऽज्ञं राजनिप-(४७५)

यस्य रतिभाव इवेति ।

वन्दीत्यादि—दृढहता खी वन्दी ।

पश्यतां [प्रेयसा] मिलनादरे पत्नी

अधिरलरुखालरुम्पनेभ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।

ददृशे तत्र वैरिणां मदः स गतः कापि तवेक्षणात् ॥१२१॥

अत्र भावस्य भावप्रशमः ।

साकं कुरङ्गकदशा मधुपानलीलां, कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।

अन्याभिधायि तव नाम विमो गृहीतं केनापि तल विपमामरुगे-

द्वयस्याम् ॥१२२॥

अत्र त्रासोदयः ।

असौदा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः

कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः ।

प्रमोदं वो दिद्यात् कपटवद्वेषापतयने

स्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥१२३॥

अत्रावेगधैर्ययोः सन्धिः ।

पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का स्वराऽहं कुमारी

हस्तालम्बं वितर हृदहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि ।

इत्थं पृथ्वीपरिवृद् भयद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कश्चित् फलकिसलयान्याददानाऽभिघत्ते ॥१२४॥

अत्र शङ्काऽसूयाघृतिस्मृतिश्चमदैर्न्यविरोधोत्सुस्यानां शयलता ।

एते च रसप्रदायलङ्काराः । यद्यपि भावोदयभावसन्धिभावशयलत्वानि
नालङ्कारतथोक्तानि तथाऽपि कश्चित् प्रूयादित्येवमुक्तम् ।

परवत्त्वाननादवेक्ष्यः । असौदेसादि 'अप्यप्यदुपेक्षित इत्यसद्वर्णं तपसः' । अभियुक्त
उद्योगेनाक्षितः' (ह. सं. ५० ट.) पश्येदित्यादि—अनेनान्गमोपनीय. पुरुषव्यापारः
शङ्काहेतुराक्षिप्यते, अतएवाप्यदर्शनं दोषधैर्योद्भावयति । स्मरमनाऽनुमन्यत इति कृत्वा
प्रारब्धानुबन्धाऽन्या प्रकाशिका । नालेत्यादि भङ्गति । अथ तत्त्वमाभासतर्कं स्वरागस्त-
निवारणम् । एतिसूत्रमाह का स्वरेति एवमहं कुमारी-यादौ यथाकर्म स्थूलादयो
द्रष्टव्याः ।

प्रागुक्तं दर्शयति एते चेति (५ उ) बोधवधारणे । एत एव रसप्रदायलङ्कारा

यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्गरः संसृष्टिर्वा नास्ति तथापि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ती'ति कश्चित् केनचिद्व्यवहारः ।

दण्डिभामहादिभिर्ज्ञेयं लघुताका इत्यर्थः । भामहेन हि 'रसवदंशितस्वष्ट्रशृङ्गारादि-
रसोदय'मित्यादिना (भा. का. ष. ३।८) यत्र वाक्यार्थोभूतो रसः स रसवदलङ्कारस्य
विषय इत्यभ्युपगमत् १० एतच्चासमीचीनं, रसस्य वाक्यार्थोभावेऽनङ्कारत्वात्प्रपत्तेः । अलङ्कारो
हीच्छाऽऽपत्तः पृथक्निवृत्तारसत्वेतुः प्रतिज्ञो, न पुनरात्मैवात्मनोऽलङ्कारः सम्भवति । नहि
य एव रसोऽनङ्कार्यः स एवालङ्कारो भवति । एवमुक्तेनापि 'यत्र चेतनानां वाक्यार्थोभावः
स रसवादायलङ्कारस्य वि (३७६) यस्य इति [भामहचिक्वरणे] (ध्व. भा. २।५ ७. ; लो. ३ः)
यदुक्तं तदपि न सम्यक्, उपमाऽऽदीनां प्रतिरत्नविषयत्वात्प्रपत्तेः । यतो रामादिचरितवर्णनमयं काव्यं,
तत्त लोपमाऽऽदयः सन्तोऽपि न पृथक् रत्नां लघुं चमा गयेयुः, रसवदायलङ्कारैरेव काव्यस्य
स्पष्टीकरात् । 'अचेतनवर्णने तु कश्चित् सम्भावात् यदि वा निर्विषयत्वेन तेषां रत्नात्

- ३ एते चेति प्राचीनीर्भामहादिभिरनुमीलितध्वनितस्वष्ट्रगिरिति शेषः । रसोऽलासीति
कृत्वाऽऽपातस्तन्मन्तव्यम् । मत्स्यास्य विचारणीकादृता ध्वन्यालोरीयस्तिष्ठो-
ऽभिनवगुप्तादीनामाकृततो वाक्यानुसरणेन वदंशित एव । 'इह हि तावद्भानुहोक्नुट-
प्रभृतयभिरन्तर्नालङ्कारकाराः प्रतीयमानमर्थं वाक्योपस्कारस्त्वनितित्त' मन्वन्त'
इत्यलङ्कारसर्वसाम्प्रत्ययादी विवृतम् । भागददतिष्ठप्रभृतीनां ग्रन्थेष्वालादिपदेनो-
पात्तानां प्रेयस्कर्त्तृस्त्रिगुणादिवद्विप्रसारोदात्तानां यथायर्थं निर्देशितस्वरूपाणाञ्च
निर्देशो दृश्यते । अथ आह यद्यपीति । वस्तुतस्तु भावोदगादीनां रमशाश्र-
वलाधिमग्नधनालोडितादायापत्तयेन लाभ इति न तेषां तत्त पृथङ्निर्देशः । श्रीधरातु-
मायिनयोकाकृतः तर्वेऽनल कचकृतालङ्कारसर्वसाम्प्रत्ययमुपनिबन्धनीहरदैव
मूलप्रतीकमैव विवृण्वन्ति । 'इदानीन्तनाः पठन्ती'त्यत्र श्रीधरप्रत्यक्षरत्नागमद-
भट्टाणां तेषां वारिभाषिभामैनालङ्कारोद्देशो नाभिमत इत्यावाति, परन्तु न चैतावता
रसवदादीनामलङ्कारत्वातो निवृत्तमर्थं यथा कैश्चित् प्रतिपादितं 'परममेतदस्मन्मते
रसवदादीनां नालङ्कारत्व'मिति वदद्भिः, ध्वनिकृतां मते तेषामलङ्कारत्वैव
संज्ञितत्वात्, 'य एषालङ्कारसम्प्रदाय्यो योऽङ्गभूतो न त्वन्य' इति लोचने
निर्धारितत्वात् । अथ टीकाग्रन्थे भामहेनेति यत्तारिकाऽर्थं यथोक्तं तत्तद्भट्टग्रन्थे
तथैवानिक्ततया दृश्यते । भामहीयसाव्यालङ्कारे 'शृङ्गारादिरसं यथे'ति पाठः ।

यस्माद् यत्ताप्यचेतनानां वा रसवदाद्येकार्थ्यमावस्तत्तापि यथाकथमिच्छेत्तन्वाच्यारोपाच्चेतन-
वृत्तान्तयोजनया भवितव्यमेव' (का. अ. सू. घृ. ४।४४ घृ.) ततश्चीपमाऽऽदीनां विषये सर्वे-
रसवदादेः साक्षाज्यमिति । अथवा पारमार्थिकचेतनानां भावो रसवदादेर्विषयो नवध्यारोपित-
चेतन्यानामित्युच्यते (च्येत) तदानीं रसनिधानभूतस्य काव्यप्ररन्धस्य भीरुत्वमभ्युपगतं
स्यात्' (ध्व. आ. घृ. २।६) । यथा—तन्वी मेघजलार्द्रपद्मवतया धोताघरेवाश्रुभिः
शून्वेनामरणैः स्वकालविरहाद्विभ्रान्तपुष्पोद्गमा । विन्तामौनमिवाभिक्ता मधुहृतां शब्देर्विना
लक्ष्यते बघडी मामवधूय पादपठितं आताशुतापेन सा ॥ (वि. उ. ४।१०) इति । अत्र
लुम्भादेन प्रकारयमानो विप्रलम्भश्चकार एव विलापेन करुणो वा विजृम्भते । अप्यारो-
पिताच्चेतन्यातदनुमतस्य रसवदाद्यलङ्कारस्यापि यद्ययमविषयमार्हि वा वार्ताऽत्र रसस्येति
भावः । तस्मात् सर्वैरेवानुप्राप्तोपमाऽऽदिभिरलङ्कारैरलङ्कार्यै (४९१) ' काव्यस्यात्मभूते रसे
रसध्वनिः, अत्रभूते हि रसादौ रसवदाद्यलङ्कार इत्ययमेव पक्षः श्रेयानिति । 'यथा च
चन्द्रादिनोपमानेन गदनाद्यलङ्कियते तथा रसादिनाऽपि रसादिकं सरभोकियते इति स्वमवेदन-
सिद्धमेव, ततश्चोपमाना- (पमाऽऽ) देरिव रसादेरप्यलङ्कारता युज्यत एव । अतएव रसेन
विभावादीनां मध्ये किमलङ्कियत इति यद् केनचित्चोदितं तदनभ्युपगमपराहतमेव प्रस्तुत-
स्यार्थशालङ्कार्यत्वेनाभिधानात्' (ध्व. आ. २।४ घृ. ; लो. ७२।७३ घृ.) । नन्वेवं महापुरुष-
चरित्वाङ्मालच्छणस्योदात्तालङ्कारस्य निर्विषयत्वं स्यात्, तद्विषयस्य रसवदादिना व्यासत्वात् ?
न, स्वविषये तस्यैवदपवादकत्वात्, रसादौ च वाक्याधीभूते यत्र रसादीनामज्ञत्वं स

४ आदर्शजिपेल्लंखननवधानवशात् पत्रसंहयाऽनेन परमेष्ठ्यधिकसंहययाऽद्विता ।

५ रमण्यालङ्कारताशुक्रिस्वीकाराऽभिनवगुमसमकालोनानां सरस्वतीकण्ठाभरणकृता
राजेन्द्राद्यामपि खरसः । परन्तु न स पक्षो भूनिग्रन्थातीयस्तदनुप्राणितो वा ।
रमणीयतिस्यात्तिस्रोतः प्रहृष्टं पञ्चोक्तिजोविते प्रतिपिद्धं यथा—'अलङ्कारो न रसवद
परस्याप्रतिपत्तयान् । अलङ्कारादिरिक्त्वशब्दार्थासङ्गदेरपि ॥ 'काव्ये तस्मिन्लङ्कारो
रगादि'रिति कारिकायां रम एवालङ्कारः केषलो न तु रसवदि'त्यादि 'मत्प्रत्ययस्य
जोविते न किञ्चिदानीहत् स्यादित्यन्तश्च युक्तिवशोपन्यस्त' उक्तं । 'तन्वी मेघजलार्द्र'-
त्यादी 'तरङ्गभुमङ्गे'त्यादी च ध्वन्यालोच्योदोद्धारयदोद्भवत्वेन रमत्वमलङ्कारत्वञ्च प्रति-
भासते । तस्मात् अपचिदपि तद्विधानस्य दुरवधानत्वेति उक्तं कटाक्षितञ्च तत्र ।
परं नव्यतरागामलङ्कारनयप्रतिष्ठापयितृणां नैतद्विचरम् । नापि मम्मटग्रन्थे तस्या-
निर्देशो त्रिनिगमकः स्यात्, तद्वन्धस्य खण्डितत्वे प्रवादाविमर्शनादादित्यपि कैचित् ।

रसनदलङ्कारस्येति । तत्र रसगुदादरस्यं 'अयं स इत्यादि श्रोतृद्वयम् । एवं प्रियतरं प्रेयो रसा प्रियतयोपलक्षितं भावद्वन्द्वं विद्यते यत्र निबन्धने व्यापाराण्यति तत् प्रेयस्तत् । यथा अत्युच्चा इति । यथा त्वं पृथिवी धारयसीत्यनलङ्कृतौ वाक्यार्थस्तथा नायं सुन्दरतरीभूतौ वाक्यार्थ इति प्रेयस्तत्तलङ्कारता । एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यं यदाह—रसादिकानां भावानामनुभावादिति (87b) सूचनैः । यत् वाच्यं ध्वन्यते सङ्गिरान् प्रेयस्तदुदाहृतम् ॥ इति (का. अ. सा. सं. ४।४३) रतिश्चात्र देवविषया, न तु कान्ताविषया । ऊर्जां वलं विद्यते यत्र तदुर्जस्तद् यथा धन्वीकृतयेत्यादि । दृढसंमहो रागधारणकः शास्त्रविरोध इत्युज्ज्वलिता । कामकोधादिभिः कारणैः शास्त्र-विरोधेन रूपेण रसभावा यत्र निष्यन्ते सजायमलङ्कारः । शास्त्रविरोधे तु रसवत्प्रेयस्तद-लङ्काराधेयं यदुक्तम्—(का. अ. सा. सं. ४।४६) अनौचित्यप्रवृत्तानां कामकोधादिकारणत्वात् । भावानाम् रसानाम् बन्ध ऊर्जस्त(स्त्रि) कथ्यत इति । प्रसमः परिहारः समाहित इत्यनर्थान्तरं यथा अविरलेत्यादि । यदाह (का. अ. सा. सं. ४।४८) रसभावतदाभावात्सेः प्रसमबन्धनम् । अन्यानुभावाणि शून्यरूपं यत्तत् समाहितमिति । अस्मार्थः—अनौचित्यप्रवृत्ता रसा भावा वा तदाभावाशब्दवाच्याः, तेन न शास्त्रविरोधानां रसानां भावानां वा यत्र प्रशान्तिर्न च ध्वन्यते (निबध्यते) तत् परिहाररूपत्वात् समाहितम् । (का. अ. सा. सं. लघुट.) न चात्र रसान्तरस्य प्रादुर्भाव इत्याह—अन्येति । रसस्यानुभावेर्नि रीपेण शून्यमिति ।

कश्चिद् द्रव्यादिति विच्छिन्नानामानन्त्यादिति भावः । तथाहि भावोदयभाव-सन्धिभावशयलताश्च रसवदादिभ्यः पृथगलङ्कारा इदानीन्तनाः पठन्ति । आचार्यो-ऽप्याह—ज्ञान्यशो(90a) भावरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते । ते चाद्यापि विरल्यन्ते कलान् कातंस्येन वक्ष्यति ॥ इति ।

6 अनेनेत्तत् सिद्धप्रायमिति धीवरसाशयः । एतच्च "तत्र केचिदाचक्षीरन्", (अ. अ. २. ४.) "अन्ये द्रव्ये", (६. ४.) "अत्रै कवचैर्दुः" (८. ४.) "अन्यो द्रव्यात्" (११. ४. ४.) इत्यादिभिर्भूयोभिरभिपुक्तानां प्रयोगैः प्रतिपन्नैव । एवमपि स्वाद्यदाचार्यमन्मदात् प्राचीनतरस कव्यावि मतमुद्दिष्टं यस्यैव प्रतिष्वनि कचसौडनङ्कारसर्वेद्वे कपोतीति ।

7 कश्चिद् द्रव्यादिति तन्मन्त्रस्येन स्वाकृतन्तुत्तरयैवेति प्रतिभाति । यस्मिन्मन्त्र-परिपूरकोऽलङ्कारमहोऽप्यत चूषणीमास्ते । अत्र द्रव्यादित्यंशे प्रदीपकृता मन्त्रव्यं 'ननु गुणीभूतो रसो रसवद्, भावस्तु प्रेयो, रसभावाभावावूर्जस्ति, भावशान्तिः समाहितमित्येवं पूर्वेण-(उद्गटादीना) मलङ्कारव्यवहारो, न पुनर्भावोदयादिषु ।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णाऽन्वितधिया
यचो वैदेहीति प्रतिपदमुदधु प्रलपितम् ।

कृतालङ्काभर्तुर्देनपरिपाटीपुघटना

मयाऽऽप्तं रामत्वं कुशलवसुता न स्वधिगता ॥१२५॥

(वाचस्पतिभट्टस्य)

यद्यपि यत्त यत्त शुणीभूतमप्यस्त्वगस्त्येवेति नियमस्तथापि यत्त शुणीभूत-
व्यङ्ग्यम्वय 'यदा तात्पर्येण रसभादेन पर्यालोचना क्रियते तदा ध्वनेः
सद्भावादनयो' सादृश्यमस्त्येवेतिमिषेलाह यद्यपीति । परिहरति—तथाऽपीति । अतः
हेतुः प्रधानेनेति—प्राधान्यन्तु चास्त्वातिष्ठयनिबन्धनम् । तथाहि "पत्युः शिरश्चन्द्र-
कलामनेन स्फुरेति सहा परिहातपूर्वम् । सा रजयित्वा चरणी कृताशोर्मान्धनेन तो निर्वचनं
जघान ॥ (कु. स. ७।१६) (ध्व. आ. ३।४० ट.) इत्यादी यदा तात्पर्येण रसादि-
पर्यालोचना क्रियते तदानो' हर्षार्थासाधनादिष्वलितलम्बालक्षणव्यभिचारिप्रकाशितस्य
शृङ्गारस्य प्रतीतिरुदेतीति यद्यपि ध्वनित्वं तथाऽपि हर्षादिमंवलितताया लक्षाया व्यज्यमानाया
अपि 'निर्वचन'मित्यनेन सूक्तया किञ्चिद्विषयीकृतत्वाद् शुणीभाव एव शोभाप्रतिशयहेतुरिति
तेनैवात व्यवहारः ।

अथ वा यसा (वाच्यस्य) वाक्यार्थोभूतम्याज्ञभूतं शब्दशक्तिमूलमर्थशक्तिमूलञ्च यथाकम्-
मुदाहरति—जनस्थान इत्यादि । जनस्थानं [जनानां स्थान] दण्डकारणम् । कनक-
मृगतृष्णा [कनके मृगनृष्णा कनकमृगे] भ्रान्तिश्च । वैदेहीति सम्बोधनं प्रार्थनावाचकं
पदद्वयम् । लङ्काभर्तुं रावणस्य. (१०७) 'अलमोपद्रुपत्वात् [काभर्तुः] कृतगितस्य च

तत् कथमेतदुच्यत इति चेद् 'ययन्यवचनं विना मङ्गलनि नादरमहि'वञ्चित् प्रेक्षा
वाक् मयाद् रसादिना तुल्यव्यायादि'ति ग्रन्थगमनिकं समर्थयति । प्रदीपो-
परि प्रभा तु 'तदुक्तमलङ्कारसर्वैल्लङ्का भाषोदयभावसन्निभावसंश्लेषाऽऽदवोऽपि
पृथगलङ्कारा' इति विवरणेन प्रेक्षावन्तं निरूपयति च ।

- 8 वाचस्पतिभट्टस्यार्थं श्लोक इति प्रवादः । जनस्थान इति पदं रामकुलस्थाना-
धानित्वर्थे प्रयुक्तोपयोगि । एवं वदनपरिपाटीषु घटनेति वदनं वचनं व्यहृ-
ता वाक् स्तौकस्या घटना घटनोपयोग इति निर्विण्णवाचकपक्षे । उभयत्र इतिपाधयतदेव
शेषिन्यं स्तौक्यम् । अतः स्थितिरेकाग्रारोऽपि वाच्यचित्ततया प्रतीयमानादयो-
मारोइति । राजस्तुतिरागासुद्रव्ययानागैवेन गतिरित्यवधेयम् ।

अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो रामेण सहोपमानोपमेयभावो वाच्याकृतं नीतः ।

आगत्य संप्रति वियोगविसंष्टुलाङ्गीमम्भोजिनीं कचिदपि क्षपितत्रियामः ।

एतां प्रसादयति पद्म शनैः प्रभाते तन्वद्भि पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥१२६॥

अत्र नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूली वस्तुरूपो निरपेक्षरविक्रमलिनीवृत्तान्ता-
ध्यारोपेणैव स्थितः ।

वाच्यसिद्धयङ्गं यथा—

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादम् ।

मरणञ्च जलदभुजगज प्रसङ्ग कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥१२७॥

अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिकृत् ।

यथा वा—गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते

किं त्वेवं विजनस्योर्हतजनः संभावयत्यन्यथा ।

भर्तुः । चदनेषु दशसु इषु घटना शरयोजना वक्रोक्तिपरम्परा च । कुशलवौ सुतो यथा
सा सीता शुगधनता च । तदित्यं श्लिष्टपदमाहात्म्याच्च शब्दशक्तिमूलानुरणनोपमतत्सदृश
उपमानोपमेयभाव प्रतीयमानोऽपि मयाऽऽतं रामत्वमिलनेन वाच्यता नीतत्वाद् (नीतो)
देन्यच्च व्यक्तमेव ।

आगत्येत्यादि—विसंष्टुलत्वं संकुचितत्वं विलुलितत्वञ्च । प्रसादनं विकलर-
त्वञ्च । पादो रश्मिश्च । नायकेत्यादि—नायिकानायकयोधेत्येकशेषः । अध्यारोपेणैव
स्थित इति—नञ्चल रविक्रमलिनीवर्णनरूपो वाच्यो वाक्यार्थोभूतः, तथा नायकेतिहोऽर्थ
प्रतीयमानोऽपि वाक्यार्थता प्रतिलभते, विशेष्याभिधायिनोऽनवयवाऽऽप्रतिपादकवभावात् ।
अत्र प्रतीयमानस्य सवद्भूतम् । भ्रमिमित्यादि—बहिरन्त सवित्तिविरह प्रलयाः । अत्र
भ्रमिप्रश्रुतीनां मरणान्तानां साधारणधर्मैर्वातोचनया विपमिति पदं न जलमात्मनभिधाय
विवर्णं (विरुद्धं) शुद्धसदृशं, किन्तु व्यङ्ग्यमनुधावति, तं विना जलदभुजगरूपस्यासङ्ग
तार्थत्वात्, असिद्धे विप्रलम्भे च भ्रमिप्रश्रुतीनां निरर्गं [तोऽ] सम्मवादङ्गत्वं स्वभावसिद्धमेवेति
तदुपनिबन्धो न दोषाय ।

9 अत्रेतरं च कञित् 'न' 'ल' 'क्ष' 'ङ' 'र्ष' 'म्बु' इत्याद्यनययथोच्यं व्यासादयमादर्श-
ष्टीकाया कुतोऽपि वङ्गीयलिप्पादर्शतो विहित इति सशया जागर्ति ।

इत्यामन्त्रणमङ्गिसूचितवृथाऽयस्थानलेदालसा-

मास्तिष्यन् पुलकोत्कराक्षिततनुर्गोपीं हरिः पातु घः ॥१२८॥

अत्राच्युतादिपदव्यङ्ग्यमामन्त्रणेत्याद्याच्यस्य । एतच्चैकत्रैकवत्कृगनत्वेना-
परत्र मिश्रवत्कृतत्वेनेत्यनयोर्मेदः ।

अस्फुटं यथा—

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता ।

नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुयम् ॥१२९॥

अत्रादृष्टो यथा न भवति वियोगमयं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्या इति
ह्यष्टम् ।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा—

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भश्चान्पुराशिः ।

उमामुखे विम्वफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥१३०॥

(क. स. ३१७)

अत्र परिचुम्बितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं किं वा विलोचनव्यापारणं
वाच्यं प्रधानमिति सन्देहः ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्नस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥१३१॥ (म. पौ. च. २।८)

अत्र जामदग्नः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षणात् क्षयं करिष्यतीति
व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

गच्छामीत्यादि—विपरीतनक्षण्या 'गच्छ गच्छति चेष्ट कान्ते'त्यादि- (का. भा. ३।१४१) (१।३) वदेवमेकान्ते स्थितोऽप्सुक्षामीन इत्यच्युतपदयोः । दर्शनेन किं दृष्टिस्तुपद्यते उपगोपेनैवोत्पद्यते । इतजन इति लोच्यत्वापदव्यथा मन्त्रते तत्र किमिच्छात्मानं पश्ययावः । आमन्त्रणं ज्योत्स्नायम् (क. सं. ४१) । उदाहरण-
द्वयप्रयोजनमाह—एतच्चेति । अदृष्ट इत्यादि । अत्र वत्प्रियायस्त्वस्यास्य व्यङ्ग्यस्य वाच्येन सह स्वीरजतवज्जोलीभासे न तु स्फुटतया पृथक्प्राधान्यमत्रोऽस्फुटत्वमित्याह—अत्र व्यङ्ग्यं ह्यष्टमिति । हरस्तुत्यादि—अत्र वाच्यव्यङ्ग्यपरीरेकतरचाहत्वाव्यवसायात् सन्देहमद्वारत् सन्दिग्धप्राधान्यम् । ब्राह्मणेत्यादि—इदं हि रावणं प्रति परशुराम-

काकाक्षितं यथा—

मथनामि कौरवदत्तं समरे न कोपादुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु सन्धिं करोतु भयतां नृपतिः पणेन ॥१३२॥
(वे. सं. १।१५)

अत्र मथनाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसदभावेन स्थितम् ।

असुन्दरं यथा—

वाणीरकुडंगुद्रीणसउणिसोलाहलं सुणंतीप ।

धरकम्मवावडाए वट्टए सीअन्ति अंगाई ॥१३३॥ (गा. घ. वे. ८७६)

अत्र दत्तसंकेतः कश्चिद्भृतागदं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यं सीदन्त्यङ्गानीति वाच्यं
सचमत्कारम् ।

दूतवाक्यम् । अत्र साम वाच्यं, दण्डध व्यङ्ग्यं, अगयोथाप्रस्तुतप्रशंसायामिव समं
प्राधान्यं, द्वयोरपि परस्परनैरपेक्षयेणं चमत्कारास्पदत्वात् ।

मथनामीत्यादि—भयतामिति खपचीयान् प्रति । पणेन देयमागेन । अत्र
न कोपादित्युच्चारणकाल एव दीप्तता, न गदगदताकाङ्क्षकाङ्क्षलाक्षितत्वा-
निषेधस्य निषिध्यमानतयेन सुधिष्ठिराभिमतसन्धिसार्धं समावृत्त्यामिप्रायेण प्रतीति-
रित्याद्येपोक्तिरेव ध्वनिसम्भावनापरिहारिणी^{१०} । ‘आक्षेपालङ्कारोऽस्त एवात्र लक्षणेति
य आह्रुते न सम्यक् परामृष्टवन्तः, उक्तकलेण सुव्यार्थभाषादिरामग्रीविरदेष्टु
लक्षणाया अन्वकाशात् ।’ (ध्व. आ. लो. ३।३६ श्रुः) वाणीरकुडङ्गोद्रीणसकुनि-
सोलाहलं शृण्वन्तः । वट्टहर्म्मव्यावृत्ताया अपि वधाः सीदन्त्यङ्गानि ॥ (१३३)
वाणीरो वेतसरुष्टः, कुडङ्गं लतावृद्धम् । सदिह सुन्दरत्वं सीदन्त्यङ्गानीत्यनेन पदेन । सदिधम-
गृहताऽऽदिशद् गुणीभावे सति यस्माद्व्यभिचिन्तयेन्नैव ध्वंसयते तत एवात्य वक्ष्यमाणलक्षण-
समासोक्तिद्विधाऽऽक्षेपासु कुनिमित्तविशेषोक्तिवर्गोक्त्याप्रस्तुतप्रशंसाऽऽदी वरतुमात्रस्य रूपक-
दीपधारकवितुल्ययोगितासन्देहादावुपनायकधारण व्यक्तवस्यापि वाच्यस्योपकारकतया

१० एवमपि ‘निःशेषच्युतलब्ध’मिहवादी ध्वन्युदाहरणतया प्राम्प्रदर्शिते शुद्धध्वनित्व-
मसम्भाव्यम् । तत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः सङ्करसंश्लिष्टप्रावत्यन्तमनुपादेया-
नित्यवर्गमथाः केचन गुणीभूतव्यङ्ग्यपदमेवावधारयन्ति । युक्तिस्तु चन्द्रालोक-
टीकायां योगामदृक्तायां दृष्टव्या ।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्वयत् ॥४६॥

यथायोगमिति “व्यज्यन्ते वस्तुमानेन यदाऽलङ्कृतयस्तदा । ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्” (ध्व. भा. २।३०) इति ध्वनिकारोक्तदशा वस्तुमानेन यत्रालङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ।

गुणीभावादलङ्कारमद्वैतान्तर्भावो भागदादिभिधिरन्तर्नालङ्कारकारैरभ्युपगतोऽपि निर्भर्तुमिव एवेति । एतच्चालङ्कारप्रत्याये यथास्थानं निगदिष्यते । रघवदादौ तु रसादीनां गुणीभावः प्रतिपादित एव ।

एवमिति (एवामिति) गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रकाराणाम् । पूर्ववदिति ध्वनिप्रकारवत् । एवं तावद्भूता प्रकृत्येत आह यथायोगमिति । अत्रित्वेन व्यङ्ग्यतासङ्गोऽपि (सङ्गोऽपि) हि अलङ्काराणां द्वयी गतिः । कदाचिदङ्गभूतवाच्यालङ्काररहितेन केवलवस्तुमानेन व्यज्यते यथा—तावदयकान्तिपरिपूरितदिहमुखेऽस्मिन् स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायतादि । जोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥ इति । अतः केवलवस्तुमानेन चन्द्रस्तन्वीवदनमिति रूपकाभिव्यक्तिः । कदाचिद् वाच्यालङ्कारेण यथा—म वक्तुमस्मिन्नाऽङ्गुली हयप्रीवाप्रितान् गुणान् । सोऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं कृतुं शक्नो महोदधेः ॥ यो विद्यन्महीतलज्वापिनो महोदधेः कुम्भैः परिच्छेदं कर्तुं शक्न इत्यतिशयोक्त्याऽऽक्षिप्तः समुद्रस्य कुम्भ (कुम्भैः) मानासम्भवादभोऽवर्णनप्रतिषेधरूपो हयप्रीव-गुणबाहुल्यरूपव्यङ्ग्यविशेषाभिधितमयाऽऽक्षेपः प्रतीयमानो गुणीभूत इति । अतः वस्तुपेक्षया सर्वत्रालङ्कारस्य चाख्यान् प्राधान्यमिति (ध्व. भा. २।२८ वृ. ६.) । आदास्य स्वरूपमाह—व्यज्यन्त इत्यादि । अतोऽतः गुणीभावः सर्वथैव नास्तीत्याह ध्रुवमिति । तासां मिलितङ्गुलीनाम् । अतैव देवनाह काव्येति—काव्यस्य कविभ्यामारस वृत्तिः प्रवृत्तिस्तदाश्रयात्तथाविधव्यङ्ग्यपालङ्कारप्रवणायत (प्रवणायता) । ध्वन्यङ्गतेति—अङ्गता च यद्यपि व्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च सम्भवति तथापिह प्रकरण(ते) व्यङ्ग्येन मन्तव्या । तेन ध्वन्यङ्गता ध्वनिभेदत्वमित्यर्थः । ध्वनिकारोक्तदशा ज्ञानेनैति ।

एतेऽप्येव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः पूर्ववत्सङ्कलितक्रमेण^१ सजातीयैः सह पदलिखत

१ । एतच्च गणितमत्तानुसारि $\left(\frac{n(n+1)}{2} = \frac{8 \cdot 9}{2} \right)$ सयुक्तिकमियं गणनासौधस्याभिर-लङ्कारवैगुण्ये मौक्तिकावर्णनं (६६—६८ पुः ‘र’ संज्ञितलिप्पन्या) प्रदर्शितेत्यतो निरभ्यतेऽयम् ।

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तेष्वेव योऽयः संसृष्टिसङ्कारैः ।

सालङ्कारैरिति तैरेवासालङ्कारैः, अलङ्कारयुक्तैश्च तैः । तदुक्तं ध्वनिकृता—

सगुणीभूतव्यङ्ग्यः सालङ्कारैः सह प्रमेदैः स्वैः ।

सङ्कर्षं सृष्टिभ्यां पुनरप्युद्भोतते बहुधा ॥ इति (ध्व. आ. ३।४४)

(३६) संक्षेपकाः । शुद्धभेदाष्टक्योक्तमेत^{१३} च भेदीधमाः स्युधतुधत्वारिंशत् (४४) । एवं व्यङ्ग्यस्य प्राधान्याप्राधान्याभ्यां द्विधा व्यवस्थितैः काव्ये ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्य (g2b) त्रयोः परस्परसम्पर्कैश्चतुष्कारत्वं दर्शयति—सालङ्कारैरिति, अतएव ध्वनिनिर्मातुः सम्मतिं वक्ष्यति—तदुक्तमित्यादि । तस्य ध्वनेः प्रमेदैर्गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालङ्कारैश्च सङ्कर-संसृष्टिव्यवस्थायां क्रियमाणायां स्वप्रमेदसङ्कीर्णः स्वप्रमेदसंसृष्टो गुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्णो गुणीभूतव्यङ्ग्यसंसृष्टो वाच्यालङ्कारसङ्कीर्णो वाच्यालङ्कारसंसृष्टः संसृष्टालङ्कारसङ्कीर्णः संसृष्टालङ्कारसंसृष्टश्चेति बहुधा ध्वनिः प्रकाशते । तत्र स्वमेदं प्रति गुणीभूतव्यङ्ग्यं च प्रति संकरसंसृष्टो प्रासुदाहते एव । अधुनाऽलङ्कारगते ते प्रदर्श्यते । तत्र व्यङ्ग्यत्वे सख-लङ्काराणामुदाहृतभेदाष्टक एवान्तर्भाव इत्यभिप्रेत्य वाच्यालङ्कारापेक्षयोच्यते । तत्र वाच्यालङ्कारसङ्कीर्णत्वमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यापेक्षया रसवति सालङ्कारे वाच्ये सर्वत्रैव सुव्यवस्थितम्—यथा 'चलापाद्वा'—(अभि. श. १।२०) मित्यादौ । अत्र रूपकव्यतिरेकस्य अक्षराशु-

१३ परन्तु मूलभूतमिदमष्टधा कल्पनं सूक्ष्मेक्षिकया विचारपदमर्हतीति विदग्धैः कौचिद्विमतिः सूचिता । आचार्यहेमचन्द्रेण काव्यानुशासने 'असत्सन्दिग्धतुल्य-प्राधान्ये मध्यमं लेभे'ति सूचितत्वा 'इति लयो मध्यमकाव्यभेदा न त्वष्टा'विति श्रुती विरुद्धं स्वकृतविवेके 'न त्वष्टाविति यथाऽऽह सम्मदः—अगूढ'मित्यादिना खत्रीय-स्वरसः सूचितः । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदान्तरं न सम्भवतीत्याहुरलङ्काररत्नाकर-कारादयोऽपरे विपश्चितः । एवैव तेषां वाच्योयुक्तिः । 'कस्यापि गूढप्रतिपत्तिरस्ति यत्तैव तत्तैव परस्य न स्यात् । भीमेदसस्तेन निगूढतायां ध्वनिः भृङ्गुडत्वे तु न वेति वाच्यम् ॥ श्रुते प्रधानं न भवेद्गुणत्वं वाच्यं प्रधानं यदि तत् कुतः स्यात् । सौन्दर्ययोगालिखनेन किं वा व्यङ्ग्येन साक्षादुपबृंह्यमादा ॥ व्यङ्ग्यस्य सौन्दर्यविशेषहानिरन्याद्वाभावाद्यदि वा गुणत्वम् । तदेव वाच्यं न पुनः स्पष्टत्वं नरान्तरादौ तदनिवर्धयेन ॥' इति । अलङ्कारसर्वस्वे उपोद्भातग्रन्थोऽपि मतमिदं कङ्कीकरोतीत्याभाति । परं यद्व्यङ्ग्यस्यास्पृष्टत्वे काव्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यसंज्ञा न सेदस्यतीति न तन्मतं सर्वैस्वरुतो यथाऽलङ्काररत्नाकरकाराणाम् ।

अन्योन्ययोगादेयं स्याद्भेदसंख्याऽतिभूयसी ॥४७॥

एवमनेन प्रकारेणाद्यान्तरभेदगणनेऽतिप्रभूततरा गणना । तथाहि शृङ्गार-
स्यैव भेदप्रभेदगणनायामातन्त्र्यं का गणना तु सर्वेषाम् ।

मादृक्त्वं स्वभावोक्तेः शृङ्गार एवानुप्रवेशः' ॥ (ध. ध्या. लो. २।२० रुः) उप्पहजात्राप
असोहिणीए फलकुमुमपत्तरहिथाए । नीरोए वद् देन्तो पामर हो ओहसिज्जिहमि' ॥ उत्पय-
जाताया इति न तथा कुलोद्भूतायाः । असोभनाया इति तावत्परहितायाः । फलकुमुम-
पत्तरहिताया इति पद्मादिरहिताया । [इद्वैवंभूताऽपि काचित् पुत्तिली वा भ्रातादिपक्षपरिपूर्ण-
तया संबन्धिवर्गोपेयिता वा परिरक्ष्यते ।]^{१३} नद्यां इति' ददत् पामर भो हसिष्यसे
सकनलोकेरिति' (ध. ध्या. लो. २१६ पृः) । तदिह पामरस्वभावोक्तिर्वा ध्वनिर्बेति (१३२)
प्रकरणाद्यभाव एकतरमादकं प्रमाणं नास्ति । यद्यप्यलङ्कारोऽवरयमेव रसमनुपलब्धतीति
प्रतिपादितं तथापि यनोपकान्तलालङ्कारस्य निर्वाह एव रसमिथ्यस्तिहेतुस्तत्र सङ्गराभावात्
संशुष्टत्वम् । एतावदेव 'विवक्ष्य तत्परत्वे'नेत्यादिना 'नातिनिर्वह्योपिते'त्यन्तेन (ध. ध्या.
२।१६) ध्वनिकृता प्रतिपादितम् । यथा—'नीपात् शोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढ'
नीत्वा वासनिक्तेननं दनितया मायं सखीनां पुरः । भूयो नैवमिति स्वलतृत्वलगिरा संशुष्य
दुयेष्टिर्न धन्यो हन्यत एव निहृतिपरः प्रेयान् रुदत्या हवन् ॥ (अ. रा.) अतः हि यथा
बाहुलतिकायाः पाशेन रूपं तथा यदि वामभजनादोनामपि कारागृहादिभिः स्वात्तदानीमेवौ-
चित्समिति रूपकस्यानिर्वाह एव रसपरिपोषाय जायते । एवं वाच्यालङ्कारैः सह संशुष्टिः
पदाश्रयेणैव न तु वाक्याश्रयेण यथा दीर्घाद्यादि (मे. द. पृ. ३१) । अथ 'मेती'पदे
सुहृत्तो विलक्षणःशक्तिरूपया 'अमित्वेव मिलत्तवलक्षण'^{१४} 'मङ्गलार्थप्रतीतिरिविबक्षितवाक्यो ध्वनिः ।
अतः पुनरतिप्रमत्तप्रवृत्तात् पूर्वोक्तस्यानेन पदार्थोन्मत्तरेणप्राप्तोपमासमाशोक्तिलक्षणम्यलङ्कार-
[न्तरा]णीति । संस्कारलङ्कारसंकीर्णा ध्वनिर्यथा—'दन्तैः क्षुत्तानि करजैश्च विपाटितानि'त्यादि^{१५}

१३ बन्पनीगर्भस्थमन्त्रां ध्वन्वालोक्तोचनप्रत्ययतः पुरितः ।

१४ 'सदेवात्रुपगतः सुहृत्' 'एकक्रियं भवेन्मिल'मिति सुभाषितबलात् कमलतीरमेण
निप्रणयैरुक्तिपाकरणात्मेतीपदस्यान्वयता व्यक्त्रयमूलेनेत्याशयः ।

१५ बीदजातकान्शानमुपजोष्यैव श्लोकस्यास्य प्रवृत्तिः । मूलप्रत्यये रसविरोधप्रकारोऽप्य
दोषासंशुष्टत्वं सूचयिष्यते । समाशोक्तिर्मसंशुष्टेन विरोधात्तद्वारेण रसस्यानुपलब्धत्वं
लोचनकृता यो दर्शितो मूलतोऽप्यौ 'रहमनसे'त्यादिपरानां श्रित्वलक्षितमाशयति ।
दयावीरो पुत्रोऽन्तान्मननं वाक्ययोर्भूतम् । रक्ते रुपिरे मनोऽमितायो
यस्याः रक्तमनुगृहं मनो यस्या इत्याद्युपपत्त्योर्ध्याशयानम् ।

स्वप्नेऽपि न याच्यः । स हि रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वाऽभिधीयते । न चाभिधीयेत तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्याप्रतिपत्तेः पदप्रयोगेऽपि विभावादिप्रयोगे तस्य प्रतिपत्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधान-
द्वारेणैव प्रतीयत इति निश्चीयते । तेनासौ व्यङ्ग्य एव । मुख्यार्थवाधाद्य-
भावाच्च पुनर्लक्षणीयः ।

व्यङ्ग्यरूपतया सौ द्विवक्तो । रसादिरूपस्तुभौ न कदाचिद्व्यङ्ग्यं, किन्तु वाच्यसामर्थ्यादित-
एव प्रकाशत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति स हीलादि । तथाचोक्तम्—रसोद्देशपरः
श्लोको रसाध्याये सुनेव यः । पूर्णो नवरसासाक्षात् स एव स्यात्तु नाटकम् ॥ इति ॥
(का. की. अभि. भा. १४अः) केवलविभावादिवर्णने त्वस्ति रसादिप्रतीतिर्यथा
(कु. स. ३१६८) विश्ववती शैलमुताऽपि भावमज्ञैः स्फुरद्वातकदम्बकल्पैः । साचीकृता
जाहतेरेण तस्यै सुलेन पूर्णन्दुविलोचनेन ॥ इत्यादौ । अत्र हि अनुरागजन्यावस्थाविशेषानु-
भाववद्भिरिजा (94b) लक्षणाविभाववर्णनामासादेव रसप्रतीतिः । यथापि हि 'पुष्पाक-
प्रतीकाशो रामस्य ककुषो रसः' (उ रा.च. ३११) इत्यादौ रसादिशब्दः ध्रुयते तत्रापि विशिष्ट-
विभावादिप्रतिपादनमुख्यैव रसादिप्रतिपत्तिः, स्वशब्देन सा केवलमनूयते' (पञ्च. १४४शृः) ।
आदिशब्दात् स्वाविभावादयः । एवं हि वाच्यरवेऽभिनिवादिहर्षं लिङ्गमक्षिप्यत्वरं स्यात्,
इतिहासादिसमावयव काव्यस्य प्राप्नोति—उरमात् स्थितमेवद्रूपत एव रसादिरिति । नापि
साध्यस्तत्प्रमाणविरहात् ।

मरतिरवगेष प्रकटयति । सार्धपतुर्लक्षभेदानां वया तावदस्तु, एतावन्त्यपि
मुक्तयानि तैरधिगतानीत्यभिधानमपि गृह्येष्टं साहित्यिकम् । कविप्रतिभा य तत्र
सत्त विपर्यया हल्यारमानमपह्नुते । न च ध्वन्यालोकश्लोकः 'एतेनानन्त्यमायाती'ति
भेदप्रदर्शनतात्पर्यं च व्यतिकरितभेदानामव्यपदेशयतास्त्वय एव सा । बहुध्वेव
सर्वबन्धश्लोकेष्वेतेषां केनामप्यवसरः, क्विचिदिति व्यापृतमहित्वाइसादिव्यङ्ग्यतिर-
स्किमया विपर्ययमतीनामेषां कवीनामित्यस्ति विद्वधानां वाचीमुक्तिः । सङ्गलना-
द्यात्मोपाधिर्न भेदमाश्रित्येमुक्तिशोकाकृता "न विपते यद्यपि पूर्ववासना-
ग्रणानुबन्धि प्रतिमानमुद्भूतम् । ध्रुतेन यत्नेन च वायुपासिता ध्रुवं करोत्येव
कमप्यनुमह'मित्याचार्योक्तिमुपजीवति ।

अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपं व्यङ्ग्यं विना लक्षणेन न भवतीति प्राक् प्रतिपादितम् । शब्दशक्तिमूले त्वभिधाया नियन्त्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तरस्य तेन सहोपमादेरलङ्कारस्य च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम् ।

अर्थशक्तिमूलेऽपि विशेषे संकेतः कर्तुं न युज्यत इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकाङ्क्षा-सन्निधि-योग्यतावशात् परस्परसंसर्गो यत्तापदार्थोऽपि

एवञ्च रसस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति निखीय वस्तुनोऽलङ्कारस्य [च] क्रमेण दर्शयति । तत्र विवक्षितवाच्यस्य प्रकारद्वयेऽपि वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वं द्वितीयोक्तासौ प्रतिपादितमेव (१६ का) । शब्दशक्तिमूले तु वस्तुनो व्यङ्ग्यत्वं भविष्यत्वाभिप्रायेण सविवादम् । अलङ्कारस्य तु निर्विवादमेवेति । एवमर्थशक्तिमूले तु वस्तुनोऽलङ्कारस्य च व्यङ्ग्यत्वमिति कथाशामपि व्यङ्ग्यत्वं निर्णीतम् ।

तत्र मतद्वयेऽपि व्यङ्ग्यस्य वाच्यत्वं निराकुर्वन्प्रभिहितान्वयवादिनो महाचार्यस्य तावन्मतमाह विशेषः" इति । समयः पदार्थमात्रे सामान्यारम्भे न विशेष्यारीऽप्यनन्त्यात्, अभिव्यक्तिवाच्यैक्यस्य । तत्राकाङ्क्षाऽऽदिसद्वृत्तविशेषसंसर्गरूपे वाक्यार्थं तात्पर्यशक्तिः परस्परान्विते सामान्यमनन्यवासिद्धेर्विशेषं गम-(१५५) यतीति न्यायात् । यदाह 'पदानि एवं स्वमर्थमभिधायोपरतव्यापाराणि, अयेदानीं पदार्थाः प्रतिपन्ना आकाङ्क्षासन्निधि-योग्यताभिन्वयमुपयान्तो वाक्यार्थमवगमयन्तीति' (शं. व्या. वि.) । तन्वेवमशब्दो वाक्यार्थः स्यात् । नैवम्, पारम्पर्येणापि तदुपपत्तेः । तथाहि पदेनान्वितोऽर्थोऽभिहितोऽन्वितप्रतिपत्तो निमित्तमिति भवति । पारम्पर्येण पदार्थानामन्वितेष्वपि हेतुत्वं यत् स एवाह—न विमुच्यन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थोऽपि पदानि न । तन्मात्रावमितेष्वेव तन्मात्रेभ्यः

१७ अत्र शब्दशक्तिग्रन्थे 'आक्षिप्त एवालङ्कारः शब्दशक्त्या प्रकाशते' इत्यादिकारिका 'अलङ्कारो न वस्तुमात्र' 'वस्तुद्वये च शब्दशक्त्या प्रकाशयमाने रक्षेय' इति तत्रत्या वृत्तिश्च परावृत्त्येते ।

१८ एतन्मते 'जातिरेव पदार्थ' इति सामान्य एव सङ्केतप्रवृत्त्याद्विशेषार्थबोधेऽभिधातोऽप्यत्र काचिद्वृत्तिः समाश्रयणीयेति द्वितीयोक्तासौ समुद्दिष्टमेव । विशेषरूपत्वात् पदार्थीतिरिक्तो वाक्यार्थो यत्ताभ्युपगतस्तत्राभिहितान्वये वाक्यार्थानन्तर-कक्षाभावितो व्यङ्ग्यस्य वाच्यतायां यत्तेव वस्तुमात्रमभिधेयः ।

विशेषरूपो वाक्यार्थस्तत्राभिहितान्वयवादे का चार्ता व्यङ्ग्यस्याभिधेयतायाम् ।

येऽप्याहुः

‘शब्दबुद्ध्याभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणान्न पश्यति ।

थोक्तुश्च प्रतिपन्नत्यमनुमानेन चेष्टया ॥

अन्यथाऽनुपपत्त्या तु योधेच्छक्तिं द्वयात्मिकाम् ।

अर्थापत्त्याऽवयोष्येत सम्बन्धः’ त्रिप्रमाणकम् ॥

इति प्रतिपादितदशा ‘देयदत्त नामानय’ इत्याद्युत्तमबुद्धवाक्यप्रयोगाद्देशा-
द्देशान्तरं सास्त्रादिमन्तमर्थं मध्यमबुद्धे नयति सति ‘अनेनास्माद्वाक्यादेवं-

न गम्यते ॥ इति (श्लो. वा. ७।२२६) पदार्थप्रतिपादनञ्च वाक्यार्थप्रतिपत्तये प्रयुक्तानां
पदानामवान्तरव्यापारो भविष्यति । नचावान्तरव्यापारस्य वारकान्तरेणैव व्यवसायकत्व-
मिष्यते, पाकजननसमर्था हि ज्वाला काष्ठानामवान्तरव्यापारः । तथाच त एवाहुः (श्लो.
वा. ७।३४३) वाक्यार्थमन्तये तेषां प्रयुक्तं नान्तरीयकम् । पाकज्वालेव काष्ठानां पदार्थ-
प्रतिपादनम् ॥ इति । तद्विधं वाक्यार्थप्रतिपत्तेरन्यथाऽप्युपपद्यमानत्वादभिधायकत्वेति शेषोऽप्यो-
पस्थितिपर्यन्तताऽपि नेष्यते तदा पदपदार्थविषयानिधानलक्षणप्रथमकदाऽतिरिक्तविशेष्य-
प्रतीतिकदाऽतिरिक्तिकारकसंसर्गात्मकवाक्यार्थकदापातिनि व्यङ्ग्ये तस्य सम्भावनाऽपि न
प्रमरतीत्याह का चार्तेति । अतएव हि यो यः कश्चिद्विषयिच्छन्नाभिसंज्ञं नाभ्युपैति
(१५६) तेन तेन पदार्थमपनुश न विद्यत एवाभिधायः पदतिरिति (ती) रीतं (रितं) [तत्] तु
[कः] स्त्रीकुपोत् । तदुक्तं ‘विशेषरूपवाक्यार्थमपदार्थमपीच्छता । व्यक्तिरिष्टाऽभिधातोऽन्या-
ऽभिहितान्वयवादिना ॥’ इति ।

- १९ अभिहितान्वयवादेऽभिधात एव नाखिलवाक्यबोधव्यापारनिवृत्तिः, पदान्वयेव
वाक्यानां मूलभूता अन्वयवा. शब्दार्थप्रत्ययार्थम् । अन्विताभिधानवादिनां
वाक्यतोऽर्थबोधः, पदे तु प्रयोगसाक्षिव्येनार्थप्रत्यय जहापोद्धरात् । सत्तापि
पदार्थानां वैतिष्ठये स्वीकृतमात्रे किमभिधात एव कार्यसिद्धिरिति सार्वभूतः प्रश्नः ।
इत्थं यदि व्यापारस्य प्राणप्रदत्तं भङ्गपन्तरेण स्वीकृत्यते तदा कथं वाक्यादिध्वनि-
धातो विलक्षणस्य निमित्तानन्दजीवानुभूतस्य व्यवस्य न तत्परत्वेन साक्षात्
स्वीकारः ? निमित्तनिमित्तिकाधिनयेऽन्येवमेव ममाधानम् । मूलग्रन्थस्यातल्लक्ष्य-
वयवो यत् स्वप्नाद्वरं सारवच्च स्वकीयं स्वस्वमंशेन जहातीति विच्छेदनात्

विधोऽर्थः प्रतिपन्नः' इति तच्चेष्टयाऽनुमाय तयोरेषण्डवाक्यवाक्यार्थयोर्स्था-
पत्या वाच्यवाचकभावलक्षणं सम्यग्धमवधार्य बालस्तत्र व्युत्पद्यते । परतः
'चैत्र नामानय, देवदत्त अभ्यमानय, देवदत्त गां नय' इत्यादि वाक्यप्रयोगे तस्य

अथान्विताभिधानवादिनामपि मते तन्निरास्तुमाह येऽप्याहुः^{२०} इति । व्युत्पत्ति-
बलेन हि शब्दोऽर्थमवबोधयति । व्युत्पत्तिस्तु वृद्धव्यवहाराद्भवतीति प्रामाणिका ।
यदाह शाब्दवृद्धेत्यादि । प्रतिपादितया दृशा दर्शनेन । एतद्विज्ञोति देवदत्तेत्यादि-
शब्दो (शब्दे) देवदत्त नामान्वेत्यादौ उद्भवमीजक । अभिधेयमानकम् । तत्र
व्युत्पत्तियु शब्दादी स्वावच्छ्रितादिप्रत्यक्षेण दृशति । अथोक्तमवृद्धप्रयुक्तेत्यादवाक्यध्वज
सम्यगन्तरं' येय प्रयोज्यवृद्धस्य स्वतन्त्रा प्रगति सा युद्धिपूर्विका, स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वान्मदीद-
प्रवृत्तिवदिति । तच्चेष्टया शब्दतद्भावभावित्वेन शब्दवारणिकां प्रतीतिमनुमिनोति ।
युद्धिप्रवृत्त्यो' समानविषयस्य स्वाभाविकमेवेति य(त)द्विषयेव प्रवृत्तिरपि, शब्दस्तु स्वरूपमात्रेण
गार्थप्रतिपादननिमित्तं बालवृद्धयोरविशेषप्रसङ्गात् । अतस्तद्व्यवहाराऽनुपपत्तिमूलया-
ऽर्थगत्या तत्र शक्ति प्ररूपयते । तदेतदाह वाच्यवाचकैति । वाच्यवाचकमस्य-
प्रदृश्यमेव हि व्युत्पत्ति । विषयाध्ययभावान्मया च वाच्यवाचकयो सद्भावानुपपत्ते-
रभ्यात्मकत्वम् । बालस्तत्र व्युत्पद्यते एव नि(१७५)विभाग्य वाक्यमेतस्य नि-
भाग्यार्थस्य प्रतिपादकमित्यवधारयतीत्यर्थः । नन्वेव प्रतिपादक्य व्युत्पत्तिरपेक्ष्येत । सा
आनन्त्यादुदरुपपादेति शाब्दव्यवहारोच्छेदः, स्यादित्यत आह परत इति । यद्यपि उद्भव-
व्यवहारपूर्विकैव सर्वा व्युत्पत्तिर्वाक्येनैव च वृद्धव्यवहारस्यापि यस्य पदस्यावापे यस्यार्थ

द्वययोर्द्वयोपपत्तिं न तदेकान्तमसत्तत्तं, तत्र पुनरुत्पत्तिरुक्ता अन्यलोक तत्त्वलोचन-
मन्तव्यमप्यित्यस्य मयोपयोगं कल्लोक्त्यावस्थापने निर्बन्ध एव मूल मेत परं
किञ्चित् ।

- २० 'वेऽपी' इत्यस्य 'तेयानपि मते' इत्यभिनेयाशेनान्वयः ।... अतः किमपि वृद्धव्यवहारी-
त्वावाया कारिकाया विशदविवरणमपेक्ष्यते, न च तदवादर्शलिप्यामस्तीति
विचिन्तयन्मेतत् । द्वितीयोक्तागटोकायामस्मदनुपपत्तिव्याया तदानीदिति
सम्भावनाऽनवकारा 'वाच्य एव वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधानवादिन' इति सन्दर्भस्य
व्याकरणावसर एव तस्योपस्थापनयोग्यत्वात् । 'प्रतिपादिवदिशो'ति प्रायिक
पाठः । दिशा मार्गलोलनार्थान्तरम् ।

तस्य शब्दस्य तं तमर्थमवधारयतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां 'प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थै-
रन्वितानामेव संकेतो गृह्यत इति विशिष्ट एव पदार्थो वाक्यार्थः, न तु
पदार्थोनां वैशिष्ट्यम् ।

भाष्यस्याभाषो बहुद्वारे बोधारक्षस्तिप्रथं तस्यैव पदस्य शक्तिरवधार्यत इत्याह तस्य शब्देति ।
तदुक्तम्—व्यवहारेषु शब्दानां वाक्यप्रवृत्तयः । आभाषोद्धारभेदेन पदानां शक्तिविधयः ॥
इति । ननु वृद्धव्यवहारप्रयुक्ते वाक्येऽपि पदानां वाक्यशक्त्यवधारणमेव नोपपद्यते, पुनश्च
वाक्यानां लिङ्गभावेनार्थं प्रति प्रमाणात्पञ्चुपगमात् । वाक्यात् कार्यभूतात् प्रत्यायितस्य
वस्तुलक्ष्यविषयं ज्ञानं कारणभूतमनुमीयते । तस्य च ज्ञानस्य जेवाव्यभिचारिणाज्ञान-
भूतार्थनिधय इति न वाचकशक्त्याऽर्थविगमः, तत् कुतोऽन्विताभिधानमिति ? तेषां
वस्तुज्ञानानुमानान्वये निहिते वाक्यस्यानुवादकत्वात् तदर्थबोधकत्वात् । तदुक्तम्—
तेनार्थे निहिते पदान् सोऽर्थो वाक्यस्य गम्यते । तस्या दशाया वाक्यस्य तस्य स्वादु-
वादिका ॥ इति । वाक्यमेवेति न पदम् । गद्यप्य (यद्यप्य) र्थप्रवर्णनादितम्यं पदार्थान्तर-
सद्वृत्तवत् प्रयुज्यते तदपि वाक्यमेव । यदाहुः—'संहतार्थं (96b)मभिदधति पदानि
वाक्यम्' 'एकाग्रैरः पदममूहो वा वाक्य'मिति । (श भा.) । तदित्थं वृद्धव्यवहारे
वाक्यादेव श्रुतपतिरित्याह वाक्यस्थितानामिति । एषां प्राप्त्यादिभिधातृत्वात्तात्-
पर्ययोगमादपि पदानामेव सा शक्तिर्वैरमभ्युपगम्यवामित्युक्त्यायात् पदानामेकैव साक्षादन्वय-
बोधनशक्तिराध्वितुः स्यात्, न पुनः पदानो पदार्थानां स्वार्थबोधने पदमिद्विधा एव
च पदार्थः स्वार्थबोधका इति शक्तिव्यक्त्येना युक्तेत्याह—पदानामिति । अन्विताना-
मित्यन्वितार्थानां यदि वाऽन्वययोग्यत्वानिबध्ने । सङ्केतः शक्तिः, पदान्वयव्यतिरेकानु-
विधाधिक्यवहारो वा । न च विशिष्टः पदार्थविरहितो वाक्यार्थ इत्याह नृत्तिरिति ।
वैशिष्ट्यमन्वयव्यतिरेकबोधनसामर्थ्यम् ।

ननु साम्येन 'वाचानर्थे'त्यादौ पदादिपदानि तान्देव 'यो परस्य, कश्चिमात्मने'-
त्यादावपीति निश्चयादिदोषेषु तानन्वयव्यतिरेकादिदोषात्प्रतिषेधोपा(स्य)न्वितत्वात्
बोधनविषयत्वात् शक्तौनामप्यानन्वयव्यतिरेकात्प्रवृत्त्यात् क्रियावामान्वयान्वित एव कारके
कारकपदानां कारकपदान्वयान्वितायामेव च क्रियायां क्रियापदानामन्वयव्यतिरेकानुसरस्य
सम्बन्धस्य गदण्यात् सम्बन्धावधारणे चामिधानात् सामान्यान्वयामिधानितैव पदानां
युक्त्यः, न पुनर्विरोधाव्यभि- (97a) पायिता । तेन वाक्यार्थप्रतीतिरनुपपन्ना,

यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानि निश्चीयन्त इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः पदार्थः सङ्केतगोचरस्तथापि सामान्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते, व्यतिपक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वादित्यन्विताभिधानवादिनः । तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः सङ्केतविषय इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽसंकेतितत्वाद्वाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते तत्र दूरेऽर्थान्तरभूतस्य 'निर्देशपच्युते'त्यादौ विध्यादेश्चर्चा ।

विशेषान्वयस्यावाक्यार्थस्यैकत आह यद्यपीति । प्रत्यभिज्ञाय एवेदमिति प्रत्यभिज्ञा ज्ञानम्, सद्रूपेण प्रत्ययेन । तान्येवेति न पुनर्भिधानीति । सद्रूपं 'विधा शब्दा भिद्यन्ते रूपतः स्वरतोऽर्थतयेति ।^{२१} परिहरति तथाऽपीति । सामान्यावस्थित(च्छादित) इति—प्रतियोग्यन्वयप्रकारयोः साधारणरूपेणोपस्थितेः । प्रतिपद्यते नान्वभिधीयते । प्रतिपत्तौ हेतुमाह—व्यतिपक्तानामिति मिलितानां पदान्तरसन्निधापितैः पदार्थविशेषैरन्वितानां विशेष एव पर्यवसानात्, यदतिक्रमेऽनुपस्थितरूपेण च प्रमाणाभावादिति भावः । उपसंहरति इतीति । अन्वितैरेव पदार्थैरन्वितागमेवाभिधानमिति ये यदन्ति तेषामप्यस्ति सामान्यविशेषरूप इत्यनेनावित (इत्यनन्वितः ?) सामान्यरूपः, स्वार्थस्तु विशेष रूपः । गोशब्दो हि स्वार्थमनगत्विशेषगुणक्रियासामान्यान्वितमभिधत्ते । एव क्रिया पथमपि । अतिविशेषभूत इति—विशेषावयवरूपः स्वयमेव चेदवाच्यस्त्विह निषेधादौ वाच्यविध्यादिरूपव्यक्तमर्थं प्रति वा कस्याभिधान्यापारस्येत्याह तत्र दूर इत्यर्थान्तर-

- २१ शाब्दिकोनामयं नमोऽन्तर्द्वारविदेकप्रस्तावेऽतिवरा सोपयोग इति शास्त्रेऽस्मिन्नस्य साप्राज्यम् । तत्र रूपभेदेन शब्दभेदस्वीकारपक्षस्तयस्तत्तद् एव । स्वरतोऽर्थभेदस्य निदर्शनानि वैदिकमन्त्रेष्वभिनयादिताम्ये रूपके लौकिकज्यवहादे च काकादिसहस्रकृतया सप्रक्रियाणि । अर्थतो भिन्नानां शब्दानामभिधानकोपेण व्युत्पत्तिः शिष्टा शिष्टाहुस्तानात् । काव्येषु च सतो वैचित्र्याभावकत्वं इत्येवादि-कारणमभ्युपगमनीयमेव । द्वितीयोक्तावे द्वितीयतृतीयकक्षदोरतयोपनिबन्धः । तस्यायामेव शब्दभेदानां व्यञ्जनानां साधूपयोगः । प्रथमस्य पर्यायभेदमात्र-भिन्नस्य हर-भव-कपालिप्रभृतीनामन्वयस्यतिरेकाभ्यां व्यवस्थितिस्तदुर्थं पथम उक्तासे च सोदाहरणं निदर्शिता । द्वितीयस्य प्रयोगोऽल्पीयानपि काव्ये न विरत इति द्वितीयोक्त्यामटीकायां सूचितः । तृतीयस्याभिधाऽऽदिनियःक्षणकृते बहुल एवावकाशः ।

अनन्यतोऽर्थोऽभिहितान्वये, पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्तुन्यताभिधाने, अन्वित-
विशेषस्तुवाच्य एव इत्युभयनयोऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः ।

यद्व्युच्यते 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते' इति, तत्र निमित्तत्वं
कारकत्वं प्रापकत्वं वा ? शब्दस्य प्रकाशकतयात्र कारकत्वम् । प्रापकत्वमु-
पज्ञातस्य कथम् ? शास्त्रेणैव सङ्गतेनैव । स चान्वितमात्रे । एवं च निमित्तस्य

वाचोपकिरेव । साक्षाच्छब्दव्यापारविषयसम्भावना परिहरणीयेत्याह—अर्थान्तर-
भूतस्येति—तदेतत् सामान्यान्वयाभिधानशायि (वादि) नोक्तम् । विशेषान्विताभिधान-
वादिनस्तु विशेषान्वयेऽस्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यनोपाधिविशेषानान्वयविचारदिदोषपरिहारात्
सम्बन्धग्रहणं सुखरमिति तदभिधायितैव पदानां युक्तेत्याहुः । तथाचोक्तम्—आकाङ्क्षा-
सन्निधिप्राप्तयोग्यार्थान्तरसङ्गतान् । स्वार्थानाहुः । पदानोति व्युत्पत्तिः राह्यता यदा ॥
आनन्वयविचारान्वा तदा दोषो न कश्चन ॥ अतएव प्रत्यभिज्ञाविरोधो नास्ति । यद्यनन्त-
शक्तिरूपेण स्यादित्याशङ्कितं तदपि न, एकदैराकाङ्क्षितसन्निहितयोग्यान्वितस्वार्थभिधान-
शक्त्या प्रतियोगिभेदेन चक्षुरादीनामेव कार्यभेदोपपत्तेः । यथैकमेव दर्शनशक्त्या चक्षुर्घटादि-
प्रतियोगिविषयाभेदानानाशानानि जनयति तथा शब्दोऽपि प्रतियोगिभेदादिति । किञ्च क्रिया
कारकत्वभावलोचनयाऽपि कारकमात्रेणान्वये सिद्धे वृथा सामान्यान्वयाभिधायिता शब्दस्याक्तो-
क्रियते । तस्माद्विशेषान्वयाभिधानमेव श्रेयः^{२२} । एषश्च यद्यपि विशेषरूपतया वाच्य एवैषां
वाक्यार्थस्तथापि देशकालकारकविशेषोपादानवशादुत्पत्त्यमानतात्कालिकक्रियासमर्गः शेषरूप-
पूर्वोपरिवर्तितोऽपि विशेषभूतोऽयमर्थः विशेषान्वयाभिधानेऽप्यवाच्य एव प्रतीयत इति भावः ।
एवञ्च सामान्यान्वयाभिधानं विशेषान्-(७४a) न्वयाभिधानं वाऽस्तु, उभययाऽप्यन्विताभि-
धानपक्षे व्यङ्ग्यत्वमर्थं ('साधर्म्यं') प्रत्यभिधायत्वा [न] सम्भावनाऽपि प्रमरतीति भावः ।
मत्तद्वयमुपसंहरति अनन्यत इत्यादि ।

योऽपि दिवाभोजनमात्रविशिष्ट, पीनत्वानुम(मि)तराशिभोजनवदुपपन्नधर्म्यं प्रति
व्यापारान्तरमन्तरेण ध्रुवताच्छब्दस्य निमित्तभावः कल्पयते तन्मतमुद्गाह्य निराकरोति—
यद्व्युच्यते^{२३} इति तद्व्यवचारिताभिधानमिति मङ्गति । तदेतदेव विप्रोति

२२ 'निर्दिशेयं' न सामान्यं भवेच्छब्दविषाणवदि'ति न्यायाध्यायमत्तं गतिः ।

२३ 'यद्व्युच्यते' 'ये स्वभिदपती'ति पक्षद्वयं संकलय्यैव दशरूपवाचस्तोक्तकृता वाच्य-
निर्णयाख्ये निबन्धे मत्तपोपपत्तम्—'ध्वनिधेत् स्वाधविधान्तं वाच्यमर्थान्तराध्यायम् ।

नियतनिमित्तत्वं यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेष कथमिति
'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते' इत्यविचारिताभिधानम् । (१५. आ.
लो. १८-१९ पृ. ३ :)

ये त्वभिदधति 'सोऽयमिपोरिव दीर्घदीर्घतरो' व्यापारः' इति 'यत्परः शब्दः
स शब्दार्थः' इति च 'विधिरेवान्न प्राच्यः' इति, तेऽप्यन्तात्पर्यज्ञास्तात्पर्यवाचो-
युक्तद्वयानामिषाः । (१५. आ. लो. १८ पृ. ३ :) तथाहि 'भूतभण्डसमुपारणे

तल्लेखादि । शब्दो हि न कुलालवद् घटप्राथम्यं करोत्यपि तु प्रदीपवद् प्रकाशयति ।
हापकोऽपि न चक्षुरादिवद् दृष्टातः, अज्ञातस्य सत्याज्ञापकत्वात् । एवञ्चेति—तद्वैत-
व्यपेक्ष एव शब्दः स्वव्यापारमारभते न तु स्वभावत एवेति व्यवस्थितौ यतैवास्य तद्वैत-
स्वावन्मात्रस्य प्रतिपत्तिर्याम्या, न पुनश्चतुर्थकत्वापातिनोऽर्यान्तरस्येति । यदि तु पूर्वसद्वैत-
प्रदण्णत्कृतस्य प्रतिभावनवतत्तया प्रतिपत्तिर्नवतीत्यनेन कमेण निमित्तनैमित्तिकभावोऽभिधीयते
तदैतद्वैतक्रियत एव, व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः प्रत्युपायतया शब्दार्थयोः प्रथममुपादोयमानत्वात् ।
तदुक्तं भ्रमिभूता (१५. आ. ११६-११७) आलोकार्था यथा दीपशिखाया यज्जवाजनः ।
तदुपायतया तद्वदर्थं वाच्ये तदादतः ॥ यथा शब्दार्थं (११८) द्वारेण वाक्यार्थः संप्रदो(ती)यते ।
वाच्यार्थपूर्विका तद्वत् प्रतिपत्तस्य वस्तुनः ॥ इति ।

अथ तत् परमुद्देश्यं यस्यासौ तत्परस्य भावस्तात्पर्यं, शब्दस्य व्यङ्ग्यपरत्वं निविधाद-
माह 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायात् । [यथा] धनुष्मता मुक्तः शरः
शलोः काचत्वदमामादिकं निर्भिद्यैक्येन प्रवृत्त्या व्याप्तिर्यते तथैव शब्दोऽपि दीर्घदीर्घाभिधा-
व्यापारेः स्वार्थाभिधानवर्धनान्तरप्रतीतिश्च तात्पर्यतः करोतीति किमल व्यापारान्तरकल्पना-
गौरवेणेति ये ब्रूयते तान् प्रति सादोपपरिहासमाह 'येत्थिति' । तात्पर्यवाचोयुक्तिः

तत्परस्य त्वभिधानसौ सप्त विधाभ्यस्तम्भात् ॥ एतत्त्वैव विधायित्वात्पर्यस्येति
चिह्नितम् । यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न वृत्तायतमिति । 'परिकल्पिता-
मिथाऽऽदिशक्तिगतेनैव समस्तवाक्यार्थावगतेः शङ्कधन्तरपरिक्लृप्तं प्रयास एवे'ति
मत्संक्षेपध दशरूपकावलोकः । परमेतदपि विमर्शनीयं यदि तु व्यापारान्तरादपि
शब्दस्य निमित्तत्वं साध्यते तदाऽभिधालक्षणे अपि दत्तजलाजलो ह्यमिति ।

२४ एते खल्वभिधादीर्घत्ववादिनो भीमासन्नैकदेशीया येषामालङ्कारिकमण्डले भट्टनायक
एव प्रवरः प्रतिनिधिः । एतन्मतोपरि लोचनकुतामाक्षेपः प्रवादपथ आपतित
इतरत्र आवाशत उद्धतः ।

भूतं मध्यायोपदिश्यत' (स. भा. ३।४।४१) इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थे-
 नान्वीयमानाः प्रधानक्रियानिवर्तकलक्रियाऽमिसन्वन्धात् साध्यायमानतां
 प्राप्नुवन्ति । ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते, यथा
 क्रत्विकप्रचरणे प्रमाणान्तरात् सिद्धे 'लोहितोष्णीषा क्रत्विजः प्रचरन्ति' इत्यत्र
 लोहितोष्णीषात्प्रमात्रं विधेयं, ह्यनस्मान्मन्तः सिद्धे, 'दप्ता जुहोति' इत्यादी
 दृष्यादेः करणत्वमात्रं विधेयम् । कश्चिदुभयविधिः कश्चित्त्रिविधिरपि, यथा—
 'रक्तं पटं चय' इत्यादावेकविधिरिविधिसिद्धिविधिरपि । ततश्च यदेव विधेयं
 तदेव तात्पर्यमित्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थं तात्पर्यं, न तु प्रतीतमात्रे ।
 एवं हि 'पूर्वां धावती'त्यादायपराचर्येऽपि कचित्तात्पर्यं स्यात् ।

वाचकत्वम् । देयानां प्रियाः परावः पञ्च्य अलुक् (पा. ६।३।२१ वाः) । तथाहोति
 तेन युद्धिस्थेन प्रकारेणोपवाचते ह्येतदित्यर्थः । निदं परार्थत्वादप्रधानं, साध्यं त्वपरार्थत्वात्
 प्रधानम् । न च गुणप्रधाने(न)भावमन्तरेण वाक्ये पदानां समन्वयो भवति । तत्र
 नाभ्यत्वात् प्रधानं क्रिया, सिद्धत्वादप्रधानं कारवाणोत्पत्तिः । एवञ्च परिनिष्पन्नरूपत्वादात्म-
 लाभनिरपेक्षस्य सिद्धात्मनः साधनभाषो घटते, न तु क्वविपरीतस्येति । यद्यपि कारकपदार्थाः
 सिद्धात्मानस्तथापि कुर्वन् कारकं नाकुर्वन्, इतरथा प्रधानक्रिया प्रति तस्यानुकूलत्वादित्याह
 भूतेत्यादि^{२५} । न तत्त्वमस्तस्यैव वाक्यार्थस्य साध्यमाधनभावेनान्वयसिद्धस्यापि नाभ्य-
 मानता (११३) शङ्क्यतीयते । अतएव प्रथमदाहेऽदग्धस्य भागस्य दहनाय पुनर्दाहो यथा
 तथा च [य]द्व्यतोऽनभिगतनिदिकं तत्रैव भगवती तात्पर्यरात्रिनिर्विराते, कश्चिद्विशेषणमात्रे,
 कश्चिन् कारकमात्रे, कश्चिद्विशिष्टे यथा लोहितोष्णीषादिषु । यदि पुनः प्रतीतिमात्रे तात्पर्यं

- २५ 'भूतनस्ये'ति मीमांसायस्य विशदधिवरणं मीमांसानवधारणेन धीधरेण
 न कुतमिलमन्वयमेव मन्वयमानैरस्माभिरत्र स्तन्तो प्रपञ्चयतः शङ्कते । मीमांसक-
 मये कियेदंपर्यादाक्यस्य क्रियाप्राधान्यम् । यदाहुः—'साकाङ्क्षावयवं भेदे
 परानाकाङ्क्षाशब्दम् । क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्यं वाक्यमित्यत' इति, गुणवदिति
 क्रियाकारकविशेषयुक्तम् । भूतं द्रव्यं भव्यं क्रियां निर्वर्तयतीति द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्
 क्रियातोऽदृष्टवानुगमो हि वाक्यविदो मतः ।

यत्तु 'विपं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्थ्याः' इत्यत्र 'एतद्गृहे न भोक्तव्यम्' इत्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थ इत्युच्यते, तत्र चकार एकवाक्यता-सूचनार्थः, न चारपातवाक्ययोर्द्वयोर्लङ्गाङ्गिभाव इति विपभक्षणवाक्यस्य सुदृढाक्यत्वेनाङ्गता कल्पनीयेति विपभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा 'माऽस्य गृहे भुङ्क्थ्याः' इत्युपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यम्।

स्यात्तदाऽतिप्रसङ्ग इत्याह एवं हीति। आदिपदात्त पारावार-हस्त-दीर्घादयः साक्षेपा इष्टव्याः।

नन्वेवं विपं भक्षयेत्यादौ विधेयत्वेन युतत्वाद्विपभक्षणेऽपि तात्पर्यं स्यात्, अतोऽत्र का गतिरित्यत्र आह यत्त्विति। अत्र प्रकरणात् सुहृदि चकारि विपभक्षणनियोगस्यानुपपत्तेः, 'मिक्षामष्ट गन्धानये'तिवत् वाक्यद्वयमित्याह तत्र चकार इति। तदिह विपं भक्षयेत्येतावति न विधान्तिः, किं तर्हि माऽस्य गृहे भुङ्क्थ्या इत्यत्र, आख्यातार्थस्य माध्यस्तभावस्य प्रधान्यमपरार्थत्वात्। न च प्रधानयोर्हपसर्जनयोरेव वा सम्बन्धो पठते, निधोऽनपेक्षत्वा-दित्युक्तमेव। अतथैकवाक्यतापोतकचकारवलादवश्यमत्र गुणप्रधानभावः कल्पनीयः। ततश्चाख्यातं साम्यकारकमवितोषं वाक्यमतं पुरुषाभितर्कल्याऽऽद्यात्पदाशङ्का-निरासार्थम्^{२६} एकतिष्ठित्वादि (पा. २।१।१ भा. वा.) वास्तिककारणक्षयानुसारेण^{२७}। विपं भक्षयेत्यस्य सारुषावस्थितौ प्रधानार्थत्वासिद्धेः 'रुदमिहितो (१११b) भावो द्रव्यवत् प्रकाशमानः कियया समवायं गच्छति, तिष्ठमिहितस्तु न गच्छति'ति (म. भा. १।१।६७)

२६ नामादीनामाख्यातयो वैलक्षण्यं मीमांसानयेऽपि प्रकटितम्—येषां शब्दा-

"नामुच्चारणोत्पत्तौ स्वे अर्थे प्रयुज्यमानानां रूपानुपलभ्यते, अत्र मङ्गदुत्पत्तं कालान्तरे तिष्ठति, न क्रिमेरुत्पत्तमात्रं दिनश्मत्तौल्यः, तानि नामानि (श. भा.).....येषां तु शब्दानामुच्चारणोत्पत्तौ स्वे अर्थे प्रयोगो न विद्यते (प्रयोगकाले येषामर्थो नोपलभ्यत इत्यर्थः), तान्याख्यातानीति शास्त्रं भाव-शब्दान् पर्यायशब्देनोपदिशति। कथं पर्यायशब्दता भावशब्दानाम्? यत एषां विभक्तय आख्यातिक्रम इत्युच्यन्ते (श. भा. २।१।४४)। वैयाकरणानां वाक्यतासाधनतुल्यप्रतिष्ठित्वेऽप्यभ्यासुद्धतम्।

२७ अर्थैक्यादेकं वाक्यमित्यादि पूर्वमीमांसानुसंगानुयायित्वं महाभाष्यवास्तिकस्येति दोषाकृतः। 'एकशब्दः समानवचनो न तु र्वख्यातानो'ति वैयाकः।

यदि च शब्दधृतेरनन्तरं यायानर्थो लभ्यते तावति शब्दस्याभिधैव व्यापारः, ततः कथं 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः', 'ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी', इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । कस्माच्च लक्षणा, लक्षणीयेऽप्यर्थं दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः । किमिति च धृति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-

भाष्यवचनात् क्रि(कृ)द्वाच्यत्वेन गुणभावो गुणानाञ्च यत् प्रधानभूतं तदेव कथं नाम विशिष्टं प्रतीयतामिर्येवमर्थमुपादानादनयोः परस्परमुपकार्योपकारभावेनावस्थानादेतद्व्युद्भोजनस्यासन्तमकरणोपायै तात्पर्यं पर्यवस्थतीत्याह इति सर्वथेति । एवं वाक्यानामपि परस्परमुपमानोपमान-('मुपमानोपमेय')भावादिभिरिवादिशब्दप्रयोगे मुक्तकमन्दानितकानिष्ठे-(दिष्टे) कार्या(यी)भावो द्रष्टव्यः ।

अथ केवलाभिधाव्यापारवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह यदि चेति । 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः' इत्यादि वाक्यभ्रवणानन्तरं ये हर्षादय उत्पद्यन्ते ते वाच्या इति तेनाधिनाऽभ्युपगतम्, यतोऽसौ वाक्यार्थप्रतिपत्त्या क्रियन्ते" । न च शब्दस्य कारकत्वं, ज्ञापकत्वात्तस्य । अतः शब्दोऽत्र हर्षादीन् प्रति तद्व(रोः) कुसुमविकाशान् प्रति कुलालादि च (कुटारादिवत्) कारणकारणीभूतः । यदि चैयामपि शब्दत्वमभ्युपगन्तव्यं तदा शब्दादेव केवलात् सकलार्थप्रतिपत्तिनिष्पत्तेः धृतार्थापत्त्यादिप्रमाणान्तराङ्गीकरणमपि वृथा स्यात्" । एवमाभिधैव कोडीकृतत्वाद्वितीयकल्पातिन्या लक्षणाया अप्यङ्गीकारे [न] विशेषं पर्यायमस्याशयान् पृच्छति कस्माच्छेति । किञ्च यदि दीर्घदीर्घाभिधैव व्यापारस्तदा (१००१) धृत्वादिविनिर्गमः, धृत्वादिवलाघलयेति कियाऽपि वाक्यार्थविशेषप्रतिपत्तिहेतु-

२४ 'तद्वृत्तानो कियाऽर्थेन समाम्रायोऽर्थस्य सन्निमित्तत्वादिति पूर्वमीमांसासूत्रमलोपयोगि । शब्द एव वेद इव लोकेऽपि प्रतिपत्तिनिमित्तमिति चाभिधाव्यापारवादिन आशयः ।

२५ 'निमित्तेषु सङ्केतः, नैमित्तिकस्तुष्टावर्थः सङ्केतानपेक्ष इति चेत्, वरयत् भोमिष-स्यानुवाक्यतुष्टेः कश्चिन्निरालम् । योऽस्यासौ पर्यन्तकल्पाभागावर्थः प्रथमं प्रतीतिपथमव-तीर्णस्वस्य पश्चात्तनाः पदार्था निमित्तभाव' गच्छन्तीति नूनं भोमांसकस्य प्रणीतं प्रति नैमित्तिकत्वमभिगत'मिति खोचने दीर्घदीर्घतराभिधानपक्षं समर्थयमानानां मृश्यायकप्रमुखानां मतेऽगङ्गतिः सोपाहासोत्प्राप्तं दर्शिता । 'भूतभक्ष्य-पसुष्कारणे भूतं भक्ष्यायोपदिश्यते' इति वचनतो 'यावत्कार्यप्रमातिस्वात्तात्पर्यं

समाख्यानां पूर्वपूर्ववलीयस्तुमित्यन्विताभिधानवादेऽपि विधेरपि सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम् (ध्व. आ. लो. १६ पृ. ४ :) ।

भवेदनुमताऽपि न स्यात्, एकमिष्यते। सर्वेषां समत्वप्रसङ्गादित्याह किमिति चेति । तत्र द्वितीयान्तं पदं ध्रुतिस्तृतीयान्तमपीति । नायः (नात्ता ?) पदार्थं सामर्थ्यं लिङ्गम् । एकार्थपरः पदसमूहः मत्तं इत्यर्थमिति दधति पदानि वा चाप्ययम् । कर्तव्यस्यैतत्कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा प्रकरणम् । यथासंख्यं स्थानम् । यौगिकं नाम समाख्या । तैः प्रधाने-
ऽङ्गत्वोपपादनं ध्रुवादिविनिर्योगः । तत्र ध्रुवो यथा दर्शपीरुमासयोः 'मीहीनवहन्तो'त्यादि । अत्राप्यते मीहीनां विनिर्योगो द्वितीयाप्रतिपादित इति धीतः । तथा 'पशुना हनं यजेते'-
त्यत्र पशुनेति तृतीयाश्रुत्या रुद्रयामे पशोरङ्गभावः प्रतिपाद्यते । लिङ्गतो यथा 'बहिर्देवसदनं दामो'त्यत्र लवनलिङ्गादनेन मन्त्रेण बहिर्वि लूनीयादिति प्रतीयते । वाक्यतो यथा 'श्वेतं छागमातमेत' । अत्रैकवाक्योपस्थानात् श्वेतगुणाख्यच्छागावच्छेदकत्वेन क्रियाऽङ्गभावो गम्यते । प्रकरणतो यथा 'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति', 'हुहो[बहिर्]यजति', 'स्वाहाकार' यजतो'त्यादि प्रयोजनानां [प्रमाजानां] दर्शपीरुमासप्रकरणपठितानां तदङ्गत्व-
मवगम्यते । स्थानतो यथा मार्जनाद्यमपेक्षोपस्थानजपहोमादिस्थानेषु पठितानां (१००b) मन्त्राणां यथाक्रमं तत्रैवाङ्गमायो भवति । ध्रुवादयश्च कचित् समस्ता कचिद्वास्ता एव विनियो-
जयन्ति । समस्ता यथा—अनेन कल्याणि करे एहीते महाकुलीनेन महीव गुर्वी । रत्नानुविद्धा-
गुणमेखलाया दिशः रूपग्री भव दक्षिणस्याः॥ (र. व. ६।६३) व्यख्या यथा—म दक्षिणप्राणसहः
मतां यस्तत् कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः । वदन् द्वयीं यथाकलेऽर्थजाते करोत्यसंस्कारद्वतामिवोक्तिम् ॥
(वि. प्र. ३।४८)^{३०} 'ध्रुवादीनां समावापे पारदोर्बल्यमर्थविवर्क्यादि'ति (जै. सू. ३।३।१४)
श्रुत्यादिवत्तावत् । तत्र लिङ्गापेक्षया ध्रुतेर्बलीयत्वं यथा 'ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यादि-

- न तुलाश्रुत'मितीदरेः स्वीकृतस्य दीर्घतरत्वात्पर्यस्येतास्य शक्तिर्विस्तृता । व्यङ्ग्या-
श्रितेऽर्थे पुनः सप्त एवार्थप्रतिपत्तिर्नोपदेशकालापेक्षा । प्राचीनास्तुल्यदादयो भाष्यमेव
रमप्रत्ययं स्वीकुर्वन्ति । यत्तु प्राक्प्रदर्शितगये भीर्मांमकसिद्धान्तव्यावर्तनन्तदपि
ग्रन्थकृतोद्घाटितमेव । तेयामेव शास्त्रासन्नतदीर्घत्वं समर्थितं स्यादिति चाशयः ।
- ३० अथर्मशोऽप्यनस्यो ग्रन्थान्तरस्यो वा लिपिकरानवधानवशादस्य स्थापितः स्यात् ।
अज्ञातप्रश्नशोऽष्टमप्रश्नशोऽस्य प्रसङ्गस्य विवेचनमस्ति । तन्मूल एव वाऽप्यवधारः ।
तथात्वेऽप्यवतरणिकारूपस्य ग्रन्थोपशस्य पातोऽत्र स्यात् ।

किञ्च 'कुह क्वचिम्' इति पदयोर्वैपरीत्ये काव्यान्तर्वेतिनि (१३४) कथं
दुष्टत्वम् ? न ह्यत्रासम्भोऽर्थः पदान्तरैरन्वित इत्यनभिधेय एवेत्येवमाद्य-
परित्याज्यं स्यात् । यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो
नाभ्युपेयते तदाऽसाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वमिति
विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् । न चानुपपन्नम्, सर्वस्यैव विनक्ततया प्रति-
भासाद्वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकताऽऽश्रयणे न व्यङ्ग्यस्य बहु-
विधत्वात् क्वचिदेव कस्यचिदेवौचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था ।

मलादल ऐन्द्रया ऋणा (ऋ. सं. ८।६।११) इन्द्रप्रकाशनयामर्षलक्षणाजिज्ञादिन्द्रोपस्थाने
विनियोगो गार्हपत्यमिति द्वितीयाधृत्या बाध्यते । तेनैन्द्रयाऽपेक्षितया गार्हपत्यस्यैवोपस्थानं
भवति । एवमितरत्नापि पारदोर्वल्यात् पूर्वपूर्वबलोयस्तु द्रष्टव्यम् । तदिह निमित्ततावैचित्र्यमेव
समर्थकम्, अन्यथा मुह्यतालाक्षणादस्यापि न भेदः स्यात् । तदित्यमेवंविधस्याप्रिमितता-
विहित [वैचित्र्य]मनुमग्यसे [चेत्] तर्ह्यस्मन्नये कः प्रद्वेप इत्युपमंदरति इत्यन्विताभि-
धानवादेऽपीति ।

विध न केवलमस्माभिरेत महदयत्तदयाहादि काव्यमागोपयुज्यमानं व्यञ्जकत्वमाश्रितं
यावदन्विताभिधानवादिभिरपि रमभाधानपेक्ष (१०।३) काव्याश्रितसङ्केतविशेषमात्रविद्भि-
रभ्युपगतमिति दर्शयति किञ्चेति । 'कुह क्वचिन्नुशोना दृष्टा'दित्यादी^{३१} पदद्वयव्यञ्जका-
व्ययने कारमोरकादिभिरस्ताव्याः (रसव्याख्यादः) स्मर्यत इत्येवंविधा या हेयता सा न
स्यात्, तस्मादन्वितानभिधेयत्वेन प्रतीत्यविपर्ययात् । अथरस मवैव हेया इत्यसाधुत्वादयो
नित्याः, विपर्ययेन हेयोपादेयत्वात् । भुतिदुष्टार्थदुष्टादयस्तु नित्याः । व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाधारेण
कथं विभागोपतिरिति चेदस्तादृ-व्यङ्ग्यरस्येति । तथाहि ये कटादयः शृङ्गारे दुष्टास्त
एवौचित्याद्भोमदपादायुपादेयाः । सतः शृङ्गारे हेयस्य शुमुप्युदाविपदार्थत्वोपादेयत्वं बीनयुक्तेषु
प्रतिद्वमेव । रीद्रे यथा—'स्तानावनदपनशोणितशोणपाणि'रिति (वे. सं. १।२१) ।

- ३ : एवमाभिधानव्यतिरिक्तं व्यापारांतरं नाम्नोनि मतस्यास्तेष्वपरं सूत्रं कारमोरकैरेवा-
बोद्धव्यमिति मत्तमोक्तास्तेऽश्लोकदोषविचरणे सूचितमस्माभिः । 'कुह क्वचि'मिति
कस्यापि श्लोकस्यांशः । रतोश्चैरेखेतदनुवादि 'दृष्टोय गगने दूर' चलण्डा-
नरवेष्टितः । अयमुत्पत्तते पत्नी ततोऽनैव क्वचिं कुह' इत्युदाहरणं दत्तम् ।

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ॥६३५॥ (कु. न. ५।७१) इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपानां काव्यानु-
गुणत्वम् ? (न. जी. १७ पृ.)

अपि च वाच्योऽर्थः सर्वान् प्रतिपत्तुन् प्रत्येकरूप एवेति नियतोऽसौ ।
न हि 'गतोऽस्तमर्क' (भा. का. ज. १।२७) इत्यादौ ॥१३६॥ वाच्योऽर्थः
कश्चिदन्यथा भवति । प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवन्तृप्रतिपत्त्यावि-
विशेषसहायतया नानात्वं भजते । तथाहि 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यतः सपत्नं
प्रत्यधस्कुन्दनावसर इति, अभिसरणमुपकम्पयतामिति, प्राप्तप्रायस्ते प्रेषानिति, कर्म-
करणाक्षित्यर्तामह इति, सान्धरो विधिरूपकम्पयतामिति, दूरं मा गा इति, सु-
भयो गृहं प्रवेद्यन्तामिति, सन्तापोऽधुना न भवतीति, विक्रीयवस्तूनि संहियन्ता-
मिति, नागतोऽद्यापि प्रेषानित्यादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति ।

शान्ते यथा—उत्तानोच्छ्रुतमगद्वृत्तादितोदरशशिभे । ऋदिनि स्त्रीगणे सङ्गिरकुमेः कस्य
जायते (७६६ स्तो.) ॥ कव्ये यथा—नवपञ्चमस्तरेऽपि ते गृध्र दूयेत यदज्ञमपितम् ।
तदिदं विषद्विष्यते कथं बद्ध नामोद चित्ताऽधिरोहणम् ॥ (रघु. ८।५७) इति ।

एषां शब्दविरोधाः कश्चिद्विषये चारयः कश्चिदचारयो यथा 'मात्स्यानुलेपनादयः २३कारे
चारयो धीमन्ते पुनरचारव' इत्यादि यदुक्तं दर्शितं (भा. वि. का. अ. सा. स. ५।६१-६६)
तदप्यस्य रसस्यैव ते व्यञ्जका अस्य च नेति व्यञ्जकापेक्षया व्यञ्जकभाव एवान्वयः (१०।१८)
व्यतिरेकाभ्यामुपपादितः (तथा) । अत्रापि वैजात्याद्विप्रतिपन्नं लक्ष्यसन्दर्शनेन निरुत्तरीकरोति—
द्वयमित्यादि । पूर्वं समागमेन कनैका शोचनीयता प्राप्ता सम्प्रति तु समागमप्रार्थनया
द्वयमित्यर्थः । तदिह कपालेन सकृत्समस्तनिधानात् निन्दिताचारनिरस्तत्वादिकस्य व्यज्यते ।
एतौ सत्य दर्शनस्पर्शनगम्भायणादिकमपि गृहीतं सत्य समागमप्रार्थनया शोचनीयता-
प्रदर्शनीयमाना कृत्वा विवक्षितार्थस्य कामपि काम्तिमुन्मीलयतीति कपालिपदस्य
व्यञ्जकापेक्षेयैवैतन्नयम् ।

किन्तु (किं) तद्विषययोर्व्यञ्जकपदयोरेकत्वानेकत्वकृतोऽपि भेदोऽस्तीत्याह—अपि चेति ।
न च प्रकरणादिनक्षत्रप्रमाणान्तरानुपगमेनात्मसामादस्य शब्दत्वहानिः स्यादिति वाच्यम्,
प्रमाथान्तरोपनिषत्स्य कश्चिच्छब्दव्यापारविषयत्वहानिं प्रत्यनिमित्तत्वात् । इतरथा
वाचक्यप्रतिपादितेऽर्थे सत्योऽयं न चेति विषयार्थमाप्तोक्तत्वाद्विप्रमाणान्तरानुपगमेन सम्यक्-
प्रतीती क्रियमाणायां तस्यापि वाच्यस्योक्तप्रमाणान्तरविषयत्वसङ्कावाच्छब्दत्वं न स्यात् ।

वाच्यव्यङ्ग्ययोः 'निःशेषे'त्यादौ निषेधविध्यात्मना—

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमायाः समयादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत सरस्मेरविलासिनीनाम् । १३७॥

(२. श.)

इत्यादौ संशय-शान्त-शृङ्गार्यन्यतरगतनिधयरूपेण,

कथमयनिषेधो यन्निशातासिधारा-

दलतगलितमूर्त्तां विद्विषां स्वीकृता श्रीः ।

ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता

त्रिदिवमपगताङ्गैर्वह्नुमा कीर्तिरेभिः ॥१३८॥

इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य, पूर्वपञ्चाङ्गावेन प्रतीतेः कालस्य, शब्दा-
धयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाधयत्वेन चाधयस्य, शब्दानुशासन-
ज्ञानेन प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मत्स्यसहितेन तेन चायमम इति निमित्तस्य,
योद्धृमातृविदग्धन्यपदेशयोः प्रतीतिमात्रचमत्कृत्योश्च करणात् कार्यस्य.
'गतोऽस्तमर्क' इत्यादौ प्रदर्शितनयेन संख्यायाः,

कस्तव य न द्योद रोतो ददृष्टुं पिभाइ सव्यं अदरं ।

सभमरपडमघाशणि धारिअयामे सहसु एण्हिं ॥१३९॥ (गा स वे ८८५)

तदित्यमुपपादितमपि भेद शिष्यागामेकप्रपञ्चेन हृदि निवेशयितुं स्वरूपकालाभय-
निमित्तकार्यसंज्ञाभेदतो दर्शयति—वाच्यव्यङ्ग्ययोरिति । यथेतावताऽपि (१०२३) भेदो
न स्यात्तदा नीतानीतादौ (नीलपीतादौ) भेदो न स्यादिति सप्रतिः । तत्र
विधিনিषेधो सन्नेहनिधयो निन्दास्तुती च परस्परभिन्नरूपे बालस्यापि सुप्रसिद्धौ ।

मात्सर्येत्यादि—आयास्तत्कार्यविचारकुरालपियः । एतरेण स्मेरा विलासिन्य-
स्यात्तामिति प्रथम वाच्यः । प्रतीयते पञ्चाश चतुर्थद्वयापाती स्वतय इति वाच्यं प्रति शब्द
एवाश्रयः, परं प्रति शब्दस्वदेकदेशादिषु । शब्दशामनं व्याकरणमर्थशामनं भीमांसा ।
एतद्[शब्दा]वगमादेवाग्रिमः, चरमस्तु नैवमित्याह प्रकरणादौति । प्रतिभा हि भगवत-
स्त्वृत्तौ चतुः । 'येन गाघात्करोत्येव भावास्तैकाल्यवर्तिनः' (तत्त्वोक्तिरञ्जनेयः, व्य. विः
२।११८. ८.) न चात शब्दानुशासनज्ञानेन विदग्ध' सहृदयचक्रवर्तिनः' [स्यात्] ।
चमत्कृतितिरासादप्रधाना बुद्धिरित्यर्थः । [अ]मह्यो भेदस्तूदाहृतिद्विरा स्वयमुन्नेय
इत्याह गतोऽस्तमित्यादि । कस्तव्येति—यस्य वा न भवति अनीत्यालोरेपि रोपो

इत्यादौ सखीतत्कान्तादिगतत्वेन विषयस्य च भेदेऽपि यद्येकत्वं तत् कचिदपि नीलपीतादौ भेदो न स्यात् । उक्तं हि “अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्ध-धर्माभ्यासः कारणभेदश्चे”ति ।

वाचकानामर्थापेक्षा व्यञ्जकानान्तु न तदपेक्षत्वमिति न वाचकत्वमेव व्यञ्जकत्वम् । किञ्च ‘घाणीरकुडंग’ इत्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाच्यं स्वरूप एव यत्तु विश्राम्यति तत्तु शुणीभूतव्यङ्गेऽस्तात्पर्यभूतोऽप्यर्थः सशब्दान-मिधेयः प्रतीतिपथमवतरन् कस्य व्यापारस्य विषयतामवलम्ब्यतामिति ।

दृष्ट्वा प्रियायाः समणमधरम् । सभ्रमरपद्माग्राणशोले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥ ‘कस्यानीभ्या-
लोरेपि । सभ्रमरपद्माग्राणशोले । शीलं हि कथञ्चिदपि वारयितुं न शक्यते । वारितवामा
प्रतिपिद्धकारिणो । सहस्वेदानीमुपालम्भपरम्परामित्यर्थः । तद्वर्तुसंभिधाने परपुरुष-
दष्टाधरगोपनाभिप्रायेण सखीविषयं वाच्यं, भ्रमरेण दृष्टोऽधरो न परपुरुषेणेति सखीकृत-
समर्थनरूपो व्यङ्ग्यः पति (१०२b) विषयः । अनया विना त्वं न भवसि त्वं हीयं प्रिया
तदस्या [अ]पराधोद्धाटनं न कार्यमिति पत्युर्वैदग्ध्ये सति सहस्वेत्यपि तद्विषयम् । अथ
मया समर्थितं पुनः प्रस्टेऽन्ते त्वया खण्डनादि न कर्तव्यमित्युपपत्तिविषयम् । प्रियायाः
समणमधरं’ दृष्ट्वा रोषो भवति, अप्रियायास्तु दृष्ट्वा परिहायदेतुरागन्दो जायते, तद्वयो न
युष्माकं भूदिति सपत्नीविषयम् । अत्रार्थ इदानीमेव किञ्चिद्वदति त्वं कुप्यसि, ततः पादपतना-
दिना यदि प्रार्थ्यसे तत् सहस्र शोभस्वेत्यर्थ इति सखीविषयं, नान्यथाऽस्याः सम्भावनीयमिति
प्रातिवेशिमकविषयं, युक्तया मया संश्रुतोऽपराधः सत्या इति स्ववेदव्यव्यापनं विदग्ध-
विषयम्, अथ मया समर्थितं, पुनस्तुया सावधानया भवितव्यमिति सखीविषयमेवे”ति
(५. सं. ४२ पृ.) वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भूयान् भेदः । न च विरुद्धधर्माभ्यासकारणभेदमन्तरेण
भेदतद्भेदत्वात् सतत्त्वान्तरं परिपटयितुमीष्टं कथितम् । एवञ्च निमविषयत्वाद्विषयकत्वता-
भानयोर्भेद एवेति स्थितम् । अथ यत्तु व्यङ्ग्यस्याप्राधान्येनावस्थानं तत्र वाच्यत्वेनेवासी
व्यपदेशः शुक्लो व्यङ्ग्यकल तत्परत्वात्, ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थ’ इति न्यायात् ।

वाचकानामर्थोक्तस्य वाच्यत्वं न तु व्यङ्ग्यत्वम्, अतश्चाभिप्रायव्यञ्जनापारवोरैक्यमेव
न पुनर्भेद इति यत् केनचिदाशङ्कितं तदप्या (१०३a) कर्तुमुपपत्त्यन्तरमाह वाचकानामिति ।
पुनस्तत्पर्यवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह किञ्चेति । यत्तु व्यङ्ग्यस्य शुणीभावस्तत्तु शब्दार्थ-
स्वमनुपपन्नं शब्दस्यातत्परत्वात्, ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थ’ इत्युक्तत्वात् । प्रतीयते
वाचावधौ यथा ‘वाणीरकुडंगे’त्यादौ (४ उः) महाकविनिबन्धे लक्ष्ये । न च विना व्यापारं

ननु 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' (११३श्लोः) इति, 'रामेण मियजीवितेन नु कृतं प्रेम्णाः
'प्रिये नोचितम्' (१४०) (रा. अ. अ. आ. लो. १०२ पृ.) इति. 'रामोऽस्तौ भुवनेषु
विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामित्यादौ (११०श्लोः) लक्षणीयोऽप्यर्थो नानात्वं
मज्जेते विशेष्यपदेशहेतुश्च भवति, तद्वचनमध्य शब्दादीयसः प्रकरणादिसंन्यपेश-
श्चेति कोऽयमभिनयः प्रतीयमानो नाम !

उच्यते । लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वव्याप्तेर्नार्थशब्दाभिधेयप्रियतत्त्व-
मेव न खलु मुख्येतार्थनानियतसम्यन्धो लक्षयितुं शक्यते । प्रतीयमानस्तु
प्रकरणादिविशेष्यवशेन नियतसम्यन्धोऽनियतसम्यन्धः संबद्धसंयन्धश्च द्योत्यते ।

न च—अस्मा एव णिमज्जर एव अहं दिअहण पलोपहि ।

मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए मह णिमज्जहिस्ति ॥१४१॥

(गा. सं. ७, ६७)

इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ मुख्यार्थबाधः । तत् कथमत्र लक्षणा ?

शब्दोऽर्थमवबोधयति । एवमेदमुपपद्यते तर्हि यत्र प्रवारादिप्रतिपत्तिनिर्धारितविशेषलान्त-
पर्यालोचनया लब्धविधान्तिः प्रतीयमानस्याश्रयत्वेनावभायते तत्र 'ध्वनिरवमप्यवस्त' कथमपलपितुं
पार्यत इति भावः ।

एवं व्यक्तयस्य वाच्यत्वे निराकृत्यास्य लक्ष्यत्वसम्भावना निराविकीर्णराशहेते नन्विति ।
यत् किमिद्वयप्रत्यये प्रमाणमुक्तं तत् सर्वं लक्ष्यत्वेऽन्यस्ति । तथाहि—रामोऽस्मीत्यादौ
राज्यध्वंशवनवासादयो लक्ष्यन्ते, प्रत्याख्यानदत्ते. (रुपः) कृतं समुचितं कुर्यात् ते रक्षसा
सोऽं तत्र तथा स्वभा कुलजनो धत्ते यथोचैः शिरः । व्यर्थं सम्प्रति विभ्रता धनुर्विदं
लक्ष्यपदः साक्षिणा रामेण मियजीवितेन नु कृतं प्रेम्णाः प्रिये नोचितम् ॥ (रा. अ.
८म अ.) इत्यत्र भाषाधीताशिररक्षेददर्शने 'राम'पदेन साहसैकस्मिन्नेव दुष्कृतफलाभोक्तृत्व-
शोध्यजनत्वादयः, रामोऽस्ताविलस लोकोत्तरर्षावत्त्वादय इति (१०३६) । कोऽ-
यमभिनय इति यतः शब्दो वाचको साक्ष्यिकश्चेति विपथिङ्गिनिधिस्य द्विधेवाभिदधे,
तद्व्यापारोऽन्वभिधातृलक्षणासङ्गतया द्विधैव, तद्विषयोऽपि बाधमलक्ष्यरूपतया तत्त्वार्थवैय-
भुतपूर्वतया किंशब्दः प्रत्ये, नामेलत्वायां, लक्ष्यतिरिक्तो नास्त्वैवेत्यर्थः ।

अथ सिद्धान्तमाह—लक्षणीयस्येति । प्रतीयमानस्तु बहुप्रतिपत्ति(सु) प्रकरणादिसामग्री-
सन्निधानाच्चास्तवतिरयस्यलक्ष्योपाधिप्रभव औपाधिकः प्रवर्तक इत्यादिपक्षेण प्रवृत्तेर्न सधेति ।
अस्तिव्याप्तिसाध्य दर्शयति न चेति । 'अस्मा एवेत्यादि वाचा प्रागेव व्याख्याता (१६ पृ.)

लक्षणायामपि व्यञ्जनमवश्यमाश्रयितव्यमिति प्रतिपादितम् । यथा च समय-
सव्यपेक्षाऽभिधा तथा मुख्यार्थवाधादित्यसमयविशेषसव्यपेक्षा लक्षणा,
अतएवामिधापुच्छभूता सेत्याहुः ।

न च लक्षणाऽऽत्मकमेव ध्वननं, तदनुगमेन तस्य दर्शनात् । न च तदनुगतमेव,
अभिधाऽवलम्बनेनापि तस्य भावात् । न ह्योभयानुसार्येव, अवाचक्यर्णानु-
सारेणापि तस्य दृष्टेः । न च शब्दानुसार्येव, अशब्दात्मकनेत्रलिभागावलोक-
नादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धे — इत्यभिधातात्पर्यलक्षणाऽऽत्मकव्यापारत्रया-
तिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव ।

प्रविवक्षितवाच्यो ध्वनिः कथं लक्षणातो नियत इति चेदत्राह लक्षणाया-
मपीति । एतेनाध्याश्रयिभावादनयोरैक्य सर्वथा न सम्भवतीत्युक्तं भवति । यथा प्रयोजन-
विषयोऽपि द्वितीयो लक्षणाव्यापार एतास्त्विति चेदत्राह यथा चेति । अभिधापुच्छभूता
तच्छेषभूतेत्यर्थः ।

नापि लक्षणा ध्वनिश्चेति पर्यायरूपमित्याह न चेति । तदनुगमेन लक्षणोपजीवकत्वेन ।
यथाऽविवक्षितवाच्ये ध्वनावैतद्वेषैवास्त्विति चेदत्राह अभिधाऽवलम्बनेनापीति ।
यथा विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनावर्धे तत्ति (दि) तयात्मकमेतदेवैकं रूपमस्त्विति चेदत्राह
अवाचकेति । यन्त्रे माल (१०४०) वाच्यद्वाराय "कीशिकात् कथयविप्रलम्भयोष्टना-
द्वीररीदभयानररसानामभिव्यक्तिः । सा च "तद्विद्वाननुभवमिदमेव । तर्हि सन्देहासाधितम्-

३२ यन्त्र इति लङ्गीतशास्त्रोद्दिष्टे यन्त्र इत्यर्थेऽर्थ पाठः स्यात् । मैत्रिलीशमन्यदेव-
कृतभारतभाष्यात् सरस्वतीहृदयालङ्काराभिधान्यतस्त्वैतस्य समर्थनप्रयात्नीकाश्रमः ।
(B. O. R. I. Mss. Folio. 141. Cl. 9 v. 23-29)

३३ अयमार्थ उपेक्षित कनिष्ठकविः, 'सौ मन्थिषु व्यञ्जितवृत्तिमेव रसान्तरेषु प्रविवक्ष-
राम' मित्यादिङ्कारपथे तथा 'स्वरभूत्यादिलक्षणमिवाप्रगीतानां गान्देवलक्षण-
विदांमनोचर एवासावर्ध' इत्यादिमन्दर्भेण व्यत्ययरसस्यान्यधोपनिगम्यीकारप्रगल्भे
बालद्वारिकमूर्धन्येनानन्दवर्धनानामर्थेण । 'रसान्तरेषु गृहारादिरगर्भेदेषु प्रविवक्ष-
रामं प्रतिनियमेन प्रवर्तितो वसन्तललितादिरागो यस्मिन्तं, यस्मिन् रणे यो रागो
विदितस्तदनुसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यदाह कोल 'विदेन्द्रते तथा वरे
२२

तत्र “अत्ता एतथ” इत्यादौ नियतसम्बन्धः, “कस्सं व ण होइ रोसो” इत्यादा-
वनियतसम्बन्धः,

विपरीभरए लच्छी चहं ददूण णाहिकमल्लट्टं ।

हरिणो दाहिणणअणं रसाडला झत्ति ढक्केइ ॥१४९॥

(व. ल. ६११ ; गा. सं. वे ८१६)

इत्यादौ संबद्धसम्बन्धः । अथ हि ‘हरि’पदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकता
व्यज्यते, तन्निमीलनेन सूर्यास्तमयः, तेन पक्षस्य संकोचः, ततो ग्रहाणः स्थगनम्,
तत्र सति गोप्याङ्गस्यादर्शनेनानिर्यन्तणं निधुवनविलसितमिति ।

मत्वात्तिवृत्ति चेदग्राह—अशब्देति । आदिपदादभोवक्त्वात्तुल्यवक्त्वात्पावेगाद्यधेशा-
विशेषा रहस्यव्यञ्जकतया प्रसिद्धाः । तदेवमेतेभ्यः सर्वेभ्यो विलक्षणमन्यद्रूपमिति प्रकरण-
मुपसंहरति इत्यभिधेति ।

अथ न्यक्तव्यस्य निमित्तानियतसम्बन्धत्वम् । ‘कस्सं व ण होइ’ इत्यस्मान्नियतविषय-
सम्बन्धत्वं प्रदर्शितमेव । सम्बद्धसम्बन्धो यथा विपरीभरए इत्यादि । विपरीतरते
लक्ष्मीर्ग्राह्यं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम् । हरेर्दक्षिणनयन रसाकुला क्वणिति स्थगयति ॥
सम्बद्धसम्बन्धा च विषयपरम्परया ग्रन्थकृतेन दर्शिता ।

पूरागेण प्रगीयते । शृङ्गारहास्यरुक्ताः स्त्रीरागेण प्रकीर्तिताः । भयानके च
बीभत्से शान्ते मेघो गपुंनके ॥’ इति कुमारपदस्य मञ्जिनाथकृतटीकायाम् ।
‘आदिमहर्षेण जात्यंशतद्भ्रामरागभाषाभाषान्तरभाषा देशीमार्गः संपृच्छन्त’
इति मातङ्गादिमत्वाचुमारिणो लोचनकृतश्च पञ्चमालोक्त्याख्याने । टीकाकृत
समकालीनैः शार्ङ्गरत्नाचार्यैर्गोत्रविकापटमञ्जरीदीपनरत्नडाटकादीनां रागाणां
रूपरसादितभ्यामुद्धाटितानि । ‘आरक्तगणो भूतरक्तवर्धिवीरः सुवीरेषु कृत-
प्रवीरः । वीरेषु शौ वैरिकालमाली भवो सुधैर्मालवकौशिकोऽयम् ॥ शम्बासु
सुप्तं मलिनीदलानां विद्योगिनीं वीक्ष्य विषण्णचित्ता । सुवर्णवर्णां गृहमागता
सा सुभाषयन्ती विल टकसंज्ञा ॥’ (स. र. आ.) इत्यादि तत्तत्प्रसङ्गे द्रष्टव्यम् ।
रसादिनामग्रस्येन निपादादीनां जातिभेदो यन्त्रवाद्ययोजना लङ्घ्यलक्ष्यस्य
भरतनाट्यशास्त्रे (२६ अः N. S. edn) विवृतानि । अभिनवभारत्या
सङ्गीताभ्यायेभ्येतस्य सङ्कलनम् ।

‘अपण्ड्युद्धिनिर्माहो वाक्यार्थ एव वाच्यः’, ‘वाक्यमेव च वाचकम्’ इति येऽप्याहुः, तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्पना कर्तव्यैवेति तत्पक्षेऽप्यवदय-मुक्तोदाहरणादो विध्यादिव्यङ्ग्य एव (अ. आ. लो. १६६-२०० पुः ६ः) ।

इदानीमखण्डवादिनामपि मते स्वतः दर्शयताम् अरण्येति । त एवमाहुः—वाक्येतेव तावद्वदस्यवद्धारः । न च वाक्यमावस्थायी पदानि पदार्था वा वि.भि.यन्ते । यथा हि चित्ते गोलपीतरक्तादयः पानके पुष्पाम्लीकामरिचादयः^{३४} ग्रामरागे पद्मपद्मगान्धारादयः प्रेषकृतेन वाक्यासन्ते (मृ. दे. १।३६) तथा क्रियाकारकविशेषणादिवदानि तदर्थवाक्यार्थाभ्यामभेदेनैव प्रतीयन्ते । वाक्यार्था हि पदपर्यायस्तुप्रगुह एवामिधीयमानो दृश्यते तद्वत्तु मुण्डं करोति मुण्डयति, लोभेरुपसीति उपलोभ(१०४b)यति, श्रुत्वा ध्वन्दोऽपीते प्रोतियः, कनापिपूर्विक-मानरत्नापेयु विगलितकनापेयु वा देशभृगं कनापकं, केशेषु केशेषु गृह्यत्वा युद्धं एतं केशाकेशि, अश्रीत विपतेति मातृत्वेन यस्या विद्यायां नामात्मानमिच्छति सा अश्रीतविपतेति, दक्षिणपार्श्वे सुब्धेन विपदिग्धेन शरेण मर्मणि निर्मितं मणं यस्यास्ति स दक्षिणेर्मा, दक्षिणात् समुद्राद्विराजं हिमवन्त यावद्योजनाना दशशतीं विजयमानः समस्तरजाना य आयतं चक्रवर्ती सो राजसूययाजी य ईश्वरो मण्डलस्थ यथाज्ञयेव राज्ञः प्रसास्ति स मन्नाद्विज्ञेय (अ. को. सू. ब. २३) इति । अपि च ललाटं पर्यतीति लालाटिकं, कुकुटीं चरतीति कीकुटिकं । तस्य ललाटशब्देन दूरैऽवस्थानं लभ्यते । सेनानुपरलेपः कार्येषु चानुपस्थानम् । य. सेवरः स्वामिनः कार्येषु गोपयुज्जमे ललाटमेव वा कोपप्रसाद-चिह्नं लक्षणाव परयति स लालाटिक उच्यते । तथा कुकुटीशब्देन कुकुटीपातो लक्षयते तेन देशस्यावस्था । सो हि भिन्नुरविशिष्टवष्टि पादविशेषदेशे नञ्च संयम्य मण्डलवाक्येव देशे भरति यो वा तथाविधनामानगतयाभि(वि)रीडयि दर्शयति कुकुटीपाताक्षिकाना (शाताक्षिकाना) वेष्टात्ता(ना) वाऽशुक्रतीति यः स कीकुटिक इत्युच्यते (वा. भाषा ४६ भा. ४) । एवञ्च यथा पदपर्यायवाक्यानामपण्ड एवामिधो (१०५०) देशविभाग एकोऽप्यौऽभिधेयस्य वा ‘देवदत्त गामभ्याज श्रुत्वा दण्डेनै’त्यादीनामपदपर्याया[या]नपि वाक्यानां सतिविधानैक-शक्तिरूप. सर्वोपाधिविशिष्टा क्रियाऽऽस्मा नष्टोद्देशविभाग एक एवामिधेयो भवति । पदानान्तु प्रकृतिप्रत्ययादिवदभिभक्तप्रतिपत्त्यर्थमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यावहारिकोऽप्यौपोद्धार. शब्दा-पोद्धारश्च क्रियते, औपोद्धारणाश्च विनिविष्टभेदानामिव पुनर्योगो विधीयत इति ।

अत्रापरे^{३३} ब्रुवते—किमत्रैव वक्तव्यम्, अखण्डवादिभिरेभि पदपदार्थानामिव वाक्या-
वस्थायां वाक्यवाक्यार्थानामप्यवान्तरवाक्यावस्थायामसत्यत्वं मन्यते न वा ? यथा 'दुष्टता
यो , उपाध्याय पयसा भुक्ता मामप्यापयतु, येन मागधीयान दृष्ट्वा पिता कुप्यति, दुष्टश्च मे
मोदकान् ददातोति । किञ्चातो यदि मन्यते पदे किमपराद्धम् ? अथ न मन्यते तथापि
पदै किमपराद्धं येन तुल्येऽप्यारम्भारम्भकत्वे पदानामेवासत्यत्वमभ्युपगम्यते न वाक्यानाम् ?
अथ वाक्यान्वयवान्तरवाक्यावस्थायामसत्यानि तर्थावान्तरवाक्यानामपि महावाक्यावस्थायां,
महावाक्यानामपि विद्याभ्यासानुपपत्त्या विद्याभ्यासानामपि शब्दप्रज्ञावस्थायां शब्द-
प्रज्ञाणोऽपि पञ्चद्व्यवस्थायामसत्यमिति न^{३४} कल्पन्ति किञ्चिदपि विचार्य भवति । न च
पद(१०५b) स्यात्सत्यमसत्यत्वं तेषां मन्यन्ते येनाविद्यमानावपि प्रकृतिप्रत्ययादिवद्विद्वत्-
प्रतिपत्त्यर्थं वयम्यतिरेकाभ्यामपेक्षितपदपदार्थौ भिन्नाविव पुनर्गन्तव्यम् । यदि हि गर्व
येवासत्यत्वमवाचकत्वञ्च पदानामभ्युपेयते तत्तद्वारब्धवाक्यानामपि तथात्वे शब्दव्यवहारो
प्लेद प्रमज्यते, अतः पदपदार्थपदवोक्त्यपेक्षाऽवश्यमपरिहार्ये^{३५} । एवञ्च सच परमेश्वराद्वय
मज्ञा, तदतिरिक्तं सर्वं मिथ्या—तथाहि विश्वमिदं न सद् विचारवाच्यत्वात्, नासत् प्रतीय
मानत्वात्, नाप्यनुभयात्मक विरोधात्, नाप्यनुभयात्मकं तत्त्वादेव, अतश्च शिखरसोऽखर-
शून्यमिदं तन्नातिरिक्तं निर्वक्तुमशक्यम् । मद्गणस्तु पदेनाविधानमनुपपन्नं, निर्धर्मकत्वेन
सङ्केतागोचरत्वात् । अतः पदपदार्थविभागमन्तरेणैव चतुरादिवन् वाक्यवाचकं ज्ञान
जनकमिति य आहुरस्तेरपि शब्द ज्ञानमविद्यादशायां भविकल्पकमेनात् व्यवहारार्थमवश्य
पदपदार्थपदवोक्त्यपेक्षाऽपि स्वीकर्तव्यैव । तदेतदाह तैरपीत्यादि । ततश्च शब्दपक्षे
इत्याखण्डपक्षेऽपि व्यवस्था एव विन्यादिरित्याह तत्पक्षेऽपीति ।

35 अपर इत्यखण्डवादिना द्वैविध्यं प्रपञ्चयता टीकाज्ञताऽह वैयाकरणमाधारणा-
द्वितर्तवादिना भवद्विरप्रवृत्तीनां मतस्य बेलक्षणाविशृङ्खलम् । तत्राद्यमपि
मपोदयेव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिव'विति तन्मातृविषयप्रसङ्गे व्यक्तिविशेष-
व्यापारानि कृत्वा —'मपोदयेति वैयाकरणादर्शने वाक्यमन्त्रे वाचकत्वं तत्
पदानामपेक्षितत्वाऽन्वाहनात् यथा पदेभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादीनाम् । यावता
लोक पदममुदायार्थममुदायमवैति नाचक्षणादिति श्रृङ्गारप्रकाश एतन्मत
निश्चये ।

36 पदवाक्यान्तरवाक्यमहावाक्यादिकमेव विभागो हि निबन्धकृतां शैलीति
विल्लासलक्षणेन ।

ननु वाच्यादसम्बन्धं नावन्न प्रतीयते, यतः कुतश्चित् यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतेः प्रसङ्गात् । एवञ्च सम्बन्धाद् व्यञ्जनव्यञ्जकभावोऽप्रतिबन्धेऽवश्यं न भवतीति व्यासत्वेन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन च त्रिरूपाह्लिकाह्लिकिज्ञानमनुमानं यत् तद्रूपः पर्यवस्यति ।

अथ शब्दस्य व्यञ्जकं प्रति तित्तरत्वं ध्वनिद्वैवाशङ्क्य निराकृतमित्यादिष्व' । धोष्यस्या(वाच्यस्या)र्थस्य व्यञ्जकं प्रति यद्व्यञ्जकत्वं तद्व्यञ्जकत्वमेवेत्याशङ्क्ये ननु वाच्यादिति । तावद्व्यञ्जेन न कस्याप्यत्र विमतिरिति दर्शयति (106a) इतरथाऽतिप्रसङ्गात् । तथाच ध्वनिकारः 'शब्दाभिधोः प्रमिद्धो यः सम्बन्धो वाच्यवाचकभावाद्यवस्थामनुबन्धान एव व्यञ्जकव्यञ्जके- (कत्व)वच्छणो व्यापारः' (ध्व. आ. ३।३३ वृ. १६७ पृ.) इति । एवञ्चेति सम्बन्ध- गन्तरेण नास्ति व्यञ्जकभाव इति व्यवस्थितौ ध्रुवमप्रतिबन्धोऽत एवोद्धव्यः । अप्रतिबन्धे सति तस्यावश्यमभावात् । प्रतिबन्धस्तु व्यापकयोगव्यवच्छेदनाय व्याप्तिव्यतिरेकेण न विभाव्यत इत्यत आह व्यासत्वेनेति । ततश्च नियतधर्मिविषयतोन्मिषत्वेव । नियतपदेन मन्दिग्धाप्रसिद्धत्वं निरस्यति । त्रिरूपादिति पक्षधर्मताऽऽदिसंज्ञरूपस्ययुक्तादित्यर्थः ।

37 एवं ध्वनिविषये विपक्षविमतिर्ध्वन्यालोकं तदुपरि लोचनधामुस्य लिधाऽत्र विवेचिता । वाक्यविदां मीमांसकानां मतमादौ खण्डितम् । तत् मीमांसा- मतमुपजोयतां हृदयदर्पणकृतमभिगवगुप्तपादैः प्रतिपक्षतया ध्वितानां मतविवेकेन सुष्ठु साधितम् । पदविदां वैयाकरणानां मतमधुना परामृश्यते । 'तत्र कृत्स्न- शब्दार्थवादिनां वैयाचिकनौगतादीनां मतं न व्यञ्जनप्रस्ताव उपयोगीत्यास्तां तद्विचारः । अक्षरपटुजित्वेयो वाक्यार्थ इति येषामुद्धोषस्तेषां परिनिश्चित- निरपभ्रंशशब्दप्रज्ञां विपक्षिता सतमात्रित्य प्रयुक्तोऽर्थं ध्वनिव्यवहार इति । तैः सह किं निरोधाविरोधी चिन्त्येते' इति कृतधैदिमो गमैज्ञा ध्वन्यालोककृतः । अभिनवगुप्तपादास्तु 'येऽप्यभिगतां स्फोटं वाक्यं तदर्थरूपपादुस्तेरप्यविधापद- पतितैः सर्वेयमनुमरणीया प्रक्रिया', 'अविद्यापदे पतितैस्तेरपि व्यापारान्तर- गन्धुपगामेवेत्येवाहुः । तदुक्तेरनुकरणं मम्मटमन्ये । अत्र विवर्तवादिनां शब्दतन्त्राणो विवर्तं निश्चितं प्रमाणयता स्फोटमत्तं प्रतिष्ठापयता भट्टहरिप्रभूणां मतमालोभितम् । तैरपि प्रसिद्धादुच्चारणादिव्यापारादभ्यधिको ध्वनिर्नामोक्तः । ययमाप तथैव कुर्म इति काऽस्त विचिन्त्या ? श्रीधरादिभिरपाधार्थवैदान्तिक-

तत्रानुमेये पर्वतादौ धर्मिणि लिङ्गस्य सत्त्वमेव विनिश्चितमित्येकं रूपं पञ्चधर्मतासंज्ञकम् । तथा सपञ्च एव सत्त्वं निश्चितम्, समानः पञ्चः सपञ्चः पक्षेण सह सत्त्वो दृष्टान्तधर्मैस्त्वर्थः । सपञ्च एव सत्त्वं निश्चितमित्यन्वयसंज्ञकं द्वितीयं रूपम् । तथाऽमपक्षे चासत्त्वमेव निश्चितं, न सपञ्चोऽमपक्षस्तत्रासत्त्वमेवेति व्यतिरेकसंज्ञकं तृतीयं रूपम् । यद्यपि सपञ्च एव सत्त्वं मित्युक्ते सामर्थ्यादेवासपक्षे चासत्त्वमिति गम्यते तथापि द्वयोर्वपादानं प्रयोगनियमार्थम् । अन्वयप्रयोगो व्यतिरेकप्रयोगो वा नियमवानेक एव प्रयोक्तव्यो न तु द्वावपीति । तदित्यं लोषिणं रूपाणि (१०६b) यस्य लिङ्गस्य तस्मादनुमेये परोक्षविषये प्रतिपत्तुर्ज्ञानमनुमानं यत् तदभूयः पर्यवस्यति, अतो नास्ति लिङ्गलिङ्गिभावादपरो व्यङ्ग्यपञ्चकमानः^{३८} इति । यद्यपि 'कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावविद्यमोऽदर्शनात् न दर्शनात् ॥' (प्र. वा. १।३०) इति तदुत्पत्तितादात्म्याभ्यामेवाविनाभावनियमः, न च वाच्यव्यङ्ग्ययोः सम्बन्धस्तदुत्पत्तिलक्षणः कार्यकारणभावाभावात्, नापि तादात्म्यलक्षणेऽप्यन्तं भिन्नत्वेन प्रतिभासमानात् (...नत्वात्) । तादात्म्यं ह्येकत्वमभिधीयते यथा वृक्षशिरापयोः, तथापि वाच्यप्रतीति(त्वं)विनाभाविनो व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति चेत् तत्प्रतीत्योर्निमित्तनिमित्तभावेनावस्थाना-

मतं संस्मरद्भिरत यद्विषयस्य सत्यासत्यत्वचिन्तनं परायुष्टं तदस्थानविहिता-
गामतया ध्वनिमप्रदायमिद्वान्तवाग्यतयाऽपि नात्यन्तमुद्वेगजननं मन्तव्यम् ।
अर्वाङ्गभावानां प्रदीपकतां 'व्यवहारे सेतां भट्टयस्त्रोकारा'दित्यनेन सन्दर्भेणात
वेदान्तमतसम्पन्नं परावृष्टमिति बहुक्तं तद्व्यवचिारिताभिधानम् ।

- 38 व्यक्रियादिनिर्बोधनाऽऽत्मतया विद्यमानानां रत्यादीनामलौकिकानामकृतित्वं
व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योरक्रमताऽसपक्षे निमित्तनिमित्तभावातिरिक्तं काव्यानुमानस्य
संज्ञानुमानाद्विलक्षणत्वं च विधीयते । अनुमानपक्षसमर्पणस्तु ये लोके
रत्यादयो रामादिवताः स्वेनभाजोऽवस्थाविरोधाः केचित्त एव काव्ये कवि-
प्रवृत्तिनिर्वाणार्थव्यंमार्गमन्यनुसंहिताः सन्तो भावयन्ति संस्तान्, रामानिति
भावा इत्युच्यन्ते इति तदर्थं मुनिलक्षणसम्प्रतिमप्युद्भूतद्विरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्येऽपि
परैर्न कममद्भावानपत्ताप्राप्त्यमेवैव निमित्तनिमित्तभावः सपक्षे स्थापितः । तत्र
रमादीनां सङ्गद्वयगतत्वमेव न सर्वगतत्वं, व्यङ्ग्यकल्पप्रतीतिकाले हि नियमेन च
व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति नाम्नाकलाशयः परं व्यङ्ग्यप्रतीतिकाले तु नियमेन व्यङ्ग्यक-
प्रतीतिर्भवत्येवैवारायेनामलक्ष्यक्रमत्वमकल्पकल्पमिति खण्डनम् ।

तथाहि

‘‘भ्रम धम्मिअ । वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।

गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिणा द्रिअसीहेण ॥१४३॥ (गा. स. २।७५)

अत्र गृहे ध्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमा-
पयति—यद् यद् भीषभ्रमणं तत्तद् भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम्, गोदावरी-
तीरे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविक्रयोपलब्धिः ।

दक्षि तदुत्पत्तिलक्षणः सम्बन्ध इति भावः (न्या.कु.अ. १।१५५ ६.)।^{१३} अनुमानन्तु द्विधा स्वार्थं
परार्थम् । स्वस्मा एव यत्तत् स्वार्थं ज्ञानात्मकम् । पदंतादौ धूमादिकं दृष्ट्वा यस्य प्रतिपत्तुर्ज्ञान-
मुत्पद्यते स एव तेन ज्ञानेन परोक्षमर्थं प्रतिपद्यते नान्य इति स्वार्थं तदनुमानमुच्यते । परस्मै
यत्तत् परार्थं वचनात्मकम् । विरूपलक्षणप्रतिपादकं हि वचनं परं प्रतिपादयति ज्ञापयतीति
वचनमप्यनुमानशब्देनोच्यते, उपचारात् । यत् यत्र धूमस्तत् तत्तामिर्यथा महानसे, धूमधा-
[न]द्रव्य इति व्याप्तिपक्षधर्मतासंज्ञकं द्रव्यवयवमेव साधनवाक्यं सौगतानाम् । अन्ये तु प्रतिज्ञा
हेतुर्दृष्टान्त उपनयो निगमन(१०७a)वेति पञ्चावयवं साधनवाक्यमाहुः । अग्निरत्र धूमात् ।
यत् धूमस्तत्तामिर्यथा महानसे, तथाचायं, तस्मादग्निरहेति निगमनमिव्याख्यामेतत् ।

तथाहीति—तथाखे ध्वनिक्रतोदाहृतं गाथामेव प्रथममुपदर्शयति भ्रम इत्यादि । भ्रम
धार्मिक विश्रुतः स भाऽय मारितस्तेन । गोदावरीकच्छकुडङ्गवासिना दत्ततिदिन ॥ कच्छं कूलं,
कुडङ्गं सतागहनम् । इयं हि कस्यचिद्विविक्तनदीसतागृहे परपुरुषदत्तसङ्केतायाः पुंवाचन्यादि-
निमित्तं धार्मिकस्य तद्देशभ्रमणं मनोरथविघ्नभूतं मन्यमानाया उक्तिः । अत्र यी वाच्यव्यङ्ग्यादयौ

- 39 सङ्केतविपर्यातिरिक्तवाक्यादिषट्ठितनिप्रतिपत्तिपराणां तात्किंकारां सर्वं तावद्विचार-
पदवीमर्हतीति तेषामुद्देशः । एतच्च सिद्धलक्षणं ज्ञानं समासतो ध्वन्यालोकं
विधेयितम् ‘अस्त्वभिसन्धानावसरो व्यञ्जकत्वं शब्दानां समञ्जत्वं, तच्च लिङ्गत्वम्,
अतश्च व्यङ्ग्यप्रतीतिर्लिङ्गप्रतीतिरेव’ श्रुपकस्य ‘तस्माद्विज्ञप्रतीतिरेव सर्वतः व्यङ्ग्य-
प्रतीतिरिति न शक्यते वक्तुं’मित्यन्ते सन्दर्भे (२०१-२०३ पृः) । व्यक्तिविवेककुट्टि-
महिमादत्तेनैहिमभट्टैः समतिमनोपयेति यदुपस्थापितं तत्त्वस्यैव प्रपञ्चितम् ।
प्रयोगोपस्थापनचेत्रोदाहरणाध्यासैरप्येति नातः परं किञ्चित् । गम्यतप्रत्ये
तदुदाहरणानां स्थाप्योपुत्ताभ्यामेनावमर्दनम् । परमार्थतस्तु लौकिकानुमानमोपान-
मलौकिकरमादिपदयोः कथञ्चारमारोहेदित्वेवास्तु ।

अत्रोच्यते । भीररपि गुरो प्रभोर्गं निदेशेन प्रियानुरागेणान्येन चैवंभूतेन हेतुना सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकान्तिमो हेतुः । शुनो विभ्यदपि वीरत्वेन सिद्धाग्र विभेतीति विरुद्धोऽपि, गोदावरीतीरे सिंहसङ्गावः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न निश्चितः, अपि तु वचनात् । न च वचनस्य प्रामाण्यमस्ति अर्थेनाप्रतिपक्ष्यादित्यसिद्धश्च । तत् कथमेवंविधाद्धेतोः साध्यसिद्धिः ?

विधिविषेधात्मकायां तत्सोर्ध्माग्न्योरिव साध्यमाधनभावेनावस्थितिः । तदिह गोदावरी निकृष्टो धर्मी हस्तसिंहसङ्गावो हेतुः, कुड्मवामिनेति तद्विशेषणैः पक्षधर्मेता च मुख्यकैः । तदस्य हेतो माध्यस्य च विषयभ्रमणनिमित्तकणस्य महानसस्थान^{४०}(महानवस्थान) लक्षणो विरोधः प्रसिद्ध एव । तदिह प्रेक्षावत् प्रवृत्तिरनिष्टसाधनाभावरताव्याप्ता तद्विरुद्धस्यास्य हस्तसिंहत्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धया भ्रमणविषये प्रतिषेधो न तु व्यङ्ग्य इति । तदेतदाह अत्र गृह्य इत्यादि । एवञ्च सर्वैर्येव ध्वनेरनुमानान्तर्भावो वेदितव्यः । अनुमानस्य(१०७b) तदु (तद)पेक्षया महाविषयत्वात्, महाविषयत्वस्यास्य ध्वनिव्यतिरिक्तोऽपि विषये समामोक्त्यादौ गुणोभूतव्यङ्ग्यादौ च सन्नत सम्भवात् ।

तदिरथ ध्वनियतमस्यापक्व पूषपक्षमुक्त्वा तस्य निदान्तमाह—अत्रोच्यते इति । असेति पूषपक्षे उच्यते इति निदान्तः । इह धार्मिकैवप्रतिपक्षो भीरुर्वा स्याद्वीरो वा । तत्राद्ये तावद् यदुभ्रमणानुमानमाशङ्कितं तदगम्योचीनं हेत्वामामात् । तथाहि सव्यभिचारान्नो हेतुलक्षणाभावादहेतव्य एवेत्युक्तमेव । तत्र सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । एकोऽन्तः सपक्षः, अपरश्च विपक्षस्तदुभयार्थगामीत्यर्थः । तथा चा(ना)य हेतुरित्याह भीररपीति । प्रियानुरागेणोत्पन्नेन प्रयोजकसमिपकवृत्त्यै दशितम् । [अन्येन]चैवंभूतेनेति निषिक्तान्प्रलाशाऽऽदिश्येण । सत्यपीलादिना साध्यभाववति साधनसङ्गावः प्रकटीकृतः । द्वितीये तु माध्य विपरीतवाक्या विरुद्धम् । वीरा हि सिंहव्याघ्रादिकमुपभुङ्क्षुर्गयाकूटहस्तोत्तरलितास्तदध्यामितः प्रवेशमवरथ परिभ्रमन्त्येव । एतच्च 'व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्तेव वीराङ्गनरीश्याम्' (७५ प्र) इति प्रस्य आधगभेदात् प्रतिपादितमेव । पुनस्तन्निमित्तपीयसया लुप्तकण्टकादिवदपरिहार्यत्वं पीडयाविषयत्वञ्चेति । ततो भयमिव (२०८) भयं पीरेऽपि सम्भाव्यत एवत्याह—शुनो विभ्यदपीति । अथ स्वरूपानिर्दिष्ट

४० प्राश्नमन्येन केनापि लिपिकरेपोर्य पाठः कल्पितः, अनुमितो व्याप्तेरेव हेतुत्वेन ग्रहणात् ।

तथा निःशेषच्युतेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति. अतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोग एव प्रतियक्षानीत्यनैकान्तिकानि ।

व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेवां व्यञ्जकत्वमुक्तम् । न चात्राधमत्वं

दर्शयति शोदायरीति । तत्र सिंहसङ्गाथः शब्देन प्रतिपादितः । शब्दस्तु सर्वत्र नार्थाविनाभावभाजनम्, नदीतीरे पथ फलानीक्षादिबधनासौकी व्यभिचारात् । यदाहुः 'आप्तोपदेशः शब्द' इति (न्या. सू. १।१।७) । 'आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मो यथा-प्रमितस्वार्थस्य निविष्ट्यापविषया प्रवृत्त उपदेष्टा करणपाठववान्, तस्योपदेशः परप्रयोजन-वद्बचनमालं शब्दः प्रमाण'मिति (वा. भा.) । तत्र च वाच्यमत्वं ततोऽधिकं सत्यत्वमनुमानाग्रिधीयत इति वाच्यस्य प्रतीतिर्नानुमानिकीत्युक्तमेव । अतएव प्राभाकराः धूममाणेषु लौकिकव्यापकेषु व्यभिचारित्वराहानिरासार्थं वाक्यार्थविषयं यत्कृतानमर्थसातत्वमिति निर्णीत-वन्तः । न चात्र तथा, निप्रलिप्साऽऽदेः सम्भवात् । अतएव प्रसिद्धैतद्व्यापारानृज-प्रवृत्तीन् परिख्यज्य यत्तेभकुम्भपाटनैकरसिरदसकेसरिणः कीलेयकवधाभियानलक्षणमनीचिस-मपि न सम्भावनीयम् । तदेतदाह न च यन्ननस्येति । तदित्थं बेलदधत्तकिट्टात्तितो-ऽयं हेतुरित्याह तत्कथमिति । भयानकरसविप्रकृते चात्र निषेधावगतिः, धार्मिकस्य भीरु-प्रकृतिवन्नियमावगममन्तरेणैकान्ततो निषेधगत्याऽभावात् ।

(108b) केवलार्थसामर्थ्यं निषेधे निमित्तमत्र नायमर्थशक्तिमूलानुरूपनरूपस्य वस्तुष्वनेर्विषय इति भट्टनायकः । असाप्युच्यते—भयानकरसापेक्षोऽयं यत्तुर्वा स्यात् प्रतिपत्तुर्वा ? तत्र न तावद्वक्तुः, भयकारणसङ्गावविषयानातेण तस्य भ्रमोत्पत्तेरे-वावम्भवात् । प्रतिपत्तुस्तु रसापेक्षो रसामिष्यलैपव । रसस्य च वाच्यत्वं क्षेपापि नाभ्युपगतं हिन्तु व्यदपत्वमेव । किं प्रतिपत्तुरपि रसापेक्षो न नियतः । न कसौ निषेधेन भीरुधार्मिकरतसङ्गाविरुद्धव इत्युक्तमेव । अथ वद्विरोधेऽपि सहकारि कल्पयते तर्हि यत्तुविपत्तिप्रतिमाऽनुप्राणितो ध्वननव्यापारः किं न सद्यते ? किं वस्तुष्वनि दूषयता रसम्भिसदनुमाहकः समर्थत इति ध्वनेरेतत् साक्षाज्यम् (धा. भा. शो. १।४) । वस्तुस्तु नात्र भयानकरसापेक्षः हिन्तु कुटीला सम्भोगाभिलाषसङ्गेष्वानोदितविशिष्टाभ्य-संबन्धनोपिवाग्याररणापेक्षः सहदयहृदयवर्जक इत्यास्तामेतत् ।

निःशेषेत्याह तु हेतोरुक्तान्तिकत्वं स्फुटमेवेत्याह तथेति । तर्हि व्यञ्जकत्वमेवा-कथमिति चेदाह व्यक्तिवादिना चेति । व्यक्त्यर्थजनव्यापारः । अधमपदेन

प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमनुमानम् ? एवंविधादर्थादेयविधोऽर्थ उपपत्त्यन-
पेक्षत्वेऽपि प्रकाशत इति व्यक्तिवादिनः पुनस्तद्वृत्तपणम् ॥

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिगुणीभूतन्यङ्गरसङ्कीर्णमेदनिर्णयो नाम

पञ्चम उल्लासः ॥५॥

नीबद्धतिना । तथाचोत्तमसंसर्गविशिष्टवतो नीबसंसर्गः, तेन स्वयि एतद्भूत्वा (स
पूत्वा) मनुज्यत इति । (१०९a) अधमपदसङ्कृतेन वापीज्ञानगुह्ययोगक्षेमरत-
विहाना चन्दनच्यवनादीना व्यञ्जकत्वम् । नन्वेवमधमत्वमेव गमकमस्त्विति चेदसाह—
न चेति । नन्वेवमुपपादकधर्मासम्बन्धात् कय' व्यञ्जयस्य प्रतिपत्तिरिति चेदसाह—
एवंविधादिति । प्रतीतिमात्रकार' हि वाक्यम् । न ह्यत्रामिश्रोमादिवाक्यवत् सत्यार्थ-
प्रतिपादनद्वारेण प्रवर्तकताप्रामाण्यमन्विष्यते, प्रीतिमात्रपर्यवसायित्वात् । प्रीति(ते)रेव
चालौकिकवमत्काररूपाया व्युत्पत्त्यद्वत्वात् । अतो भ्रमणस्यासत्यत्वनिरूपणमनुप-
युक्तमेव, तावतैव विन[ने]थेषु विधिनिषेधव्युत्पत्तिसिद्धेः^{४१} । प्रमाणपरोक्षा ह्यत्र प्रत्युत
वर्तुरहृदयत्वं शुष्कतर्ककैराहृदयत्वञ्च प्रकाशयति, निहारयोगिप्रहृणात् (ध्व. वा. लो. २. ३४) ।
एतच्च रसाभासादिप्रस्थावे प्रागप्युक्तमेव । अनुमानपक्षे त्वर्थान्तरप्रतिपत्तिर्नेपथिपत्तिमन्तरेण
पटीयस्य जातु जायदिति युक्तमेव । एवंविधस्यापि ध्वनेश्चेद्वतानन्तर्भावसिद्धिं सहृदय-
सवादापरपर्यायसहृदयत्वपरवशीकृतत्वेनानुमानस्मरणोदिसरणिमनाहण सम्गयीभवनोचित-
चित्तवृत्तिष्वर्थाप्राणतया वाच्यैर्बिम्बावादिभिः सहैव यो रसः प्रतीयते तत्र लौकिक-
कार्यकारणानुमानादिष्वहृदहृदयानां तदवस्थानां (१०९b) प्रतीतिरेव नास्तीति^{४२} धूमाव-

४१ 'विनयानुगुन्नीकृतु' काव्यरोगाऽर्थमेव वे'त्यादिना यद्यप्युभयोरध्येतयोरुपस्थापनं
तथापि कविसमयविमर्शोऽविशेषादितया गृहीतस्य रसादितात्पर्योपशिक्षस्य सुख-
श्रीत्यानन्दादिपर्यायस्य वस्तुन उक्तार्थे व्यापितः । प्रीत्यात्मा च रसस्तदेव नाव्य-
(काव्य)मित्याद्युक्तिभिरनियुक्ते- व्यापितम् ।

४२ 'अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वदेव चने- प्रकाशयितुम् । व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा
परां वाच'मिति नमस्कारोद्देश्यश्लोके यत् साहसमाविष्कृतं तस्योत्तरविधायकमिदम् ।
अनुभवसिद्धे रसादित्वेऽर्थेऽन्वयम्यतिरेकानुविधानकार्यकारणसमाधानादि-
चिन्ता नितरामप्रासजिकी । 'निर्वासनारतु रत्नान्तःकाष्ठकुल्याश्मसमिभाः' ।

गमानन्तरादिसंस्मरणवद्विभावादिप्रतिपत्त्यनन्तरं रसादिप्रतिपत्तिरिति 'असक्तस्तत्पदं गन्तुं ते नो विन्दा प्रचक्रि' इति न्यायादनुमानजस्वीकारपालतामसा[स्त्र]भिदधानाः प्रतीति-
परामर्शवाक्यत्वाद्नादरणीया एव । एवञ्च लिङ्गलिङ्गिभावादपरोऽस्त्येव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव
इति स्थितम् ॥

इति महासान्निधिसिद्धिकभीभीधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके

पञ्चम उक्तासः ॥५॥

ते च धियाकरणतार्किकम्मन्थजरग्नीमांसनादय इति सम्प्रदायसम्मतं गणनम् ।
तेषां विप्रतिपत्तिपरम्पराऽसक्तिमत्तोऽजृम्भिता न वास्तवीति । 'असक्त' इति
लौकिकन्यायोदहनम् । 'तामुपहासयामास नः परिहरन् कथमतिसन्धानसचेता
मृगात् । अस्त्यसिद्धसन्धानावसरो व्यङ्ग्यत्वं' शब्दानां समक्य'मिति ध्वन्यालोचन्यो
सूत्रपाठनिरूपकम् । व्यक्तिविवेके सेवाद एवारण्यो न सिद्धान्तनिष्ठेति, न
च तस्य प्रतिभातिरस्कृतिरिति गन्तोऽस्त्यम् । 'अन्यैरनुजितितत्त्वेमिदं मृगाणो
नूनं स्मृतैर्विपयतां विदुषामुपेयम् । हामेककारणवैरण्या नवार्थतत्त्वाव-
मर्शपरितोषसमीहया वे'ति सस्योपसंसारपथं स्मरणीयम् ।

पष्ठ उद्घासः

शब्दार्थचित्रं यत् पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।

गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः ॥४८॥

न तु शब्दचित्रेऽर्थस्याचित्तत्वं अर्थचित्रे वा शब्दस्य ।

तथाचोक्तम् (भा. वा. अ. १।१३-१४)—

रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्वहुद्योदितः ।

न कान्तमपि निर्भूयं विभाति यनिताऽऽननम् ॥

अथोत्तममध्यमकाव्यस्वरूपनिर्णयान्तरितमवरकाव्यस्वरूप स्मारयति सूत्रकारः—शब्दा-
र्थेति । पूर्वमिति द्वितीयोद्घासे (प्रथमोद्घासे) शब्दचित्रं वाच्यचित्तमध्यद्वयस्त्ववरं स्मृतमिति
कारिकाश्रयेन (२ का.) । तच्च न स्मृतन्तेषु द्वैरूप्यमित्याह—गुणप्राधान्यत इति । एवञ्च
यद्यपि शब्दार्थचित्रे द्वे अन्योन्यपरिहारेण न सम्भवतस्तथापि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तो'ति
न्यायात् यस्य यत्रोद्रेकात् प्राधान्यमवसीयते तेन तत्र व्यादेशो जायत इत्याह नत्विनि ।
अतएव तथाचोक्तमित्यादिना इष्टं द्रव्यन्तु न इत्यन्तेन प्रामाणिक्यमार्गं दर्शयति ।

- १ अत्र 'एतासु कारिकासु' परिच्छेदमुपारयन् । यदे पदे पलायित सान्धिविमर्दि-
स्त्वलं'ति (११ पृ. २५ खण्डे) यच्छ्रीविद्याचक्रवर्तिना भीष्मरसतात्त्रेये सादोर्प
मर्जं स पुनरुत्थापयितुं पश्य इति न बहुमानमर्हति । चित्राद्यव्यमादोलिङ्गि-
भागस्यो द्विरूपमिति सन्देहः वद्वानिति । 'सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तनादांशो पूर्वोच्यते'
व्यासभारिकणामवरपरिहारा इति भवती'ति तेषां धीवरं भामहप्रमथसारका-
ज्ञानमेव प्रकटयति । तथा स्मृतन्तेषु न द्वैरूप्यमिति धीवरनिर्देशः समग्रस्य एव ।
२ स एवाचार्यमम्मटस्य सिद्धान्त इति तु न काऽपि विप्रतिपत्तिः । अनुप्रासादि-
रुपायाः शब्दधर्मविच्छिन्नोत्पत्त्यैव व्योम्यादिधर्मविच्छित्तिरिति तु विद्वन्मित्राक्षिप्त
(सम्प्र. प्रका. ४ पृ.) मूलस्वरसंघातिनी । अर्थाग्नौ रसगङ्गापरकृद्धिः काव्य-
विभाषप्रसङ्गे सेवाश्रीरुतेति दृष्टव्यम् । १२ रसगङ्गाधरकृन्मम्मटमतं दृष्टव्यम्
प्रवृत्त इत्यपेक्षम् ।

रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे ।

सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं धावां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् ॥

तदेतदाहुः सौशब्दं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं ह्यं तु नः ॥

शब्दचित्तं यथा—

प्रथममण्यलङ्कारस्तावत्ततः फलकप्रभ-

स्तदनु विरहोत्तम्यत्तन्वीरुपोलतलङ्कृतिः ।

उक्तमिति मामहेन (का. अ. १।१३-१५) । तस्येति—शब्दार्थवृत्ततात्मनः फलव्यस्य । यद्यपि रसनिष्पन्नमयस्यास्य सङ्गटनाऽऽसितगुणौघिलनियन्धनं सौन्दर्यमस्त्येव (ध्व. भा. १।६ श्रु. दः) तथाऽप्यलङ्काराणां गवयमुपादेयतेति दृष्टान्तमुखेन दृढयति—न कान्त-मपीति । विभाति विशेषेण शोभते । बहिर्भव' धावां द्वारादिवत् । शब्दमित्यर्थः । विशिष्टोत्पत्तिव्युत्पत्ति'विशेषलक्षणप्रभवेत्यर्थः । नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी—अर्थस्य स्वतः-मिदत्वात् लक्षणप्राप्त्या नास्ति, [अथि तु] विशिष्टमार्थपरिवचनातुरीलक्षणा व्युत्पत्तिः कवेरस्त्येवेति भावः । शब्दाभिधेयेति—अभिधेयोऽर्थः, शब्दार्थालङ्कारभेदादित्यर्थः ।

२ वृत्तयलोचि 'क' पुस्तके पाठः ।

३ इयम् दृष्ट्यादिप्राचीनैरुद्दिष्टाऽभियोगापरपर्याया वाच्यतन्मत्तहेतुभूता कविकीशल-शैलो शक्तिः, प्रविमानं वर्णनीयवस्तुभूतभूतनोत्प्रेषणाखिलं व्युत्पत्तिखटुपयोगि यमस्तपोनीवर्षपरामर्शरीसलमिति शक्तिश्रुत्यास्त्योर्मेवमदर्शनपरी ध्वन्यालोको-परिलोचनधन्य इमामेव कक्षीकरोति । 'क्रियायां सम्प्रवृत्तस्य देवाकार्ता निबन्धनम् । कल्पविन्दुगणितमादेः स्वभावोक्तिरुद्दिष्टा' इति प्राचीनमूलेन लक्षिता फलप्रधानादयवा स्वभावोक्तिव्युत्पत्तितापक्षोपादाने प्रयत्नवाटनं प्रकटयति । सद्वा 'व्युत्पत्तिप्रमिति गोधीयेर्नातिरुद्धमपीप्यत' इति दृष्टिना कटाक्षिता मुक्तिदुर्गत्कारसारा कविक्रियेव व्युत्पत्तिरित्येनात् व्यपदिश्यते यस्या दृष्टाकषाक इति वामनोपज्ञा संज्ञा यस्याथ सामान्यतो मद्र्घं शीघरेण गृहीतोक्तासविवेकेऽस्याभिध काव्यमीमांसासौन्दर्येण तल विदितम् ।

उदयति ततो ध्वान्तध्वंसशमः क्षणदामुखे
सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मुग्धलाञ्छनः ॥१४४॥

(व. जी. १० पृ. ; स. क. आ. १।२७)

अर्थचित्रं यथा—

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात
शोभाय पद्मलदशामलकाः खल्लास्य ।
नीचाः सर्वे सविलासमलीकलगा
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥१४५॥

प्रथममिति । छेदच्छविरिति । छेदक्रियानान् पदार्थरुद्धेदशब्देन प्रतिपाद्यते । अतः यद्यपि 'कमप्रभानां स्वभावोक्तिं' रित्यर्थवित्तवमप्यस्ति तथापि वर्णानामनपेक्षितार्थानामेव सादृश्य-निबन्धनं वैतिलपं सहृदयहृदयावर्जकमित्यनुप्रासातङ्कारस्य प्राधान्याच्छब्दवित्तलम् । सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविरिति तु हीनोपमानता चिन्त्यैव । ते दृष्टीति—नीचत्वमधमत्वं सर्वत्रच । अलीकमसत्त्वाप्रिययोर्ललाटे च । कालता रयामता सपान्मताऽपि । कुटिलतामिवेति—सहोपमा, कुटिलतया सह कालता न त्यजन्तीत्यर्थः । रलेपथ शब्दालङ्कारो गुणोभूतः ।

ननु चाप्यत्रयं वित्ततया निरूपितं, न च काव्यं तथा सम्भवति, सर्वस्मिन्नेव काव्यप्रकारे रसादीनां सद्भावात् । (११०६) तथाहि अतुर्वर्गव्युत्पत्तिबाह्यस्य संसर्शः काव्ये नोपपद्यते, तस्मादस्तुत्वात् । यस्तु च सर्वमेव जगद्भूतिं ध्रुवं यस्य वस्य-चिदावस्य वाऽऽज्जतां प्रतिपद्यते, यतश्चित्तवृत्तिविशेषा रसादयः । न च तदस्ति यस्तु यम वित्तवृत्तिमुपजनयति^४ तदनुपादाने वाग्विषयविषयतैव तस्य न ह्यात् । कविविषयश्च वित्ततया निरूप्यते । तदयोचरे वाचर्यं विभावानुभाषणमिचारिपर्यवसायितैति । अस्ति च प्रहसोदाहरणद्वयेऽपि किञ्चिच्छृङ्गारस्वीररसप्रकाशनं, यत् कुतश्चित्तमेतदित्याशङ्क्याह

४ एतच्च प्राचीनस्य कस्यापि लक्षणं स्मृत्योक्तजातिलक्षणमनुसारयति । सच्च संस्थानालस्थानक्रियाऽऽदि यस्यस्य यादृशं भवतीत्यादिना प्रकटितं 'हरति सुभिर'-मित्युदाहरणेन च निदर्शितम् ।

५ ध्रुवं वस्यवित्त रसस्य भावस्य चाज्जताऽर्थमिति "क" पुस्तके पाठः ।

६ वृत्तिविशेषमुपेत्येति "स" पुस्तके पाठः ।

यद्यपि तथैव काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतया पर्यवसानं, तथाऽपि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भावव्यङ्ग्यमेतत् काव्यद्वयमुक्तम् । अत्र च शब्दार्थालङ्कार-
भेदाद्वहो भेदाः, ते चालङ्कारनिर्णये निर्णेष्यन्ते ॥

इति काव्यप्रकाशे शब्दार्थचिह्ननिरूपणं नाम पष्ठ उद्भासः ॥

यद्यपीति । परिहरति तथापीति । 'विषक्षा तदपरत्वेन नास्तिरत्वेन कदचनै'त्यादिना
(ध्व. भा. २।१६) योऽलङ्कारनिवेशनगमोच्चाप्रकारो ध्वनिकारेणोक्तस्तगुत्तरम् यदा
कविः शब्दालङ्कारमर्थालङ्कारोपनिबध्नाति तदा विषक्षा-प्राधान्यादसादिरन्यताऽपि सम्भवति
यथा पाकानभिज्ञसूदविरचिते मांसपाकविशेषे । अथवा वाक्यसामर्थ्यवशेन वस्तुसौन्दर्य-
यत्नादसादिप्रतीतिरवश्यं भवन्त्यपि विषक्षाविरहात् परिदुर्बला भवति, असमञ्जसदधिपु-
मरिचसंयोगनिर्मितशिशिरिणीरसास्वादवत् । विषक्षोपरुद्ध एव च काव्यशब्दानामर्थः ।
तदेतदाह स्फुटस्येति । (१।१३) एतेन रसस्यालङ्कारस्फुटतरत्वं विवक्षितम्, अस्फुटत्वे गृणीभूत-
व्यङ्ग्यस्य सम्भवात् । तदिदं सर्वथा रसादिप्रतीतिविरहात्स्वीर्यत्वमिदमुभयभाऽपि
नोरसत्वे सति चिह्नविषयतेति तात्पर्यम् । तदाह ध्वनिकारः (३।४२-४३. ध्व. भा.

७ तदा तद्विवक्षितेति 'क' पुस्तके पाठः ।

८ सरससाधुशोभायां पाककलायां प्राचीनानामादर आर्यसाहित्ये तदनुप्राणिते
देशभाषासाहित्ये च सामग्रमुपवर्ण्यते । शिशिरिणीपाके टीकाकृतप्रकटिते पट्टिया
यभीपाधेयते तलाविनक्षुण्णानां स्वलनगलनश्च तथैव सहजमिति विगोयते च ।
वज्रोदकलमिगिलाऽऽदिषु देशेषु प्राचीनानां दम्पोदनमिवैतत्तत्प्रशानाममृतकरैरक्षीर-
सारमनोहरादरिवज्जलमप्रमृतीनां बहुलं प्रवर्तनं संस्कृते भाषायां च मध्ययुगीनकाव्येषु
पलाप्यते । यथा वज्जीये श्रीचैतन्यचरितामृतकाव्येऽनकूटवर्णनान्तराले (मः ४।६७-
७५) शिशिरिणीप्रसङ्गे—दश विप्र भ्रम रान्धि करे एक रूप ॥ सार पाशे रुढि-
राशिर भवैत देह । स्रव आदि व्यञ्जन भाण्ड बोदिके घरिल ॥ तार पाशे
दधि दुग्ध माठा शिशिरिणी । पावस माउनि सर पाशे धरि आनि ॥ श्रीकृष्ण-
नैवेद्यस्य वैचित्र्यवर्णने च—(मः १४।२५-२६) दधि दुग्ध ननी तनू रसाला
शिशिरिणी । चलवण मुद्रादुर आदा खानि खानि ॥

९ तथा च साहित्यचट्टामणिकृता निष्कर्षः 'शब्दार्थचित्तपटनापटवः कवीन्द्राः
संस्थानवर्णगतिवन्धनिमहत्सोभाम् । अक्षपोदरामनुदरागिष राजकन्यामह्यध्वनिं

२:) रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति । अलङ्कारनिबन्धो यः स चित्तविषयो मतः ॥
रसादिष्वविवक्षा तु स्वात्मात्पर्यवर्तो यदा । तदा नास्त्येव तद् काव्यं ध्वनेर्यत् न भोक्ता ॥
इति । यद्वच इति यमकलक्षणवन्धादय उपमाऽऽद्यधेति ।

इति महाशयः निमिषमहिमधीधीपरिवरिते ^{१०} काव्यप्रकाशविवेके

पञ्च वक्तासः ॥

मण्डितमन्त्रनिमामनातीति । इत्येव हि सरणिर्द्विषयकृता धैरानन्दवर्धनकृत-
विनिगमवप्रमाणयनुसृत चित्ररत्न धार्यत्वं प्रत्याहवापम् । रसयज्ञधीपरकृता-
मर्षविलस जगत्स्यगुणीभूतव्यक्तपञ्चाव्यवस्था शीकारः शास्त्रेऽस्मिन्निकृतालङ्कार-
पदभोग्यवैविध्यपञ्चीकारेणान्वितोऽपि आशोग्यौलातुसारो भक्तुस्त्वामव्यपरिग्रह-
मूलमेति श्वेकम् ।

१० इति काव्यप्रकाशविवेके धीधीपरविरचिते इति 'स' श्रुलके पाठः ।

सप्तम उल्लासः

काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषाणां सामान्यलक्षणमाह—

मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥४९॥

उल्लासतद्वतिमाह काव्यस्वरूपमिति—“सम्यक् प्रयुक्तो हि शब्दः स्वर्गे लोके च कामधुग्-
भवति” (महाभाष्य १।१), दुःप्रयुक्तः पुनरधर्माय सम्पद्यते (का. आ. १।६ दः) । सम्यक्
प्रयोगश्चास्य तदोपपद्यते यदा दोषहानगुणोपादानादिकं स्यात् । अद्यापि दोषहानमेव तावत्
प्रथममुपादेयं यतः कमनीयरूपादितम्बद्रुपेतमपि यपुः शिलविन्दुनैकेन दौर्भाग्यमनुभवति ।
उक्तञ्च (का. आ. १।७) तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथयन् । स्याद्रूपः सुन्दरमपि
भित्तेशीकेन दुर्मगम् ॥ किञ्च—नाकवित्त्वमधर्माय मृतये दण्डनाय वा^१ । कुकवित्त्वं पुनः
साक्षान्मृतिनाहुर्मनीषिणः ॥ इति (भागद का. अ. १।१२) । दोषाश्च निःशेषतः समुद्दिष्ट-
लक्षणाः (१।१६) सुज्ञाता भवन्ति । न च विभागः सामान्यलक्षणं विनैति प्रथमं तदाह
मुख्यार्थेति । शब्दार्थशरीरं^२ वाच्यं तत्र च करचरणाद्यवयवप्रायाः शब्दा बुद्ध्यादीन्द्रिय-
स्थानीया अर्थाः । रसस्त्वात्मा । “यत् वैधिरिद्विपथिद्विरिद्विहतादिभिः सह रसादीनां
धर्मधर्मिभावव्यवहारो न स्वात्मशरीरव्यवहार इत्यभ्युपगमं त एव” प्रष्टव्याः, किं रसादयो
वाच्यधर्मो रूपादिसदृशा आहोन्विता भाषितव्यजातित्वमदृशाः । तत्राद्ये यमा शरीरे
प्रतिभासमाने नियमेनैव गौरवं सवेद्यं द्रष्टुं प्रतिपासते तथा सहृदयस्य चासहृदयस्य
वाक्येनैव रसादयः प्रतिभासेरन् । न चैवम्, असहृदयान् प्रति नैव भासते । द्वितीयेऽपि
यपि भाषितव्यगतमश्वत्थस्त्रिधत्वादिभास्वादिलक्षणं जात्यत्वं वैकटिकस्यैव संवेद्यं
नेतरेषां तथा काव्यगतं रसादिरूपं सहृदयस्यैव सवेद्यं नेतरेषामिति सर्व-
साधारणः प्रतिभासः प्रतिरोद्धुं शक्यस्तथापि यथा जात्यस्य प्रतिभासमाने वैकटिकेन

१ ‘अकवित्वमधर्माय व्यापये’ इत्यादि मुद्रितपुस्तके पाठः ।

हृतिरपकर्णः। 'इन्द्राद्या इत्याद्यग्रहणाद्वर्णरचने।

विशेषलक्षणमाह—

तस्य जात्यत्वस्य^२ रत्ने रत्नस्वरूपादतिरिक्तत्वं नैव न लक्ष्यते रत्नस्वजात्यतयोरभेदात्
तथा रसादीनामपि विभावादिभ्यतिरिक्तत्वमेव लक्ष्यते। न चैवम्।" (पञ्च. भा. ३।३३
बृ. सो.)। न खलु विभावादय एव रसा अपि तु रसास्ते (५० पृ.) रित्यादिना भेदस्य बहुधा
प्रतिपादितत्वात्। तस्मात् स्थितमेतत्, रसादयो जीवभूता वाच्यादयस्तु शरीरभूता इति
जीवशरीरव्यवहारो न च गुणगुणिव्यवहार इति। एवञ्च मुख्ये प्रारम्भे प्रधानतयोर्दे-
विषयीभवतीति स एव मुख्य इत्याह रसश्चेति। चोऽवधारणे। वाच्यो विभावादिरूपः।
अतः सोऽपि यथाऽऽभवे शरीरे मुखं प्रधानं तथाऽत्र मुखमिव मुख्यः। विशिष्टैरेव
घटनाऽऽदिभिरुपनीयमाना विभावादयो रसमयत्वेन प्रतिभासन्ते^३, अतस्तेष्वपि स इति।
स दोषः। तेन रसप्रतीतिविप्रविधात्वात् प्रतिपन्नप्रतीतेः प्रसृताया उदपातभावः^४
परिस्फुल्लनलेददायी रसभङ्गाय पर्यवस्यतीति। पारम्पर्येणापि^५ तं प्रति यस्य दुष्टत्वं
तस्यापि चेदव्यन्तदेयता तर्हि यः साक्षादेव रसभङ्गहेतुः स प्रसृतो दोष इति तस्यान्तरङ्गत्वं
मुख्यमभेदेति। आख्यादितृत् (१।२३)णां यत् च सत्काव्यविभ्रान्तिस्तदेव रससर्वस्वम्।
तत् हृतिरपचरस्य साक्षाद्वाच्योऽर्थो न सन्नच्छत इति व्याचष्टे हृतिरपकर्ण इति।

२ अत्र 'तत्त चे ह्यादि 'जात्यत्वस्यैत्यन्तोऽंशः 'क' पुस्तके स्तुतितो लक्ष्यते।

३ पद्यरूपा रसा इति प्राचीनानामुद्धृतादीनां सिद्धान्तोऽत्र वदाक्षितः। नव्यमते
विभावादयोऽगिन्यह्नुषपादानभूता रसाश्च।

४ एवं 'त' पुस्तके। उदपातद्रवः.....इति 'क' पुस्तके पाठः।

५ मूलकारिकायां मुर्यार्थपदेन साक्षात् सङ्केतितस्यार्थस्य ग्रहणं कथं न स्यादित्य-
पेक्षायां 'रसश्च मुख्य' इति, स्ववृत्तौ ह्यथा प्रमथकृता अनिकादाहुमापिसिद्धान्ता-
मारेण रसदोषाणां मुख्यता स्वीकृता, कथं तर्हि वामनध्वजादिमतमनुसृत्य पदद्वय-
प्रवृत्तीनामादावन्तरणमिति प्रश्ने 'तदाध्याह्याच्य' इति निर्देशः। अस्य
कारिकाऽंशस्य 'भाष्योऽपि मुख्यार्थ' इति 'अभिधाव्यञ्जनयोश्चयोरपि मुख्यत्व'-
मित्यादि च वेपाचिद् 'कारावृत्तावत्' विवरणम्। श्रीधरस्तु पारम्पर्येणापीति
समीचीनं मार्गमनुसरति।

दुष्टं पदं ध्रुतिकट्टं च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।

निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकन्तिधाऽऽश्लीलम् ॥५०॥

सन्दिग्धमप्रतीतं प्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् छिष्टम् ।

अधिसृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव ॥५१॥

ध्रुतिकट्टं परपवर्णरूपं कष्टम् । यथा—

अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।

आलिङ्गितः स तन्वद्ग्या कार्ताश्च्यं लभते कदा ॥५२॥

अत कार्ताश्च्यमिति ।

च्युतसंस्कृति व्याकरणलक्षणहीनम् । यथा—

दुष्टमिलनेन प्रत्येकमन्वयः । यद्यपि वाक्यस्य प्रयोगयोग्यतायाः प्रयोगानर्हतायाश्च निधनार्थमयं परामर्शस्तथापि वर्णादिष्वपि निदयेषु वाक्यमपि तदार्तं तथाविधं भवतीति पदेकदेशादिपददोषनिर्हणमुपपद्यत एव । यदाह—‘यादृशाद्वै जायते तादृगेव भवती’ति । एतच्च पदेकदेशगतदोषनिर्हणस्य प्राथम्ये न्याय्येऽपि पदैकदेशस्य प्रविरलविपक्षत्वमिच्छादोषदोषो उक्ताः । प्रथमं हि पदमुच्चरितं ध्रुतिपथमवतरति ततस्तावत्तैव यस्य वैरस्यावहत्वं स प्रथमनिरसो दोष इत्याह ध्रुतीति । दुर्वाचसो वर्णः परपवर्णद्वारात्तदात्मकत्वम्, अतएव कटोचारणीयतया कष्टमिति* ।

अनङ्गत्वादिति । मङ्गलगृहं शब्दं स्वमेवायतनम् । कृतार्थस्य भावः कार्ताश्च्यमिति पदं माधुर्य्यशक्त्यद्वयनाशुम्भितमपि ध्रुवमात्मसम्बन्धोद्देश्यत्वादास्तादृगितृणां ग्यज्ञास्वादिति विधत् इति दुष्टम् । अत एवेतिधानि पदानि ऋषिभिः ग्यज्ञादे स्वाग्यानि । ध्रुतिमुत्तरमपि यस्य स* रूपमेव(12b)विहृदं तद्वैयमिच्छाह—च्युतेति । च्युता स्वतित्वा संस्कृतिः संस्कारो यत्र । लक्ष्यते प्रकृतिप्रत्ययविभागापरिष्कारनयाऽनेनेति लक्षणं तेन हीनं तिसुनि-

- 6 अत ‘परपवर्णरूपं कष्ट’मिति धीपरपुत्रपाठः । अन्वेष्टु केचपि मूलशेषेषु तथैव पाठो दृश्यते (T.S.S. edn. II १ पृ. fn.) । सरस्वतीकण्ठाभरते दोषस्यास्य कट-मिति व्यपदेशः (१ पृ.) ‘पदं ध्रुतेरमुपदं कष्टमिलमिश्रचित्’मिति... । अत रत्नेपरकृतटीका नाम्यप्रकाशगतावेधिका द्रष्टव्या । पुनर्यद्विधिदेव वरः ।

एतन्मन्दविपकतिन्दुकफलदयामोदरापाण्डर-
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।
तत् पल्लीपतिपुत्ति ! कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्तावृतं मा रुथाः ॥१४६॥

(व. जी. १।१०५)

अप्रानुनाथत इति । "सर्विधो नाथते" इत्यादावियाशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं
विहितम् 'आशिषि नाथ' (पा. १।३।२१ वाः) इति । अत्र तु याचनमर्थः । तस्मात्
'अनुनाथति स्तनयुग'मिति पठनीयम् ।

प्रणीतव्याकरणोपात्तवत्तद्विशेषरहितमित्यर्थः । 'देशी'पदानान्तुः संस्कारशून्यत्वा-
देवाज्ञानन्तर्भावः । एतदित्यादि मन्दविपकं कमपक्वम् । हन्तेति विस्मये । पुलिन्दः
शबरः । पत्तं मयूरपक्षः । कुञ्जरकुलं कर्तुं कुम्भाभयाभ्यर्थनादीनं त्वामनुनाथत
इति । याचनयामनुनाथतीति स्यान्नतु[अनु]नाथत इति । अर्थद्वारेणापि पदस्य
दुष्टत्वमज्ञीकृत्य एव, कष्टव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तद्रूपत्वात् । गात्रीगोण्यादीनामपि हि
विपगान्तरे साधुत्वं गवार्थत्वे तु दुष्टत्वम् । पदार्थान्तरापेक्षत्वाद्वाक्यगतं दुष्टम्, अथ कथं पद-
दोषोऽयमिति चेत्, न, प्रकृत्यर्थमालक्ष्योपसंग्रहणेन नियमनात्, नाथतेरात्मनेपदिन 'आशिषि
नाथ' (पा. १।३।२१ वाः) इत्यात्मनेपदविधानमाशिषि नित्यार्थः, तेन याचनाऽऽदी विकल्प
इति स्थापितं भवति । अतएव 'नाथसे किमु पति' न भूयतः' (कि. अ. १।३।५६) इत्यादि-
सिध्यतीति क्रीडादिमूले (पा. १।३।२१) मैत्रेयः । स्नापकस्तमुच्ये च पुरुषोत्तमदेवेनाप्येत-
स्त्रिचित्तम् । अत उदाहरणान्तरमत बोध्यम् । यथा 'महाराजन् शृणुष्वेदं खादितोऽहं
विधातया । भाग्यवन्तस्य पुंसस्य पिता मरति यौवने' इत्यादि ।

7 'देशीमपदाना'मिति (ख) पुस्तके पाठः ।

8 शस्त्रज्ञानार्थदृढयागरिज्ञानात् टीकाकृतः श्रीधरस्यातीव साहसमुदाहरणान्तरप्रदर्शन
(सं. प्र. ११ पृ. २५ ख.) इति विपोषितं तत्र खलु मैत्रेयरचितपुरुषोत्तमप्रशस्तीनां
प्राच्यदेशीयानां वैयाकरणप्रकाशना मर्यादाबोधेन सोढव्यम् । प्राचीनाष्टीकाकृतो
रुचकश्रीधराद्या 'न हि कश्चिन्महाभाष्यकृति मम्मटाचार्ये स्खलनोद्भाष्यं
प्रेक्षावागनुमन्यत' इत्यादि वचनं न सम्यग् नापि विचक्षणपद्धतिरिति मन्यन्ते ।

अप्रयुक्तन्तथाऽऽस्तातमपि कविभिर्नादृतम् । यथा—

यथाऽयं दारुणाच्चारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥१४७॥

अत्र दैवतशब्दो 'दैवतानि पुंसि वा' (अ. बो. १।१) इति पुंस्यान्नातोऽपि न केनचित् प्रयुज्यते ।

असमर्थं यत्तदर्थं पठ्यते, न च तत्रास्य शक्तिः । यथा—

तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतः ।

सुरस्रोतस्त्रिनीमेव हन्ति सम्प्रति साधरम् ॥१४८॥

अत्र हन्तीति गमनार्थम् ।

निहतार्थं यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् । यथा—

अथाप्रयुज्यमानत्वेनैव' यस्य दुष्टतायां बीजं तद्वृत्तगति अप्रयुक्तमिति । असाधु-
पदगन्धैर्बन्धवतीति चेद्विज्ञाह तथाऽऽस्तातमपीति नामानुशासनेन साधुतया प्रतिषन्न-
मपीत्यर्थः । दुष्टताबीजमाह कविभिर्हितादि । यथा 'दैवत'शब्दः पुंसि समाध्नातोऽपि
लिङ्गावुशासने [देवास्तु रास्त...पट्टागिवाचानानि पा. नि. अ. ४३२ः] कविभिर्न प्रयुज्यते ।
एवं पादादौ खलिन-तु-प्रकृतयोऽपि कविसमयादप्रयुज्यमानत्वेनावगन्तव्याः । अत एव-
विधानि पदान्मलद्वारकाराणां समवादवर्तयानि । प्रयुज्यमानमपि सशक्तिर्येव प्रयोज्यं नाशक्ति-
कमित्यसमर्थं लक्षयति । समर्थं शक्तिः, तन्निषेधस्तु '१०' इति सम्भवे प्रयुज्यत
इत्याह तदर्थं पठ्यत इति । न च तत्रास्य शक्तिरिति बहुप्रयोगाभिप्रायेण, जट्पा-जघन-
प्रभृतिषु प्रयोगविशेषेष्वस्य गत्यर्थत्वात् । तीर्थान्तरेष्वित्यादि । सुरस्रोतस्त्रिनी गता ।
अत्र हन्तीति दिंतायां शक्तं गमने प्रयुज्यमानं शक्तिविरहादसमर्थमित्युच्यते । यस्य
पदस्यानेकोऽर्थः प्रतिद्वयप्रसिद्धयः सप्त प्रसिद्धेनार्थेन निहतः प्रतीत्यविषयीकृतोऽप्रसिद्धोऽर्थो

९ 'तद्वृत्तं सत्त्वमं देशीत्यनेनः प्राकृतकमा' इत्याचार्यद्विद्वदने 'देशी'पदानां
शब्दावुशासनानियन्तितत्त्वमालङ्कारिकत्वे स्वीकृतम् । एवं धातुपारायण-
लिङ्गावुशासनायात्राचानां न सर्वथा सर्वतः साम्राज्यम् । शब्दविधायितयोगा-
धितप्रयोगेषु कविसमयपरत्वं तत्राऽनपलपनीया ।

१० 'तन्निषेधस्तत्त्वमिति सम्भवे...प्रयुज्यत इत्यत्र आह तदर्थं पठ्यत' इति 'क'
पुस्तके पाठः ।

यावत्करसार्द्रपादप्रहारशोणितकृत्वेन क्षयितेन ।

मुग्धा साध्यसतरला विलोम्य परिचुम्बिता सदृसा ॥१४९॥

अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोज्ज्वलीकृतत्वरूपोऽर्थो व्यवधीयते ।

अनुचितार्थं यथा—

तपस्त्रिमिर्यां सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सन्निभिरिष्यते च यः ।

प्रयान्ति तामाशु गतिं यदास्त्रिनो रणाश्वमेधे पशुनामुपागताः ॥१५०॥

(अ. वि. २-३ पृ.)

अत्र पशुपदं कातरत्तामभिन्यनकीत्यनुचितार्थम् ।

निरर्थकं पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदम् । यथा—

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरप्लुते ! मम हि गौरि !

अनिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मन्मसादेन ॥१५१॥

(ना. आ. १।१३)

यस्य तदिदार्थं गूढार्थमिलर्षः । समर्थमपि विरोहितार्थं हेयमित्यस्य तदनन्तरं ^{११} 'लक्षणम् । एवमुत्पत्त्यापि लक्षणम् (१।३७) इति ह्यनेया । यावत्केयादि विलोम्येति वाक्यार्थस्य कर्मता । अत्र रुधिरपदस्य शोणिते भूमयो प्रसिद्धिज्ज्वलीकृते तु प्रयोगः ^{१२} अनुचितार्थ-मनन्वर्थं नाम । तपस्त्रिमिरिलादि—सन्निभिरिति याज्ञिकैः सदाऽप्रादिदानरसिकैः । रणेनाश्वमेधसक्त पशुत्वमुपागतास्तपस्त्रिमिरिवानामपि दुर्लभा गतिं शूराः प्रयान्तीति शूराणां समरोत्साहोदीपने विवक्षिते पशुतेति पदं परोर्मान इति कृत्वाऽनुचितार्थं, पशु-साधारणमात्रतत्त्वानिष्पन्नात् । निरर्थकमिति प्रयोजनशून्यस्य प्रयोगः, कथमिति चेदन्नाह पादपूरणेति । पूरणं कृतमिवाहस्यन्मात्रं प्रयोजनं यस्य, मात्रप्रदयेन प्रयोजनान्तरनिरासः । लुप्तं ^{१३} '(क)कविप्रबन्ध इव शिष्टपदप्रसारः प्रकटनुदिनीयोजन-सहीर्ष्ये'ति । ^{१४} उत्फुल्लेयादि अत्र 'हि' शब्दो न देवाद्यर्थे योवयति । न वा वाक्या-

११ अथमर्पादनन्तरमिति प्रहरणलभ्यम् ।

१२ माणिक्यचन्द्रकृतमहेते 'अरगीरभावयोज्ज्वलशब्दोऽहणार्थ' इति दर्शनाद्-ज्ज्वलाहणार्थदानार्थपर्यायप्रामाण्येव प्रयोगसाहचर्यम् ।

१३ कामाक्ष्यास्तोत्रे तु 'यश्चाहमप्रबन्ध इवानवबद्धु दिनिवात' इति लभ्यते । रत्नेश्वरस्तु सरस्वतीकण्ठाभरणटीकायां भीषरदर्शितमेव प्रयोगं लुप्तपाऽनुवदति ।

अत्र 'हि' शब्दः ।

अवाचकं यथा—

अवन्धरकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वदयाः स्वयमेव देहिनः ।

अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहावेन न विद्विषादरः ॥१५२॥

(कि. अ. १।१३)

अत्र जन्तुपदमदातर्यर्थे विवक्षितम्, तत्र च नाभिधायकम् ।

यथा वा—

हा धिक् सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत् सा

तद्विच्छेदरुजाऽन्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।

किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत् कथं

तादृग्यामपतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥१५३॥ (वि. उ. ?)

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थेऽवाचकम् ।

यच्चोपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतम् ।^{१४} यथा—

लङ्काराद्यो यथा “स एव हि महादेव” इत्यादौ, किन्तु पादमेव पूरयतीति निरर्थकः । युष्मदिति—एकवचनेन भगवतो सम्बोध्य प्रसादसम्बन्धितया बहुवचनिर्देशस्तेन च वचन-प्रक्रमभेदोऽप्यत्र चिन्त्यः । असमर्थं हि तत्तार्थं न निर्धारितशक्तिवत्, अवाचकस्तु न तथेति तस्माद्भेदः । अवन्धेरत्यादि—हार्दं स्नेहः । विद्विषादर इति (१।५०) आचरो बहुमानो दरो भयश्च । ननुदास्तुः स्नेहो बहुमानाय प्रभवति न वा क्रोधशून्यस्य भयावेति । जन्तुपदं जननयोगाज्जन्मनाशस्य वाचकं नवदातुः, तावति समयानावात् । अथ जन्तुशब्दः प्राणिपर्यायोऽत्र कृतचित्ते प्राणिनि प्रपुण्यत इति प्रकरणादिनाऽत्र विवक्षितार्थप्रतीति-र्भविष्यतीत्युच्यते तत्रोदाहरणान्तरमाह—यथा वेति । हा धिगिति निपातसमुदयेन निर्वेदातिशयो ध्वन्यते । विधुरो विमुखः । अत्र ‘तद्विच्छेदरुजाऽन्धकारितमिदं’मित्य-मेनाप्यच्चापमाश्रय्य प्रकाशमयत्ववशमाविद्वज्जवेन विवक्षितम् । तत् दिनं कल्पित-मित्युक्तम् । न च ‘दिन’शब्दः प्रकाशमयपर्यायः । सूर्योदयास्तमयपर्यन्तस्तादृग्यवच्छिन्नः कालो दिनमित्युच्यते । अतः प्रकाशमय इत्यस्मिन्नर्थे दिनशब्दस्यावाचकता ।

जह्वाकाण्डोस्नालो नयकिरणलसत्केसरालिकरालः
 प्रत्यग्रालककाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जोरभृङ्गः ।
 भर्तुर्चैत्यानुकारे जयति निजतनुस्च्छलावण्यवापी-
 सम्भूताम्भोजशोभां विदधदमिनयो दण्डपादो भवान्याः ॥१५४॥

(व्य. वि. १३५ पृ.)

अत्र दधदित्यर्थं विदधदिति ।

तिथेति व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात् । यथा—

साधनं सुमहद्व्यस्य यन्त्रान्यस्य विलोक्यते ।

तस्य धीशालिनः कौड्यः सहेतारालितां भुञ्जम् ॥१५५॥

जङ्घेत्वादि । कितलवशब्दो यदाऽत्र पञ्चत्वात् स्यात्तदा सस्थानस्थालकक-
 दोत्ति^१प्रसरेण रूपणं न घटते । तस्मान् पद्मपद् (५६) परोऽयम् । करालो
 दन्तुरः । मञ्जुर्गोहजनिः । मञ्जोरं नृपुम् । उपसर्गेण धात्वर्थो वलादन्वत
 मोषते । प्रहाराहारसंहारप्रतिहारविहारवत् ॥ इति विष्णो दधाति । परोक्षयो ननु
 विशिष्टधारणार्थः । यो हि यं (११४६) विदधाति स तं धारयतीत्यपीति
 कथमत्र दृष्टेति चेत्, तत्र—यत्, कृती रूपे व्याच्छिन्ना, धारणश्च संयोगेऽ-
 वच्छिन्नम् । सत्त शीघ्रयेनोभयप्रतिपादनमशक्यम् । धारणपद्वन्तार्थावबोधने तु कृते-
 रप्राधान्याद्धारणार्थत्वेति दोषस्तदवस्थ एव । अयमर्थे शब्ददशहस्ताभाष्यम् । इह तु
 निमित्ततावैचित्र्यमिति तस्माद्विशते । ऊर्ध्वचरणन्यासरूपाभिनवविरोधात्मा दण्डपादः^२ ।
 अस्य च समानोक्तैकवाम्भोजतुल्यावप्रतीदेयं तस्याम्भोजशोभां विदधदिति पुनर्वचनं
 यच्च भगवतीविश्वै[ण] भाषेत्तारयोववर्णनं तदविचारमणोयमेव । धीर्वैश्वसि तत् श्रीलम्,
 सिन्हादेशाकृतिगणत्वाक्ष्ण (पा. ५१.१६५), कपिरवादिषाठाक्ष्ण (पा. ६.२.१७६ वा), न श्रीलम्,
 अश्रीलम्कान्तमित्यर्थः । सत्त विशिष्टोदाव्ययकं भवति यथा साधनमिति पदे हस्तश्चादि-

१५ प्राप्तिप्रसरेणेति 'स' पुत्राके पाठः ।

१६ वाग्यशास्त्रीयाष्टोत्तरशतकरणानामभ्यन्तमस्य दण्डपादादयस्य विवरणेऽभिनव-
 भारतीप्रणयः (११५२) 'पूर्वतोऽभ्यमितं हृत्वे'त्यादिः 'क्षिप्रापविद्वक्करणं दण्ड-
 पादा तु सा स्पृते'-(ना. शा. १.१५४) त्येतत्तद्वितमेव 'पादसहितदण्डत्वविर-
 हस्तं न्यसेदिति साद्योपपरिक्रमादिविषय'मित्यन्तरस्तुलनीयः ।

लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कवृष्टाधरः
कश्चित् केसरद्रूपितेक्ष्ण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
मुग्धा कुटूमलिताननेन ददती वायुं स्थिता तस्य सा
भ्रान्त्या धूर्ततयाऽथ घाऽऽनतिमुक्ते तेनानिर्गुण्यता ॥१५६॥
(अ. श.)

मृदुपपनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्-
घनरुचिरकलापो निःसपन्नोऽस्य जातः ।
रतिविगलितयन्ध्रे केशपाशे सुकेक्ष्याः
सति कुसुमसनाथे कं हरेदेव बर्हः ॥१५७॥ (वि. उ. ४।२२)

एषु साधन-वायु-विनाशशब्दा म्रीडाऽऽदिव्यज्जकाः ।

सन्दिग्धं यथा—

आलिङ्गितस्तत्रभवान् सम्पराये जयश्रिया ।
आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥१५८॥

अत्र वन्द्यां किं दृढहृतमदिलायां किं वा नमस्यामिति सन्देहः ।

अप्रतीतं यत् केचले शास्त्रे प्रसिद्धम् । यथा—

सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्वलिताशयताजुषः ।
विधीयमानमप्येतन्न भवेत् कर्म बन्धनम् ॥१५९॥

अत्राशयशब्दो घासनापर्यायो योगशास्त्रादावेव प्रयुक्तः ।

परतथोपात्तं पुरुषध्वजं स्मारयति । किञ्चिज्जुगुप्साव्यञ्जकं यथा लीलेत्यादी शृङ्गाराप्रविष्टि
काव्ये वायुपदम् । किञ्चिदातङ्गव्यञ्जकं यथा मृदुपपनव्यादि । अस्येति प्रकरणाभ्यास-
रस^{१७} । सति विद्यमाने मत्प्रियाया विद्यमानाया^{१८} । अयम्(एष) बर्ह इति—सर्वकेश-
पाशमनुहरेत् घदभावे तु किमनुहरेदिति । तदिहोषीशीतिप्रलब्धस्य पुरवस्य बर्ही चिनरी-
पदमुभयकोटिशंसल(१।५३)ति^{१९} । सन्दिग्धं यथा आलिङ्गित इति । सम्परायः संभाषः ।
अतः वन्द्यामिति दृढहृतस्त्रीपक्षे सप्तम्यन्तं वन्दनीयापक्षे द्वितीयाऽन्तमिति साधक्यापक-
प्रमाणाभावात् पदस्वरूपमेव सन्दिह्यमानम् । अप्रतीतमिति केचलमहद्येन लोकनिरासः ।
यथा सम्यगित्यादि—अत आशयते(अदयेयेति)ति । तथाच पातजलमूलम् (१।२४)

१७ मयेति पाठान्तरम् ।

१८ इति यावदिति वाक्यविरतिः । 'विद्यमानाया'मिति 'क' पुस्तके पाठः ।

ग्राम्यं यत् केवले लोके स्थितम् । यथा—

राकाधिभावरीकान्तसंकान्तद्युति ते मुखम् ।

तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥१६०॥

अत्र कटिरिति ।

नेयार्थं 'काश्चिन्मैव त्वशक्तिः' (त. वा. ७०० पृ.) इति यत्पिच्छं लाक्षणिकम् ।

यथा—

शरत्कालिसमुल्लासिपूर्णमाशर्वरीमियम् ।

करोति ते मुखं तन्मि ! चपेटापातनातिथिम् ॥१६१॥

अत्र चपेटापातनेन निजितत्वं लक्ष्यते ।

अथ समासगतमेव दुष्टमिति सम्बन्धः । अन्यत् तु केवलं समासगतं च ।

ह्रिष्टं यतोऽर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता । यथा—

“क्षेत्रम्विपाकाशयेरपरामृष्टं पुरुषविशेष ईश्वर” इति । ‘क्षेत्रोऽविद्या, वैर्माणि सुकृत-
दुष्कृतानि, तत्फलं विपाकं, तदनुगुणा वासना आशया मनसि वर्तमाना पुरुषे व्यपदिश्यन्ते,
स हि तत्फलस्य गोहेति । यो ह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वर’ (व्या. भा.) इति ।
शास्त्रादाविति—आदिपदेन पुराणादि । केवले लोके न तु शास्त्रे, यथा पूर्वं शास्त्रानभिज्ञ-
विषये प्रयुज्यमानं सदृष्टं, न तथेदमपीत्यनुक्तं विद्यते । यथा राकेत्यादि—राका
पूर्णमा, विभावरीकान्त-^{१९} । तपनीयं सुवर्णम् । नीयते शायते साक्षादनुक्ते न्याय-
बलादस्यार्थ इति नेयार्थम् । तच्च द्विधा रुढमरुढम् । तन्नाशमभिधेयप्रायम्, इतराद्यम् । तर्हि
तवैरथेन साक्षणिकम् दुष्टता सादिसत आह यत्पिच्छमिति । अत हेतु — अशक्ति
इति प्रयोजनं विना लक्षणया प्रयुक्तमित्यर्थः^{२०} (११५६) । अत तन्मुखेन तादृशबन्धो जित
इति मुखेन यतोऽर्थे तदा न विधिन्मुखम् । लक्षणया च नाधिकं वैचित्र्यमिति । एकमेव
वेदेवविधं पदं व्याज्यं तर्हि बाहुल्यमैपानेकतेति दूरतरनिरस्तमिति । अर्थस्य प्रतिपत्ति-
रर्थप्रतिपत्तिः । सा व्यवहिता यस्याङ्गवति सत् ह्रिष्टं, समासादैक्यमिति पदमेवेदं दुष्टम् ।

१९ नेयार्थमपेक्षादौ समासगतमेवेत्यन्ते प्रकृते कारिकाग्रन्थ इति यावत् ।

२० अतः ‘निरुद्धलक्षणं वाच्यं सामर्थ्यादिभिधानवत् । कियन्ते सामर्थं वाच्यं
वाचिन्मैव त्वशक्तिः’ इति समग्रं तन्त्रवार्तिकीयं नवनं परामृष्टम् ।

अत्रिलोचनसम्भूतज्योतिषद्गमभासिभिः ।

सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल ! तत्र चेष्टितम् ॥१६२॥

अत्रात्रिलोचनसम्भूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिषद्गमेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थः ।

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत् तत् । यथा—

मूर्ध्नामुद्धृतकृत्ताचिरलगलगलद्रक्तसंसकधारा-

धौतेशाङ्गमिपसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।

कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदपोद्गराणां

दोष्णां चैषां किमेतत् फलमिह नगरीरक्षणे यत् प्रयासः ॥१६३॥

अत्र मिथ्यामहिमत्वं नानुवाचम्, अपि तु विधेयम् । यथा च—

छस्तां नितम्यादवलम्बमाना पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा सारेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥१६४॥

(क. स. ३।५५)

अत्र 'मौर्वी' द्वितीया'मिति द्वितीयत्यभात्रमुत्प्रेक्ष्यम् । यथा च—

अत्रिलोचनेत्यादि—प्रतिर्मुनिः । व्यवहितार्थप्रत्येयत्वस्य ग्रन्थकृतैव दर्शितम् । विशेषण-
विशेष्यामिधायिपदरचनाविशेषः समासः । तत्र विशेषणस्यावच्छेदकत्वादप्राधान्यं
विशेष्यस्य तु विधेयत्वात् प्राधान्यमिति तयारवेन कविना निवृत्तितत्त्वार्थस्य यत् समासेनाप्राधान्यं
वितन्यते तद्विधेयज्ञास्याविमर्शनादविमृष्टविधेयानां नाम । यथा मूर्ध्नामित्यादि । उद्धृत-
कृत्तम् उन्नयनीदया हठात् कर्तनम् ।...महिम्नामिति दोष्णां विशेषणम् । अत्र मिथ्या-
महिमत्वं बहुमीदावन्यपदार्थप्रधाने न्यग्भावितमिहावुवाचकोटौ प्रविष्टं, तथा च न निवृत्त-
मिति दुर्बलम् । एवं समासान्तरेऽपि यथा छस्तामित्यादि । केशरौ यजुः । द्वितीय-
मौर्वीमिवेत्युत्प्रेक्षायां कर्मधारयवशात् सतरपदार्थप्राधान्यात् पूर्वपदार्थस्यप्राधान्यमिलन-
फलम् । एतदेव इदमित्युं पाठान्तरमाह (११७३) मौर्वीमित्यादि । "न यात पाठे पृथगाः
शङ्कनीयः, तस्य ध्वन्यतागतलक्षणात्वात्, 'पादान्येषु यजुलं शुभ' इति (छः सू) यजुल-
मद्वयेनाद्यापि वसन्ततिलकादाविव सुगन्तवानियमस्यान्यैरानन्दत्वात् ।" (व्य. वि. २५ वि)^{३३}

२१ 'सुगन्तवानियमस्य सत्कर्णकैरदाप्यनादृत्या' इति सुदितव्यक्रियविशेषेऽह्वयप्रायः
पाठः । सत्कर्णकैरपि इतविशेषज्ञानयुक्तैरपीति न व्याख्यानम् । यत् पादार्थे
लघोरपि शुभभाष उक्तत्वात् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविपर्ययं, प्रथमद्वितीयपाद-

घपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता विगम्यरत्नेन निवेदितं घसु ।

वरेषु यद् बालमुगाक्षि । मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि तिलोचने ॥१६५॥

(प्र. स. ४१२)

अत्र 'भलक्षिता जनि'रिति वाच्यम् । यथा च—

आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचिच्चसन्दाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता ।

या सर्वदैव भयता यदुदन्तचिन्ता तान्ति तनोति तव सम्प्रति

धिग्धिगसान् ॥१६६॥

अत्र 'न मुक्ते'ति निषेधो विधेयः । यथा—

नयजलधरः स्रग्भ्रष्टोऽयं न हस्तनिशाचरः

सुरधनुस्त्रिं दुराकृष्टं न नाम शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धोरासारो न बाणपरम्परा

फनकनिकपस्त्रिधा विधुत् प्रिया न ममोपेक्षी ॥१६७॥ (वि. उ. ४१७)

वपुस्त्रिधादि—अत्रापि जन्मनोऽलक्ष्यत्वं विधेयं । बहुव्रीहौ तु न्यग्भावितम् । अतएव पाठान्तरमाह अलक्षिता जनिरिति । एवञ्च कमभ्रष्टोऽपि न भवतीति भावः । ननु—
समासे यथा आनन्देत्यादि—संदाननैकसदनं न्यग्नैकनिवासः । उदन्तो बालः । तान्ति-
सन्नुता । अमुक्तेति त्यागनिषेधः प्राधान्येन विवक्षितः, स च समासे न्यग्भावितः । यत्र
निषेधस्य प्राधान्यं विवक्षितं न तत्र समासो तथा नवेत्यादि । यद्यहस्तनिशाचर इत्यादि

विषयान्नु वसन्ततिलरादावेवेति साहित्यदर्पणकृता समोदघोषणं 'न पादान्त-
लपोयुं हत्वं च सर्वत्रे'ति सामनयमनुसृतम् । आचार्यहेमचन्द्रोऽपि लन्दोऽनु-
शासनहतावाह (११४) ।—'पंरास्यकादिचरणान्तनिवेशितस्य गत्वं लपोर्न हि
तथा ध्रुतिर्यमदायि । श्रोतुर्वसन्ततिलकादिपदान्तवर्ति गत्वं यदत्र विहितं
विपुर्धैर्यं वा' इति । गत्वं ग्रहत्वं, लो लपोः । तेमेवरेण सुशतवितक
वपजातिवशस्थप्रवृत्तीनां लक्ष्येषु (११५) च्छन्दःशास्त्रानुसारेण कृतेष्वपि स्फुट
इन्द्रवज्रोदाहरणे 'तो जन्मे'ति श्लोके 'ज्वलदिन्द्रवज्र[पादेवि]' वृत्तीचरणेऽप्राप्त-
गुरुभावात्तलपोः प्रदर्शनं कविकुलशिरोमणेः कालिदासस्य कृतो 'भास्वन्ति रश्मि
मदीपधीय प्रभूरे'त्यादेर्वदुरा उपलम्भस्य सत्प्रतिषेधस्य न तथा कविजना-
द्वत्त्वमिति सूचयति । अत्राधुनिकपाद्यालविमर्शकाणां मतम् E. A.
Sonneschien's What is Rhythm प्रवृत्तिविषयेष्ववलोकनीयम् ।

इत्यतः । न त्वमुक्तताऽनुवादेनान्यदत्र किञ्चिद् विहितम् । यथा—

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृधुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूतः ॥१६८॥ (र. वं. १।२।१)

इत्यत्रान्तताऽनुवादेनात्मनो गोपनादि ।

विच्छ्रमतिकृद् यथा—

सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।

अकार्यमित्तमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥१६९॥

अत्र कार्यं विना मित्रमिति विवक्षितम्, अकार्येषु मित्रमिति तु प्रतीतिः ।
यथा वा—

चिरकालपरिमांसलोचनानन्ददायिनः ।

कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥१७०॥

अत्र कण्ठग्रहमिति वाच्यम् । तथा—

न वस्तु यदि नाम भूतकरुणासन्तानशान्तात्मन-

स्तेन व्यापन्नता घनुर्मगवतो देवाद्भवानीपतेः ।

तत् पुनस्तु मदान्वतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः

स्कन्दः स्कन्द इव मियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥१७१॥

(ग. वी. व. २।२८)

अत्र 'भवानीपति' शब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति । तथा—

गोरपि यद्वाहनतां मासवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।

सविधे निरहङ्कारः पायाद्ः सोऽभ्यकारमणः ॥१७२॥

उभासः कियते न तर्हि विवक्षितार्थस्य प्रतिपत्तिः^{२१} स्यात् । न चास्मात्तामुच्येतान्यत्र
किञ्चिद्विधेयं यथा जुगोपैत्यादी । अत्र नीतिशास्त्रबोधितस्त्वन्यभाषमात्मगोपनादिकं
राता विधेयमिति तद् कृतं न तु साक्षादित इत्यतस्त इत्यादेर्विधेये गोपनादौ न्यग्भाषो
गुरु एव । सुधाकरेत्यादि—विशारदो वृष्टः । अकार्यमित्तमित्येतत् पदं निरूपधि-
मित्रपरतया प्रयुक्तम्, अकार्यं यन्मित्रम् अकार्येषु वा (१६६b) यन्मित्रमिति समासा-
न्तरेण प्रकृतोपमदिनो धियमुत्पादयति । सिरेत्यादि । गलग्रहपदमातिशये
प्रयुक्तं पूर्वप्रकाशानन्ददायिताविच्छ्रमरूपनिःसारणमतिकृतम् । न वस्तुमित्यादि—तेनेति

अत्रास्मिन्कारमण इति विद्वद्वां धियेगुत्पादयति ।

श्रुतिकटु समासगतं यथा—

सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।

यर्हिनिर्होदनाहोऽयं कालश्च समुपागतः ॥१७३॥ (री. ?)

एवमन्यदपि होयम् ।

अपास्य च्युतर्मस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वाच्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥१८॥

केचन न पुनः सर्वे । कामेणोदाहरणानि—

सोऽभ्यैष्ट वेदांश्चिदज्ञानयष्ट पितृनपारीत् सममंस्त यन्धून् ।

व्यजेष्ट पद्मवर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यग्रधीदरीश्च ॥१७४॥

(म. वा. ११२)

दाशरयिना । तारकाश्चो दैत्यः, भवस्य पत्नी भवानी, इन्द्रवज्रणभवसर्ववद्रेत्यादिनां
दीप् (पा. ४।१।४६) आनुयागमथ । तस्याः पतिरिति । अस्मिका माता तस्याः रमणः
यामुक इति—एवविधानि पदानि विद्वद्वां धियेगुत्पादयन्ति । श्रुतिकटु समासगतं यथा-
सेत्यादि । यर्हि गयूरस्तस्य [निर्होदनं] निर्होदः केशरूपः । तदहः कालः समय
इति समस्तं ध्रुवमुखदमे । एवमन्यदिति यथाऽऽक्रोशे दासीकामुक इति च्युतपरंरुति ।

इत्थं पददोषान्विविच्य वाक्यदोषान् कथयति वाच्येऽपीति । एते पूर्वोक्ता दोषा ।
एत किं सर्वज्ञैरेतत् आह—अपास्येति नि संस्कारादि दोषार्थं द्वित्वेति । पदसंस्कार-
शादिनो हि पदान्येव संस्क्रियन्ते न वाचयानीत्याहुः । सोऽभ्यैष्टेत्यादि—अपारीत्
वर्णितवान् । पद्मवर्गः कामकोधलोमहर्षमानमदाः । समूलघातं 'समूलारूपमीधेयु
हनून्मह' (पा. ३।४।३६) इति एमुल् । समूल इत्यनित्यर्थः । अत एव इति-
अभ्यैष्टेति वेदान्तिति विद्वद्वां नित्या (१।१७३) इति पदं संदृष्टं ध्रुवमुखदमे । अप्रयुक्तं

- २३ पदसंस्कारं शास्त्रमिति कैपाधिद्वैयाकरणात् दर्शनं, पूर्वसंस्कारं शास्त्र-
मित्यन्येषाम् । पूर्वस्मिन् दर्शने पदान्येव पृथक् क्रियन्ते पथाद्वयपटनेति
निष्पन्नपदं पथाद् वाक्यपटनस्यासि न निवर्तते, निष्पन्नत्वात् । एतस्यैव
परामर्श उपरत दोषारूपकृतमन्तव्ये ।

स रातु यो दुश्चरन्तो भातुकानां परस्पराम् ।

अनेडमूकताऽऽद्यैश्च यतु दोषैरसम्मतान् ॥१७५॥

अत्र दुश्चरन्त इन्द्रः, अनेडमूको मूकवधिरः ।

सायकसहाययाहोर्मिकेरध्वजनियमितक्षमाऽधिपतेः ।

अब्जघविभासरस्ते भौतितरामयनिप । श्लोकः ॥१७६॥

अत्र सायकादयः शब्दाः सङ्गाद्योऽर्थावकाशः शराद्यर्थतया प्रसिद्धाः ।

कुविन्दस्य तावत् पटयसि गुणग्राममभितो

यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नशास्तव विभो !

शरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा

तथाऽपि त्वत्कीर्त्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ॥१७७॥

अत्र कुविन्दादिशब्दोऽर्थान्तरं प्रतिपादयन्नुपश्रोत्रयमानस्य तिरस्कार-
व्यनकीर्त्यनुचितार्थम् ।

प्राभ्रध्राड्विष्णुधामाप्य विपमाश्वः करोत्ययम् ।

निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम् ॥१७८॥

अत्र प्राभ्रध्राड्विष्णुधाम-विपमाश्व-निद्रा पर्णशब्दाः प्रकृष्टजलद-गगत-
सप्ताश्व-सङ्कोच-दलानामवाचकाः ।

भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।

तत्तत्प्रहणनोत्साहवती मोहनमादधौ ॥१७९॥

यथा स इत्यादि । रातु इदं । भातुकानां कृतानाम् । यतु ययज्यत । अत्र
दुश्चरन्त इत्यप्यर्थतया सातः । 'अनेडमूकस्तु यतु' धोतुमशिक्षितं (अ. श्रु. ३।१।३६)
इति नामानुशासनसिद्धान्त्यपि कविनिर्णयप्रयुज्यन्त इति दुष्टानि ।

सायकैवादि—श्लोको यथा । अत्र सायकादिशब्दैः सङ्गादयोऽर्थावकाशः, न च
तेष्वेवं भूयसी प्रतिदिशि किन्तु शरादिषु । कुविन्दः पुष्कोमुहः, तन्त्रायणः । पटयसि
पटं करोषि पटं करोषीति च । गुणाः सौन्दर्योदयस्तन्त्रवधः । अभितः सपैत आरोह-
परिणाहाभ्याम् । यश इत्यकारप्रश्लेषेणायसश्च । नशा वन्दितो दिगम्बराश्च । आच्छादन-
मावरणं यत्रापि । प्राभ्रेत्यादि—व्याप्य प्राप्य । प्राभ्रादिशब्दा न मेघादी
सहेतिता इत्याचाराः । भूपतेरित्यादि—कम्पना सेना कम्पनहिता च । 'वामं

अन्नोपसर्पणं प्रहणनं मोहन-शब्दाः प्रोडाव्यञ्जकत्वादश्लीलाः ।

तेऽन्यैर्वान्तं समञ्जन्ति परोत्सर्गञ्च भुञ्जते ।

इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात् प्रवर्तनम् ॥१८०॥

अत्र चान्तोत्सर्गप्रवर्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः ।

पितृवसतिमहं यजामि तां सह परिवारजनेन यत्न मे ।

भवति सपदि पायकान्वये हृदयमशेषितशोकदाव्यकम् ॥१८१॥

अत्र पितृगृहमित्यादौ विधक्षिते श्मशानादिप्रतीतावमङ्गलार्थत्वम् ।

सुरालयोद्धासपटः प्राप्तपर्यातिरुम्पनः ।

मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेव विराजते ॥१८२॥

अत्र सुरादिशब्दाः किं देव-सेना शर-विभूत्यर्थाः, किं मदिराऽऽद्यर्था इति सन्देहः ।

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताज्जुषः ।

दृढभूमिः प्रियमाप्तौ यत्नः स फलितः सुखे ॥१८३॥

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः ।

शून्यं प्रति विरुद्धं कान्ततय । उपसर्पणं सेवा रतारम्भश्च । मोहनमनुरञ्जनं धातुसंक्रमणञ्च । प्रहणनं शस्त्रादिना प्रहारो नाभ्यासौ चपेटाऽऽदिदानश्च ।

तेऽन्यैरित्यादि—चान्तमुद्गीर्णम्, 'उत्सर्जनं बहिः कुर्यादित्यादावितोत्सर्गशब्दो मूलपुरीषोत्सर्ग' स्मारयति । प्रवर्तनं मूलपुरीषस्यागो वमनश्च । पितृवसतिः पितृगृहं श्मशानञ्च । पावरुः पवित्रोऽग्निश्च । अन्वयः कुलं सम्पन्नुषः । अ ॥ १७६-
शेषितं नि शेषितम् । शीरुशब्दकमिति 'क' प्रत्ययोऽपि विन्त्यः । सुरालयेत्यादि—
प्राप्ता पर्याप्ता सम्पूर्णा कम्पना सेना येन पर्याप्तकम्पश्च । मार्गणं याचना शरश्च ।
भूतिर्भस्मेति द्वितीयोऽर्थः । सस्येत्यादि—'योगिनी नवधा भवन्ति गृह्णाथो नश्योपायो-
ऽधिमात्रोपायश्चेति । अयमपि चोत्तममध्यवीमसंवेगात् प्रत्येकं तिष्ठेति । ध्यानादीना-
माधिक्यं संवेगः । तत्र गृह्णायतीमसंवेगाभ्यामधिमात्रोपायतीमसंवेगस्यासप्रतारः समाधि-
लभिः समाधिकलश्च भवति' (यो. सू. १।२०-२२, व्या. भा. द्रः) चित्ततृप्तयस्तु सर्वाः
सुषुप्त-समोदात्मिकाः । 'अभ्यासवैराग्याभ्याश्च तन्निरोधः' (यो. सू. १।१२) । 'तत्र स्थितौ यज्ञो-
ऽभ्यास' (यो. सू. १।१३) इति 'चित्तस्य वृत्तिशून्यस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः, तदर्थः प्रयत्नो-

ताम्यूलभृतगह्वोऽयं भक्षं जल्पति मानुषः ।

करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥१८४॥

अत्र गह्वादयः शब्दा ग्राम्याः ।

वस्त्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा ।

निष्कम्पा रचिता नेत्रद्वन्द्वं धोषय^१ सागमत्तम् ॥१८५॥

अत्राग्वररत्नपादैः क्षततमा अचला भूः कृता, नेत्रद्वन्द्वं धोषयेति नैवार्थता ।

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्षराः ।

रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मौनसं शोभाम् ॥१८६॥

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धे क्लृप्तम् ।

न्यकारो ह्ययमेव मे यद्वर्यस्तन्नाप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसभटाञ्जनीयस्यहो रावणः ।

धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

सर्माग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छ्रैः किमेभिर्भुजैः ॥१८७॥

(ध. भा. १५३ वृ.)

अत्रायमेव न्यकार इति वाच्यम् । उच्छ्रूयन्त्यमात्रं शानुवाचं, न घृथास्व-
धिदोषितम् । अत्र तु शब्दरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषो. न
वाक्यार्थस्य ।

ऽभ्यासः । स तु दीर्घकालनैरन्तर्यात् सेवितस्वपसा ब्रह्मचर्येण विषया श्रद्धया च सम्पादितः
संस्कारान् व्युत्थानसंस्कारेण कगित्येवानभिभूतविषयो दृढभूमिरित्युच्यते (धो. सू. व्या. भा.
१।११, १२) । ताम्यूलैत्यादि स्फुटमेव । वस्त्रेत्यादि—सत्तरजोभ्यां परं रामः । नेत्रद्वन्द्वं
धोषय सागमत्तमिति प्रभातं जातम् उचित्प्रेक्षणार्थः । रविद्वयव्यवहितार्धपरामर्शद्वयवैदूर्यादयः
‘कामिनीव स्वशक्तिः’ इति लक्षणया प्रयुक्ता इति नैवार्थता । धम्मिल्लस्येत्यादि—
धम्मिल्लः संगतः केशपाशः । अत्राशानुज्ञायोग्यताभ्यां (११८६) व्यवहितार्धपरामर्शो
जिह्वत्वम् । न्यकार इति—‘यद्वृत्तयोगः प्राथम्यम्’ इत्यादिपक्षे लक्षणस्य (व्य. वि. १)
‘तत धर्मिणमुद्दिश्य साम्यधर्मी विधोयत’ इत्यस्य शक्तिः सिद्धलोद्देश्यत्वं साम्यस्य
च विधेयत्वम्, अतो यच्छब्दसमानविषयेणेदमा निदिष्टस्योद्देश्यत्वं, न्यकारस्य तु
प्राथमिकस्यापि सिद्धत्वात् विधेयत्वमिति वस्तुगतिविवक्षिता च । तच्छेह विपर्ययेणोक्तम्,

यथा वा—

अपाङ्गसंसङ्गि तरङ्गितं दशोभ्रुवोररालान्तविलासि वेहन्नम् ।

विस्तारिरोमाञ्चनरुञ्जकं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे ! समागतः ॥१८८॥

(व्य. वि ?)

अत्र 'योऽसा'विति पदद्वयमनुवाचविधेयार्थतया विवक्षितमनुवाचमात्र-
प्रतीतिरुक्तः । तथाहि—प्रकाशप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दो-
पादानं नापेक्षते । क्रमेणोदाहरणम्—

कातर्यं कैवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेय सः ॥१८९॥

(२. वं. १७।४७)

अतएव हि 'साङ्गिकाणाम् 'अनित्य' शब्द' (न्या. सू. भा. २।१४) इतिवदप्राप्तकालं
निग्रहस्थानमिति गीयते^{२५} । एवं भुजानां तैलौक्यविजयोपजादशीर्यभिमानमयत्त-
लक्षणमुच्छ्रुतत्वमनूय साम्प्रतिकमकथितकरत्वं विधेयम् । न तु प्राक्तनमेव तत्^{२६} । उक्त-
वैपरीत्येनायं दोषः समाधीयते । अर्थस्य निरपवादत्वादित्याह शब्दरचनेति ।

अपाङ्गं नैतान्तः, अरालं वक्रं, वेहन्नमित्यतो वलनम् । अत योऽसाविति—
यच्छब्दोऽनुवाचार्थतयाऽद-शब्दस्तु विधेयार्थतया विवक्षितः । एतच्चानुपपन्नं, यच्छब्दस्यानूयये
तच्छब्देनैव विधेयार्थेनोपसंहारस्य च न्याय्यत्वात् । 'तथाहि अद-प्रवृत्तिराशब्देरज्ञायमानोऽर्थः
प्रतीयते, ततो यथा 'यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवल्लोलां चित्तुते तदाचष्टे लोकः शशक इती'त्यादौ
(स. क. अ. ४०१ पृः) तच्छब्दव्य-(११४b) पेक्षा, अनुपादानमन्वरेण वाक्यार्थस्याविधान्ते-
रुपाऽस्तापि साक्षाद्ब्रह्ममिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । यच्च केवलस्योपसंहारेनिराकाङ्क्षत्वं इत्येते
तदपि प्रकृते न सम्भवतीत्याह (व्य. वि. १७३-७४पृः) तथाहीति । वक्ष्यमाणेन क्रमेणोपपद्यते
ह्येतदित्यर्थः । तत्र तच्छब्दस्य केवलस्य निराकाङ्क्षत्वं प्रकरणादिविषयनिष्ठं तिथेत्याह—
प्रकृतान्तेति । एतदेव लक्ष्यशब्दरचनेन दृश्यति कातर्यमित्यादि । अत वर्षाभौयोऽतिथिर्नाम

२५ 'शब्द इत्येव प्राप्तकालं निग्रहे'त्यादि 'क' पुस्तकेऽमङ्गतः पाठः । 'अथयवविपरीत-
चननमप्राप्तकाल'मिति न्याययुक्तमतं परागृह्यम् । अतापुहरेयविधेययोः क्रमव्यव्याप्ते
दोषस्य बीजम् ।

२६ 'न तु प्राक्तनमेत'दिति 'ख' पुस्तके पाठः ।

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलाचतस्तम्भस्य लोफस्य च नेत्रकौमुदी ॥

(=१३०श्लोः)

उत्कम्पिनी भयपरिस्त्रलितांशुकान्ता ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

क्रूरेण दाहणतया सहस्रैव दग्धा धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षिताऽसि ॥१९०॥

(ता. घट. २।१६)

यच्छब्दस्तत्तरवाच्यगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यगतस्य तच्छब्द-
सोपादानं नापेक्षते । यथा—

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताऽधिकैः ।

उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन सादृशमनुष्ठितं पुनः ॥१९१॥

(रा. घ. २।६५)

राजा प्रकान्तस्तच्छब्दविषय इति यच्छब्दोपादानमन्तरेणापि निराकाङ्क्षत्वं, केवलेनैव
तच्छब्देन वाक्यार्थप्रतीतिविधानोः ।

प्रसिद्धार्थविषयो यथा द्वयमित्यादि—अत्र सेति निराकाङ्क्षं लेखयालङ्कारभूता
सुधारमनित्यन्दिनी चराचरस्य जगतो जीवितायमानेत्वेवमादिरूपतया प्रसिद्धा । अनुभूतार्थ-
विषया यथा उत्कम्पिनीत्यादि—भयेन परिस्त्रलितमशुकान्तं यस्याः । “इयं हि
नामवदतादाहाकर्णनपृथुशोकिभिर्भरस्य यत्त्राजस्योक्तिः । तदिह सुमयेयाव्यपदेरय-
लोकोत्तरवितासपरिस्त्रन्ददीर्घत्वाद्यनन्तधर्मान्तराकान्तानुभूतलोचनविषयस्तच्छब्दः । न चाल
तच्छब्दस्य प्रकान्तपरामर्शिता सदृशज्ञानविन्ताऽदिप्रभवसंस्कारोपनतस्तरणमिशोपाकार-
रूपकत्वात्तस्य” (ज्य. भा. लो ३।४) । एवं तच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वं—(११९२)
सुदाहृत्य यच्छब्दस्यापि कथयति यच्छब्दस्तिप्रति । पुष्कराणि पद्मानि । यथाऽसौ
साधु चन्द्रमसीत्यत्र ‘मीलितं यदभिरामताऽधिकैः साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं’मिति
पाठे द्वयोस्तत्पादानेऽनुनादभिव्यर्थतया प्रतीती स्फुटमेव निराकाङ्क्षत्वम्^१ । यथा

- २७ एवं व्यक्तिविभक्तारमनुसृत्यार्थगम्भटस्य भग्नत्वं सुस्थितम् । अग्निनन्दकृतै राम-
चरिते श्लोकेऽयमेव सप्रविष्ट आसीत् प्राक् । यथात् पाव्यविमर्शकाणां
विपतिमालीस्य ‘सङ्कुचद्विरभिरामताऽधिकैः साधु चन्द्रमसी’त्यादि संशोषितं
प्रत्यकृत्यपुनोपलभ्यमानप्रत्यमातृकाभ्यो हायते । तेनालोचनदोषस्य समा-
धानं सुष्ठु साधितम् ।

प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः । यथा ह्यत्रैव श्लोक आद्यद्वितीयपादयोर्व्यत्यासे । द्वयोःपादाने तु निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् । अनुपादानेऽपि सामर्थ्याद् कचिद्व्ययमपि गम्यते । यथा—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैव यतः ।

उत्पत्स्यते मम तु “कोऽपि समानधर्मी कालो ह्यर्थ निरवधिर्विपुला

च पृथ्वी ॥१९२॥ (भा. मा १।७)

अत्र य उत्पत्स्यते सं प्रतीति (व्य वि. १६६६) । एवञ्च तच्छब्दानुपादानेऽन साकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् । न चासाविति तच्छब्दार्थमाह—

“यदुवाच न तन्मिथ्या यद्दौ न जहार तत्” (र व. १।५।२) यथा च “य दुर्मति श्रेयसि यस्य नादर” “य पूज्यकर्मां शुद्धां शृणोति य” इत्यादौ” (व्य वि १६३-६४ पृः) ।

कचित् पुनश्चातविषयोपकलितयोरप्यर्थसामर्थ्यादाक्षेप ये नाम केचिदिति सर्वे । अत्रावधोरणाकारणमनादरातिशयाभिप्रायेण रुढाद्वह्मरतया प्रथनम् । न इत्यात्मनो बहुत्वेन निर्देशः । अतएवाह—जानन्ति ते किमपीति वाक्ता न किमपि जानन्तीत्यर्थः । पश्चात्तु विदग्धवक्त्रार्तिन समानधर्मीण बुद्धिस्वीकृत्य ममेत्येकवचनेन निर्देशो न विरुध्यते । “यदि वा ‘अस्मदो द्वयोर्वे ति (पा २।२।४६) चकारेण ‘जालाट्यायानेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्या’ (१।१।१८) गित्येकस्मिन्निति पदानुवर्णणाद्बहुवचनस्याप्येकवचनार्थत्वेन । तु शब्दोऽस्म्य(स्त्व)र्थे, अस्मयानामनेकार्थत्वात्, इतरथा ‘विपुला च पृथ्वी ति चिन्त्य स्यात् । अत्र साकाङ्क्षत्वमिति (१।१७७) योऽसौ सुमग (१।१८ श्लो) इत्यतः । “न च प्रकल्पमानानामागतविषयतयोपकलितेन तदा यस्मादुदोष ”सम्भवति तदुपादान एव तत्सम्बन्धप्रतीतिदर्शनात् । अन्यथा ‘यत्कोपाग्नौ शलभता लेभे काम शिवोऽव द्य’दित्यत्रापि शिवविषयतयोपकलितेन तदा तत्सम्बन्धप्रतीती सङ्गत्तार्थत्वेन स्यात् । (व्य. वि १६४ पृ) ‘ननु नाश यद् केननस्यैव प्रयोग किन्तु तच्छब्दानिनामार्थादृश राज्य प्रयुक्त एव—असाविति । ततश्च तदपेक्षया वाक्यार्थविधान्तेर्न कथिदुक्तोपापकारा इत्यत

२८ ‘यत्पुत्रस्यतेऽस्ति ममे’ति वाचिन्त पाठ । अत्रालि वेति वाकारार्थाऽप्याहार्यः ।

२९ ‘य तस्युदो भवती ति ‘त’ पुस्तके पाठ । न चाम्बिकाकेसरिविषयतयोप कल्पितेन तदाऽप्येति मुद्रितपुस्तके पाठ । एतच्च ‘संरम्भ करिकीटमेवे’त्यादि बभ्रोःश्रीनोवितपद्यमुपनक्षय मदिमभट्टम्य मन्तव्यम् । मुद्रितपुस्तकपाठस्त्वत्र विधिद्विज ।

यत्तद्वर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।

दीव्यताऽध्वैस्तदाऽनेन नूनं तदपि हारितम् ॥१९६॥ (वे. सं. १।१२)

इत्यत्र तच्छब्दः ।

ननु कथं

कल्याणानां त्वमिह महतामीशिपे त्वं विधत्से^१

पुण्यां लक्ष्मीमथ मयि दृशं धेहि देव ! मसीद ।

यद्यत् पार्षं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नम्रस्य तन्मे

भद्रं भद्रं वितर भगवन् । भूयसे मङ्गलाय ॥१९७॥ (मा. मा. १।४)

अत्र हि यद् यदित्युक्त्वा तन्म इत्युक्तम् । उच्यते । यद्ययदिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तुवाक्षिप्तं तथाभूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते ।

अपि प्रसिद्धार्थपरामर्शक एव यथा यत्तदित्यादि—अत्र यच्छब्दसन्निहितस्तच्छब्दः प्रसिद्धि परामृशति । तदपीति वाक्यान्तरे प्रयुज्यमानस्तच्छब्दो विधेयः, अतएव तदोद्दिष्ट-पादानं यदस्तु सकृदिति न सम्बन्धद्वैविध्यानुपपत्तिः । ‘एकस्य योऽसौ’ इत्यल (१८८श्लो) तच्छब्दपरामर्शपेक्षा नियतमुज्जृम्भत एवेति स्थितम् । ‘यत्तु पदैकवाक्यतायामपि’^२ तच्छब्द-भिन्नार्थत्वमदःप्रभृतोनां तद्विभक्तिप्रक्रियानामेव न समानविभक्तिकानाम्^३ । यथा ‘स्मृतिभूः स्मृतिभूविहितो येनामो रक्षताव क्षताशुभमानि’ इत्यादौ (व्य. वि. १६८-१७३ दः) ।

नन्वेवं यत्र तदोद्दिष्टपादानं यदस्तु सकृत्तत्र कथं निराकाङ्क्षत्वमाशङ्क्यते—यथा कल्याणानामित्यादि । कल्याणानाम्यभिमतानि धेयांसि । तेषां महतां मनोगतीनामप्य-गम्यानां जगति त्वमेव परमीशिपे प्रभवसि भक्तोभ्यो दातुमित्यर्थत्वात्, सूर्यस्तेव भगवतः सकलजनभोष्टकलक्ष्मणश्चरत्वेन प्रसिद्धत्वात् । त्वं सूर्यः पुण्यां मनोना लक्ष्मीं शोभां

३१ ‘त्वमिह महतां भाजनं विभ्रमूर्ते’ इति प्रायिकः पाठः । एवं द्वितीयपरलो ‘धुर्यो लक्ष्मी’ मिति पाठः ।

३२ पदैकदेशवाक्यतायामपीति ‘क’ पुस्तके पाठः ।

३३ ‘अनुक्तत्वेन परास्वर्यं प्रयोगो यत् यत्तदोः । निरन्तरः पुनस्तत्र तथोक्तत्वेन दुष्यति ॥ तथोनिरन्तरोपात्तेर्दमेवद-मु च । तथोस्तेषां च नापेक्षा तेष्वस्तत्त्वित्वं शाम्य-सीति व्यक्रियविवेके रूपादः । न चेदगादीनां दुष्टत्वेन तेषामतदर्थत्वात्, तमिहदे च प्रयुज्यमानानां प्रसिद्धिमात्रपरामर्शकत्वात् । एवं तच्छब्दमाविष्येनेदमादीना-मिति रुचककृते तदुपाख्याने निष्कर्षः ।

तथा—

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
माता स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽस्तौ गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मये विधाता कृतम् ॥१९८॥

(उ. रा. ना. द. ६६ पृ. ; द. क. म. ३।२८. व्य. वि. २०४.०६ पृ.)

विशेषेण धत्से भारयसि मनोज्ञं वा समृद्धिं कुरुदे । अथेति समुच्चये । मयि हंशं धेहि
मामन्तोक्त्येवार्थः । यद्यत् प्रापं तत् प्रतिजहि याषस । भद्रं भद्रमित्यपदोपमभीष्टमर्थं
द्वितर देहि । [मङ्गलाय] मङ्गलमारांस्तनोयस्व तस्मै [भूयसे] बहुतराय । अतः यद्यदित्यनेन
वाङ्मनःकायजं त्रिविधग्रन्थनेकात्मतामापन्नं सत्त्वतत्त्वात्मकमनुदत्ते, तथाभूतमेव तच्छब्देन
परामृश्यत इति निराकृद्भूतत्वेन । किमित्यादि—अप्यमा कीकेयी । इयं हि रामभद्र-
धनवासप्रस्थापने लक्ष्मणस्य वितर्कोक्तिः । विभक्तपन्थविधायिनी विशेषणानां विधेयानगतिः ।
अतएव तेषां विशेष्ये प्रमाणांतरसिद्धत्वेनोत्कर्षार्थपर्याभिधायिनी शाब्दे गुणभाषेऽप्यर्थे
प्राधान्यं, विशेष्या[१२।८]णां शाब्दे प्राधान्येऽप्यर्थे गुणभावोऽनूयमानत्वात् । अतो-
ऽस्त[र्विद्यानुज]-‘स्वातस्य क्लृप्त’मिति वक्तुं युक्तं यथा ‘रामस्य पाशिरसि’ (उ. रा. च.
२।१०) ‘स्कन्दस्य मातुः पयसां रमहः’ (र. व. १।३६) इति । ‘द्वयं गत’मित्यादौ
‘कपालिन’ इत्यत्र सम्बन्धस्य प्राधान्यमिति विधेयार्थतया प्राधान्येन विवक्षितमिति न समासे
न्यङ्कृतम् । एतच्च पाशितैराचार्यस्याप्यनुमतं यदयं वृत्त्याः कासुका इति कासुकावेराक्रीरादि-
प्रतिपत्तये समासे विभक्तेरनुक्तं शास्त्रि (पा. ६।३।२१ ; व्य. वि. २०४.०६ पृ.) । एवमिति^{३४}
यथा ‘तं कृपाद्विदुरैवैव भार्गवं रायनः स्तुतितयोर्बोमात्मनि । तच्च संहितगमोपसामकं व्याजहार
हरतमुत्तमिभ’ (र. व. १।१।३) इति । अतः ‘सोपमाद्युग’मिति मुक्तः पाठो, न तु कर्मधारये-
ऽनोवत्स्य प्राधान्येन विवक्षितस्य गुणीभावो न्यायः (व्य. वि. १३०-६१ पृ.) । ननु विशेषणत्व-
मवच्छेदकत्वात् गुणभावः, विवक्षितस्य विधेयत्वाप्राधान्यम् । तत् कथमनयोर्भावाभावरित्व
विरोधादेकत्र समावेश इति, उच्यते । विरोधो हि वस्तुद्वयमिदं स्त्रीतोण्यादिवत् । न
चेद् वस्तुसमुभयोः सम्भवति, एकस्यैव वास्तवत्वादपरस्य न वैवर्तिकत्वेन विपर्ययात् । न च

३४ एवमिति विशेषणविशेष्यतासाधितशरीरत्वं समासानां सामान्यनक्षणम्.
अन्यथा सामर्थ्यमुपपत्तेरिति व्याचक्षाणः सरस्वतीतीर्थेऽप्यत्र तत्पुरुषाभ्यकी-
भावादितु समासान्तरेयुदाहरणानि सङ्गतवन्ति महिमनःमनुष्यस्य यथाऽत्र धीवरः ।

अथार्यस्येति तातस्येति च वाच्यं, नत्वनयोः समासे गुणीभावः कार्यः ।
एवं समासान्तरेष्वनुदाहार्यम् ।

थितक्षमा रक्तभुव शिवालिकितमूर्तयः ।

विग्रहक्षणेनाद्य क्षेपते ते गतासुखाः ॥१९९॥

अत्र क्षमाऽऽदिगुणयुक्ता । पुण्यमास्त इति विवक्षिते हता इति विरुद्धार्थ-
प्रतीतिः ।

पदैकदेशे यथासम्भवम्—

अलमतिचपलत्वात् स्वप्नमायोपमत्वात्

परिणतिविरसत्वात् सङ्गमेन प्रियाया ।

इति यदि शतवृत्तस्तत्त्वमालोचयाम

स्तद्वपि न ह्यरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥२००॥ (वि च ५८)

अत्र त्वा'दिति । यथा वा—

तद्वच्छ सिद्धैः कुरु वैद्यकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलन्धैः बीजाङ्कुरं प्रागुदयादिवाम्भ ॥२०१॥

(क स ३१८)

वस्तुवस्तुनोर्विरोधः, न च सत्यदस्तिन कल्पनाकेशरिण्य कश्चिदन्योऽन्यविरोधकोषमनु-
मन्यते । फ(121b) लभेदस्तुनयोर्निविवादः । एकस्य हि शाब्दिकमात्रविषय पदार्थ
सम्बन्धमात्रम्, अपरस्य पुन सहृदयैरगोचर रात्कवीनामेव वाक्यार्थातिशय इति—तदेव-
विषे विषये समासस्तावदय हेय एव । यत्तापि च कर्तृ-वस्तुतापि यत् बहुमीहे प्रतिपत्ति
करोति तत्तैवेति वाक्यविदामाम्नायो यथाऽन्वाचित्तथासौ तद्व्येत्यन्वासिततरुति । एवं
बहुमीहिरपि कर्मभारपरप्रतीतिरूप कर्णायो यथा बीरा पुष्पा यस्य स वीरपुष्पः, कलो रवो
यस्य स कलरव इत्यादि (का. अ. सू. ६. ५. १११७) । धितेत्यादि—क्षमा कान्तिर्भूमिध ।
इक्ताऽश्रुता भूयैषा रक्तस्य शोणितस्य भुवः स्थानीलपि रक्तभुवः । शिष्यं कन्याणं
शिवा श्याली च । विग्रही मुद्र शरीरप । गतमनुत्वं इव येषां, गता प्रसव प्राण
क्षानीन्द्रियाणि च येषां तेऽपि गतासुखाः । शयन मदानिद्राऽपि—इति वाक्यमेतद्विरुद्ध
मतिकृत् ।

अथ पदैकदेशस्य दुष्टत्वं दर्शयति । तत्र युतिकृद् यथा अलमत्यादि
प्रियायाः सङ्गमेनालमिति सम्बन्धः । अत्र हेत्वोऽतिचपलत्वादयः । तद्वच्छेलादि ।
[अङ्गलन्धैः] अङ्गलाभाय अङ्गलामन्त्रणे वा । “अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं रवा”मिति च

अत्र सैव ध्येय इति च श्रुतिकट्ट ।

यश्चापूखरोविधममण्डनानां सम्पादयित्रीं शिखरैर्विभर्ति ।

बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥२०२॥

(कृ सं १।४)

अत्र 'मत्ता' शब्दः क्षीयार्थं निहृतार्थः । ,

आदावञ्जनपुञ्जलितवपुषां श्वासानिलोल्लासित-

भोत्सर्पद्विरद्वानलेन च ततः सन्तापितानां दशाम् ।

सम्प्रत्येव निपेकमध्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो

भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरुद्धेक्षणा ॥२०३॥

अत्र 'दशा' मिति बहुवचनं निरर्थकं, कुरुद्धेक्षणाया एकस्या एवोपादानात् ।
न च "अलसवलितैः प्रेमाद्रार्द्रैः — (अ श) रित्यादिव्यापारमेदाद्वाच्यं बहुत्वम् ।
व्यापाराणामनुपादानात् । न च व्यापारेऽत्र दृक्शब्दो वर्तते । 'कुरुत'
इत्यात्मनेपदमप्यनर्थकं प्रधानक्रियाफलस्य कर्तृसम्बन्धे कर्तृभिर्मायक्रिया
फलस्याभावात् ।

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।

पाठान्तरम् । यश्चेत्यादि—मण्डनानामिति कर्मणि पठे । (१३२३) अकाल
सन्ध्यामिवेति कल्पितोपमा । अत्र मत्तेत्येकदेशस्य भगोपयोगं क्षीयार्थकं प्रसिद्धोऽर्थः ।
आदावित्यादि—अग्रेकस्या नायिकाया दशोद्विस्वमुपपन्नं न तु बहुत्वम् । न चात्र
भावकिबन्तो दृक्शब्दो येन व्यापारे वर्तते, व्यापाराणाञ्च बहुत्वाद्बहुवचनमिति शक्यते
बहु, तलाञ्जनपुञ्जलेपादीनामसम्भवाद् । कुरुते इति मत्तं च प्रधानक्रियाफलभाण् कर्ता
भवति तत्र स्त्रियादिसूत्रेणात्मनेपदम् (पा ३।७) । न चात्र तया—मतो वृत्तमात्रदूरणार्थ-
त्वादिविधायकम् । न चैव (एव) व्याकरणतत्त्वणदीनत्वात् पददोषोऽर्थं न पुन
पदैकदेशदोष इति केचित् । तनु न सम्यक् [दशा] दृक्सम्बन्ध—(सम्बन्धि) पानकर्म
कृतिकलेन विजयेन कर्तुरभिःसम्बन्धे 'कुरुत' इति प्रयोगस्य साधुत्वात्, किन्त्वस्या दशार्थां
वनं विवक्षितमित्याह क्रियाफलस्याभावादविवक्षणादित्यर्थः । 'एवमाचार्यपादा' इत्यादि-
न्यायेन दशामिति बहुवचनमपि साधु सम्भवति । तथाच 'स्नानादीनां द्वित्वविशिष्टा
जाति प्रायेणे'ति (का. अ सू दृ २।१।१७) प्रायोगदृष्ट्या चामनः कृतवान् । चापेत्यादि—

अस्त्यैवैतत् किमु कृतवना रेणुकाकण्ठवाधां
यद्गुणैर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रदासः ॥२०५॥

(बा. रा. २।३७)

अत्र 'विज्ञेय' इति कृत्यप्रत्ययः क-प्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

अतिपेलयमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः ।

परमार्थतः स हृदयं यदति पुनः कालकूटघटितमिव ॥२०६॥

अत्र 'पेलय' शब्दः ।

यः पूयते सुरसरिंमुखतीर्थसार्थ-ज्ञानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।

सौजन्यमान्यजनिरुज्जितमूर्जितानां सोऽयं दृशोः पतति
कस्यचिदेव पुंसः ॥२०७॥

अत्र 'पूय' शब्दः ।

विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदहं ! तादृशः ।

कथमद्य स तद्वदीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥२०८॥

अत्र 'प्रेत' शब्दः ।

कस्मिन् कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।

अयं साधुचरस्तस्मादङ्गलिर्वध्यतामिह ॥२०९॥

अत्र किं पूर्वं साधुस्त साधुषु चरतीति सन्देहः ।

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः ।

सुदुर्लभं वचोवाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥२१०॥

अत्र 'वचः' शब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते । अत्र खलु न केवलं पूर्यपदमेव,

परशुरामं प्रति रावणस्यैयमुक्तिः । हन्तकारो भोजनकालवतिः । अत्र विज्ञेय इत्यनेन योग्यतामात्रेण ज्ञानीयता प्रतिपाद्यते न तु विज्ञितत्वम् । अतीत्यादि—पेलय (122b) शब्दस्य मधुरपर्यायस्यैकदेशो ब्रीडादायी । अतिपेशलमिति पाठे निर्दोषतैव । य इत्यादि—गङ्गाप्रमुखास्तीर्यास्तेषां सार्थं इति । कीलनं शाठसम्बद्धा निघलतेति यावत् । जनिश्वपतिः । पूयते पवित्रीभवति । अभिप्रेतैकदेशः प्रेतशब्दः । कस्मिन्नित्यादि—साधुचर इति 'भूतपूर्वं चरञ्' इति (पा. ५।३।४३) चरट्-प्रत्यये साधुषु चरतीति 'चरेट्' इति (पा. ३।२।१६) ट प्रत्यये च । पदलक्षणाद्व्यतिथितमेवेति तद्वक्तव्यं—

यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न सहते । जलध्यादावुत्तरपदमेव । षड्वा-
ऽनलादौ पूर्वपदम् । यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन मेदाः, तथाप्यन्यै-
रलङ्कारकारैर्विभागेन दर्शिता इति^{३५} भेदप्रदर्शनेनोदाहर्तव्या इति च
विभज्योक्ताः ।

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम् ।

न्यूनाधिरुक्थितपदं पतत्पदं समाप्तपुनरास्तम् ॥५३॥

अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।

अपदस्थपदसमार्सं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहृतम् ॥५४॥

भग्नप्रक्रममक्रममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

एतानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते । तद्विपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम् ।

यथा शृङ्गारे—

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि ! माम् ।

कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुत्तर ॥२११॥

उक्तं शक्यकृतम् । यावदुत्तरपदमपीति न हि गो शरादयः शलाः । जलध्यादाविति यथा
वारिधिपयोधिप्रवृत्तीनि न तु जलधरवारिधरादीनि । षड्वाऽनलादाविति षट्वा-
ऽपिप्रवृत्तीनि न तु अश्वानलादीनि प्रयोक्तव्यानि । अप्रयुक्तादयो निहतार्थनिरर्थमा-
वाचकप्रवृत्तयः ।

इदानीमसाधारणान् वाक्यदोषान्विभज्यते प्रतिकूलेत्यादि । वाक्यमेव न तु
पदानील्लभः । तथेति पूर्ववद्विपर्ययः । मृदुमध्यकठोरारब्धाभिधा वर्णजातयः ।
तस्य यं य रस प्रति यादरी वर्णजातिरविना सा तल्ल तलोपादेया तद्विपरीता तु देया ।
तस्य पदवाधया दुःसिः शृङ्गारस्य माधुर्योभयस्य विरोधिनीतिः ।

तस्य उच्यते^{३६} प्रतिवृत्तं यथा अकुण्ठेत्यादि—कामिनी दूती^{३७} प्रति कथन-
मिदं(१२३०)मिति । कलकण्ठीति दूतीसम्बोधनम् । एवं वदन्त्येऽप्येवविधानां वर्णानां

35 सम्प्रदायानुसारिणी हि निबन्धकारा भवन्ति । अन्यैरिति विभागेनोदाहरण-
प्रदर्शिनो वदतस्य कण्ठतरवैतेषां निर्देष्टुं राजेन्द्रस्य भोजस्य परामर्शः ।

36 एष "शपो सरेकमयोगो चकारधावि भूयसा । विरोधिनः स्युः शृङ्गारे तेन वर्णा
रसच्युतः ॥" इति ध्वन्यालोके माधुर्यपरिपन्थिनामुद्देशः "शृङ्गार एव मधुरः

रीद्रे—

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् हृदाः पूरिताः
क्षतादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ।
तान्येयादितशस्त्रयस्मरगुरूपप्रभ्राणि भास्यन्ति मे
यद् रामेण कृतं तदेव कुर्वते द्रौणायनिः क्रोधनः ॥२१२॥

(वे. सं. ३।३३)

अत्र हि विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चोचितम् ।

यथा—

प्रागप्राप्तनिशुम्भशाम्भवधनुर्द्वेधाविधाऽऽविर्मवत्-
प्रोषप्रेरितभोमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् ।
उज्ज्वालः परधुर्मवत्प्रशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि-
यैनानेन जगतस्तु खण्डपरशुर्द्वयो हरः ख्याप्यते ॥२१३॥

(म. धी. य. २।३३)

यत्न तु न क्रोधस्तत्र चतुर्यपादाभिधाने तथैव शब्दप्रयोगः ।

उपहत उत्वं प्राप्तो ह्युप्तो वा विसर्गो यत्न तत् ।

धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः ।

यस्य भृत्या यलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः ॥२१४॥

सन्धेर्वरूप्यं विदलेपेऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च । आद्यं यथा—

प्रातिकूल्यमुन्नेयम् । रीदादी विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वानुगुणमिति तद्विपरीतस्य
प्रातिकूल्यं यथा देश इत्यादि । तथाविधः परिभव इत्यनेनैव पर्याप्ते केशग्रह
इत्युदाहरणाऽतिशयोक्तिरिति समाधेया । रामेण भोग्येण । यथाऽनुगुणं दर्शयति
प्रागित्यादि—निशुम्भो तमनं विधा विधानम् । येनेति परशुना । अप्राप्तनिशुम्भश्च
तत् शाम्भव धनुरेति समासः । द्वेधाविधाऽऽविर्मवदिति द्वेधाविधावैव व्यक्तीभवत् ।
उपहत इति—तथा चोक्तम् (व. जी. १।४७) अत्रालुप्तोविसर्गान्ते. पदैः प्रोक्तं परस्परम् ।

परः प्रह्लादने रसः इति शृङ्गारमाधुर्ययोः सहचिन्त्यादित्वे सख्यत्वं प्रमाणम् ।
शृङ्गारस्य व्यञ्जकतामितानां संग्रहे काव्यप्रकाशे, 'मूर्ध्नि वर्णान्तगाः स्पर्शा' 'अट-
वर्गो'त्यादि निर्देशश्च ।

राजन् ! विभान्ति भवतश्चरितानि तानि इन्दोर्युतिं दधति यानि

रसातलेऽन्तः ।

धीदोर्वले अतिसते उचितार्थवृत्ती आतन्वती विजयसम्पदमेव भातः ॥२१५॥
यथा वा—

तत उदित उदारहारहारिद्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः ।

निजवंश उदात्तकान्तकान्तिर्यत मुक्तामणियञ्चकास्त्यनर्घः ॥२१६॥

अत्र संहिता न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः । प्रगुह्यादिहेतुकत्वेन
त्वसकृत् ।

वेगादुद्गीय गगने चरणडामरवेदितः ।

अयमुत्तपते पत्नी ततोऽलैव रुचिं कुरु ॥२१७॥

अत्र सन्धावश्लीलता ।

उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्थवस्थितिः ।

नात्रजुं युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥२१८॥

(क. का. अ. २।१० दः)

इतं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्, अप्राप्तगुह्यभावान्तलघु, रसानुगुणं च
वृत्तं यत्र । क्रमेणोदाहरणम्—

अमृतममृतं कः सन्वेहो मधून्यपि नान्यथा

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

हस्वेः संयोगपूर्वश्च लावण्यमतिरिच्यते ॥ इति । तत उदित इत्यादि—यद्यपि मुह्य
रश्मेव भवति तथापि मणिपदं प्रकर्षणीयतनार्थम् । संहितानिनि 'निष्' संहितैकपदवत्^१
पादेष्वर्धान्तवर्जं'मिति काव्यसमयः (का. अ. सू. वृ. ५।१।९) । तन्धी दुर्ही-ररजा-चिह्न-
करणत्वात् काश्मीरादिदेशाव्यसम्भार्यत्वम् (५मा उः ३ः) । उर्वीं गुर्वीं तरुणामाली
तर्वाली । मरोरन्ते मर्वन्ते । नात्रजुं अत्र नात गन्तुं न युज्यत इत्यभवरणे सति
हतरसत्वं स्फुटमेव, श्रव्यतामात्रमूलत्वाच्छब्दस्य यथा अमृतमिलादि हरिणीशतपादे
प्रथमं पदे ततश्चतुर्थेऽथ सप्तमे अतिः वर्तयेति च्छन्दः-(१२३b) शास्त्रम् । तदिह चतुर्थ-

37 तुत्तिपरत पदयोर्मिथः संरक्षेपणं न केवलं व्याकरणसम्मतं संहितैव । अत
'उद्गी' 'चिह्न' इति च काश्मीरादिभाषाऽपेक्षया 'रश्मे'ति संस्कृतापेक्षयाऽप्य-
श्लीलमिति धोविद्यानकवर्ती ।

सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्ञानो

वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् मियादशनच्छदात् ॥२१९॥

(का. अ. सू. प्र. ३/२/१०)

अत्र 'यदिहान्यत् स्वादु स्या'दित्यश्रयम् ।^{३८}

यथा वा—

जं परिहरिषं तीरद मणश्च पि ण सुन्दरसणगुणेण ।

अथं णवर जसुस दोसो पडिक्खेहिं पि पडिक्खणो ॥२२०॥

(वि. बा. लो.)

अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ ।

विकसितसहकारतारहारिपरिमलपुञ्जितगुञ्जितद्विरेफः ।

नवकिसलयचारुचामरशीर्द्हरति मुनेरपि भानसं वसन्तः ॥२२१॥

अत्र 'हारिमुदितसौरभे'ति पाठो युक्तः ।

यथा वा—

अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा

सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेव सृष्टो युवा ।

धीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थला-

दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥२२२॥

पादे पठे स्थानेऽन्यदिति प्रातिपदिकभागभेदे^{३९} खरसन्धिकृतेऽपि यदिहान्यत् स्वाद्विल्यस्या-
धक्त्वमिति च दुष्टत्वम्, एव' मानाकृतेऽपि । जं इत्यादि—यत् परिहर्तुं तीर्यते मनामपि न
सुन्दरवगुणेन । एष केवलं^{४०} यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः ॥ स्त्रीयते शक्यते ।
कामोऽत्र वर्यमाणः । अस्मान्मगुणः सकारो द्वितीयगण आदिगुणश्च भवारस्तृतीयगणः
पूर्वाधे न्यस्तौ वैरस्यमावहतः । विकसितेत्यादि—दोषजननेभ्यश्च गुणेन स्थितयस्य चामरेण
स्पर्शं लोहितवाराय, शुजिताः शब्दं कारिताः । पुष्पितामानामेवं ध्वन्द्वः । यद्यपि
पादान्तलवुरपि शुद्धरिति सिध्यति तथाऽप्यत्र विधाम्बलाभावाद्यमप्राप्तगुह्यताभावोऽन्त-

३८ नामनगते पञ्चमिदं माधुर्योपयोग्यगुणस्य निदर्शनम् । 'रसवदमृत'मिति तन्मत-
तः आयचरणे पाठः ।

३९ यतिभक्तौ नामपादुभागभेदे भवेदिति वक्तव्यलतादाबुदाहरणमवलोकनीयम् ।

४० अह एवर' इति प्रायिकः पाठः । अथ केवलमिति तदनुयायिनी ह्याया स्यात् ।

अत्र 'अस्त्राणि वस्त्राण्यपी'ति पाठे लघुरपि मुख्यं भजते ।

हा नृप हा बुध हा कवियन्धो वीरसहस्रसमाश्रय देव ।

सुग्ध विदग्ध सभान्तररत्न कासि गतः क वयं च तवैते ॥२२३॥

हास्यरसव्यञ्जकमेतद् घृत्तम् ।

न्यूनपदं यथा—

तथामूर्ता इष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां

यने व्याधैः सार्धं सुचिरमुपितं वल्कलधरैः ।

विराटस्यायासे स्थितमनुचितारम्भनिधृतं

गुरुः खेदं क्षिप्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥२२४॥ (वि. सं. १।११)

अत्रास्माभिरिति, खिद्य इत्यस्मात् पूर्वमित्यमिति च ।

अधिकपदं यथा—

स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशाखतत्त्वः ।

अनिच्छसमन्वितोक्तियुक्तिः प्रतिमह्लास्तमयोदयः स कोऽपि ॥२२४॥

अत्र 'कृति'शब्दः । यथा वा—

इदमनुचितमश्रमञ्च पुंसां यदिह जरत्स्वपि मान्मथो विकारः ।

यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥२२५॥

(१२. शं.)

अत्र कृतमिति कृतं प्रत्युत क्रमभङ्गमाचहति । तथाच 'यदपि च न कुरङ्ग-
लोचनाना'मिति पाठे निराकाङ्क्षैव प्रतीतिः ।

लघुरिति इत्युक्तत्वं । अग्न्या इत्यादि शार्दूलविकीकृतं छन्दः । वस्त्राण्यपीति पाठे

तुल्यशब्दोच्चारणविलम्बेन गुरुस्वरणकालकला पूर्यत इति लघोरपि पुङ्कार्थकारित्वम् ।

हा नृपैत्यादि—अस कश्चरसस्य वाक्यार्थभूतस्य हास्यमानुगुणत्वेन दोषकृतमननुगुणं

तनोरलगतविरोधात् । अस्माभिरिति उपितं स्थितमिति च किमश्रमस्य कर्तृपदं न्यूनम् ।

एवं ननुपैगाद इत्यमिति च । स्फटिकेत्यादि [समन्वितोक्तियुक्तिः]मन्यगन्वय-

सुकोक्तियुक्तिः प्रतिमहलानामस्तनय एव वेदयो यस्य । आकियतेऽनयेत्याकृतिः संस्थान-

विरोधः कश्चिद्विवक्षितः । कृत-(१२४३) मिलादि—अस्ते पूर्वोपक्रमान्तस्य वाक्यार्थस्य

- ४१ कश्चये पुष्पिताप्राऽऽदीनां शृङ्गारे पुष्पोपमृतीनां कीरे शार्दूलविकीकृतादीनां हास्ये
च दोषकादीनामानुगुणमिति महयः ।

कथितपदं यथा—

अधिकरतलतल्यं कल्पितस्यापलीला-

परिमलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।

सुतसु ! कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव

स्मरनरपतिलीलायौघराज्याभिषेकम् ॥२२६॥ (व. जी. १:१-६)

अतः लीलेति ।

पतत्प्रकर्षं यथा—

कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेत् शूकरः

कः कः कं कमलाकरं विक्रमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।

के के कानि वनान्यरण्यमहिषा भोन्मूलयेयुर्यतः

सिंहीस्नेहविलासयद्धवसतिः पञ्चाननो वर्तते ॥२२७॥

समाप्तपुनरात्तं यथा—

क्रोडारः स्मरकामुकस्य सुरतकीडापिकीनां रघो

झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिङ्गां लीलाचकोरीध्वनिः ।

तन्वमाः कञ्चुलिकाऽपसारणभुजाक्षेपः स्खलत्कङ्कणः

काणः प्रेम तनोतु यो नववयोलास्याय वेणुस्वन ॥२२८॥

द्वितीयार्धगतैकवाचकक्षेपः प्रथमार्धं यथा—

मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा

चिरघ्नय सिन्धयान्तं मूर्ध्नि घर्भः कठोरः ।

कृतमिति कृतं भद्रं भजते । अधिकरतलतल्यमित्यादि—करतलशरयायामित्यर्थः ।
परिमलनं पीडनम् । कथितपदेन बाधयेन कवेरशक्तिरन्युत्पत्तिश्च प्रकाशयेते । एतच्च
यद्यपि सामान्येभोक्तृं तथापि 'इत्'दि पदानि वर्जयित्वैकवचनस्तद्व्ययम्—अतएव 'नैकं पदं
द्विः प्रयोज्यं श्रवणे'ति (का. अ. सू. ४. ५।१।१) काव्यसमये श्रायोमहणं वामनेन
कृतम् । कः क इत्यादि—घुरी वायभास्वनिक्षेपः । तदुक्तम्—'पतत्प्रकर्षं'
तद्व्ययं वन्धादावुत्तरीतरम् । पूर्वोक्तधारतं कोऽपि निर्वर्णो यत्त जायत इति ।
कृतावादावत समाप्तपुनरात्तस्य निरावाद्भवेन दुर्धनम् । क्रोडार इत्यादि—सुरतकीडेव

४२ अत्र पूर्वोपरवाचकयोरसंलम्बत्वात् स्वल्पो ग्रन्थपातः शङ्कनीयः । पुनरुभयोरपि मातृ-
कालिप्योरेवं पाठः ।

तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः

पथि पथिकवधूभिर्वीक्षिता शिक्षिता च । २२९॥ (वा. रा. ६।३६)

अभवन्मत इष्टो योगः सम्बन्धो यत्न तद् यथा—

येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीता प्रतापोष्मभि-

लीलापानभुवश्च नन्दनतल्लङ्घयास्तु यैः कल्पिताः ।

येषां हृद्भृत्य छतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां

किं तैस्तुत्पत्तिस्तोषकारि विहितं किञ्चित् प्रवादोचितम् ॥२३०॥

अत्र 'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्' (५. मी. ३।१।११)

इत्युक्तनयेन यल्लब्धनिर्देश्यानामर्थानां परस्परसम्बन्धे यैरित्यत्र विशेष्यस्या-

प्रतीतिरिति । 'क्षपाचारिभि'रिति पाठे गुण्यते सम्बन्धः ।

यथा वा—

त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः

कलानां सीमानं परमिह युवामैव भजयः ।

अपि ब्रुवन् दिष्ट्या तदिह सुभगे ! संवदति वा-

मतः क्षेपं यत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥२३१॥

(मा. मा. १ ; का. अ. सू. ३. ३।२।१२)

अत्र यदित्यत्र तदिति, तदानीमित्यत्र यदेति वचनं नास्ति । 'चेत् स्यादिति

युक्तः पाठः ।"

विकाशनेति हासम् । एवमुत्तरस्यापि केद्वारो भवुःश्वानेऽनुकरणत्वेन । मसृणेत्यादि—

सिचयं वक्षम् । अतः तदिति पदं प्रथमार्थे एक(व) समवशिष्टं द्वितीयार्थे निबद्धं

'गार्धे किञ्चित्समाप्तं वाक्य'मिति (वा. अ. सू. ३. ४।१।६) वामनेनोक्तम् ।

अभवन् अवगन्तवन् ! येषामित्यादि यद्यपि विहितं तत्प्रवादोचितमकीर्ति-

करमित्यर्थः । यल्लब्धनिर्देश्याः अर्थो विशेषणीभूता विशेष्याकाङ्क्षिणः । ततो येषां

येषामेवमेव' इति चैरिदं 'कृतमित्यन्वयो' धीरिति विशेष्याकाङ्क्षायामपि न तात्पर्यीतिः

स्यात् । त्वमित्यादि—अपिः (१२४६) सम्भावनायाम् । दिष्ट्याऽऽनन्देन । ब्रुवन्

यां युवयोः संवदति' क्षेपं 'कलभूतं' मियोऽनुसारागोचितं, यत्तद्यदा स्यात्तदानीमेवविष-

४३ तत्पात्वे द्वयमेव भवेत् तद्वत् स्यादिति भावः । यल्लब्धस्य यदि-शब्दार्थत्वादिति

व्यक्तिविवेक्याह्वाने-रुपक ।

यथा वा—

सहस्रामाङ्गनसङ्गतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शरा शरैरिदिरस्तेनापि भूमण्डल
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥२३२॥

(स ५ आ ७० पृ)

अत्राकर्णनक्रियायाः कर्मत्वे 'कोदण्ड शरानि' इत्यादि, चाभ्यर्थस्य कर्मत्वे
'कोदण्डाः शरा इत्यादि प्राप्तम् । न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा कोदण्डादि ।
न च केन केनेत्यादिप्रश्नः । ५

लोकोत्तरसमानमुन्दरविदेगधचकवर्तिनिर्माणनैपुण विधे सफलीभवतीति विवक्षितम्,
तथा तु न कृतमिहाह—अत्र यदित्यत्र तदिति तदानीमित्यत्र यदेत्यादिपाठान्तरे
तत् सिध्यति । सङ्ग्रामेत्यादि—यत्र येन येनेत्यादे कोदण्डादिना सह सामानाधि
करणमनुपपन्नं तदि वाच्यवाचकभावेन वा स्याद्विशेष्यविशेषणभावेन वा । द्वयमप्यत्र नास्ति,
न हि येन कोदण्डेन यत् शरा तेन शरैरिति विशेषणविशेष्यभावो घटते । अथ येन
येत्यादि समासादनकर्तुं 'समासादितस्य च पदार्थस्य सामान्येन कथनात्तद्विशेषजिज्ञासाया
'कोदण्डेन शरा इत्याद्युत्तरमित्युच्यते, स्रदपि नास्ति, विशेषजिज्ञासास्वापकस्य प्रश्नस्याभावात् ।
अतो येन येनेति कोदण्डादिव्यतिरिक्तं कर्ता प्रतीयते । तथाचाभीष्टसम्बन्धो न स्यात्,
समासादितविशेषत्वेन तु कथ्यमाना कोदण्डादय इति, सेवा कर्तृत्वानुपपत्तेराकर्णनक्रियायां
पदार्थस्य कर्मत्वे तेभ्यो द्वितीयाधृतिः स्यात् । वाक्यार्थस्य तु कर्मत्वे समामादिता कोदण्डादय
इत्युत्तरवाक्यादस्यात् केन केन किं किं समा (१२५३) मादितमिति प्रश्न उच्येत
इत्युत्तरानुद्धारसार्थं विषय इति केचिदाहुः ५५ । एतन्मते त्वनीचिदय चिन्त्यम् ।

४४ एते के इति न निधीयन् । पुनः कश्चिदनुसारीणः स्फुरिति सम्भाव्यते ।
पुनस्तु पूर्वस्योत्तरोत्तरपुण्यवद्भवे, मालादीपक इत्यलङ्कारसर्वस्वतन्मतो दीपना-
द्वयतिरिक्तोऽलङ्कारः । सरस्वतीकण्ठाभरणो धेनुम् । सम्मट्टमन्त्रे दीपकप्रसन्न एवाय-
मुद्धतः । अतोऽलोर्दिष्टात् दीपवत्त्वादलङ्कारावदत्ता इत्याहता न वेति विचिक्त्वा ।
दशमोक्तामपठिते श्लोकेऽस्मिन् द्वितीयचरणे 'समाप्ते परिपन्थियोपनिवहे साम्नुह्य
मासादितमिति काचित्क. पाठः । तेनानोचिन्त्यानवयवः स्यात् । तथाप्येत्वा-
दशास्थले वैरम्यस्य दीपवोजस्याङ्गनावदनेन्दुबिम्बगतस्यैव कलङ्कलोरास्य

यथा वा—

‘चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी’ इत्यादि (२०५ श्लो.) । अत्र भार्गवस्य निन्दायां तात्पर्यम् । ‘कृतवते’ति परशौ सा प्रतीयते । ‘कृतवत’ इति पाठे मतयोगो भवति । यथा वा—

चत्वारो वयसृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः
सङ्ग्रामाध्वरदक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतवता ।
कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवह्वेशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं हृतो दुन्दुभिः ॥२३३॥

(वे. सं ११२५)

अतः‘ध्वर’ शब्दः समासे गुणीभूत इति न तदर्थः सर्वैः संयुज्यते । तथा—

‘जहाकाण्डोरनाल’ इत्यादि (१५३ श्लो) ।

अत्र दण्डपादगता निजतनुः प्रतीयते, भवानीसम्बन्धिनी तु चिवक्षिता ।

अनभिहितवाच्यमवश्यवक्तव्यमनुक्तं यत्र । यथा—

अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टैरस्यद्रुतेर्मम हृतस्य

तथापि नास्या ।

कोऽप्येष वीरशिशुःकाकृत्तिरप्रमेयमाहात्म्यसारसमुदायमयः

पदार्थः ॥२३४॥ (म. बी. च. २१३६)

चत्वार इत्यादि—कौरव्या इति कुरुनादिभ्यो यथा (पा. ४।१।१७२) इति वयसृत्विजैः
‘तद्राजस्य बहुषु येनैवाग्निना’मिति (२।४।६२) लुक्तेऽयमहोः । कौरव्या इति द्युवपाद्यते ।
राजन्यो राजसमूहः । अत्र मन्त्रागोऽपर इत्युपमायेन निर्देशः कर्तुमर्हते । अनभिहित-
वाच्यमिति—वाच्यशब्दो नार्थपरः, तथा गति वाक्यस्यैवात्म्यमाह । अत्रैव वाच्यमित्यतः
पर्यन्ते एवम् (पा. १।३।१७१) इत्याह—अवश्यवक्तव्यमिति । अप्राकृतस्येत्यादि—

त्यादिभिर्लङ्कारैरप्येवमिति भूयमान्वाद् वाक्यमेषां नात्यन्तोपलब्धिः ।
भोजेन तस्य विश्वराष्ट्रगुणनिर्देशनस्येवोदाहृतः ।

अत्र अपहतोऽस्मीत्यपहतत्वस्य विधिवर्ध्याः, तथापीत्यस्य द्वितीयवाक्य-
गतत्वेनैवोपपत्तेः । यथा वा—

एषोऽहमद्रितनयामुपपन्नजन्मा प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्ती ।

सन्नेऽनिरुद्धघटनाधिगताभिरूप्य^{४५} लक्ष्मीफलामसुरराजसुतां

विधाय ॥२३५॥ (ऊ ६०)

अत्र मनोरथानामपि दूरवर्तीत्यपरार्थो वाच्यः ।

यथा च—

त्वयि निवद्धस्तेः प्रियवादिन प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

कमपराधत्वं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि ! दासजनं यतः ॥२३६॥

(वि उ. ४।१५)

अत्र अपराधस्य लवमपीति वाच्यम् ।

अस्थानस्यपदं यथा—

प्रियेण सग्रथ्य विपक्षसन्निधौ निवेशितां यक्षसि पीवरस्तने ।

स्वर्जनं काचिद् विजहौ जलाविनां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न

वस्तुनि ॥२३७॥ (कि अ ८।३७)

अत्र काचिन्न विजहा विति वाच्यम् । यथा वा—

लग्नः केलिकचग्रहस्थजटाऽऽलम्बेन निद्राऽन्तरे

मुद्राऽङ्कः शितिकन्दरेन्दुशकलेनान्त कपोलस्यलम् ।

पापैत्या नपलक्ष्मशङ्कितसप्तीनर्मसितप्रीडया

मोन्मृष्ट करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविं पातु वः ॥२३८॥

अतापहरणस्य विधेयत्वमवश्यवक्तव्यम् । 'तत्तद्देतु'—तथापीत्यस्येत्यादि । एषोऽहमि-
त्यादि—इयं हि अपाहरणे स्वप्रदशनामेवं कारितविप्रलम्भणस्य हरदृष्टिदाहानन्तरं पापैतो
वदन्तम्बुद्धप्रमादसमासादितवपुषोऽनन्तस्योक्तिः । अनिरुद्धः प्रयुक्तमुत । अमुर-
राजस्य बाणस्य सुतोषाः । नृभा हि पूर्वपदेनोत्तरपदेन वा सम्बन्धः । प्रकृते
तु नयोऽवस्थानेऽवस्थानस्थपदता वाच्यम् । लग्न इत्यादि—शितिकन्दरेन्दुशकलस्य
मुद्राऽङ्क इति बोद्धव्यम् । अतः कपोलस्यलं लग्नमिति सम्बन्धनीयम् । आच्छुरितार्थं
चन्द्रकादयो रूपतो नलविलेखनप्रकारा अष्टौ । (वात्स्या काः सू साम्प्र ४।४) अप्राम्यता
शिष्टजनवर्जनरूपा । परिहासो नर्मः । (125b) तत्र शुद्धहास्येन शृङ्गारहास्येन

अत्र 'नखलक्ष्मे'त्यतः पूर्वे 'कुटिलाताम्रे'ति वाच्यम् ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविपमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थानुं वाच्छति मान पप धिगिति^{४६} क्रोधादिबालोहितः ।
प्रोद्यद्दुर्तरप्रसारितकरं कर्णस्यौ तत्क्षणम्
कुल्लत्कैरवकोपनिःस्तरदलिध्रेणीकृपाणं शशी ॥२३५॥

(वसुवल्परस्य; स. क. आ.)

अत्र कुल्लत्कोकौ समासौ न कृतः, कवेरुक्तौ तु कृतः ।

सद्दीर्घं यत्त वाक्यान्तरपदानि वाक्यान्तरेऽनुभवतिशन्ति । यथा—

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम् ।

ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥२३६॥ (इ. का. अ. ६।४२)

अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि । इमं कण्ठे गृहाण ।

मनसस्तमोरूप कोपं मुञ्च । एकवाच्यतायां तु द्विष्टमिति मेदः ।

मयहास्येन वा रचितं त्रिविधं, गृह्यारवदपि स्वातुरागनिवेदनसम्भोगेच्छाप्रकाशनसापराध-
प्रियप्रतिमेदनैस्त्रिविधमेव । सगयनमीपि शुद्धरसान्तराङ्गमाधादिविधम् । एव पद-
विधस्यास्य प्रत्येकं वाग्वेशचेष्टाव्यतिकरेणाष्टादशविधत्वं मुनिना सप्रपञ्चमुक्तम्^{४७} । इदं तु
ग्रन्थविस्तरभयाशोकमिति तत् एवावगन्तव्यम् । ग्रीङ्या लज्जयेति । अद्यापीत्यादि
कुल्लत्कोकौ समासप्रायमोजो, युक्तम्, कवेस्त्वसमासा नैदर्शो । किमित्यादि—निवृत्त
विरुत्तमेव । प्रायुक्तक्रियदोषाद्वेदं दर्शयति एकवाच्यतायामित्यति । अत्र च लोपि
वाच्यमादि । पूर्वं वाक्यान्तरपदानामर्थप्रवेशो निरूपितम् । गमितन्तु स्वतन्त्रवाक्यानु-

४६ क्वगितीति प्रायशो दृश्यते पाठः ।

४७ नमैस्मितप्रोदयेति श्रीधरपरिहृतः पाठः । नमैस्मितप्रोदयेति पाठान्तरम् ।
टीकाकृतप्रदर्शितं नमैस्मितस्याष्टादशविधप्रकरणं नाव्यक्त्यसौ कोपस्तभ्यते ।
पद्याभ्याये हास्यरसालोचने स्मितादिषड्विधप्रकारस्यैव विवरणं दत्तम् । यदि
साधुत्वं भरतसम्प्रदायमतस्यैवासं समुत्तरासदाऽऽदिभरतादिविस्तारकृतां ग्रन्था-
मतस्यैवविषयं समर्थनाः स्मुरिति सम्भाव्यते । वस्तुतस्तु दशरूपक एवेत्यर्थं
(२।४८-४९) प्रपञ्चितमुपलभ्यते ।

गर्मितं यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति । यथा—

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

यदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥२४१॥

अत्र दृतीयापादो वाक्यान्तरमध्येऽनुप्रविष्टः । यथा वा—

रत्नं रागाद्वृत्ताङ्गया सुबद्धमिदं ययैवास्ति यच्छाऽस्मिन्ने

मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्यो च दृष्टा पतन्ती ।

तत्सक्तोऽयं न किञ्चित् गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्ति दत्ता

भूतैर्यैः श्रीनियोगात् गदितुमिति गतेत्यभ्युधि यस्य कीर्तिः ॥२४२॥

अत्र विदितं तेऽस्तिवत्येतत् कृतं प्रत्युत लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्ध-
मतिरतत् ।

मञ्जीरादिषु रणितमायं पक्षिषु च कृजितप्रभृति ।

स्तानितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥

(व. का. भा. १३२२)

इति प्रसिद्धिमतिक्रान्तं यथा—

महाप्रलयमास्तद्धुमितं पुष्करावर्तकम् ।

प्रचण्डधनगर्जितमतिप्लुतानुकारी मुहुः ।

पक्षे । इतएव गुणोत्तीयानुप्रवेशाद् गमितोक्तिः । परापकारिति—तृतीयापादो 'यदामि, भवतस्तत्त्वं' मिति । 'लक्ष्मी' इत्यादि—रागाः यस्य सोऽहितमनितं लोहितमनुरागम् । अतिदृष्ट्येति रूपं किन्नाम् । मातङ्गाः करिषुधादशास्तथ । परः शत्रुरप्ययम् । किञ्च वर्णनोपलक्षणमिदं प्रयुक्तं निन्द्याशं पर्यवस्यति । तथाह्यभ्युधेः क्वचित् कश्चित्, प्रदितेति इत्यपराधनिवेऽभि-वक्तुं पुनर्न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तिवति निधयार्थमुपल-
भेन (१२६३) धार्मिको दुष्परितः सर्वेषां गोप्यमप्यनया साक्षोस्वरूपद्वारा प्रकाशपदवीं
नोत्तमिस्वयं वर्णनीयो राजा सर्वेषां स्वायम् इति पुनःपुनःपुनः निराशानामाज्ञानमात्रं
मयं महोदयं साध्यं न पुनरधिकं शक्यमिति किञ्चिदिति । श्रीस्ततोऽपसरतीति प्रतीयते ।
एतच्चाव्येदधि पुनरुदाहरित्येते । [महाप्रलयेत्यादि] सुभटानां रणे शब्दिते निन्दनाद् इति
प्रसिद्धम् । 'मतिप्लुतानुकारी' इति दुष्टम्, इत्यस्य परिभाषातिषक्त्वात् ।

रवः श्रवणमैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः

कुतोऽयं समरोदधेरयमभूतपूर्वोदयः^{४८} ॥२४३॥ (वे. सं. ३।४)

अत्र हि रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धः, न तूक्तविशेषणे सिंहनादे ।

भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्न । यथा—

नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्त्वं गते इष्टं निशाऽपि याता ।

कुलारूपाणां हि दशाऽमुंरूपं नातः परं भद्रतरं स्वमस्ति ॥२४४॥

अत्र 'गते'ति प्रकान्ते 'याते'ति प्रकृतेः । 'गता निशाऽपी'ति युक्तम् । ननु 'नैकं पदं हि' प्रयोज्यं प्रायेण (का.श्र.सू. ३. ५।१।१) इत्यन्यत्र, कथितपदं दुष्टमिति हेव चोक्तः कथमेकस्य पदस्य द्विः प्रयोगः । उच्यते । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो

अथ भग्नप्रक्रमं कथयति । तथा चोक्तम्—“प्रक्रमस्याङ्गधात्वेन प्रतीती प्रस्तलद्रुती । ह्यादः स्फुरन्ननास्तादाद्यत्तं स्तानत्यमरगुते । दोषः प्रक्रमभेदात्तः शब्दानोचित्यभूय सः ॥ इति । अयं प्रकृत्यादीनामभिमतानामागत्यादनन्तप्रकारः सम्भवति । तत्त दिङ्मात्र-सुदाहरति नाथ इत्यादि । स्वमस्ति सम्भवति । 'गता निशाऽपी'ति तु 'पाठे सति नास्त्वयं दोष इति । [द्विः प्रयोग इति] एवम कथितपदनिवृत्त्यर्थं दुष्टत्वमायातम् ।

48 'पूर्वः पुरः' इति पाठान्तरम् ।

49 लीकृतामशेतरेषां च 'तथा चोक्तं'मिति गदास्त्वृणनेनारेरमइण, ना तनैतदीय-मवोद्धासादिह कथितं सम्मान्यते प्रक्रमम् । प्रक्रमभेदविपर्ययसत्तयं शब्दतो-ऽर्थतथापि व्यक्तिविशेषप्रमथमनुवदति । व्यक्तिविशेषे निर्णयप्रसङ्गे एवं पठ्यते 'प्रक्रमभेदोऽपि शब्दानोचित्यमेव ।' 'न च यथाप्रक्रमोद्धरणप्रस्तावाः प्रतिपत्ति-प्रतीतेस्तथात इव परिस्थितनयेददीयो रसमज्ञाय पर्यवस्यतीति । किय मयैव शब्दार्थव्यवहारे लौकिककमोऽनुसर्तव्यः । लोकावस्था भूतसाक्षादप्रतीतेः परिस्थितानेति यथाप्रक्रममेवेनगाद्विशेषे नाम्नयेति प्रतिपत्तिप्रतीतिस्तु रसाधितेति । लक्षणात् । एतच्च कृतस्याह्वानादपि ज्ञायते । अयं प्रकृत्या-दीनामभिमतानामित्यादिः श्रीधरमन्य, एतेदनन्तरीयव्यक्तिविशेषप्रमथस्यानुवादी । व्यक्तिविशेषप्रमथे प्रकृत्यालोचनानित्यरसमाहृता भद्राहोक्तः प्रायशः सर्ववैयोप-लभ्यन्ते । परन्तु प्रक्रमभेदप्रकरणे ते मुदितपुनः के न दृश्यन्ते । भिन्नाह्वाना

अत्र यच्चनस्य । 'काश्चित् कीर्णा रजोभिर्दिग्मनुविद्धुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा
निःश्रीका' इति 'कम्पमाना' इत्यत्र 'कम्पमापु'रिति च पठनीयम् ।

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं

छायावद्वक्त्रम्वक्त्रं मृगकुलं रोमन्धमभ्यस्यतु ।

विस्त्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षरिः पत्न्यले

विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलन्यायन्धमसदनुः ॥२५१॥

(अभि श. २१६)

अत्र कारकस्य । 'विस्त्रब्धा रचयन्तु सूकरवरा' इत्यदुष्टम् ।

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रधिक्षि यशोनिषा-

वचितयमदाध्माते रोपान्मुनावभिधावति ।

अभिनवघनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे

स्फुरति रभसात् पाणिः पादोपसङ्ग्रहणाय च ॥२५२॥

(म. वी. च २१३०)

अत्र कमस्य । 'पादोपसङ्ग्रहणायैति पूर्वं' याच्यम् । एवमन्यत्राप्यनु
सर्तव्यम् ।

अविद्यमान 'कमो यत् । यथा—द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयताम्' इत्यादौ
(१३४ श्लोः) । तत्र 'त्वं' शब्दानन्तरं चकारो युक्तः । यथा वा—

कम्पमाना इति तिङन्तस्य । गाहन्तामित्यादि—कारकस्येति अभिहितम् (१२७३)
नभिहितत्वेन विभक्तिभेदाद् । एवं कर्मणोऽपि । अकलितैत्यादि—पादोपसङ्ग्रहणं
नमस्काराय पादस्पर्शः । अत्र प्रथमं मुनेस्त्वपिनिधितोपवर्णिता पद्यात् रोपानुतेति^{१३},
तदनुसारेण कर्तव्यता मोक्ष । एवमिति—कृतवानिति विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते
मया कृतम् । किमकारणमेव दर्शनं विलपन्यै रतये न दीयते ॥ (कु. स. ४१७) इत्यादौ ।

एवं भग्नक्रममुदाहृत्यापकममाह—अविद्यमान इति । द्वयमिति—पुरैक एपातीच्छोच्यः ।

शक्तिर्निस्त्रिशजेयं तव भुजयुगले नाथ ! दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे पादयं तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टिनी खड्गयष्टिः ।
आद्येयं सर्वेणा ते विलसति च पुरः किं मया वृद्ध्या ते
प्रोच्येवेत्थं प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् ॥२५३॥

अत्र 'इत्थं' प्रोच्येवे'ति न्याय्यम् । तथा 'लज्ज' रागावृताङ्गे'त्यादी
(२४२ श्लोः) 'इति श्रीनियोगा'दिति बाध्यम् ।

अमृतः प्रकृतिविरुद्धः परोऽर्थो यत्र । यथा—

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहैन हृदये निशाचरो ।

गन्धर्वदुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥२५४॥

(र. व. ११।२.०)

इति । अत्र प्रकृते रसे विरुद्धस्य शङ्कारस्य व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ।

अर्थदोषानाह—

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्कमप्राप्त्याः ॥५५॥

सन्दिग्धो निर्हतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।

अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥५६॥

साकारुक्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विध्वनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽन्धीलः ॥५७॥

अधुना तु द्वयम् । यथा वेति । शक्तिरित्यादि—निस्त्रिशः खड्गो निष्कपथ ।
दोषाकरश्चन्द्रो दोषाणामाकरश्च । महाकुट्टिनी^{५५} मितान्तमर्दनी रामली च । सर्वेणा
क्षयती च । वृद्धा जरती च । [अमृत इति]—अमृतं प्रस्तुतपरिप्रेक्षितो रसस्य व्यञ्जको-
ऽन्योऽर्थः स्यात्तदनिष्पन्नार्थं वाक्यं यथा रामेति । राममन्मथशरेण ताडिता राज्ञसी
सुगन्धर्वदुधिरचन्दनोक्षिता यमालयं जगामेति शीघ्रद्वारसः प्रकृतः । तद्विरुद्धस्तु रमयतीति
रामो यः कामशरस्तैर्न हृदि ताडिताऽभिसारिका सुगन्धर्वसुगन्धर्वनोक्षिता शक्तिशरगणरीला
याणेश्वरस्य दमितस्य गृहं जगामेति शृङ्गारम्यञ्जकोऽर्थः । ताडकापणे रुधिरचन्दनेति

दुष्ट इति सम्यध्यते । क्रमेणोदाहरणम्—

अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविधमानन्दः ।

मरुदुह्वासितसौरभकमलाकरदासरुद्रविर्जयति ॥२५५॥

असातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं न याचन्त इत्युपस्थाः,
न त्यक्तज्ञताः पुनश्च तां वा ।

सदा मध्ये यासाम्रियममृतनिःस्यन्दसरसं,

सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।

प्रसादं ता एता घनपरिचयाः केन महतां

महाकाव्यव्योक्ति स्फुरितमधुरा यान्तु ह्रस्वयः ॥२५६॥

अत्र यासां कविस्वीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकनिर्माणं
भारती^{५५} चमत्कारं वहति ता गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत्
प्रसन्ना भवन्तु यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति ता मेघ-
परिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति संक्षेपार्थः ।

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलाऽऽदयः

प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।

मम तु यदियं याता लोके विलोकनचन्द्रिका

नयनविषयं जन्मयेकः स एव महोत्सवः ॥२५७॥ (मा. मा. १।३६)

इति । अन्वेन्दुकलाऽऽदयो यं प्रति पस्पशभाषाः स एव चन्द्रिकात्यमुत्कर्षार्थं-
मारोपयतीति व्याहृतत्वम् ।

स्वयं विग्लाम् । दुष्ट इति—दुष्टमिति पूर्वोक्तलिङ्गविपर्ययात् । सम्बन्धमर्हं यदनु-
पादानात् प्रकृते (१२७६) काऽपि न हानिरुपुष्टौ यथा अतीत्यादि 'अतिवितत-
गगनसरणि'—'मरुदुह्वासितसौरभ'पदोपस्था अर्थवशा नान्वितविरोधिनः, न काऽविना-
भावादिक विभिदतत्प्रतीतिनिमित्तमस्ति—तस्मात् पृथग्भूत एवायं^{५६} दोष इति । कथं

५५ एतद्विरोधणविशिष्टाया रचनाया यथोक्तिगोविन्दप्रग्ये लक्षणादि (इद्वत्सङ्केतकृत
सोमेदवरोऽत तथैव निर्दिशति) । उदाहरणमेतत्तत्राप्युक्ताऽऽष्टमपि तन्मू-
लकमेव स्यात् ।

५६ प्रकृत एवायमिति 'क' पुस्तके पाठः ।

‘कृतमनुमत’मित्यादि (३६ श्लोः) । अत्र ‘अर्जुनार्जुने’ति ‘भवद्भि’रिति चोक्ते
‘समीमकिरीटिना’मिति किरीटिपदार्थः पुनस्तुक्तः । यथा वा—

अखज्वालाऽवलीढप्रतियलजलधेरन्तरौर्वायमाने
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीभ्वराणाम् ।
कर्णालं सम्भ्रमेण प्रजं हृष्य समरं मुञ्च हार्दिष्य शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥२५८॥

(वे. सं. ३।७)

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः ।

भूपालरत्न ! निर्दै^१न्यमदानप्रथितोत्सव ! ।

विध्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥२५९॥

अत्र मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो न्याय्यः ।

स्वपिति पावदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदयं किमपैति ते ।

तदयि साम्प्रतमाहर कूर्परं त्वरितमूलमुदञ्चय कुञ्चितम् ॥२६०॥

एषोऽविदग्धः ।

कथमपि वलेशतो यत्न प्रतीतिरुपजायते स कष्टोऽर्थो यथा सदेत्यादि । संशेषार्थं कथयता
प्रग्नकृतेव कष्टता व्याख्याता । उत्कर्षो वाऽपकर्षो वा प्राग् गत्यैव निगद्यते । तस्यैवाम्य-
स्तदर्थेद्वेदपाहतोऽर्थस्तदा भवेत् ॥ यथा जगतीत्यादि—समस्त एकः स एवेति सम्बन्धः ।
तेन मम न तथा मनो मदयन्ति स्म यथा नवेन्दुकलाऽऽदीना खनानमपराणां सद्भावेऽपि
समस्तर्थात्तरयैव कोऽपि मालतीलक्षणात्मनविमानस्योत्कर्षो विवक्षितस्तत्र मालतां
वन्दितास्तत्रादि-प्रमाणं पूर्णं किं च्याहन्तीति - च्याहस्तत्पम् । पश्यन्नाप्राप्याः प्रलक्ष्मीं भूला-
स्वरोद्भूताः (१) । कृतमित्यादि ‘धरे रे अर्जुन अर्जुन सालकेन युक्तमीदृशो मत्तातस्य सुतस्योक्त-
प्राप्त्या म्यहाशङ्कस्य दिवमुपगच्छतः केशाकर्षणरूपः परिभयो भवद्भिरीक्षितु’-(वे. सं. २)मिस्तु-
रोत्तमोपलात् ‘किरीटि’पदार्थस्य धौवस्तत्पम् समाधीयैतेति मत्तोदाहरणान्तरमाह यथा
वेति । प्राग्नाम्य उच्यते यथात् पश्चाद्वाप्यौ-(१२४२)ऽथवाऽप्रतः । कविना शक्तिवैकल्या-
वोऽर्थस्य दुष्कर्मं विदुः ॥ यथा भूपालरत्नेत्यादि—निर्दै^१न्यः कार्यण्यशून्यः । मातङ्गं
मे विध्राणय प्रयच्छ । अथ तत्र किञ्चिद्भेदमुक्त्यमस्ति चेत्तदा तुरङ्गमिति वक्तुं युक्तम् ।

स प्राम्यस्तु रिरंसाऽऽदिः पागरेयस्य कथ्यते । वैदग्ध्यवकिमलनं हित्यैवं वनिताऽऽदिपु ॥ यथा
स्वपितीत्यादि । स्वपिमीति रिरंतीतिः । सम्प्रयोगे हि रतं रद्-शायनं मोहनमिति पर्यायाः ।

‘मात्स्यैर्मुत्सार्यै’त्यादि (१३१२लोः) । अत्र प्रकरणाद्यभावे सन्देहः ।
शान्तशृङ्गार्यन्यतराभिधाने तु निश्चयः ।

गृहीतं येनासीः परिभवभयाग्नौचित्यमपि
प्रभावाद् यस्याभूत् सलु तत्र कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकात्तु भयाद्-
विमोक्ष्ये शस्त्र ! त्वामहमपि यतः स्थास्ति भवते ॥२६१॥

(वे. सं. ३।१६)

अत्र शस्त्रमोचने हेतुर्नोपात्तः ।

इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्गवदने !
यदेतस्मिन् हेस्र कटकमिति धत्से सलु धियम् ।
इदं तद्दुःसाध्याक्रमणपरमाश्रं स्मृतिभुवा
तत्र प्रीत्या चक्रं करकमलमूले चिनिहितम् ॥२६२॥

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा वा—

उपरपरिसरं गोदायर्षाः परित्यजताध्यगाः !
सरणिमपरो मार्गस्तावद् भवद्भिरवेक्ष्यताम् ।
इह हि विहितो रक्ताशोकः कयाऽपि हताशया
चरणनलिनन्यासोदञ्जलवाङ्कुरकञ्चुकः ॥२६३॥

कूर्परमलङ्करणम् । अविदग्धो प्राभ्यः । मात्स्यैर्त्यादि—अत्र विं शान्तो वहेति
शङ्कारोति [वा] साधकवाच्यप्रमाणाभावात् सन्दिग्धत्वम् । निहेतुर्यथा गृहीत-
मित्यादि—अश्वत्थामवाचयनिवम् । यतः स्थास्ति भवत इत्यत यत इति तत इत्यर्थः ।^{११}
प्रतिद्विविधो यथा इदं त इत्यादि । कामस्य कुसुमशरत्नादिकं प्रसिद्धं न तु अक्षररत्नम् ।
कविसम्प्रदायविश्वो यथा उपेक्षादि । उदञ्जलवाङ्कुरकञ्चुकेन सर्वाङ्गव्यापिता
बोधयति । इयं ह्यशोकनिकाशदर्शनादाहितमूर्ध्वेन गृहमागच्छता गान्धेन कथं वधमपि
जीवितं सन्धमिति दृष्टि(दृष्ट)व्यतिवृत्त्य कस्यचित् पान्थस्येतरपथिकनिवारणायोक्तिः ।
अतः चरणनलिनैति रूपके नलिनरूपावस्थोदितशरणीऽप्रधानोभूतः प्रतीयत इति समय-

अथ पादाघातेनाशोकस्य पुण्योद्गमः कविषु प्रसिद्धः ।

सुसितवसनालङ्कारार्या कदाचन कौमुदी-

महासि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।

तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगोचत येन सा

प्रियशृङ्गमाभ्युक्ताशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥२६४॥

अधामूर्ताऽपि कीर्तिर्ज्योत्स्नावत् प्रकाशरूपा कथितेति लोकविश्वमपि
कविप्रसिद्धेन दुष्टम् ।

सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।

नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च ॥२६५॥

प्रदोपरागं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण विश्वम् ।

अन्यसदृशं यस्य चलं बाह्योः समीक्षते ।

पाङ्गुण्यानुसृतिस्तस्य सत्यं सा निष्प्रयोजना ॥२६६॥

एतदर्थशास्त्रेण ।

विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गनमङ्गना ।

यभार कान्तेन कृतां करजोक्लेषमालिकाम् ॥२६७॥

अत्र केयूरपदे नराक्षतं न विहितम् । एतत् कामशास्त्रेण ।

विश्वः, लोकप्रसिद्धे-(128b)स्तु कविप्रसिद्धिर्गरीयसीति । सुसितेति—पद्मेदादभि-
गारिका द्विधा शुक्लाभिसारिका कृष्णाभिसारिका च । तत्र 'वेलासदृशवेशा चे'ति
(६. का. अ. १२।४३ इः) वचनाज्योत्स्नाऽभिसारिका शुक्लवस्त्राभरणा प्रकीर्त-
न्येत्याहुः । अमूर्त्याः कीर्तिः शुभ्रत्वं, तदपि च पश्चिकावत् प्रकाशकमिति ।
सदेत्यादि—प्रदोपरागे महर्षं रात्रिस्नाननिमित्तोपलक्षणम् । धर्मशास्त्रेणेति^{५४} महा-
वृत्तीया । अनन्येति—सन्धिभिर्महयानासतद्वैपाथ्याः पद्गुणास्तेषां भावः पाङ्गुण्यम् ।
एतदनुसरण्य कामन्दकाधर्मशास्त्रे महाफलस्यैव रात्रिः प्रतिपादितमिति बाहुबलमात्मानु-
सरणं गृह्णितम् । विधायेत्यादि—केयूरपदं केयूरपथानं कथेति । तत्र
नराक्षतमाला कामशास्त्रविश्वदा । कथे वक्षः स्तनौ गतः पुष्टं जपनमूरु चेति (का. सू. ४।४)

58 रात्रिस्नाननिषेधकेषु वचनेषु रात्रिशब्दो मध्ययामद्वयपर इति सम्प्रदायविदः ।

अतएवोदाहृतपर्यं धर्मशास्त्रविरोधः ।

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन दुःसाधसिद्धिसिद्धिं विदधद्विदूरे ।

आसाद्ययन्नभिमतमधुना विवेकख्यातिं समाधिघनमौलिमणिर्विमुक्तः ॥२६॥

अत्र विवेकख्यातिः सम्प्रज्ञाते । पश्चादसम्प्रज्ञातः । ततो मुक्तिः । न तु विवेकस्याती । एतद्योगशान्त्रेण । एवं विद्याऽन्तरविकल्पादुदाहार्यम् ।

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्टास्ततः किं दत्तं पदं शिरसि

५.

विद्विषतां ततः किम् ।

सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं कल्प स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः

किम् ॥२६९॥

अत्र 'ततः किं मिति न नवीकृतम् । तत्तु यथा—

यदि दहत्यनलोऽत्र किमदभुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।

लक्षणमभ्यु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सनामविपादिता ॥ ७०॥

नखचतस्थानानोति वात्स्यायनादी, परिगणनात् । अष्टाङ्गत्वादि यमनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौ योगाङ्गानि (यो सू १।२६) । परिशीलनं
समन्ततोऽभ्यासः । कीलनं तत्रैव स्थैर्यम् । निद्रे सविधेः निकटमणिमादिसिद्धी
(६ स पृ ४६) दूरीकर्तुम् । सत्तनुगुह्यान्मताप्रत्ययो विवेकख्यातिरिति (यो सू १।४६) ।
अभ्यासवैराग्याभ्यां वित्तवृत्तिनिरोधः (यो. सू. १।१२) । अथवा सम्प्रज्ञातो (१२७०) सम्प्र-
ज्ञातस्य । ततः वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगम्यान् सम्प्रज्ञातः (यो सू १।१७) । वितर्क-
वित्तस्यालम्बने स्थूल आभोग, सूक्ष्मो विचारः । आनन्दो ह्लादः । एकशक्तिः पुरुषः ।
दर्शनशक्तिर्बुद्धिः । अनयोरेकशरूपान्मिका सविदस्मिता । तत्ताद्यचतुष्टयातुगतः समाधि-
सवितर्कः । द्वितीयो वितर्कविकल्प सविचारः । तृतीयो विचारविकल्प आनन्दः । चतुर्थस्तु
विकारोऽस्मितामालः दृश्येते साक्षिभूतना समाधयः (ब्या भा १।४७) । विवेकख्याते
सबीजः समाधिः (यो. सू. १।४६) । न ततः विहितः सम्प्रज्ञायत इत्यसम्प्रज्ञातः । तदवस्थे
चेतसि स्वविषयमावाद्बुद्धिबोधात्मा पुरुषः स्वरूपेणावतिप्रन इति योगशास्त्रकम् (यो
सू ४।३६, ३०) । एतद्विद्वां त्विहेत्याह—नत्त्विति । नवीकृतनार्येण कवेः शक्तिभ्युत्पत्तौ
प्रतीयेते । अतस्तद्विषययो दोषो ययोदाहृते । अथ दोषदार्ढ्यार्थं नवीकृतत्वं दर्शयति तत्त्विति ।
नवीकृतं यथा यदि दहतीत्यादि—अज्ञानलादोनां दाहकरादि स्वाभाविकमिति नाना-
भक्तिभिरभिहितं नवायते, तत एवविषया भक्त्या स्वार्थस्य चमत्कारास्पदत्वादुपादेयत्वम् ।

यत्रानुलिखिताख्यमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे-
रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यकारकोटिः परा ।
याताः प्राणभृतां मनोरथगतीच्छद्म यत्सम्पद-
स्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरदमत्वमेवोचितम् ॥२७१॥

(व. जी. १।२६ ; पृ. १८)

अत 'छायामाश्रमणीकृताश्मसु मणस्तस्याश्मत्तैवोचिते'ति सनियमार्थत्वं
वाच्यम् ।

वक्त्राभोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते
वाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।
वाहिन्यः पादर्यमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्णं
खच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन् कथमघनिपते ! तेऽभ्युपानाभिलाषः ॥२७२॥

अत्र 'शोण एवे'ति नियमो न वाच्यः ।

'इषामां इषामलिमानमानयत भोः सान्द्रेर्मपीकृर्धकै-
र्मन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य हरत इवेतोत्पलानां श्रियम् ।

अथ सनियमे तद्वर्जिते वा यत्कथ्ये तद्विपर्ययेण यत्रोच्यते तौ द्वौ । तथा विशेषे वाच्ये
सागान्यमस्मिन् वाच्ये विशेष इति द्वौ । तदित्थं चत्वारोऽर्थे-(129b) दोषा यथाक्रममुदाह्रियन्ते ।
यत्रैत्यादि—अनुलिखिताख्य-^५मनभिष्यक्ताकारम् । आभासो गिष्याज्ञानम् । अदमसु
मप्य इति बोद्धव्यम् । अत सनियमार्थं पाठान्तरमाह छायामाश्रमेति—माक्षप्रहणेनो
पाप्यन्तरनिरासः । ननु सनियमे वाच्ये तथा जोकमिति वाचनावचनात् कथमस्य पृथग्भावः ?
सत्यमेतत् । यत् प्रधानभूतस्यार्थस्यानभिधानं दोषबीजं स वाच्यावचनस्य विषयः, यत् द्व
वाच्यमभिहितं सर्वश्रुतास्तु नियमादयो नाभिधीयन्ते सोऽस्य विषयः । अन्यथा हि
वाच्यावचनवाच्यवचनाभ्यामाप्राप्तत्वादन्वेषामपि दोषाणां पृथग्भावाद्दुरुपपादः स्यादिति
भावः । वक्त्राभोजमित्यादि—'सरस्वती नदीविशेषः । शोणो नदविशेषः । मुद्रा
पालिका सत्सहितोऽपि समुद्रः (तत्सहितः समुद्रोऽपि) । वाहिन्यः सेकाय । मानसं
सरोविशेषोऽपि' (व. सं. पृ. ४६) । सदैव शोण इति योजनयामस्मानस्यपदत्वं द्रष्टव्यम् ।
इषामामित्यादि—तन्त्रमोषपादिकम् (...मोषापादिकम्) । हरत स्फोटयत, इवेतोत्पलानां

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्या शिलापट्टके

येन द्रष्टुमह क्षमे दशदिशस्तद्वक्त्रमुद्राऽङ्गिता ॥२७३॥

(वि. शा. भ. ३१)

अत्र ज्योत्स्नीमिति श्यामाविशेषो वाच्यः ।

कह्लोलधैल्लितद्वपत्पक्ष्यप्रहारै रक्षान्धमूनि मकरालय ! माऽवमस्याः ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम याच्ञाप्रसारितकरः

पुरुषोत्तमोऽपि ॥२७४॥ (भ. श. ६२ ; व. जी. १६ पृ.)

अत्र एकेन किं न विहितो भवता स नामेति सामान्यं वाच्यम् ।

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभो. प्रत्युत

द्रुह्यन् दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तथा कन्यया ।

उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विघ्नं सनं चात्मनः

स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्विशमुखो देव कथं मृष्यते ॥२७५॥

(म. वी. च. २१६)

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति । न हि 'परस्ये'त्यनेन सम्बन्धो योग्यः ।

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नव

भक्तिभूतपतौ पिनाकिनि पद लङ्घेति दिव्या पुरी ।

कुमुदानाम् । अत्र श्यामलिमत्प्रपण्य ज्योतिष्मत्या एन रात्रौ समुचितं ननु रात्रि
मातृस्य । श्यामापदेन ह्य सामान्येनोपात्तं प्रत्युत श्यामधर्मत्वं स्पृशति । कह्लोलिति—
धैल्लित इत्यन्तः प्रेरितः । सत्र कौस्तुभाख्यरत्नविशेषोक्तेखेनान्येषां १-(१३०३)नानामनादरो
न कर्तव्य इति मगधितं भवति । साकाङ्क्षो यथा—अर्थित्व इत्यादि—प्रत्युत विपरीतम् ।
द्रुह्यन् श्लोद कर्माणो विरुद्धचरितः परमेश्वरपुत्रभेदादिभ्यामारात् । विघ्नं सनं घ्नतः ।
अत्र स्त्रीरत्नमिति साकाङ्क्षमभिधानापर्यवसानात् । 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यमा'-
मित्यत्र सम्बन्धनिराकाङ्क्षेण राज्ञा यथा पुरुषो नाम्नीयते यथा च 'गिरिर्देवदत्तो भुक्तः
महिमा'नित्यादौ विजातीयव्यवधानादनन्वयत्वपाऽन्ताकाङ्क्षायाः सन्निधेयभावादान्वयो न युज्यत
इत्यादौ न हीति । अपरदुक्तो यथा आश्लेषादि—सर्गाप्येव शास्त्राणि ननु चक्षुर्वन्त्य,
नहि जगन्नाथमङ्गेरसाध्यं नाम किंचिदिति । पदं स्थानम् । लङ्घेति श्यामा राजधानी ।

उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेहग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेय न रावणः क नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥२७६॥

(वा. रा. १।३६)

अत्र 'स्याच्चेदेय न रावण' इत्येताद्यत्येव समाप्यम् ।

श्रुतेनं द्रुहिर्ष्यसनेन मूर्खता मदेन नारी खलिलेन निम्नगा ।

निशा शशाङ्गेन धृतिः समाधिना नयेन चालङ्घ्यते नरेन्द्रता ॥२७७॥

अत्र श्रुतिबुद्ध्यादिभिर्वत्कृष्टैः सहचरैर्व्यसनमूर्खतयोर्निरूप्योर्भिन्नत्वम् ।
'लम्ब' रागावृत्ताङ्गैरत्यत्र (२४२ श्लोः) 'विदितं तेऽस्त्वित्यनेन श्रीस्तस्माद-
पसरतीति विह्वलं प्रकाशयते ।

प्रयत्नपरिपोधितः स्तुतिमिरद्य शेषे निशा-

मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।

द्रुहिणो ब्रह्मा । चरोऽस्त जामाता । 'स्याच्चेदेय न रावण' इत्यत्र लोभोत्तरसाहसैक-
रसिकत्वाद्यर्थान्तरसंकमितवाच्यं रावणपदम् । तथाऽज्ञापि जगदाकन्दकारित्वाद्यर्थान्तर-
संकमितवाच्यमित्येतान्तरेण समाप्य यत् क नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणा
इत्यधिकं कृतं तेनानवर्थः स्थाने न त्यक्त इत्यपदयुक्तः^{६०} । तथाचोक्तम्—युक्ताधिक्ये विसर्गः
स्यादाधिक्यार्थो न भासते । अर्थः प्रकल्प्यते यत्र सोऽस्त्यानपद उज्जितः ॥ इति ।
सहचरमित्रो यथा श्रुतेनेत्यादि—अत्र (१३०६) श्रुतादिभिर्यथाकर्म बुद्ध्यादयोऽर्लक्ष्यन्त
इति श्रुतिबुद्ध्यादयः कर्तृकर्मभावेन ये निबद्धास्ते सह चरन्तीति सहचरास्तेभ्यश्च
व्यसनेन मूर्खतेति यदुपनिबद्धं शब्दपङ्क्त्याद्विभक्तिमिति प्रस्तुतेतरस्थ शेषे सहचरमित्रो
नामार्थदोषः । कश्चिदर्थः प्रकाशितः सन् विह्वलं धिर्यं जनयतीति प्रकाशितविह्वले यथा
लज्जमित्यादि । तत्र प्रामेय व्याख्यातम् ।

विष्यन्नुपादभागाभाजिभ्यां^{६१} कश्चिद्व्योविंपर्ययः, कश्चिद्विशेषः, कश्चिदनुपादत्तेति ।
मयत्नेत्यादि—शेषे खपिपि । निशामिह्यत्यन्तर्धनो द्वितीया । सोमकाः पाण्डवपुत्र-

६० अत्र 'अहह व्याधयमेवोऽपि गरीयान् दोष' इत्यादि पूर्णकमयकृतयाऽवरतरशिक-
येव रावणोपेक्षा सूचिता । तस्याथ 'स्याच्चेदेय न रावण' इत्यनेन पिष्टपेयता-
मित्यपि केषांमिमो दूरकताबीजम् । क नु पुनः...सर्वेतेति पौनहक्यमप्यवयम् ।

६१ अथ गोमार्तकनयगम्मतो दोषविवेको मूलकृतो भीमांशामर्तं प्रत्यादरातिशयं
सूचयति । यथा धर्मशास्त्रादिनिषारे तथा काव्यविचारैऽप्यस्य प्रभुत्वमभ्याहृत-

७ ! - इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्य दोःशालिना-
मपैतु नृपकाननातिगुह्यस्य भारो भुवः ॥२७८॥ (वि. सं. १।३४)

अत्र 'शायितः प्रयत्नेन योष्यसे' इति विधेयम् । यथा धा—

धातादास्तया जगद्विपधरैरास्याद्य निःशेषितं

ते प्रज्ञाः पुनस्तथोयकणिकातीव्रवर्तैर्बहिर्भिः ।

तेऽपि क्रूरचमूखचर्मवसनैर्नीताः क्षयं ह्युन्मूलै-

र्दम्भस्य स्फुरितं विदधपि जनो जालो गुणानीदृते ॥२७९॥

(भ. श. ८१)

अत्र धाताहारादित्रयं व्युत्क्रमेण वाच्यम् ।

पातिनः चत्रियाः । अत्र पूर्वदिनपर्यन्तं विन्तावशादलम्बनिद्रस्तु स्वयमेव जागरितोऽति,
अथ तु मया त्वदीयसकलरिपुबलक्षये कृते सुखसुप्तः स्तुतिपरम्पराभिः प्रयत्नेन प्रतिबोध्यो-
ऽसीति शयनस्यानूद्यत्वे प्रतिकोषनस्य च विधेयत्वे विवक्षिते बह्विपर्ययेण निर्देशस्तेन
विपरीतोऽर्थः प्रतीयत इति तद्विपर्ययात्मा दोषः । धाताहारैत्यादि—जालो मूलः ।
शाठ्येन धर्माचरणं दम्भलस्य स्फुरितं चेष्टितं व्रतग्रहणम् । तस्य मृगचर्मवसनत्वं, ततोऽपि
मेषतोयकणिकामाक्षाहारत्वं, ततो वायुभक्षणमिति यथाक्रमं मतानां तीव्रतरत्वम् । एतच्च
व्युत्क्रमेणोक्तमिति वाच्यस्य विधेयस्य व्युत्क्रमोद्दिष्टव्युक्तता ।

मिति 'काव्यहसिचय्याऽभ्यास' इति तृतीयकारिकाया दृत्तो 'काव्यं वस्तु' विचारयितुं
ये जानन्तीत्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् । अस्युक्तस्य विधित्वमनुवादस्यास्युक्तत्वं
कपिदेतदुभयसंस्पर्श इति शिष्या भेदव्यवस्था । श्रीचित्रभक्तविचारे तु
'प्रयत्ने'त्यादौ शाब्दमनौचित्यम्, 'धाताहारतमे'त्यादावार्थम्, 'श्वरे रामे'त्यादा-
वेतदुभयाधीनमिति केऽपि निर्दर्शनदर्शनमार्गेण विभागसमर्थनं कुर्वन्ति । परं
परिश्रुतिपदवाच्यत्वं तद्व्यवस्थेयं सर्वत्रैवास्तीत्यर्थं दोष इति ग्रन्थहतां तमेव परि-
गणना । अविच्छेदविधेयं शाब्दनिर्देशस्यैव दोषशून्यतेति ततोऽर्थं निप्त
एव । ग्रन्थे वाच्यता काव्यस्यापौरुषमहत्वं यथा रसादिष्वनिभत्ता तन्मतेऽस्यापि
नित्यदोषता स्वीकार्या । प्राचीनानां वाचनहट्टादीनां ग्रन्थेष्वस्य दोषस्यानुपलम्भो
नवीनानां व्यक्तिविवेककृतामेतदसंस्पर्शश्च नाप्रत्याशित इति तत्तद्व्यति-
सङ्गेन प्रतिपादितमित्यलमनुत्थापितोत्थापनेन ।

अरे रामाहस्ताभरण ! भस्मलघ्रेणिशरण !
 सरकीडाघ्रीडाशमन ! विरहिप्राणदमन !
 सरोहंसोचंस ! प्रचलदलनीलोत्पलसखे !
 सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय फवेन्दुप्रदना ॥२८०॥

अत्र 'विरहिप्राणदमने'ति मानुषायम् ।

लग्नं रागावृताङ्गे'त्यादि (२४२ श्लो) । अत्र 'चिद्वितं तेऽस्त्वि'त्युप-
 सहृतोऽपि 'तेनै'त्यादिना पुनरुपात्तः ।

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैपिणः ।

यथाऽऽशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥२८१॥

(भा. का. अ. १।५१)

अत्र पुंव्यञ्जनस्यापि प्रतीतिः ।

यत्रैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराप्यपि सन्ति । तथाऽपि तेषां
 तत्राप्रकृतत्वात् प्रकाशनं न कृतम् ।

(१३१०) अरे रामेति—भस्मला भ्रमरा । रामाहस्ताभरणेत्यादिकमामन्तर्णं
 प्रार्थनीयवाङ्कारायानुबदितुमर्हत्येव । विरहिप्राणदमनेति तद्विशेषणमनूयगर्णं विपरीत
 फलकमिष्टानुवादानौचित्यम् । श्लोकेऽपि लङ्ग पुनः स्त्रीकृतो महित एवेति । हन्तुमिति—
 अर्थात् परम् । स्तब्धस्य सौत्कर्षोन्निधामेन परावधारणा (धीरणा) प्रप्रणतस्य विवरैपिण
 परप्रमादान्वेषणशीलस्य यथा शीघ्र पतनं न तथा पुनरुद्गम इति विवक्षितोऽर्थः । अत्रैव
 हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्येति रतारम्भविषया, विवरं ओषरात् तदन्वेषिण इति वरात्र
 विषया, यथाऽऽशु जायते पात इति रेतोदिताविषया, न तथा पुनरुन्नति-
 रिति नष्टरागप्रवृत्तविषया प्रतीतिरश्लीला भवतीत्यश्लीलाभेदा^{६१} । यत्रैक इति—एतच्च 'लाम'
 रागावृताङ्गे'त्यादी दोषस्य प्रकाशयता मन्महत्तैव दृश्योक्तम् । अलङ्कारे दोषास्तु वे
 पृथगन्यैर्लक्षितास्तेषामेवैवान्तर्भाव इत्यमे वक्ष्यते^{६२} ।

61 एतच्च धन्यालोकतोचने श्रुतिदुष्टादय इति मूलप्रतीकोपरि 'विद्वान्मैत्री महानि'-
 त्यादिदादरणप्रदर्शनेन सूचितम् । आमहालङ्कार उत्तरार्धेस्त्विदं पश्यते 'पतनं
 जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नति'रिति ।

62 अन्यैरिति तेषां विभामहदृष्टिद्वयमानदृष्टप्रमुखे आचोने । अत्र—दशमोक्त्याम-
 स्यान्त्येऽर्थे ।

इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्य दोःशालिना

मपैतु नृपकाननातिगुरुर्य भारो भुवः ॥२७८॥ (वे सं. ३।३४)

अत्र 'शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे' इति विधेयम् । यथा वा—

वाताहारतया जगद्विपधरैरास्वाद्य निःशेषितं

ते प्रस्ताः पुनरश्वतोयकणिकातीव्रवर्तैर्दहिभिः ।

तेऽपि क्रूरचमूचमैवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-

र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीदृते ॥२७९॥

(भ श. ८)

अत्र वाताहारादिवर्त्य व्युत्क्रमेण वाच्यम् ।

पातिन क्षत्रिया । अत्र पूर्वदिनपर्यन्तं चिन्तावशादलब्धनिद्रस्तु स्वयमेव जागरितोऽनि,
अथ तु मया स्वदीयसकलरिपुबलक्षये कृते सुखसुप्त स्तुतिपरम्परामि प्रयत्नेन प्रतिबोध्यो-
ऽसीति शयनस्यानुश्रव्ये प्रतिबोधनस्य च विधेयत्वे विवक्षिते यद्विपर्ययेण निर्देशस्तेन
विपरीतोऽर्थं प्रतीयत इति तद्विपर्ययात्मा दोषः । वाताहारेत्यादि—जाल्मो मूर्खः ।
शाठ्येन धर्माचरणं दम्भस्तस्य स्फुरितं चेष्टितं मतप्रदण्डम् । तत्र मृगचमैवसनत्वं ततोऽपि
मेघतोयकणिकामालाहारत्वं, ततो वायुभक्षणमिति यथाक्रमं मतानां तीव्रतरत्वम् । एतच्च
व्युत्क्रमेणोक्तमिति वाच्यस्य विधेयस्य व्युत्क्रमाद्विषययुक्तता ।

मिति 'काव्यशरिण्याऽन्वाद्य' इति कृतोपकारिकाया धृती 'काव्यं कर्तुं विचारयितुं
ये जानन्ती'त्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् । अमुक्तस्य विधित्वमनुवादस्यायुक्तत्वं
कचिदेतदुभयसंस्पर्श इति सिद्धा भेदव्यवस्था । श्रीचिन्मन्त्रविचारे तु
'प्रयत्ने'त्यादौ शाब्दमनोचिन्मन्त्र, 'वाताहारतये'त्यादावार्थम्, 'क्षरे रामे'त्यादा-
वेतदुभयाधीनमिति केऽपि निर्दर्शनदर्शनमार्गेण विभागसमर्थनं कुर्वन्ति । परं
परिदृष्टिसहस्राक्षदशशताब्दे सर्वज्ञैर्वाधाऽन दोष इति ग्रन्थकृतां तथैव परि-
गणना । अविमृष्टविधेयोऽशब्दे शाब्दविमर्शस्यैव दोषबोजतेति ततोऽयं निम्न
एव । यन्मते वाक्यता काव्यस्यागोणमत्र यथा रसाद्विषयनिम्नता सन्मतेऽस्यापि
निरयदोषता स्वीकार्या । प्राचीनानां वामनहृदयादीनां ग्रन्थेष्वस्य दोषस्यानुपलम्भो
नवीनानां व्यक्तिविवेककृतामेतदमस्पर्शोप नाप्रत्याशित इति तत्तद्वृत्ति-
मन्त्रैषव प्रतिपादितमित्यलमनुत्थापितोत्थापनेन ।

अरे रामादस्ताभरण ! भसलध्रेणिशरण !
सखतीडामीडाशमन ! धिरहिप्राणदमन !
सरोहंसोत्तंस ! मचलवलनीलोत्पलसखे !
सखेदोऽहं मोहं श्रुचय कथय क्वेन्दुचदना ॥२८०॥

अत्र 'धिरहिप्राणदमने'ति नाजुपाद्यम् ।

'लभं' रागावृताङ्गे'त्यादि (१५१ श्लोः) । अत्र 'विदितं तेऽस्त्वि'त्युप-
सङ्गतोऽपि 'तेने'त्यादिना पुनरुपात्तः ।

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैपिणः ।

यथाऽऽशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥२८१॥

(गा. का. य. १।५.१)

अत्र पुण्यजनस्यापि प्रतीतिः ।

यत्नैको द्रोपः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराण्यपि सन्ति । तथाऽपि तेषां
नवाप्रकृतत्वात् प्रकाशनं न कृतम् ।

(१३।१) अरे रामेति—भसला भ्रमरा । रामादस्ताभरणेत्यादिकमामन्त्रणं
प्रार्थनीयवाङ्मकारायानुबद्धितुमर्हत्येव । धिरहिप्राणदमनेति तद्द्रोषोपलम्बमानं विपरीत
फलकगिलाजुवादानोचितम् । लोकेऽपि अतः पुनः स्वीकृतो गदित एवेति । हन्तुमिति—
अर्थात् परम् । स्तब्धस्य स्वीकर्णमिषानेन परावधारणा (धोरणा) द्रष्टव्यतस्तत्र विवरैपिणः
परिमादान्तेषां लीलास्य यथा शीघ्रं पतनं न तथा पुनरुत्थम इति विवक्षितोऽर्थः । अत्रैव
हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्येति रतारम्भाविषया, विवरं श्रोत्रात् तदन्वेषिण इति वरात्र-
विषया, यथाऽऽशु जायते पात इति रेतोवितर्गविषया, न तथा पुनरुन्नति-
रिति नटरागप्रत्ययविषया प्रतीतिरश्लीला मवतीत्यरलीलावर्णा^{११} । यत्नैक इति—एवञ्च 'लभं'
रागावृताङ्गे'त्यादी दोषवत्यं प्रकाशयता प्रत्यङ्गत्वेव स्वकीकृतम् । अलङ्कारे दोषास्तु ये
पृथगन्यैर्लङ्कितान्तेषामेवैवान्तर्भाव इत्यमेव वदयते^{१२} ।

62 एतच्च धन्यालोकलोचने भूतिदुष्टादय इति मूलप्रतीतिरिति 'दिप्रान्वेरी मदानि'-
त्यापुद्गाद्वरणप्रदर्शनेन सूचितम् । मामहालङ्कार उत्तरार्धमिच्छत्येव पश्यते 'पतनं
जायतेऽपर्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नति'रिति ।

63 अन्वैरिति मेधागिमामहद्विज्जामनद्वदप्रसुरीः प्राचोभैः । अत्रे—दशमोऽङ्ग-
स्वान्त्येऽंशे ।

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिप्रनिर्मितिः ।

सन्निधानादिवोधार्थम्—

अवतंसादीनि कर्णाद्याभरणान्धेयोच्यन्ते । तत्र कर्णादिशब्दाः कर्णादि-
स्थितिप्रतिपत्तये । यथा—

अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् ।

तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः ध्वजकुण्डलम् ॥२८२॥

अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः ।

आयुधं हस्तमुबराः शिरःशेखरशालिनः ॥२८३॥ -

(वा. अ. सू. वृ. २।२।१४)

अत्र कर्णध्वजशिरःशब्दाः सन्निधानप्रतीत्यर्थम् ।

विदीर्णाभिमुखारातिक्राले सङ्गरान्तरे ।

धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव ॥२८४॥

(का. अ. सू. वृ. २।२।१२)

अत्र धनुःशब्द आरूढत्वाद्यगतये । अन्यत्र तु 'ज्यायन्धनिष्पन्दभुजेन यस्ये-

(र. वं. ६।४०) त्यादौ (२८५) केवलो ज्याशब्दः ।

प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविधमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्तादारेण लसता दसतीव स्तनद्वयम् ॥२८६॥

(वा. अ. सू. वृ. २।२।१५)

अत्र मुक्तानामन्यरत्नामिश्रितत्वयोधनाय मुक्ताशब्दः ।

एवं दोषाभिर्णाय तेषामेव . कुतश्चिद्विरोधादुक्तत्वं दर्शयन् पुनरुक्तस्य तावदुपपत्ति-
दर्शयति कर्णावतंसेत्यादि । अवतंसः कर्णालङ्कार एव तथापि कर्णादिभूतिमन्तरेण तत्-
सन्निहितानामवतंसादीनामशक्या प्रतिपत्तिः, अतो न पौनरुक्त्यं यथा अस्या इत्यादि ।
अतावतं (१३।६) सादयः स्वभावमात्रेण नैवंप्रभाषाः^{५४} किन्तुवैतत्कर्णसम्बद्धा एवेति
पर्यायीयप्रवर्णः प्रतीयते । एवं जथा धनुष एव भवतीति गम्यार्थत्वेऽपि धनुःशब्दस्य
प्रयोग आरूढताप्रतिपादनायेति न दुष्टः । यत्न एवेतन्न विवक्षितं तत्र 'ज्या'पदस्य केवलस्यैव
प्रयोगो यथा ज्यायन्धेति । यस्येति महद्यार्जुनस्य । कारा गुप्तिः । शरः सामान्येन

सौन्दर्यसम्पत्तारूपं यस्यास्ते ते च विभ्रमाः ।

पदपदान् पुष्पमालेव कान् नाकर्णति सा सखे ! ॥२८७॥

अत्रोत्कृष्टपुष्पविषये 'पुष्प'शब्दः । निरूपपदो हि मालाशब्दः पुष्पस्रज-
मेवाभिधत्ते ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥५८॥

न खलु कर्णाधतंसादिपञ्चघनकाञ्चीत्यादि क्रियते ।

मुक्ताहार एवेति मुक्ताशब्दो हारशब्देनैव गतार्थः प्रयुज्यते शुद्धप्रतिपत्त्यर्थं, शुद्धानामन्यव्या-
मिश्रितानां मुक्तानां हारो मुक्ताहार इति । [हसतीति-] हासो हि कविसम्प्रदाये शुद्ध-
शुभ्रः प्रसिद्धः । तथा पुष्पमालाशब्दः । यद्यपि मालाशब्देनैव पुष्पमालाऽभिधीयते
तथापि पुष्पशब्दस्वोपादानमुत्कर्षप्रतिपत्त्यर्थं, तेनोत्कृष्टपुष्पाणां माला पुष्पमालेति
प्रतीयते । ननु वनमाला शब्दमालेखादी मालाशब्दः प्रयुज्यत इति तन्निवृत्त्यर्थं पुष्पशब्दो
विशेषणं भविष्यति ? तत्र कुतोऽस्य विशिष्टार्थसम्पर्कत्वमित्यत आह निरूपपदो ह्येति—
मालाशब्दः केवलं पुष्परत्नविशेषमभिधत्ते, अतोऽस्माभिधाया व्यवस्थापनादस्यतो-
पचार इति । एवं करिकलशब्दः । कलभेनैव गतार्थः करिशब्दस्तद्रूपाऽऽवृत्तये
प्रयोक्तव्यः । करो हि प्रीटः कुञ्जरस्वरूपकलभः करिकलभो यथा 'स्यञ्ज करिक (1322) कलभं त्वं
प्रेमवन्धं करिण्या' (का. अ. सू. दृ. २।२।१७) इति । अत्राप्यतिप्रसक्तं निवारयन्नाह
स्थितेष्विति—स्थितेषु महाकविपरम्पराव्यवस्थितेषु । नहि रसनाऽऽदीनां सन्निधानादि-
प्रतिपत्तये जघनादिपदैः सह समासः कचिद्विद्यते । तेन जघनरसानितम्बकाञ्चुषष्ठ-
कर्मादयः सन्निधिप्रीडत्वादिप्रतिपत्तये न परिवर्त्य जल्पनीयाः । अतएवाह समर्थनमिति^१ न

- 65 एतस्यामभिप्रायां न कारिकायामधिकारसूत्रगतकक्षायां केषाञ्चिदपि प्राद-
निदिष्टानां दोषाणामतत्प्राप्तं स्थाप्यते । कचित् कविसमयः कलचिदात्महारिक-
सम्प्रदायसिद्धान्तः कचिदलौकिकसम्प्रासन्धानं कचिद्वत्तृणां स्वरूपतन्त्रित्वाद्यन्य-
शैलीप्रयुतिवैशिष्ट्यपि न्यायमङ्गतास्वतापोषतानुपपत्त्यर्थमतं विनिगम्यते यद्योदा-
हरणमालातो व्यपदिश्यते । दोषाणाञ्च केषाञ्चिददोषत्वमशुभावत्वं वा
वृत्तचिदेवं गुणत्वमपि व्यवस्थाप्यते मयुक्तिरुम् । एषामन्तिमकक्षाऽन्तर्भूतानां
वैशेषिक्यसंज्ञा भोजादिदृष्टतन्त्र्येषु । 'न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रयुक्तोऽपि न' इति-
रिलादि प्रामाण्यकार्यदण्डिबचनमेतेषां काव्यतोभादरत्नरत्नमुज्जीवयति ।
अतएव न भवति दुष्टमित्यादि निषेधमुत्पत्तीकारमप्येष 'गुणव्यापत्तये नित्यं'

जगाद मधुरां वाच विशदाक्षरशालिनीम् ॥२८८॥

(का अ सू ७ २११७)

इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौ 'गतार्थस्योपि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं प्रयोगः कार्यः' (का अ सू ७ २११७) इति न युक्तमुक्तम् ।
युक्तस्य वा

चरणत्तपरिभाणरहिताभ्यामपि द्रुतम् ।

पादाभ्यां द्रुतमध्वानं प्रजन्नेन न खिद्यते ॥२८९॥

इत्युदाहार्यम् ।

तु सर्वत्र निबद्धत्वमित्यर्थः । जगादेत्यनेन गतार्थस्य वाक्शब्दस्य प्रयोगो विशेषणदानार्थं कार्यमिति यत् वामनादिभिर्हक्तम् (का स सू ४ २१२१६) तत् प्रत्युक्तम् ।** मधुरादि पदानां जगादेति क्रियाविशेषणत्वे कर्मत्वेन नपुंसकलितता च, मधुर विशदाक्षर निजगादेत्यनेनैव प्रतीतत्वात् । वस्तुतस्तु रचनेय साविध्यकरणादौ** (१) लाघवादिहेतोरनु- (रूप) योगिनी न त्वन्यतः । अतएव न युक्तमुक्तमिति विरोधः दर्शयति । अथ यत् क्रियाविशेषणत्वं न सम्भवति तत्र कथं विशेषणगतिरित्याह युक्तस्यैवेति—अतः प्रजन्नेन न खिद्यत इत्यनेनैव पादाभ्यामित्यस्य गतार्थस्य प्रयोगश्चरणत्तपरिभाणरहिताभ्याम-पीति विशेषप्रतिपत्त्यर्थं कार्य एव । द्रुतमिति च क्रियाविशेषणमिति ।

तेऽत्र दोषगुणा स्मृता इत्यादि वचनं लीलाचुम्भनं क्रीडासरो देवाङ्गदादिषु श्रीदार्ढ्यगुणाविष्कारस्तेषां मते सम्भवति ।

66 अत्र वामनादिभिरिति श्रीधरोक्तावादिपदेन दोषोक्ताद्ये मम्मटभट्टानामादर्शत्वाभीयस्य नदिमभट्टस्यापि मह्यम् । स खलु 'अव्यभिचारिणः कारकस्याविशेषण-प्रयोगः पुनरुक्त इत्यनुशास्ति सविशेषणस्यापि दोषनिर्मुक्तत्वेमुदाहरणप्रयोगे समर्थयते च । एवमपि रूपको व्यक्तिविवेकस्याप्याने । मम्मटमते क्रिया-विशेषणत्वं एवैवविधा प्रयोगा समर्थनीया न तु विशेषणसामान्ये । वर्ण्य कदापि मम्मटमतं 'केचित्साहु रित्यसामुद्रिकत्वेन निर्दिशन्ति । मम्मटमते चरणत्वेत्यादिपथ उभयत्रोपि न दोषसम्भावना— अथ चरणत्वेत्यादौ न गतार्थता द्वितीये द्रुतमिति क्रियाविशेषणता । गोविन्दठक्कुरस्तु 'न युक्तमुदाहृतमिति' निदानविधिवत्कारि मन्तव्यं करोति ।

67 रचनेयं सा चेति 'स' पुलके, वचनेन सातिव्याकरणादौ इति कं पुलकेऽस्पष्टं पाठः ।

ह्यातेऽर्थं निर्हेतोरदुष्टता—

यथा

चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिव्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥२९०॥

(क. स. १।४३)

अत्र रात्रौ पद्मस्य संकोचो दिवा चन्द्रमसश्च निष्पन्नत्वं लोकप्रसिद्धमिति
'न भुङ्क्ते' इति हेतुं नापेक्षते ।

अनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

सर्वेषां ध्रुतिकटुप्रभृतीनां दोषाणाम् । यथा—

मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।

पश्यैव च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च ॥२९१॥

वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः क्वचित् क्वचिन्नोभौ ॥

वक्तृप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि क्वचिद्गुणः,

"ह्यातेऽर्थं इति—लोकप्रसिद्ध इत्यर्थः, यथा चन्द्रं गता पद्मगुणान् भुङ्क्ते
इति । अत्र पद्मगुणानां चान्द्रमस्या अभिव्यायाच्च (१३२b) युगपदनुपयोगे लक्ष्म्या
यत् कारणद्वयं रातिसंकोचदिवाऽनुदयलक्षणं तल्लोकप्रसिद्धमेवेति हेतुना विनाऽपि निराकाङ्क्ष-
त्वप्रतीतेर्न निर्हेतुतानिबन्धनं दुष्टत्वम् । एवं यत् विशेषणमात्रप्रयोगेणैव विशेष्यस्य च
प्रतिपत्तिः (का. सू. प्र. ४।१।१०) तत्रापि विशेषणमात्रस्यैव प्रयोगः कार्यो यथा
निभानगर्भोमिव सामराम्यराम् (२. वं. ३।६) । अत्र विशेषणमात्रेण पृथिव्याः प्रतीतिरिति
निराकाङ्क्षत्वम् ।

अनुकरणे त्विति यथा मृगेत्यादि—अत्र ध्रुतिकटुच्युतसंस्कृतप्रसुक्तानामदुष्टतेति
सम्बन्धकृतं यदमापुराणद्वयं ये चापञ्चशा ये चान्येका वर्णा यथाव्यङ्ग्यवर्णपदवाक्योत्पत्त्यनु-
करणानां साधुत्वाभ्युपगमात् । सुत्रामशब्दः कविभिरिन्द्रपर्यायतया प्रयुज्यते । क्वचिद्गु-
प्रतिपाद्यौचित्यादुपाधेर्दोषा अपि गुणत्वमाश्रयन्ते । यथोच्यते (त. कं. धा. १।३६७)
सामयणमुन्दरीणं दिग्भममावहद् अविण्यो ज्जेव्व । धूमन्ति पञ्चलिमाण बहुमयो डुरदि-

68 कारिकेयमार्ग्या निबद्धा । ह्यातेऽर्थं इत्यादिः कविश्रामाविचन्या हिट्ठन्त्यो-
भयार्थमयीयम् ।

कचिन्न दोषो न गुणः । तन्न धैयाकरणादौ वक्तुरि प्रतिपाद्ये वा रौद्रादौ च
रसे व्यङ्गेय कष्टत्वं गुणः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

दीधीवेवीङ्गसमः कश्चिद् गुणवृद्धयोरभाजनम् ।
कृडित्प्रत्ययनिमः ^{१०}कश्चिद्यत्न सन्निहिते न ते ॥२९२॥
यदा त्वामहमद्राक्षं पदयिद्याविशारदम् ।
उपाध्यायं तदाऽस्मार्यं समस्मार्क्षं च सम्मदम् ॥२९३॥
अन्तर्गतगृहत्कपालनलककूरकणत्कङ्कण-
प्रायप्रेक्षितभूरिभूषणस्वैराघोपयन्त्यम्बरम् ।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लस-
द्दरालोलस्तनभारभैरव्यवपुर्दोषोद्धतं भावति ॥२९४॥

(ग. बी. च. १।३५)

वाच्यवशात्—

मातङ्गाः ! किमु वल्लितेः किमफलैराहम्बरैर्जम्बुकाः !
सारङ्गा महिषा मदं व्रजथ किं शन्ये च शूरा न के ।
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः शनैः
सिन्धुध्वानिनि हुङ्गते स्फुरति यत्तद्रर्जितं गर्जितम् ॥२९५॥

दारुण ॥ तदेतदाह ^{११}चक्रादीति । दीधीलादि पाणिनिव्याकरणे हि इक्षिरादैश्च (१।१।१)
अदेङ्गुणः (१।१।२) इति कृत्गुणश्चिसंज्ञकानां नृदिति च (१।१।५) दीधीवेवीटाम् (१।१।६)
इत्येताभ्यां प्रतिषेधोऽगुचिः । प्रतिपाद्यीषित्वं यथा यदा त्वामित्यादि—अत्राद्राक्ष-
मिति द्योर्लुङि उत्तमपुरुषेकवचनेऽपि कृते इक्षिरासनत्वात् (पा. ६।१।५८) । (१३०८)
एवमस्मार्यमिति । समस्माक्षश्च सम्पदमिति हर्षं स्पृष्टवानस्मि ^{१२} । रौद्रादाविति कीरे
बीभत्से च । यथा अन्तर्गतोत्पत्त्यादि । नलकं मूर्ध्निऽस्थि । आघोपयन्ती राजसी प्राग्भारः
सेकः । अतः चोभयो बीभत्सरसः । वाच्यवशावया मातङ्गा इत्यादि । शन्ये
के च न शूराः [अयि तु सर्वेऽपि] । सिंहहुङ्गते सति यत्तद्रर्जितं... । जम्बुकानां सिंहप्रति-

69 कचिदित्यादिसदृशदेतदाहेत्यन्त सन्दर्भः 'ख' पुरुषके नास्ति ।

70 कृप्-प्रत्ययनिम इति पाठान्तरम् ।

71 एषो ऋष्टवन्तु धुतिवष्टस्त्वधाचीदचीतसीतृणैटीत्यादि लोचने (१।१।३) सूचितम् ।

अत्र सिंहे वाच्ये पर्याः शब्दाः ।

प्रकरणवशाद् यथा—

रक्ताशोक । रुशोदरी क नु गता त्यक्त्वाऽनुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुचैव चालयसि किं घातावधूतं शिरः ।
उत्कण्ठाघटमानपद्पदघटासंघट्टदृच्छद्-
स्तत्पादाद्वतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ॥२९६॥

(वि. उ. १३ × १)

अत्र शिरोधूननेन कुपितस्य घवसि ।

कच्चिन्नीरसे न गुणो न दोषः । यथा—

शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन् वणिमिरपघर्नेर्धराव्यक्तघोपान्
दीर्घाघ्रातानघोघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः ।
घर्मांशोस्तस्य बोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-
र्वेत्तार्थीः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥२९७॥

(सू. श. ६)

अप्रयुक्तनिहतार्थे श्लेषादौ न दुष्टौ । यथा—

योगिताऽत्र दुष्टा । अत्र कोपाटोपेलादयः पर्याः शब्दाः । रक्ताशोकेत्यादि—
अत्र पुष्पोद्गमात्रमित्तमपि तदीयज्ञानं शिरःकम्पनयेन निपेधेन मिथ्यैवायं गोपयतीति
समुद्भिन्नरोषावेशादनुगुणम् । कच्चिन्नीरस इति यथा शीर्णेत्यादि—अपघर्नेरङ्घ्रिभिः
धर्धराव्यक्तघोपानघोघैः पापसमूहेः दीर्घाघ्रातानतिशयं कलितानुल्लाघयन् गदमुक्तान्
कुर्वन् स्नास्य नयप्रिलयः । य एकः पुनरपि पूर्ववद् घटयति । अन्तस्मन्दो
द्विगुणत्वेन घना निषिद्धा या घृणा दया तन्निघ्रास्यत्परतन्ता निर्विघ्ना विद्वयन्त्य
वृत्तयो व्यापारा यस्य तस्य घर्मांशोः सर्वस्य घृणयो रसमयः सिद्धसङ्घैर्वेत्तार्थो
घो युष्माकमपानां (?) पापानां विघातं शीघ्रं विदधतु । अत्र पर्यायान्वयेन न दुष्टौ
न वा दुष्टत्वं, रसं प्रत्येव वर्णानामीशिरानां विलस्य बधयमाशङ्कान् ।

अथ द्युतसंस्कृत्यसमर्पानुचितार्थान् दोषान् परिहृत्यपुनर्दृष्टव्यं

येन ध्यस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुराखीकृतो
 यश्चोद्धृतभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
 यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
 पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः ॥२९८॥

(अ. आ. २।२१)

अत्र माधवपक्षे शशिमदन्धकक्षयकरशब्दाद्यप्रयुक्तनिहतार्थः ।

अश्लीलं कचिद्गुणः । यथा सुरतारम्भागोष्ठ्यां 'द्वयैः' पदैः पिशुनयेष
 रहस्यवस्त्य'ति कामशास्त्रस्थितौ—

श्लेषादाविति^१—आदिग्रहणेन (१३३b) यमकादयः । येनेत्यादि—अत्र स त्वां पायात्
 सर्वदा सर्वकालमुमाधवः पार्वतोप्रियः सर्वेप्सितप्रदो हरिश्च । तत् परमेश्वरपक्षे येन
 दग्धमग्धयेन वलिजितः केशवस्य कायो देहः पुरा पूर्वं त्रिपुरविजयेऽखीकृतः सरतां
 नीतः, यश्चोद्धृतसर्वहारकङ्कणो यश्च गङ्गामधारयत् यस्य चन्द्रवदुत्तमाङ्गं हरश्चेति
 नाम स्तुतिविषयं प्राहुः, यश्चान्धकाख्यदैत्यनिपनकरश्च । माधवपक्षे तु अन्तः शकटं
 पालकोढाया येन ध्यस्तम्, अभवेन अतंसारेण । वलिं जितवान् यः कायः स पूर्व-
 ममृतादरण्ये स्त्रीत्वं नीतः, उद्धृतभुजङ्गं कालियाख्यं यो हतवान् यश्च रथे शब्दमद्वाणि
 लीनः, अङ्गं गोवर्द्धनगिरिं गां भूमिषु यो धारयामास, यस्य शशिनं मन्नाति यो राहुस्तस्य
 शिरोहर इति नाम स्तुत्यं मुनय आहुः । अन्धकानां वृष्णीनां जनपदभेदानां क्षयं
 निवासं द्वारकाख्यं करोति य इति शशिमच्छिरोऽख्यो राहावप्रयुक्तोऽपरतः तु प्रयुक्त
 एवेति । एवमन्धको देत्ये क्षयो विनाशो च प्रतिज्ञः । स चात्माप्रसिद्धे प्रयुक्त इति
 निहतार्थः । अन्योः श्लेषानुपूर्वत्वाद्गुणत्वम् । अगुचितार्थं निलं निरर्थकस्य तु पाद-
 पूरणमात्रार्थमिति मातृग्रहणेन यमकादयश्चरनिर्वादनत्वात् (१३४a) गुणत्वं सूचितमेवेति ।
 अश्लीलस्य गुणत्वं प्रतिपादयति द्वयैः^२ पदैरिति । सुरतारम्भागोष्ठ्यामित्यनेनौचित्यं

- 73 इयमेवालङ्कारमहिमद्वैतचित्तानां केयामपि क्वचिना विदग्धवचनमन्त्रिर्यया-
 ऽमुकराणामप्यलङ्कारभेदानां विनिबन्धने दार्ढ्यमनुशीलितमनुशिष्टम् । परन्तुत्तम-
 काव्यकल्पेनैतेषां पृथग्यमनिर्वैर्यानामुपादानमिच्छालङ्कारिकसरणिग्व्यवस्थापका-
 नामानन्दवर्धनाचार्यानां सावृत्तं पोषणम् । श्लोकस्यास्य व्याख्यानभेदा आकर-
 सोऽवगन्तव्याः । सङ्कलितकोपकाव्येष्वस्य बहुलमुपलम्भः कविचास्य भारवि-
 कृतस्वनिर्देशाद्येनस्य विदग्धगोष्ठीषु गौरवातिशयं सूचयति ।

करिहस्तेन सम्वाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥२९९॥

शमकथासु—

उत्तानोच्छ्रानमण्डूकपादितोदरसश्रिमे ।

ह्रैदिनि स्त्रीयणे सक्तिरहमेः कस्य जायते ॥३००॥

निर्वाणवैश्वहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सद्य माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविप्रह्राथ स्वस्था भवन्तु कुसुमाञ्जलुताः

सभृत्याः ॥३०१॥ (वै. सं. १।७)

अत्र भाष्यमङ्गलसूचनम् ।

सन्दिग्दमपि वाच्यमहिम्ना कचिन्नियतार्थप्रतिपत्तिं कृत्वैव व्याजस्तुति-

दर्शयति. पिशुनयेत् सूचयेत् प्रकटीकृत्यद्वितीयः । करिहस्तेनेत्यादि “अत्र करिहस्तः स्थूलहस्तः ‘तर्जन्यनामिके श्लिष्टे मध्या पृष्ठस्थिता तयोः । करिहस्तस्तु विज्ञेय’ इति च पुष्पपञ्च- प्रतिनिधिः स्त्रीणां प्रायणार्थं गजकर इति कामशास्त्रसिद्धयः । सम्वाधः संधातो, वराहश्च । ध्वजः पताकावभिद्धं पुंस्त्वजनश्च । साधनं सैन्यं स्त्रीव्यजनश्च” (क. स. ४६५) । तदिदं न दुष्टं प्रायुत कामकलाऽभिज्ञतया तथाभूतगोप्यता गुणतामारीरुहति । एवं सञ्चित- सकोतादीनामश्लोत्तानामदुष्टत्वं द्रष्टव्यम् । तदुक्तं ‘न पुस्तलक्षितसंवीतानो’ति (का. अ. सू. ४. २।१।१६) । तत्राप्रतिष्ठासम्भवं गुप्तं यथा संधाध इति (का. अ. सू. ४. २।१।१७) । ‘तात्क्षणिकाद्यभ्यान्वितं सञ्चितं यथा जग्गमूरिति । एतदिलक्षण्या शुभार्थं न तु स्वराह्णेय’ति (का. अ. सू. ४. २।१।१८) । ‘लोकसंवीतं सपुत्रं यथा सुमया भगिनो कुमारी दोहद इति । संवीतस्य हि लोकेन न दीयान्देवणं क्षमम् । शिवसिद्धयै संध्याने कस्यासम्भयत्वभावने’ति (का. अ. सू. ४. २।१।१९) । उत्तानेत्यादि—प्रसोत्तानोच्छ्रान[त्वं] द्विधाकृतमपह्नोदरतुल्यत्वं, ह्रैदित्वं मणत्वञ्च स्त्रीवराहस्य प्रतिपाद्यमानं तदासङ्गतां कृमिर्षं व्यवस्थाप्यमानं सर्वं दृष्टाक- (३३४b)- रमपि विरक्तकृपायामतुल्यमिति गुणः । अथानाङ्गलनिबन्धनस्याश्लीलस्य गुणार्थं यथा निर्वाणेत्यादि—रक्ता सातुराणां प्रसाधिताऽर्जिता भूयैः रक्तेन मरिहता भुवश्चैः । विप्रहो वेरं शरीरघ्नः स्वस्थाः कुसुमिताः स्वर्गस्थाधेति सूत्रपारेण भाविनोऽमङ्गलस्य

पर्यवसायित्वे गुणः । यथा—

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूपितनिःशेषपरिजनं देव ! ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममाचयीः सदनम् ॥३०२॥

(सु. र. क्रो. १६४४)

प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञत्वे सत्यप्रतीतं गुणः । यथा—

आत्मारामा विदितरतयो निर्विकल्पे समाधौ

ज्ञानोत्कर्षाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।

ये वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्

तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥३०३॥ (वे. सं. ११२३)

सूचनं क्रियमाणं विवक्षितमेवेति^{१३} । पृथुकेत्यादि^{१४} पृथुकानां बालानां य आर्ताः स्वरास्तेषां पात्रं. पृथूनि कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य बालाणि भाजनानि च यत् । भुवि स्फितो भूपितोऽलङ्कृतः । विलसत्कैः गर्तसम्बन्धिभौ रेणुभिः पांशुनिर्गहनं विलसन्तीभिः करेणुभिर्व्याप्तः । आत्मेत्यादि—“देहे(देह)बुद्धिप्रमाणं प्राण)शून्यरूप-मितप्रमातृतानिमज्जनेनापरिमितबोधरूप आत्मनि ये रमन्ते । मेदर्ससर्गाभ्यां ज्ञान-विकल्पस्तरमाभिष्क्रान्तो ‘योगभेक्त्वमिच्छन्ति वस्तुनोऽन्येन वस्तुने’त्युपपादितदिशा ध्येयेन सह समापत्तिः समाधिल्लभ्यते तदाद्वैते विदितरतय इत्यर्थः । ज्ञानं प्रकाशात्मकं तदुदेकाद्विघटितास्तमोग्रन्थयो येषां तम इत्युपलक्षणं रजोग्रन्थयोऽपि येषामत एव सत्त्वनिष्ठा एवम्भूता य वीक्षन्ते कमपीत्यनिर्वचनीयरूपम्, वेदेनापि नैति नेत्या(१३५२)दिना पारसिष्येण प्रतिपादनात् । अशुद्धोऽप्य तमः, शुद्धोऽप्य ज्योतिः, पुराणो घटादिसिद्धेः पूर्वसिद्ध आनन्दरूपतया प्रकाशमानधः” (क. सं. ४० पृ.) । तं पुरुषमयं मोहान्धो निष्प्राज्ञानान्धः सुबोधनः कथं जानातीति । अत भीमघनस्तद्वेत्ता^{१५}

79 अत कश्चित् कविबुद्धादरण्यमर्थकृतेष्टीकोमयोरेवादरालिप्योर्न लग्न्यते । परमेष्ठप्र श्रीधरानुसृतौत्थनुयायीति ग्रन्थपातः सम्भाव्यते ।

76 इयमन्या विदग्धभन्यसरणिर्व्याजस्तुतिगुम्फिता यस्याध सत्कारमूलया गमनिकयाऽर्थिभौ राजप्रशस्तिः कियते स्म । एवंविधानामलङ्कारमहिम्नैव स्वीकारो न ध्वनिमूलत्वेनेति निर्णयोऽभिनवगुप्तपादैर्व्यालोक्लोचने ‘कं वृत्तान्तेः परगृह्यते’रित्यादिलक्ष्योद्घनेन ।

भीमघनस्त्वद्वैताप्रतिपाद्य इत्यस्फुटः पाठः ‘कं’ पुस्तके ।

स्वयं वा परामर्शः । यथा—

पञ्चदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्धिदां यः ।

अविचलितमनोभिः साधकैर्दृश्यमानः”

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥३०३॥ (मा. मा. ५।१)

प्रतिपाद्यस्वभाभूत एव सहदेवः प्रतिपादकः । पञ्चदशैति—शक्तीनामिच्छाज्ञानक्रियायां
ब्राह्मीमाहेश्वरीवैष्णवीप्रभृतीनां वामादीनां भूचर्यादीनां करणेश्वरीयामकारादिरूपामृता-
दोनामेवं विधानामन्यासामपि फलमेदादारोपितभेदपदार्थवपुषा नाथः न्यग्भावबोद्धावनात्
प्रभुर्जयति । आदिज्ञानमस्कारो अयत्यर्थः । “देहादिमितप्रमातृतानिगजनात्मबोधप्रमातृ-
भावोन्मज्जनेन समाधिविषय इत्यर्थः । न च शक्तयः परस्परपरिहृतवपुषोऽपि त्वेकैकस्याः
शक्तेः सर्वैशक्त्यात्मतेत्याह शक्तिभिः । परिणद्ध इति परितः समन्ताद्बद्धः तेनेशित्वादि-
दशायामपि ज्ञात्वादिबधुः । न चासौ दूरे भवतीत्याह पञ्चदशैति—पञ्चभिरधिका-दश षोडश
या नाड्यस्यासां यत्केन हतस्याने [चक्रवक्त्राद्यादिरूपेण स्वरूपम्]” तन्मध्ये स्थितः
स्थितिमान् विधान्त आत्मा अविकलं शिवात्मस्वरूपं यस्य । उक्तं हि श्रीनन्दिशिखायां
‘हृद्योगं देवि वक्ष्यामि विस्तरेण शृणुष्व तत् । बिन्दुर्नोदः शिवश्चैव स्वयं तत्तैव सन्ति चे’त्यादि ।
अथवा ‘हृदये यत्तत्तत्तत्तत्’ (१३५६) राजानमेकं तत् षोडशाराकं मित्यादि । इदा चं
पिशता चैव सुषुम्ना च परा स्पृता । गान्धारी हरिजिह्वा च गुप्ता चैव वरा तथा । अलम्बुषा
कुटुम्बेय शङ्खिखनी दशमी स्पृता । तालजिह्वेभजिह्वा च विजया कामदाऽपरा । अमृता
पार्जुना नाम एषा वायुसमाभिताः ॥ इत्यादि । प्रभुधरति नैतासां शतान्यर्धभतुर्दश ।
इत्यादि । नाडीचक्रमित्रं श्रेष्ठं प्रोद्धृष्टाहन्तु जायन्तसु । द्वाप्तसहितहृत्वाग्निं तज्जनेन
नामिसंस्थिता । तासां मन्त्रे प्रगाडनन्तेत्यादि । द्वे द्वे नाडी च दशमे पूर्वादीनां दशा
यत्तः (कमात्) इत्यादि प” (व. सं. ४५-४८ पृ.) । “वर्णा स्त्र्यधनामिहृत्स्वठतालुप्र-

७८ ‘न्यग्भावः’ इति पाठान्तरम् ।

७९ बन्धनीगर्भस्थितं वचनं ‘ख’ पुस्तके नास्ति ।

८० एवमेव काश्मिरीयशोधतन्त्रप्रणाल्या व्याख्या । पञ्चरात्रमते प्राचीनादिर्बुध-
संहितायां (३२।१३-२०) चतुर्दशैव मुद्रया नाथ्यः । तासां ताताधिनामानीतो
मिथ्यानि । वेकल्पिकी तु प्राच्यादिदेशप्रचलिततन्त्रमतेन विन्यस्तैर्दुःश्रियं

अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यो गुणः । यथा—

फुल्लुकर कलमकूरणिहं वहन्ति जे सिन्धुवारविड्या मह चल्हा दे ।

जे गालिदस्स महिसीदंदिणो सरिच्छा दे कि च मुद्धिअइल्ल-

पसूणपुआ ॥३०५॥ (क. म. १११६)

अतः कलमकूरमदिपीदधिशब्दा ग्राम्या अपि विदूषकोक्ता ।

मध्यवर्तिना माडीचकाणां मध्येऽधिकं प्रधानं यद्दानाडीचकं मुख्यं हृदयं यत् ता इटापिज्ञता-
प्रवृत्तयो दृश नाड्यो हृदयता एकीतरातसंख्यास्तिर्यगूर्वाधोगतनाडीषु प्रधानतमास्वस्मिन्
स्नानान्तरमध्यवर्तिनि स्थित आत्मा शुद्धकृतस्यनिरावरणचिद्रूपं यस्य स तथेति । न
केवलमित्यं माडीचकपरामर्शेन यावज्ज्योतिर्मातृभ्यामेनापि गम्यत इत्यत आह हृदीति—
हृदि हृक्के[चिनिहितं] विशिष्टं निहितं स्वातन्त्र्येणोक्तसितं रूपं ज्योतिरादिरूपमाकारो यस्य
एवंस्वरूपोऽसाविति । एतत्प्रतिपादनञ्च न विकलमित्याह सिद्धिद् इति—परस्पर-
युक्तिमुक्तिरूपाः सिद्धीर्दादतीति यः । तत् किं सर्वेषां, नेत्याह तद्विदामिति । तं विदन्ति
यथावज्ज्ञानते यथाभूतप्रकाशारमना प्रकाशन्ते ये तेषाम् । न (136a) चासावागमोपपत्ति-
भ्यामेव सिद्धो यावत् स्वप्रकाशः प्रलम्बितातोऽपीत्याह—अविचलितेति । 'संप्राप्तो घटमानश्च
सिद्धः सिद्धतमस्तथे'ति चत्वारो योगिनः । सत् प्राप्तोपदेशस्तु पारम्पर्यक्रमेण यः ।
प्राप्तयोगः स विज्ञेयविधिोऽपि मनीषिभिः ॥ चेतसो घटमानत्वं चातितस्य पुनः पुनः ।
यः करोति तमिच्छन्ति घटमानं मनोविष्णुः ॥ सदेव चेतसा नान्यद्द्वितीयमवलम्बते । सिद्ध-
योगः स विज्ञेयो योगी योगफलार्थिभिः ॥ यः पुनर्यत् तत्त्वेन संस्थितोऽपि यथा तपा ।
भुञ्जानस्तत्फलं तेन ह्यीयते न कथञ्चन ॥ सुसिद्धः स तु विज्ञेयः सदा शिवसमः प्रिये ।'
इति प्रतिपादिताः (क. मं. ५०) । तदिह साधकपदेन सिद्धो विवक्षितः, अविचलितेति
विशेषणोपादानमामर्थ्यवत् । तेन सिद्धः सिद्धतमपदं साधयितुमुद्यतः । हृदयमानः
साक्षात्क्रियमाणः । यद्यपि प्रमातेकतुल्यः स्वप्रकाशस्यास्य दर्शनक्रियाकर्मभावो न सम्भवति
तथापि दृश्यमानघटादिपदार्थवदपरोक्षताप्रतिपादनार्थमेवोपनारेणीकम् । सदेवं परतत्त्व-
वाचनावसितानां मानससमुत्पन्नसितपरावरविभागानां भगवत्प्रणतिं विधाय 'तत्त्वमसी'-

विनोदाय । एषां पारिभाषिकपदानां विवरणं शान्तिकनिबन्धग्रन्थेषु प्रपञ्च-
सारादिषु लभ्यते । अग्रे धीधरकृतोद्गारे रुचकव्याख्याने योगिनां यच्चतुर्विधत्व-
प्रदर्शनं न तत् पारमार्थिकसम्प्रदायमतसंवादि ।

न्यूनपदं कचिद्गुणः । यथा—

गाढालिङ्गनधामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहस्रातिरेकविगलच्छ्रीमन्निर्मग्याम्बरा ।

मा मा मानद् ! माऽति मामलमिति क्षामाक्षरोद्धापिनी

धुता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु विम् ॥३०६॥

(अ. श.)

कचिन्न गुणो न दोषः । यथा—

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति

स्वर्गाद्योत्पतिता भवेन्मयि पुनर्माचार्यमस्या मनः ।

व्यापुद्देशदर्शितपरजीवामेता समाधिप्रभावमात्मनि विवक्षुर्विव (136b) कपालकुण्डला
स्वयमेव परागृह्यतीति न प्रतीतिविलम्बः, प्रकृष्टानुगुणत्वाच्च गुण इति । फुल्लुङ्गरमित्यादि-
पुष्पोत्करं कलमकूरसमं बहन्ति ये सिन्धुवारविटपा यम वल्लभास्ते । ये गालितस्य महिषो-
दध्नः सट्टास्ते किय सुग्धविकचितप्रसूनपुष्पाः ॥ कूरं भक्तं, गालितस्य मिलीयीकृतस्य,
विकचितप्रसूनानि सट्टनेवासीति प्रतिदानि पुष्पानि । विहृताकृतिसाग्वेसादिभिर्हलहारी
विदूषकाः प्रतिद इति फलमादयो ग्राम्या अपि विदूषकोक्तौ गुणा इति शेषः । तस्मिन् बहुरि
ग्राम्योक्तिरेव व्यञ्जिका^१ । नेवार्थस्तु यदा कुतश्चित् पदशक्तिविशेषादर्थप्रतीतिं शोभनेव
करोति तदा न साहचर्यमिलयाक्रिय इति यत्तत्तीर्तं तेनैव (का. अ. सू. ४. २।१।१३)
प्रतिपादितं^२ यथा 'काशीगुणस्यानमनिन्दितायाः' (कु. स. १।३.५) इत्यादि ।

अथ भावयमानाप्रतिषेध दोषेषु पूर्णत्वं प्रतिफलवर्णादीनामुदुष्टार्थं न सम्भवतीति न्यूनाधिक-
कथितपदानां गुणत्वं स्वपयति गाढेत्यादि । प्रगल्भा चैव नायिका, यदाहुः—वीवनाती
ममरोम्भता प्रवशना दयिताऽङ्गके । विलीयमानेवामन्दाद्रताश्मोऽप्यपेक्षता ॥ (द. ह.
२।१०) इति । तदिदं रसोपक्रम एव धैतव्यावयमात् कथं कथमपि कामस्नेहताया उत्तर-
माश्रयाणि निर्धार इति मा मा भति पीठ्येसादिभोग्यविक्रपापदस्वानिष्पत्तिर्न ताक्षरोदः,
प्रसून द्यौर्गम्यं स्वभित्तिभावमतितरा पुष्पातोति (137a) गुणः । कचिन्न्यूनपदस्यो-
दाह्यं यथा तिष्ठेदित्यादि- इयं हि पुरुरवयो वितर्धेति । विप्रलम्भपद्माधेयि तत्प्रयुक्त

१ 'ग्राम्योक्तिरेव रञ्जके'ति 'क' पुस्तके पाठः । तत्तामेव पदशक्तौति पाठान्तरम् ।

२ 'नेवार्थस्त्वित्यादिः प्रतिपादितं नपेक्षन्तः मन्दार्थाः 'घ' पुस्तके नास्ति । तेन
काममेवेति यावत् ।

तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥३०७॥

(१)

(वि. उ. ५६)

अत्र पिहितेत्यतोऽन्तर्गतं 'नैतद्यत' इत्येतैर्म्यूनैः पदैर्विशेषबहुवचनकारणाच्च
शुणः । उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वां प्रतिपत्तिं बाधत इति न दोषः ।

अधिरूपदं कश्चिद् शुणः । यथा—

यद्भञ्जनादितमतिर्वहुचाटुगर्भं कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं प्रवीति ।

तत् साधवो न न विदन्ति विदन्ति किन्तु कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न

पारयन्ति ॥३०८॥ (घ. आ. ३।१६ वृ)

अत्र विदन्तीति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम् ।

यथा वा—

यद् यद् जितः स शत्रुर्न हतो जल्पेच्च तथ तवास्मीति ।

चित्तं चित्तमरोदीक्षा हेति परं मृते पुत्रे ॥३०९॥

(क का. अ. ६।३०)

इत्येयमादौ हर्षभयादियुक्ते वक्तारि ।

कथितपदं शुणो लाटानुप्रासेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये विहितस्यानुवाचत्ये च ।
क्रमेणोदाहरणम्—

सितकरकरचिरचिभा विभाकराकार ! धरणिधर ! कीर्ति !

पौरपवमला कमला सैव तवैवास्ति नाम्पस्य ॥३१०॥

एवास्वादातिशय इति वितर्कः पञ्चनिवारिभितरत प्रधानम् । उत्तरा प्रतिपत्तिरिति—
दीर्घं न सा शुष्यतीत्यनेन सा प्रतिपत्तिः । तां हर्तुमिरयादि सकोपं, सा चात्यन्त-
मिष्यादि सशोध्यम् । यद्भञ्जनेत्यादि—अत्र न न विदन्तीत्यनेनायोगव्यवच्छेदः । यामनो-
ऽप्याह (का. अ. सू. ५।१।६ वृ) गम्भाष्यस्य निषेधस्य निवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ
प्रयोक्तव्याविति । अदिह द्वितीयेन विदन्तीत्यनेनाभिप्रायेण बाधन एव छेत्तव्यं कुतरी
विदन्तीत्यन्ययोगव्यवच्छेदो यथा पार्थ एव धनुर्धर इति । अधिरूपदस्य शुणस्य दृष्टान्तमाह
यथा वेति । यद् यदेति शीघ्रमया इया गम्यते, तथ तवास्मीति भयं, चित्तं
चित्तमिति विसम, ह्रा हेति दुःखम् । तदुक्तम्—विस्मये च विप्रादे च कोपे
देव्येऽनपारणे । प्रयादने च हर्षे च भावयमेक द्विष्यते ॥ इति । सितेत्यादि—

ताला जाअंति गुणा जाला दे सहिअर्पहिं धेप्पन्ति ।

रदकिरणाणुग्गहिआइं होन्ति कमलाइं कमलाइं ॥३११॥

(वि. वा. लो. १ ध. आ. ६२ पृ.)

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभया हि सम्पदः ॥३१२॥

पतत्प्रकर्षमपि कचिद्गुणः । यथोदाहृते 'प्रागप्राप्ते'त्यादौ (२१३ श्लोः) ।

समाप्तपुनरात्तं कचिन्न गुणो न दोषः । यत्र न विशेषणमात्रप्रदानार्थं पुन-
र्ग्रहणम्, अपि तु वाक्यान्तरमेव क्रियते यथा 'प्रागप्राप्ते'त्यादौ ।

अपदस्यसमासं कचिद्गुणः । यथोदाहृते 'रक्ताशोके'त्यादौ (२४६ श्लोः) ।
गमिन्तं तथैव । यथा—

हुमि अवदट्टिअरेदो णिरुसो अह विवेअरदिओ वि ।

सिचिणे चि तुममि पुणो पत्तिहि तत्ति ण पंमुसिमि ॥३१३॥

(वि. वा. लो. १ ध. आ. लो. १५२ पृ.)

वीरूपमेव कमलं यस्याः सा । अल कर-विभा-कमलपदानां कथितानामपि लाटानु-
प्राससाधकत्वाद्गुणत्वम्^{८३} । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये ध्वनौ यथा ताला जाअंतीति—
ताला तदा । जाला वदा । तदा जायन्ते गुणा वदा ते सहदयैर्गृह्यन्ते । अर्षान्तर-
न्यासमाह—रदकिरणाणुगृहीतानि भवन्ति कमलाणि कमलानि ॥ 'अल द्वितीयकमलशब्दो
लक्ष्मी- (१३७b) पाठत्वादिति^{८४} अर्थान्तरशतचित्ततापरिणतं संक्षिप्तविशेषश्च प्रत्याययतीति
गुणः' (ध. वा. लो. २११ पृ.) । विहितस्यानूयत्वे यथा जितेन्द्रियत्वमिन्द्रियादी विनयादि-
पदानां विहितानां पुनरुत्पाद इति । 'प्रागप्राप्ते'त्यादौ विकटवर्णत्वदीर्घसमाक्षोभित्ये
तथा कृते । चतुर्थे पादे तु क्रोधो न विवक्षित इत्यतः सम्परीक्षितं गुण एव । अतैव 'भवत्-
स्थितिलक्ष्मणकृष्णवीर्यादिभि'रित्येतावतैव, वाक्यस्य समाप्तत्वात् । यद्यपि येनानेनेत्यादि पुनरु-
पात्तं तथाप्यस्य न समाप्तपुनरात्तत्वनिवन्धनं दुष्टत्वम् । न त्वस्य पूर्वोक्तार्थविशेषणमात्र-
फलता, न वाऽनेन कचिद्विशेष आधीयते—अतो न दोषो न वा गुणः । अस्यागस्यसमासो

- 83 अल वीरूपमेव कमलं यस्या इति कमलाविशेषणत्वं वदन् सान्धिविग्रहिको भिन्नार्थ-
तया लाटानुप्रासमन्त्रप्रसङ्गेन भावणीय इति चण्डीदासः सोऽनुप्रासमाह । तत्र युक्ति-
मुक्तमेव । वस्तुतस्तु वीरूपकमलापदं वीरूपलक्ष्मीः पुनराध्वरसम्पदिति व्याख्येयम् ।

- 84 'वितुल्यादौ'ति 'क' पुस्तके पाठः ।

अत्र 'प्रतीदि' इति मध्ये दृढप्रत्ययोत्पादनाय । एवमन्यदपि लक्ष्यात्
प्रेक्ष्यम् ।

व्यभिचारिरसस्यायिभाषानां शब्दवाच्यता ।

फण्कल्पनया व्यक्तरत्नुभाषविभाषयोः ॥६०॥

प्रतिबृल्लविभावादिप्रदो दीप्तिः पुनः पुनः ।

अकाण्डे प्रधानच्छेदायङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥६१॥

अङ्गिनोऽनुसन्धानं प्रवृत्तीनां विपर्ययः ।

अनङ्गस्याभिधानं च रसदोषाः स्युरीदृशाः ॥६२॥

यथा ह्रमीत्यादि—भवाभ्यपद्वलितरेख निरङ्कुशमथ विनिरहितमपि । खल्लोऽपि त्वयि पुनः
प्रतीदि तत्पद^{१५} (१) न प्रसरामि ॥ कामदेवस्य सहचरसमागमे निरसभावाभिव्यक्तिका
यौवनस्येयमुक्तिर्निधयगर्भतया प्रकृतरसप्रपञ्चवसायिनोति गुणत्वम् । कामदेवस्य मधुयौवन-
मलयानिलादिभिः सहचरे सह समागमे न क्षजामोति प्रीतिः पर्यवसिता ।

अथ साक्षादसन्नहेतुत्वं दोषान् दर्शयति व्यभिचारीति^{१६} । यथाक्रममुदाहरति

85 एव श्रीपरकृता छाया यस्या मूलं न सुकरस्थापनम् । चण्डीदासादयोऽत्र
'तन्ति मिति पठित्वा तान्ति चिन्तामिति विरादयन्ति ।

86 प्रवन्धादोनां व्यञ्जकत्वनिबन्धनं यथोचितं प्रकाशान् घन्यालोके सुष्ठु सविस्तरं
विहितमिति तदेवोपजीव्य मूलकारिकायां प्रवर्तनम् । श्रीचित्रविघाते दोष
स्यात् । विभावागुभावन्यभिचारिणामयथायथ रसेषु नो विनियोगस्तन्नाद-
लक्षणभेदान्तरात्तन्मौख्यत्वम् । तस्य एव मुख्यतो दोषतेति प्रागेवादर्शितं । दोषाश्च
केचिदाहर्षैवास्वादापकर्षका केचिदज्ञापकर्षद्वारेति द्विविधा । तत्राद्या रस-
समिकुश रसदोषा इत्युच्यते । दोषाश्च स्वजासपेक्षया ग्राह्यत्वात्तद्व्यामल्ल-
पादेयमिति पथात्तदुपन्याम इति दीपिकाकृतः । यथा पदादिदोषविवेचने कामन
रुदरकृतस्ववस्थानानामन्ततो महिमभटेनानुमानशुक्रपादिपरिपोषितानां तथा
रसदोषविवेचने रुदरानुमतानां केचिन्निर्दिष्टान्तराऽऽनन्दवर्धनेन सामयगत
कृतनिर्धारणानामनुसृतिर्मन्मटाचार्येण विहिता । अत्रायं उपोद्घाते तथा C
चिह्निते परिशिष्टे मन्तव्यमवलोकनीयम् ।

स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो यथा—

समीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
सत्रासा भुजगे सविस्रयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
सेष्या जङ्घुसुताऽवलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्वत्या नयसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु यः ॥३१४॥

‘ध्यानघ्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे सोत्कम्पा भुजगे निसेप-
रहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि । मीलद्भूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालो-
दरे’ इत्यादि तु युक्तम् ।

रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम् ।
क्रमेणोदाहरणम्—

तामनङ्गजयमङ्गलधियं किञ्चिदुच्चभुजमूललोकिताम् ।

नेत्रयोः दृढवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥३१५॥

आलोक्य कोमलकपोलतलामिपिकाव्यक्तानुरागसुभगामभिरामरूपाम् ।

पश्यैव बाल्यमतिवृत्त्य विवर्तमानः शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥३१६॥

स्थायिनो यथा—

सम्प्रहारे प्रहरणैः प्रवीराणां परस्परम् ।

ठनत्कारैः श्रुतिगतैस्तत्साहसस्य कोऽप्यभूत् ॥३१७॥

अत्रोत्साहस्य ।

कर्पूरधूलिधवलश्रुतिपूरधौतदिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।

लीलाशिरोऽश्रुनिवेशविशेषकलस्तिव्यक्तस्तनोघ्नतिरभून्नयनावनौ सा ॥३१८॥

अश्लोदीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभावापर्यवसायिनः
स्थिता इति कष्टकल्पना ।

समीडेत्यादि । व्यभिचारिणोऽपि हि त्वैः स्वीरतुभावैः प्रकाशयमानास्तन्मायीभावयोग्याः,
तत्रैव रसतर्जणपर्यवसायिनी तत्रैवैव नास्तीति रसभङ्गः साक्षादेवात् । एतत् पाठान्तरेण
प्रकाशयति व्यानन्नेत्यादि । रसस्य च (१३४१) स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा प्रतीतिर्न
भवतीति प्राक् प्रलिपादितमेव (१५१-२२ पृः) । तामिह्यादि प्रीतादिवाक्यमिदम्* । आलोक्ये-
त्यादि—वरङ्गः (सरङ्गितं) गविलासगतगतम् । सम्प्रहारः संग्रामः । तस्येति रक्षणविषयः ।
अत्रोत्साहस्य शब्दवाच्यतेति सम्बन्धः । कर्पूरेत्यादि—अभून्नयनावनौ सा इति-

परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्पष्टतितरां परिचर्तते च भूयः ।

इति यत् विपत्ता दशाऽस्य देहं परिभवति प्रसभं किमन्न कुर्मः ॥३१॥

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां कष्टनादायपि सम्भवात् कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः ।

१ प्रसादे घर्तस्य प्रकट्य गुदं सन्त्यज रजं

प्रिये ! शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु घृणं ।

निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं

न मुग्धे ! प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥३२॥

(ध. आ. लो. १६२ पृ. ; चन्द्रकम्य)

अत्र शुङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्-
प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः ।

णिहुअरमणम्मि लोअणपहम्मि पडिअ गुरुअणमज्झम्मि ।

सअलपरिहारहिअभा घणगमणं पट्टं म्हाइ वह ॥३२॥ (गा. श. (१) वे ६८७)

पथमवतीर्णस्य । अत्रानुभावस्य कष्टरूपनायुक्तिर्प्रत्यक्षतैव व्याख्याता । परिहरती-
त्यादि—यथा सापेक्षभावे विप्रलम्भे तथा निरपेक्षभावे कष्टेऽप्येतेऽनुभावाः सम्भवन्ति ।
अत्र प्रकृतरसापेक्षया प्रतिकूलो विरुद्धो यो रसस्तत्सम्बन्धिनां विभावादीनां प्रदं स्वीकारो
रसनङ्गहेतुर्यथा प्रसाद इत्यादि । प्रणयकलहकुपितायां प्रियायां प्रसादार्थमनुनयनमुपकान्तं,
तत्प्रतिकूलो न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिण इत्यर्थान्तरन्यासेन निर्वेद-
प्रकाशकोऽनित्यताप्रकाशनरूपः शान्तरसस्य विभावः प्रकाशित इति प्रकृतरसभङ्गः,
मनागपि निर्वेदानुबोधे सति रतेविच्छेदात् । ज्ञातविशेषतत्त्वे^१ हि जीवितसर्वस्वाभिगमनं
कथं भजते ? नहि ज्ञातशुक्तिर्यो रजते तदुपादेयमिदं कुरुते । अतः सद्भूतिमात्रायामेव
प्रणयप्रसङ्गतायां प्रियायां नायकस्य कंथावेशवशस्य रीशानुभावनर्थेन विरुद्धं दृष्टव्यम् ।
णिहुअ इत्यादि—निधृतमरणे लोचनपथे पतिते शुङ्गणां मध्ये । सअलपरिहारहृदया
वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥ वनग(१३८६)मनेच्छा च प्रत्युत शुणायैव । अयथापरो रसभङ्ग-
हेतुर्यदोक्तस्य स्वसामपीलन्यपरिपोषस्य रसस्य पीनं पुन्येन प्रकाशनम् (ध. आ. लो. ३१९) ।
तथा सति रसस्य परिमर्दनोत्था ग्लानि रथादेव । कुमारसम्भवे हि बालिदासः परिपोषं
यत्स्यापि कष्टस्य—अथ सा पुनरेव विह्वला वसुधाऽऽलिङ्गनधूररसगो । विललाप विकीर्ण-

अथ सकलपरिहारयनगमने शान्तानुभावौ । इन्धनाद्यान्यनव्याजेनोप-
भोगार्थं वनगमनं चेन्न दीपः" ।

दीप्तिः पुनः पुनर्यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे । अकाण्डे प्रथमं यथा
वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गार-
वर्णनम् । अकाण्डे छन्दो यथा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभृग्वयोर्धारा-
ऽधिकृते वीररसे 'फड्गमोचनाय भञ्छामी'ति (म. वी. च १४) ॥३२॥
राघवस्योक्तौ ।

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनं यथा हयग्रीववधे हयग्रीवस्य । अद्भि-
नोऽनुसन्धानं यथा रत्नावल्या चतुर्थेऽङ्के चाञ्चल्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः ।

मूर्धना समु-यामिव 'कुर्यती स्वलीम् ॥ (कु. स. ४११) इत्यादिना समारम्भेण प्रलापेण
पीत पुन्येन प्रकाशमकापीत । अयथापरो रसभङ्गहेतुर्यदकारण एव रसस्य प्रकाशनमकारण एव
रसस्य च्छेद इति । यद्यपि 'समीक्षा रतिभोगार्था विलासः स तु कीर्तित' (ना.
शा. १३१७६) इत्येवंलक्षणो विलासः प्रतिमुखासन्धेरुत्तरेनोक्तस्तथापि 'वेणीसंहारे
द्वितीयेऽङ्के प्रतिमुखसन्धानस्य भरतमतानुसरणमालेख्यया घटनं प्रकृतस्य वीररसस्यागु-
णमिलगुचितं यतो सोष्मादिषु सद्भाभट्टेणसह्यधगुर्धरेष्वपि नष्टेषु दुर्योधनस्यावसादेव
भानुमत्या सह ग्राम्यसम्भोगं प्रखमिलापादतीव वीररसविह्वता प्रकाश्यते । तत्रापि च
सखीषु स्वप्रार्थनाया नकुलेन गम स्तनपुष्टे नयचतं दत्तमिति भानुमतीयचनाकार्यनात
पाण्डुनुलेन नकुलेन सदानुभूतमम्भोगमिलस्यप्यभिनयाशङ्कयामतितरामनीयत्वम् । मुनिना-
ऽपि सम्भक्तानां (१३९४) रसाङ्गभूतमिवित्तप्रसक्तोत्पादनमेव प्रयोजनमुक्तं न तु पूर्वं
रङ्गादिष्वदृष्टादिसम्पादनम् । यदाह (ना. शा. १३१५१, ५२, पं. भा. लो. ३१५४ पु)
दृष्टवार्थस्य रचना दृष्टान्तत्वागुणक्षयः । रागप्राप्तिः प्रयोगस्य शुद्धानाथ निगूहनम् ॥
आधर्म्यवदभिज्ञानं प्रकाशनां प्रकाशनम् । अज्ञाना पङ्क्तिर्षी लोचदुर्लभास्ते प्रयोजनम् ॥
इति । वीरचरिते इति—नत राघवभृग्वयो. संप्रामाद्य परस्परवैरवस्थायां "विलुप्त
रजता वीर" इति वीररसे प्रकर्षधाराऽधिकृते सति तदुचितमवधारमुत्पद्यन् घटनन्ततया
व्यापारान्तरायाकस्मिन् रामोक्तिः । तदेतदाह धाराऽधिकृते वीररस इति ।
अत्र राङ्गधारामाह इति केचिदुपाचक्षते । अयथापरो रसभङ्गहेतुः प्रवृत्तरसाङ्गभूतस्य

मुचितं वा तावदेवोपनियद्भव्यम् । अधिकं तु यध्यमानमसत्यप्रतिभासेन नायकवद्वर्तितव्यं न प्रतिनायकवदित्युपदेशे न पर्यवस्येत् । दिव्यादिव्येषु तूभयथाऽपि । (१४. आ. ४. ३।१०-१४)

एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिव धीरोदात्तादीनामन्यथावर्णनं विपर्ययः । 'सप्रभवन्' 'भगवन्नि'त्युत्तमेन नाधमेन मुनिप्रभृतौ न राजादौ, 'भट्टारके'ति 'परमेश्वरे'ति च राजादौ, न मुनिप्रभृतौ, प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यम् । एवं देश-कालवयोजास्यादीनां वेशध्यवहारादिसमुचितमेवोपनियद्भव्यम् (४. का. अ. ६।१८-२० तुः) ।

विषयोऽयुत्तमे प्रयोज्यः । कोभस्यानुभावश्चान्यस्य सत्यस्यभूतातिदाहणकनदावृत्तम् । स्वर्ग-पातालगमनसप्तार्णवलङ्घनादिव्यापारा दिव्यमानोजिताः केवलमानुषमात्रक उपनिबध्यमाना वैरस्यगावदन्ति । अयश्चानां सातिशयं कर्म । यावता विनेयाप्रतीतिखण्डना^२ न जायते तावद्वर्णनीयं न पुनरधिकम् । इतरथा हि केवलमानुषस्य सप्तार्णवलङ्घनमसत्यतया सम्भाव्य-मानमनृतगतिं हृदये स्फुरदुपदेश्यचतुर्वर्गागायस्याप्यतीकानां बुद्धौ सजिवेशयेत् । "रागादेस्तु तथाभूतमपि चरितं पूर्वप्रसिद्धिपरम्परोचितसम्प्रत्ययोपाख्यं नासत्यतया वकास्ति । अतएव यदा तस्यापि प्रभावान्तरमुपवर्ण्यते तदा तादृशमेव, यदि वा दिव्यादिव्यत्वादेव तदुचितं दिव्यादिव्येषु देवाक्षेषु गनुष्येषु सातवाहनार्जुनादिषु तेषां नागलोहगमनादिकमुचितमेव । अतएव भरते (ना. शा. १८।१०) 'प्रहयातवस्तुविषयं प्रहयातोदात्तनायकञ्चन । राजर्षिवश-चरितं तथैव दिव्याधयोपेतम् ॥' इति मुनिना प्रहयात(१४।१०)वस्तुविषयत्वं प्रहयातोदात्त-नायकत्वञ्च नाटस्थानदयकर्तव्यतगोपन्यत्वम् । उतपायवस्तुवर्णने हि कवेः प्रमादोऽपि स्यात् ।

एवमुक्तस्येति । सर्वत्रोचितमेव रमणीयत्वम् । तन्नामन्तपामन्त्रकौचित्येनामन्त्रण-माह सप्तभवन्नित्यादि । वक्ता ह्युत्तममध्यमाधममैदास्त्रिधा । तल्लोत्तमप्रकृतिरेव सप्तभवन् भगवन्निति पदमुदाहर्तुमर्हति न त्वधमप्रकृतिः । उत्तमेनाप्येतत् सर्वोदकाररक्षादिक्रमेऽपि राजादौ न प्रयोज्यं किन्तु मुनिप्रभृतावेव । एवमुत्तमेन भट्टारकेति राजादौ परमेश्वरेति मुनिप्रभृतौ सर्वेषां न प्रयोज्यं । तदेतेषां यदि विपर्ययः क्रियते तदा पदमिदममुचितं भवति । एवमिति—उज्जुक्त्वा (८. २. अ. २।६३-६६)—देशभाषाक्रियावैशलक्ष्याः स्युः प्रत्ययः । पाठ्यन्तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ॥ लिङ्गिनोना महादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनं यथा कर्पूरमञ्जरीं नायिकाया स्वात्मना च वसन्तस्य वर्णनमनादृत्य धन्विवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम् । 'ईदृशाः' (६२ का.) इति नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनम् ।

उक्तं हि ध्वनिकृता—

अनीचिल्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिपत् परा ॥ इति ।

(ध. का. वृ. ३।१५; १४६ पृ.)

कथित् ॥ अतः कचिदिति देवोपश्रुतीनां सम्बन्धः । खीणान्तु प्राकृतं प्राहुः शौर-
सेम्यपमेऽपि च । पिशाचाख्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ॥ बहिरयं नीचपादं
स्वात्तद्देशं तस्य भाषितम् । कार्यतथोत्तमादेर्नां कार्यो भाषाव्यतिक्रम इति । तथा सर्ववन्धादौ
प्रबन्धोचित्यान्मध्यमादेरपि संस्कृतमेव ग्राह्यम् । अलङ्कारपरिक्रयाऽऽदी तत्तमादेरपि
प्राकृतमेव, वृद्धलकादौ तु पैशाचमेव, वस्तु(?)गन्वादान(141b)पञ्चश एवेत्यादि । एवं यस्य
देशस्य यादृशो वैद्यः समाचारादिषु प्रसिद्धियोग्यस्तादृश एव वर्णनीयनिपयतयोपनिबन्धनः ।
विपर्यये एतनौचित्यनिबन्धनं दुष्टत्वम् । तत्र देशवेशाचारानीचिलं यथाऽऽदिलप्रवृत्तीनां
स्वादित्यादिमयेन परिग्रहः, १० एतनोचादीनां लज्जाऽऽतद्वादिनशादिति । कालानीचित्यं यथा
वसन्तोत्सवे मेघाद्युदीपनविभाववर्णनम्, आलम्बनविभावस्य तद्विद्वद्देशादिषु । वयोऽनौ-
चित्यं यथा वार्धक्ये श्रेष्ठारामिलापः । जालनौचित्यं यथा नायकं प्रति नायिकायाः समुद्दिष्टं
भक्षीमन्तरेण स्वयं सम्भोगामिलापकीर्तनमिलादि । अयत्नापरो रसभङ्गस्तु यत् प्रकृत-
रसापेक्षयाऽन्यस्य तद्वन्तभूतस्य वर्णनम् । न ह्यनुगतः प्रकृतं, प्रसिद्धयान्मध्यमस्यति । कर्पूर-
मञ्जरीं (१५५.) 'राजा । देवि वक्षिष्याद्विषणुदिन्दुर्वादिणि वद्वाविभ्रसि वसन्तारम्भेण'
इत्यादिना वसन्तवर्णनं स्वयमारब्धमनादृत्य धन्विभिरादृतस्य वसन्तवर्णनस्य 'देवि एको अहं
वद्वाविभ्रो तुज्जम्, एका तुमं वि वद्वाविभ्रा मज्जम् । किं वणं दुपे वि अम्हे वद्वाविभ्रा'
इत्यादिनाऽभिधानेन प्रशंसनम् । नायिकेति—ईप्सारीपादिना सपिडित्या क्रियमाणभरणप्रहारी
रतेः प्रतिहृततया प्रतिपादितः । तलेष्याऽऽदिनिमित्तभूते कोववर्णनं अतितरमनीचिलम् ।

93 तलेत्यादि कालानीचिलमिलन्तं 'क' पुस्तके नास्ति । देशवेशाचारानीचिलं
यथा दिव्यप्रकृतीनां मां स्वादित्यादिमयेपादिपरिग्रह इत्यस्मदः पाठः 'य'
पुस्तके ।

इदानीं कचिददोषा एत इत्युच्यन्ते—

न दोषः सपदेनोक्तावपि सञ्चारिणः कचित् ।

यथा—

औत्सुक्येन कृतत्वेन सदभुवा व्यावर्तमाना द्विषा

तैस्तैर्यन्धुवधूजनस्य ध्वनैर्नीताऽऽभिमुख्यं पुनः ।

एषाऽप्रे घस्मात्तस्माध्यसरसा गौरी नवे सहमे

सरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु यः ॥३२५॥ (रत्ना १।२)

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथा प्रतीतिरुक्तः । अतएव 'दूरादुत्सुकः'मित्यादौ (२६ श्लोः) ब्रीडाऽऽधनुभावानां बलितत्वादीनामेवोत्सुकत्वाधनुभावस्य सहसा प्रसरणादिरूपस्य तथाप्रतिपत्तिकारित्वाभावाद्'दुत्सुक'मिति कृतम् ।

सञ्चार्यादेर्विच्छेदस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहे ॥६३॥

बाध्यत्वेनोक्तिः न परमदोषः, यावत् प्रकृतरसपरिपोषकत् ।

यथा—'काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलम्' इत्यादौ (३३ श्लो) ।

तदित्यमन्यताप्यनौचित्यमुत्प्रेक्ष्य दुष्टत्वात् प्रयत्नतो रसाध्वनि कविना परिहर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः । अत्रैवान्तर्याम्यतिरेकाभ्यां प्रा(१४२०)नाणिकसम्मतिं दर्शयति उक्तं ह्येति । प्रसिद्धौचित्येति प्रसिद्धप्रकृत्याधीनित्वबन्धे । उपनिषदहस्यं प्रकृतमिति ।

एवं रसभक्तकारणमुक्त्वाऽधुना ततापवादमाह न दोष इति । यथौत्सुक्येनेत्यादि । सदभुवा सदजया । [अनुभावः] क्रिया न तथा प्रतीतिरुक्तः यथा स्वराब्देनोपात्त इत्यर्थः । अतएवेति—यतः कचिद्विषये विभावानुभावाभिप्रेक्ष्यस्य व्यभिचारिणो न तथा भ्रष्टस्वभिमतार्थप्रतिपत्तिस्तत्तत्त्वयाविधे विषये स्वराब्दोपादानमप्यादिवन्ते महाकवयो यथा 'दूरादुत्सुकः'मित्यादौ । अतः यथा निबलनादिभिरनुभावह्रयो (रसुरागह्रयो) न निवर्ष्यते तदा सादृशी प्रतिपत्तिर्न स्यादिति स्वराब्देनौत्सुक्यमुपास्यम् ।

सञ्चार्यादेरिति—विच्छेदस्य प्रकृतरसापेक्षया विच्छेदरताङ्गस्य बाध्यत्वेन बाध्यत्वाभिप्रेषणोक्तिर्गुणावहेति । बाध्यत्वं हि न यथास्थितं कल्पनामात्रेण किन्तु शक्याऽभिपद्ये सति । तथाच सति तस्योक्तिर्न केवलं निर्दोषतां भजते यावत् प्रकृतरसपरिपोषाय जायते यथा काकार्यमित्यादि । अतः प्रीतिर-

अत्र चित्कर्तादिपूद्गलेष्वपि चिन्तायामेव विश्रान्तिरिति प्रवृत्तरसपरिपोषः ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोमं स्वस्ति । हृदन्तः ॥३२५॥ (ध्व. आ. १६६४)
इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुरत्यादीनामिति न विरुद्धत्वम् ।

सत्यं मनोरमा रामां सत्यं रम्या विभूतयः ।

किन्तु मत्ताङ्गनाऽपाङ्गमङ्गलोलं हि जीवितम् ॥३२६॥

(म. भा. १ ; ध्व. आ. ४. ११३०) .

अत्राद्यमर्थं वाच्यत्वेनैवोक्तम् । जीवितादप्यधिकमपाङ्गमङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धमङ्कुरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्पाति । न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिः, तदङ्गाप्रतीतिः । न च विनेयोन्मुखीकरणमत्र परिहारः, शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्य-
स्याभावात् । नापि काव्यशोभाकरणं रसान्तरादनुप्रासमात्राच्च* नथाभावात् ।

लक्षणात्म्यनविभावबलाङ्गव्यप्रतिष्ठे शृङ्गारे मूलभूतेऽभिलाषे स एव काकार्यमित्रादिना निष्कृष्टसंसारपरम्परामूलभूतोऽकार्यभयरूपतत्त्व- (१४२b) ज्ञानलक्षणः शान्तविभावत्वाकमः स्पृष्टो भूयोऽपीत्यादिना प्राप्स्युपायानुमन्धानलक्षणचिन्तनाह्वयकामावस्थाप्रकटनाद्वाधितः । एवं दोषाणामित्रादिना सर्वशास्त्रार्थज्ञानपरिणामलक्षणशान्तविभावप्रकाशनमलन्ताभिलाष-
प्रकर्षादन्यकार्यग्रहेपलक्षणागुस्मृतिसंज्ञतृतीयकामावस्था संसृश्य अहो कोपेऽपीत्यादिना श्रुतसंकीर्तनाभिधचतुर्थकामावस्थाप्रकटनाद्वाधितम् । किं वक्ष्यन्तीत्यादिना उपस्विसहवास-
लक्षणशान्तविभावनिरूपणं स्वप्नेऽपीत्यादिना शङ्कालक्षणपञ्चमकामावस्थाकीर्तनेन
याधितम् । चेत इत्यादिना शान्तव्यभिचारिश्रुतिपरिग्रहः कः खल्वित्यादिनीत-
शुक्पातिरायपोतनाचिन्तायामेवेति तु काव्यस्थादुद्देशस्थानमाधित इत्युद्देशाह्वयपञ्चमकामा-
वस्थाकवनेन याधित इति चित्कर्तृमयो दोषवद्वानीयिलावलम्बितः, प्रत्युत उत्तरं रस-
परिपोषकाः । अत्र विरुद्धरसाज्ञानागुक्तेरविरुद्धरसोक्तं प्रकारान्तरमङ्गीकुर्वाणः स्वस्तिर्दं
दर्शयति पाण्डु क्षाममित्रादाविति । क्षेत्रियः परचेत्ते चिकित्से वैद्यगरे नितार्थ इत्यर्थः ।
अत्र कदण्णरसोचितस्य व्याधेः शृङ्गाराद्वत्वेन समारोप इत्यारोपबलादत्रभावप्राप्तेरस्याविरुद्धत्व-
मिति प्लनिकारः । अतएवाह (ध्व. आ. ११२०)—विवक्षितरसे लब्धः (१४३३) प्रतिष्ठे तु
विरोधिनाम् । बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्ताणामुक्तिरुद्धला ॥ अङ्गभावप्राप्तिर्नैषां स्वाभाविकी
मताऽऽरोपकृता चेति । एतन्न वाच्यमित्याह साधारणत्वमिति कण्ठे इव शृङ्गार-

प्रकृतं पाण्डुत्वादीनामप्यनुभावानां सम्भवात् । तथाच 'व्याप्युन्मादापसारजाध्यमरणा-
दिभिर्विप्रलम्भोऽभिनेतव्यः' इति साक्षान्मुनिना (ना. शा. ६ ; ३०६ पृ.) व्याध्यादय
एतदक्षरत्वेनोक्ताः । अत मरणस्यैवोक्तस्यैवोपन्यासो न न्याय्यः । तथा च रत्नाश्रयाणां
श्रीपुरुषाणां विच्छेदेन रमस्यास्यन्तविच्छेदप्राप्तिरिति व्यभिचारिप्रस्तावे निष्ठातमेव (८६ पृ.) ।
एवं 'कोपान् कोमले'त्यादौ 'बद्धाऽन्यत' इति रीद्वानुभावयोर्मध्यनताडनयोरीष्याविप्रलम्भे कवि-
कीशकात् समारोप इति यदुक्तं तदपि न वाच्यं तत्तापि साधारण्यात्, येनान्यु 'व्याप्यु-
'न्मादापसारजाध्यमरणादिभिर्विप्रलम्भोऽभिनेतव्यः' (ना. शा. ७ अ) इति मुनिना साक्षादक्ष-
रत्वेनोक्तानां स्वाभाविक एवाङ्गभावो यथा 'अभिमरति'मित्यादी विप्रलम्भे अभिप्रभृतीनां तेषां
निवेशनादविरोधः स्फुट एवेति ध्वनिकृतैवोक्तम् (ध्व. आ. ३।२० वृ.) । अथ सत्यं मनोरमा
रामा इत्यादावपि स्वमतेन विरोधः 'परिहरति । अत्राद्यमर्धमिति—इयं हि विरागिणः
कस्यचिदुक्तिः । तत सर्व एवामो कामादिविभूतयश्च जीवितमात्रोपयोगिन्यस्ततो यस्य कृते
सर्वमेतदभ्यर्थ्यते (१४३b) तदेव चेन्नलं तत्राप्युपमानतयोपकान्तत्वादुपमेयाधिक्ययुगेन
गताङ्गनाऽपाङ्गेन सुतरां प्रकीरोहस्तदा किमेभिर्वैराकेः कामादिभिर्विपयैरिति संसारातिल्यता-
ऽनिशमरणादेव ज्ञातलक्षणविभानवर्णनात् प्रकाशितः शान्तरमः परां परिपोषपदयो-
गात्तादयतीत्याह जीवितादपीति । न पुनरिति । अत हेतुः, तदङ्गेति—तस्य शृङ्गार-
स्याङ्गानि विभावानुभावानावास्तेषामप्रतिपत्तेः, वाच्यत्वेनोपम्येन चोपात्तत्वात् । यत्तु
ध्वनिकृताऽत मताऽङ्गनाऽपाङ्गलक्षणस्य शृङ्गारानुभावस्य स्पर्शानोन्मुखीकृताः सन्तो भोगिनो
विनेयाः सदाऽभ्यस्तमताङ्गनाऽपाङ्गाः सुगृहीतोपदेशास्तत्कालमेव जातवैराग्या भवन्ति
तथा, शृङ्गारस्य सकलजनयनोऽभिरामत्वात्तदङ्गसमावेशेन काव्यशोभाऽतिशयश्च सम्पद्यत इति

- १५ अत स्वमतेनेत्यन्वर्थं विरोषणम् । ध्वन्यासोऽङ्गतां गतमात्रिष्यैतन्मत्तं स्थाप्यते ।
लोचनकृतमिति तन्मुच्यते एवमभाषीति निपुणमाकलयीयम् । तथाच लोचने
मताङ्गनेति—अत हि शान्तविभागे सर्वस्यातिल्यत्वे वक्ष्यमाणे न कस्यचिद्विभावस्य
शृङ्गारभङ्गया निबन्धः कृतः किन्तु सत्यमिति परहृदयानुपवेशनोक्तम् । न
खल्वसौक्यवैराग्यवीतुके रुचिः प्रकटयामः, अपि तु अस्य कृते सर्वमभ्यर्थ्यते
'तदेवेदं चलमित्यादि (ध्व. आ. लो. १२८ पृ. ; १५० पृ. ३.) । 'ना भूत
विभूतिषु निभारामु रागिणो गुणेषु वा प्रतिनिविष्टधियः । तथा चाम्रे परयत
निभारतां संसारस्येत्यादि ध्वन्यालोकप्रमथयतुर्गोदगोतपः गाघदैरालोकनीयः ।
मम्मममर्तं चेमेन्द्रमन्तव्यमनुवदतोवेति (श्री. वि. च. १८ वा. ५.) च ध्येयम् ।

निवेशयितव्यः । शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोध इति रसान्तरमन्तरे कार्यम् । यथा नागानन्दे, शान्तस्य जीमूतवाहनस्य 'अहो गीतम् अहो वादितम्' ॥३२७॥ इत्यद्भुतमन्तर्निवेद्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारोपनिबन्धः (ना. आ. १।६ ग.) ।

त विभिन्नाश्रयः कार्यः । तस्य वीरस्याश्रयः यथानादकस्तद्विपक्षविषये हि निषेधितस्य विरोधिनो भयानकस्य परिपीथो गुणावह एव । विपक्षगतैर्न भयातिशयवर्णनेन वर्णनीय-
गतभयपरिक्रमादिसम्पत् सुनरासुहृदोतते यतः, एवं नायकस्य प्रभावातिशयवर्णने तत्-
प्रतिपक्षाणां य. वरुणो रसः 'स' सामाजिकानां तावत् वैकल्यमादधाति, तत्ताविधान्तेः ।
चिन्तु । वीरस्य योऽनौ कोपो व्यवहारिता प्रतिपद्यते तत्फलरूपोऽनौ वरुणरसः स्वकारणामि-
व्यञ्जकद्वारेण वीररसास्वादाविशय एव पर्यवस्यति । यथोक्तं मुनिना—'वीरस्यैव च
यत् कर्म स हेयः वरुणो रसः' (ना. शा. ६।२४) । यथा—कुञ्जकं कुचापात-
कीडासुप्तेन विपुज्यसे वक्रुलविटपिन् स्मर्तव्यं ते मुखासुरसेवनम् । चरणघटेनाश्रित्यो
यास्यस्वरोर सरोरुक्तामिति निजपुरल्लगे यस्य द्विपा जगदुः खियः ॥ (वा. भी. ७।१४ ; ध्व.
आ. लो. ३।२०) इति । (१४५०) यः पुराऽऽश्रयैक्येन निमित्तेन निर्विरोधो नैरन्तर्येण
तु निमित्तेन विरोधो स रसान्तरव्यवधानेन निवेशयितव्यः । यथा नागानन्दे—अत्र
शान्तेऽद्विनि निर्वाणे कविना प्रथमेऽहं शान्तेकविनासभूतस्य राज्यं विहाय वनं प्रस्थितस्य
नायकस्य विभवप्रकर्षेऽपि भट्टिति शृङ्गारप्रशसनं विरुद्धमिति प्राक्नवरातनाभिकारणार्थ-
मगाधारस्योन्मत्तार्थान्तापूर्वगतवाद्यप्रवणविभावसन्निधिः 'अहो गीतमहो वादितम्' इत्यु-
भयरसाविश्वोऽद्भुतरनो निषद्वल्लथापि 'भगिलभिलापप्रकाशने किञ्चिद्विरुद्धत्वमारादमानेन
'व्यक्तिर्व्यजनधातुना दशविधेनाप्यत्र लब्धाऽमुने'त्यादिना (ना. आ. १।४४) नीरसप्रायेणापि
गीतवाद्यप्रवेचना निबद्धा । ततो 'भो वामस्त ऐवत् ऐवत् अचरिष' । य केवलं
वीणाएव कृत्वायं सुहं उपादेदि जाव इमिणा वीणाविपणाणाणुह्वेय क्वेण अक्कीणं वि
सुहं उपादेदि उजेव्व' इति विदूषकावतारितान्तरं 'यगस्त केयमिति नायकल्लामि । एतत्
पुनरहं जानामि—सिगंघ्री यदि तत् कृतार्थमभवत्तु 'सदस्' हरेर्नामी चेन रसातलं शराश्रुता
शून्यं सुखेऽस्याः सति । जातिः सा मक्कलान्धजातिजविनो विद्यापरी चेदियं स्यात् सिद्धा-
न्वयत्रा यदि त्रिभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः ॥ (ना. आ. १।१४) इलभिलापः प्रकाशितो
नायकस्य । पुनस्तत्रैव परं परिशेषधारानभिरुद्धे शृङ्गारे (१४५०) तृतीयादे मिलावसु-
प्रवेशेन व्यवधानाय यद्यपि वीररनो निबद्धस्तथापि वीररसस्य मिलावसुसमाधयेणाप्तनुष्ठेन

न परं प्रयन्धे यावदेकस्मिन्नपि यावये रसान्तरभ्यवधिना विरोधो निवर्तते ।

यथा—

भूरेणुविग्धान् नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः ।

गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान् सुराङ्गनाऽऽदिष्टमुजान्तरालाः ॥३२८॥

सशोणितैः कव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः र्गमानागुपधीज्यमानान् ।

संवीजिताश्चन्दनपारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकुलैः ॥३२९॥

विमानपर्यङ्गतले निपण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।

निर्दिश्यमानान् ललनाऽङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान् पतितानपश्यन् ॥३३०॥

अत्र धीमत्सशृङ्गारयोरन्तर्वीररसो निवेशितः ॥ (ध्व. आ. पृ. ३।२७ वृ.) ।

कविना चतुर्थेऽङ्के 'उद्गर्जजलकुञ्जरेन्द्रमत्तास्फालागुचन्द्रोद्धतः सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रविश्वानिनोः । उच्चैश्चरति प्वनि. श्रुतिपभोन्माधी यथाऽयं तथा प्रायः प्रेहृत्-
दसंल्यरांखधवता वेलेयमुद्गच्छति ॥ मिलावतो ! परम शरत्समयपाण्डुभिः पयोधरपटलैः
प्रावृता- प्रालेयाचलशिखरं वहन्त्येते मलयतानव' इति (ना. आ. ४।३) नायकप्रवाङ्मुत-
रसव्यवधानेन "कुमार ! मेते गलयमानव । नायकः—किमन्वन् । मिलावसुः—नागानामस्थि-
सद्भाताः खल्वेते । नायकः—रुष्टं किनिमित्तमेते सद्भातामलबो जाता" इत्यादिना (ध्व. आ.
लो. ३।२६) पुनः प्रकाशितः शान्ती निर्वाहितः ।

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।

अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥६५॥

यथा—अयं स रशानोत्कर्षो पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्युदयजनस्पर्शो नीचीविस्त्रंसनः कष्टः ॥ (११७ स्तोः)

एतद् भूरिध्रुवतः समरभुवि* पतितं हस्तमालोक्य तद्भूरभिदधौ । अत्र
पूर्वावस्थास्मरणं शृङ्गाराङ्गमपि कष्टं परिपोषयति ।

दन्तैः क्षतानि करजैश्च विपाटितानि प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलकैर्मघतः शरीरे ।

दत्तानि रक्तमनसा मृगराज्यध्या जातस्पृहैर्मुनिभिर्व्यवलीकितानि ॥३३॥

(च. आ. पृ. ३।४३)

अत्र कामुकस्य दन्तक्षतादीनि यथा घमत्कारकारीणि तथा जिनस्य ।
यथा वाऽपरः शृङ्गारी तदवलोकनात् सस्पृहस्तद्वदेतादृशो मुनय इति
साम्यविवक्षा ।

कामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः

पादैः पातितयावकैरिव गलद्वाष्पाभ्युधौताननाः ।

अथ प्रकारान्तरेण विरोधं परिहरति स्मर्यमाण इत्यादि । अयं स इति रशानां
मेखलां सम्मोगावसरे पूर्वं कर्षतीति रशानोत्कर्षो । अत्र कष्टे वाक्यार्थीभूते प्रागवस्था-
ऽनुभूताः स्मर्यमाणा विलासाः शोकावेशमधिकतरमुपजनयन्तीति सम्मोगाज्ञानानामेषां कष्टं
प्रत्यनुकूलत्वं परिपोषित्वादिरुक्तमेव (१३६ पृ.) । दन्तैरित्यादि—मृगराज्यधूः सिंहो ।
रक्तमनुरक्तं रक्षिरम् । तदिह समाधिस्थस्य योगिनः परब्रह्मात्मादसमुद्भूतपुलनेदमे शरीरे
सिंहोदत्तानि दन्तक्षतादीनि बीभत्सरसम्यज्जकान्यपि कान्तादत्तदशनादिरूपशृङ्गारानुभव-
साम्येनोक्तानि तस्य प्रकर्षोतिशयं प्रकाशयन्ति । अतएव कथमेवं भूयास्मेति मुनिभि-
रवलीकितानीति रागिजनद्वह्यता मुनीनामभिधीयमाना शृङ्गाराङ्गस्य बीभत्सस्य पोषिकेति
न विरोधः । (१४६b) एतादृश इति एतादृशा मुनय इत्यर्थः । एवं विरोधिनः प्रभुते
रवयोर्भावयोर्नां परस्परविरोधिर्द्वयोरेकताभावप्राप्ती सत्यागविरोधं दर्शयति—कामन्त्य
इत्यादि । अत्र दर्भादुरक्षवाङ्गुलिगलद्रक्तत्वं विवाहसंगमोचितालङ्कारकद्वारेणोत्प्रेषितम् ।
विवाहसमये बाष्पाभ्युदयवो नधूनां बन्धुजनसमीपतो गमवात्, भर्तृकरावलम्बनं
परिजनाभावात्, अयं साहजिकमपि । अत्र वर्णनीयराजगोचरतया वाक्यार्थीभूतस्य
रतिरूपप्रेयोऽनन्दारलक्षणस्य कष्टं शृङ्गाराङ्गभूताविलययोर्न विरोधः, द्वयोरेक्यन्यपरत्वेन

भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्तुच्छबुनार्योऽधुना

दावाग्निं परितो अगन्ति पुनरप्युद्यद्दिवाहा इव ॥३३२॥

(प्व. आ. वृ. १६६ पृ.)

अत आदुके राजविपया रतिः प्रतीयते । तत् कृत्वा इव शुद्धारोऽप्यङ्गमिति
तयोर्न विरोधः ।

यथा— एहि गच्छ पतौत्तिष्ठ वद मीनं समाचर ।

एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥३३३॥

(प्व. आ. ३।४४)

इत्यत्र एहीति क्रीडन्ति गच्छेति क्रीडन्तीति क्रीडनापेक्षयोरगमन-
गमनयोर्न विरोधः ।

क्षितो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं

गृह्णन् केसोप्यपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।

व्यवस्थानात् । “नन्वन्यपरत्वेऽपि संभावस्यावत्र नियतते, अनयोश्च विरोधः स्वाभाविकः,
तत् कथमविरोध इति चेत्, न, स्यादेतद् यदि भावानां विरोधाविरोधी स्वाभावमात्रनिबन्धनी
स्याताम् । न चेत् नित्यदेशीययोः शीतोष्णयोरप्यविरोधात्तया स्यात् । सामग्रीविरोधपतितत्वेन
विरोधाविरोधी मन्तव्यौ । एवञ्च विधीयमानत्वेन प्राधान्यविवक्षायां विरुद्धसमावेशस्य
दुश्चरम् । अतएवा‘विराले पोदशिनं गृह्णाती’ति विरुद्धत्वविधिः विरुद्धपर्यवसायीति
नाक्यविदः” (प्व.आ.लो. १६७ पृ.) । यत्र तन्मूलमानत्वेनान्याज्ञतया शुशीभावस्यत्वाविरोध
एव । सत् एतान्तमाह एहीत्यादि (१४७१) । “क्रीडाऽज्ञत्वेन एतत् विरुद्धानामर्थगमनि-
धानमिति राजनिरुद्धस्थितः” रजिजनद्वयन्यायेन विरुद्धानामभ्यन्त्यमुखम्रेक्षितापरतन्तो-
कृतानां क्षीतैर्न क्रमेण स्थायमावेय निधाम्यताम्, का कथा परस्पररूपविन्यासां नैन विरोधः
स्यादि’ (प्व. आ. लो. १६७ पृ.) इति भागः । ‘एवमाभिनेयार्थे काव्ये यदीदृशं वाक्यं भवेत्तदा
यदि समस्तभिनेयः कियते तदा विरुद्धार्थविषयः कथं शुगवदभिनेयः कर्तुं शक्य इत्याशङ्काऽपि
निरवकाशा ‘एहि गच्छे’त्यादिन्यायेन तत्राप्यविरोधात्’ (प्व. आ. लो. १६८ पृ.) ।

थालिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साधुनेत्रीत्पलामिः

कामीयाद्रीपराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो यः शराम्भिः ॥३३४॥ (च.स.)

अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य कष्टणोऽङ्गं, तस्य तु दृक्कारः । तथापि न कष्टे विश्रान्तिरिति तस्याङ्गत्वे । अथवा, प्राग्वथा कामुक आचरति स्त तथाऽयं शराम्भिरिति दृक्काररिपोपितेन करणेन मुख्य एवार्थ उपोद्बध्यते । उक्तं हि ।

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥

(च.आ. लो. १७१ पृ.) इति ।

प्राक्प्रतिपादितरूपस्य रसस्य रसान्तरेण न विरोधो नाप्यङ्गाङ्गिभावो भवतीति रसशब्देनात्र स्थायिभाव उपलक्ष्यते ।

इति काव्यप्रकाशे दोषप्रदर्शनो नाम सप्तम उच्चासः ।

अतोदाहरणान्तरमाह क्षिप्त इत्यादि । • "क्षिप्तः कामिपक्षेऽनादृत इतरत धृतः । अवधूत इति न प्रतीक्षितः । (प्रतीक्षितः) प्रत्यालिङ्गनेन, इतरत सर्वावधूतनेन विरारारूढतः । राधुत्वमेकतैर्व्याऽन्यत्र निप्रत्याशया (च.आ. लो. ७३ पृ.) । अतैर्व्याविप्रलम्भायोर्न विधीयमानत्वं, वाक्यार्थाभूतत्रिपुररिपुप्रभावाङ्गत्वेनानूयमानत्वात् । तत्तापीर्व्याविप्रलम्भापेक्षया कष्टणस्य तावन्निकटं प्रातरणिकत्वं परमेश्वरप्रभावं प्रति सोपयोगत्वात् । निप्रलम्भस्य तु कामीवेत्युत्प्रेक्षोपमावज्ञेनायातस्येतरत्वादित्याह" अतैत्यादि । अत्रैव 'अयं स रसानोव-
र्षी'ति श्रुत्यापि (147b) न विरोध इत्याह अथवेति । तासां त्रिपुरयुवतीनां प्रणय-
रोपनिराकरणार्थं आटुकारप्रवणः कामी इत्यप्रदयादिकं कृत्वाऽनाशास्यमेव(१) मे निःशरणानां शाम्भवशरामिस्त्वया विललासेति शाम्भववह्निनेष्टितावलोचनेन स्मर्यमाण-
प्राहनावस्थं तदीर्व्याविप्रलम्भस्य कष्टणोऽङ्गभावः । तत्तत्तत्परिपुष्टेन कष्टेन मुख्यो

98 अर्जुनवर्मकृतरसिकप्रजीवन्तो "नूतमनयो. श्लोकयो. (उयाकृष्टिवदेति काव्य-
सूचनायां श्लोकेऽत्र च) सद्योर्णरोगोपनिबन्धोऽनेन (कविना) दर्शितः । अग्रे
सर्वतः शृङ्गाररसस्यैवोपनिबन्धनीयत्वात् । सद्योर्णरोगोपनिबन्धस्तु निबन्धः कवीनां"
मिश्रस्यैव मन्तव्यस्य प्रकारान्तरेण स्थापनम् ।

99 ...यातस्य गुणत्वादिति 'य' गुणके पाठः ।

वानवासीभूतो भगवत्प्रभावरूप उपोद्भव्यते उपपद्यते परा प्रसङ्गपदवो नोयत इत्यर्थः ।
अत्रैव प्रामाणिकतन्मतिं दर्शयति उक्तं 'हीति गुण इति गीण इत्यर्थः । अतः 'साधु-
वेत्तोत्पन्न मि'रित्यन्तेन यः कदप्यस्य प्राधान्यादभिनयः कृतस्तथापि तत् प्रतीयमानोऽप्यस्यै-
विप्रलम्भः समनन्तराभिनीयमाने 'तु ददत्त दुरित'मित्यादी यः सादोपाभिनयसमर्थितो
भगवत् प्रभावरूपदशतामा पर्यवस्यतीत्यभिनयविषयोऽपि न कश्चिद्विरोध इति । अथ मन-
रसस्थमत्कारगोचरताः प्रतिपद्यमानत्वात्तत्रैव न विभ्राम्यति किन्तु चमत्कारान्तरमनुभावति तत्
रसस्यासत्ता । एवं विरोधो हि प्रकर्षोपकर्षनिवृत्त इति केपाविन्मतम् । सत्ताइ प्राप्ति-
'चतुर्विंशति' दुर्भिक्षेन (७० ४) प्रतिपादितस्य रसस्यैव विरोधादि-(१४४२)नद्वे सति
रसत्वस्यैव व्याघातादिति भावः । यत् रसो विरोधितामाभ्यमानो दृश्यते तत् रसशब्देनो-
पचारात् स्वाधिभाव उच्यते इति मन्तव्यम्^{१००} ।

इति महासाधिविप्रद्विक्रीश्रीधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके सप्तम उक्तासः ।

१०० "स्वाधिभाव इति स्वायिनः, तत्काराद्व्यतीति स्वायिभावः, स्वतन्त्रविधाम-
रहितः । पूर्वैरसाद्भायमासाध विवक्षिततया सहृदयहृदयसंवेदकस्य कवि-
स्यारिणाप्राप्तास्मान्निध सख्यरसमत्ता अपहृद्यं कथनं विधिप" इति विशादी-
कर्णं यद्यपि दासकृतवीकियायाम् । अथ च समधनमुद्धारखदनुजीविना
द्वर्णकृता सप्रत्ये 'यदाहु — अतः बाधोऽथ ससर्गात् कथनी स्वाद्विमान्तरे ।
नास्मादये सप्तमं यत् तत्, खल्वरस' स्रजः ।' सन्दर्भोऽथ यद्यपि दासकृतात्
अनिमित्तान्तरप्रहृदयप्रकरणादुद्धृत । प्रकरणात् सङ्गीतसत्ताञ्जनमहाचार्य-
दिभिः स्वमन्त्रेषु काव्यपरीक्षावृत्तिषु बहुमानितमास्ते । सधारिरता इत्थं
मुनिनैव निर्दिष्टा । 'बहुता समवेतानां रूपं यत्नं भवेद्बहु । स मन्तव्यो रस'
स्वायी शेषा सधारिणो मता- ॥' रसानां स्वायिस्वधारिभेदचर्चा स्पष्टाऽभिव-
शुभपादौर्ध्वमे तृतीयोद्योतटीकायाम् ।

अथाष्टम उल्लासः

एवं दोषानुक्ता गुणालङ्कारविवेकमाह—

ये रसस्याङ्गिनो धर्मोः शौर्यादय इत्यात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥६६॥

आत्मन एव हि शौर्यादयो नाकारस्य यथा, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो न वर्णनान्म । क्वचित्तु शौर्यादिसमुचितस्याकारमहत्त्वादेवदर्शनाद् 'आकार एवास्य शूरः' इत्यादेर्व्यवहारात्, अन्यत्राशूरेऽपि चिन्ताकृतित्वमात्रेण शूर इति, कापि शूरेऽपि मूर्तिलाघवमात्रेणाशूर इति, इत्यविश्रान्तप्रतीतयो यथा व्यवहरन्ति, तदन्मधुरादिरसव्यञ्जकसुकुमारादिवर्णानां माधुर्यादिव्यवहार-प्रवृत्तेरन्मधुरादिरस्ताङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादि, मधुरादि-

वृत्तिकार उल्लासं सङ्गमयति एवमिति 'पूर्वोक्तप्रकारपरामर्शः । अधुना निर्दोषस्य काव्यशरीरस्य कामनीयकोपपत्तौ गुणोपादानमलङ्कारयोग्योपादेय इति वमप्राप्ता गुणालङ्काराः । तेषामभेदमेव केचिन्मन्यन्ते भेदघान्ये च मन्यन्त इति तस्मिन्नाकुर्वाणो 'वदय-मायकमेण गुणालङ्कारयोग्योपादानं गरीय इति प्रथमं गुणानां स्वरूपमाह ये रसस्येति । अङ्गी काव्यस्यात्मा रसः, तस्योत्कर्षहेतवः सहोत्पत्तेर्योवदाश्रयमवस्थायिनो धर्मो गुणा इति । अत्र दृष्टान्तमाह शौर्यादय इवेति । यस्तु यथेष्टवि सुकुमारताऽऽदि-निबन्धनो माधुर्यादिव्यवहारः स भ्रममूल इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तद्बीजं दर्शयति क्वचित्स्त्रिधादि—अविश्रान्तप्रतीतयोऽनिधितथियः । तेन मधुररसस्याभिव्यक्तिसमर्थता

१ गुणानां प्राप्तावसरतया प्रथमोक्ताते भोजनवाग्भट्टजयदेवादीनां निबन्धेष्विव सद्दोषाविति प्रस्थानविषयसूचनपरेण कमेण शुल्लविवेचनमागतम् । तत्र च तल्लक्षणाभादेव विवेच्यं कथं तर्हि मूले तृती गुणालङ्कारयोर्भेदनिर्णयेऽयमाटोप इति चोद्यम् । तत्र प्राचीनैर्भामहदण्डप्रभृतिभिर्गुणालङ्कारयोरभेदपक्ष एव स्वीकृतः । ततोऽर्थाचीर्नैर्वाग्मनीयैस्तथा नवीनमतप्रतिष्ठापयितृभिरानन्दनर्धनादिभिर्द्वयोः स्वरूप-गतवैलक्षण्यं यथास्ममतमाविष्टम् । गुणानां स्वरूपज्ञानेनलङ्कारतत्त्वोपां व्याप्ति-बोधः सुतरागेव जायते, ततश्च भेदनिराकरणमायं विधेयमिति भावः ।

रसोपकरणानां तेषामसौकुमार्यादि च रसपर्यन्तविश्रान्तप्रतीतिबन्धना व्यव-
हरन्ति । अतएव माधुर्यादयो रसधर्मोः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते, न तु
वर्णमात्राश्रयाः । यथैषां व्यञ्जनत्वं तथोदाहरिष्यते ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातु चित् ।

हारादिवलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥६॥

ये वाचकशब्दलक्षणाङ्गातिशयमुखेन मुख्यं रसं सम्भावितमुपकुर्वन्ति
ते कण्ठाद्यङ्गानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोऽप्युपकारका हारादय इवा-
लङ्काराः । यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिताः । क्वचित्तु
सन्तमपि नोपकुर्वन्ति ।

वर्णनां सौकुमार्यादिबन्धनं न तु वर्णधर्मा माधुर्यादय इति । अतएव शब्दधर्मैरनु-
प्रासादिभिः सह गुणानो साम्यं नास्तीति (148b) भामहोद्घटादयः^१ । अथालङ्कारस्वरूपमाह
उपकुर्वन्तीति । तमिति रसविवक्षाऽयस्यापि काव्याभासस्योपलम्भात् । अङ्गद्वारेण
करचरणादिसानीयशब्दार्थद्वारेण । [जातुचित्] कदाचिदिति न तु गुणवत् साक्षात्तित्वं
वैलम्बः । अत्र दृष्टान्तमाह हारादिवदिति । तथाचोक्तं^२ भट्टतैत्तेन—शरीर्यादयोदिवत्
पुंसां न हि हाराज्जादयः । अन्तरङ्गतरोभावं गन्तुं जातुचिदीशते ॥ तथा—समवेता
गुणाश्रिते शरीरे लक्षणानि च । इच्छावताः पृथक्सिद्धेरलङ्काराः शरीरगाः ॥ तेऽलङ्काराश्च

२ यदत्र द्वीककृता शब्दधर्मतया स्वीकृतानामनुप्रासादीनां गुणतो भेदस्वीकारपक्ष-
प्रापाततो भामहोद्घटादिसिद्धान्तत्वेनोपन्यस्तः, न तत्र साम्यम् पूर्वापर-
सौक्येतिः परादुल्लेखः । काव्यालङ्कारे भामहोऽयं शब्दामिष्यालङ्कारेति पट्टेक्षासो-
द्धृतातस्य वचनात् कोऽपि शब्दालङ्काराणां स्वरूपगतमेरोऽर्थालङ्कारतोऽङ्गीकृतः ।
उद्घटेन काव्यालङ्कारसारसंग्रहे यैष पक्षः कुलापि शोक्तः । तत्कृतभामहविषयोरुभया
पुष्पापे नास्य सिद्धान्तस्य प्रोक्तसाहचर्यमिति सम्प्रदायप्रसिद्धिरिति अनुमापयति । अति-
धानामिषेयस्यापारे वेदधी शल्वलङ्काराणां जीवात् रसानुगुणरचनारूपः सन्दर्भ-
धर्मस्तु गुणस्यैतरस्यावर्तकी धर्म इति विवेकः ।

३ नन्यालङ्कारसरणिर्निर्देशकस्याभिनवगुणोपपत्त्यायत्वेतदतिवदार्धं वचनं वागनीय-
मततो नन्यमतस्य नैलक्षण्यं प्रकृत्यदपि मतद्वयसमाधानरूपे हेतुत्वेन संबध्यते ।
वागमनस्य गुणा नित्याः परं बहिरङ्गता मार्गधर्माश्च । नचोनमते गुणा नित्या

अपसारय घनसारं कुर्व ह्यरं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि ! मृणालैरिति धदति दिधानिदं बांला ॥३३५॥

(क. म. १०२)

इत्यादौ चाचक्रमुखेन.

मनोरोगस्तीव्रं विषमिधं विसर्पत्यधिरतं .

प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पायक इव ।

दिनस्ति मत्स्यं ज्वर इव महीयानित इतो

न मां ज्ञातुं तातः प्रभवति न चाग्न्या न भवती ॥३३६॥

(मा. मा. २११)

इत्यादौ चाध्यमुखेनालङ्कारौ रसमुपकुलतः ।

शब्दार्थमयान्नैककृत^४प्रियः । शुद्धैर्जिता रसोज्जीविकाव्यस्योत्कर्षरसिभिः (का. पी.) ॥ इति ।
अपसारयेत्यादि—घनसारं कर्तुः । मनोरोग^५ इत्यादि—धिरतं प्रमाथी सोमकारी
मनोरोगो विसर्पति तीव्रं विषमिधं यथा तीव्रं विषं त्वगादिधातुज्वलद्वयकर्मं विमर्षति तेना-
कारेणाहेषु विसर्पति तेन ऋदिति सर्वान्यज्ञान्युद्देशो व्याप्नोतीत्युक्तम् । ततः स एवोद्देशः
सन्तापरूपतामापाय विधुतः सन्धुक्षितोऽग्निरिव निर्धूमं ज्वलति ततः सन्ताप इतस्ततः
प्रत्यङ्गं दिनस्ति षोडशति ज्वर इव महीयान् तत इवती^६ भूमिमाहूतोऽयमाधिरशक्य-
समाधानो भवद्विस्त^७ प्राणेश्वरमपदायैत्यर्थः । अलङ्कारौ रसमुपकुलत इति इत्यर्थे इति
यथाकथमनुप्रासोपमाहूयौ । रसं विप्रलम्बम् ।

१. अन्तरजघर्माय । 'शरीर' शब्दार्थौ ध्वनिरमव आत्मा किल रस' इति वक्ष्यामि
२. नवीनतरालङ्कारिकवर्चस्य मन्तव्यमेतत् स्फुटयति । मूलमन्त्रे वामनपञ्चाशे एव
लात्पर्यं, न तु तद्वलीकृतगुणालङ्कारभेदसिद्धान्त इत्यवश्यम् । एतन्नामै वृत्तौ स्फुटो-
भविष्यति । नाट्यशास्त्रे षोडशाध्याये येषां लक्षणानामुद्देशोऽभिमनवमारत्नां,
यदुपरि महानर्थवर्णः सन्दर्भध्वजालोके च जयदेवनिबन्धे 'निर्दोषा लक्षणाततो'
त्यादिलक्षणे यथ गुणालङ्कारव्यतिरिक्तः सूचितो लक्षितश्च तस्य विवेचन-
मन्यस्तास्माभिः प्रबन्धविशेषे कृतमिति जिज्ञासुभिरुक्तैव द्रष्टव्यम् । (*The
Doctrine Lakṣaṇa in the Poona Orientalist vol xvi, 1948*).

४ कृताश्रया इति 'स' पुल्लिङ्गे पाठः ।

५ मनोरोग इति साम्प्रदायिकः पाठः ।

चित्ते ण बुद्धदि ण खुद्धदि सा गुणेषु सेज्जाइ लुद्धदि विहुद्धदि दिम्मुहेसु ।
 वोल्मि चट्टदि पवट्टदि कव्वयन्धे माणेण तुट्टदि चिरं तरुणी तरुणी ॥३३७॥
 इत्यादौ वाचकमेव,

मित्रे कापि गते सरोरुद्धवने वज्जानने ताम्यति
 मन्दत्तरु भ्रमरेषु चीक्ष्य वयिताऽऽसन्नं पुरः सारसम् ।
 वक्राङ्गेण वियोगिनां विसलता नास्वादिता नोज्झिता
 कण्ठे कैवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥३३८॥ (प्रवरेसनस ?)

इत्यादौ वाच्यमेव, न तु रसम् । अत्र च विसलता जीवं रोद्धुं न क्षमेति
 प्रवृत्ताननुगुणोपमा ।

एष एव च गुणालङ्कारप्रविभागः । एवञ्च, 'समवायवृत्तया शीर्षादयः
 संयोगवृत्त्या तु द्वारादय इत्यस्तु गुणालङ्काराणां भेदः । ओजःप्रभृतीनामनु-

रसविवक्षाशून्य उक्तवैचित्र्यमात्रपरिणतोऽलङ्कारो यथा चित्त इत्यादि—चित्ते
 ण बुद्धति निष्ठाता भवति । ण खुद्धति सा गुणेषु न न्यूना भवति । (149a)
 सेज्जाइ लुद्धति शय्यायां विपरिवर्तते । विहुद्धदि विस्पर्ति विकशति दिम्मुहेषु ।
 वोल्मि चट्टदि वने वर्तते । पवट्टदि प्रवर्तते काव्ययन्धे ध्यानेन तुट्टदि तरुणी
 तरुणी प्रगल्भा । भ्रतानुप्राप्तेन वाचकमात्रमलङ्क्रियते न तु रसः, तस्याविवक्षितत्वात् ।

कचित्तु सन्तमपि रसं नोपकुर्वन्ति मित्रे क्वापीत्यादौ* । मित्रशब्दः सूर्ये छद्मदि च ।
 अतोपमया वाच्यमात्रमलङ्क्रियते, रसस्तु विप्रलम्भलक्षणः सम्भवन्नपि न प्रकृष्यते, तदननु-
 गुणत्वात् । एष एवेति—लौकिकगुणालङ्कारविभागान्यायेनास्मद्भवत्वापितरुण एवेति ।
 यथा च ध्वनिकारः (ध्व. भा. २।७) 'तमर्धमवलम्बन्ते मेऽङ्गिनं ते युष्माः स्मृताः ।
 अज्ञाधितास्तवद्वारा मन्तव्याः कङ्कादिवत् ॥' इति । एवञ्चेति—अस्मदुक्तगुणालङ्कार-
 विभागव्यवस्थितो सत्याम् । अप्रवृत्तविधानानामाधारोभूतानामिह सः प्रत्ययेतुः सम्बन्धः
 स समवायः, पृथक्सिद्धयोस्पातयोः प्रातिष्ठाः संयुक्तप्रणयनिमित्तं संयोग इति सम्बन्ध-

6 जीवरोधाय कण्ठे विमलतादर्पणमनुवित्तमित्यतोऽनीनित्यादौ नान्यदसम्भस्य
 कारणमिति रसमज्ञापतेः । अत रसपदेन तदाभासो प्राहाः ।

7 न तु यथा वामनीयैरोद्धटैर्को भामहमतानुयायिभिरसत्त्वदर्शिभिः श्रुतिं
 दृश्येकारस्य तात्पर्यम् । उभयोरेव पक्षयोर्गुणालङ्कारयोः स्वरूपगतो भेदो-
 ऽन्ततोऽङ्गिरसावलम्बितवपक्षव्याख्यादितरुण इत्युच्येति जम् ।

प्रासादीनां चोभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गडुलिकाप्रवाहेणैषां भेदः
(भा. वि.) इत्यभिधानमसत् ।

यदप्युक्तं 'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः, तदतिशयहेतवस्तूलङ्कारा'

भेदाद्युगलद्वाराणां लौकिकानामेव भेदः, न तु काव्याधितानाम्, एषामुभयेषामपि
समवायवृत्त्यैकत्वात् । अतोऽल भेदाभिधानं गडुलिकाप्रवाहेणेति यत् केनचिदभेद-
वादिना (१५९७) घोषहासमभिहितं तत्तावन्न युक्तमिति व्यवहितम् ।

अथ भेदादिभिर्धर्मनादिभिरपि यदन्यथा युगलद्वाराणां भेद उपपादितः सोऽपि न
युक्त इत्याह यदप्युक्तमिति । लौकशास्त्रातिरेकी शब्दार्थयोरनुरज्जः कश्चिद्विशेषः शोभा-
शब्दवाच्यः, तस्याः शोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः, तस्याश्च शोभायाः प्रकटीकृतवोऽलद्वारा
इति* । अत्रैव च श्लोको—(का. प्र. सू. दृ. ३।२।२६) युवतेरिव रूपमज्ञं काव्यं स्रजते शुद्धगुणं
तदप्यतीतम् । विहितप्रणयं निरन्तराभिः स्रजलङ्कारविकल्पकल्पनाभिः ॥ यदि भवति यच्चतुष्टयं
गुणेभ्यो वपुरिव यौवनवन्ध्यमन्ननायाः । अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलङ्काराणि

- ४ वामनकृतो युगलद्वारभेदः परिणामे शोभायास्तारतम्य एव पर्यवस्यति न तु तयो-
रापाततो भेदनिर्धारणे । नाप्यसौ तद्वैलक्षण्यसूचक इत्याशयः । वामनीयमतनुभय-
पक्षेऽप्यसांस्तुष्टिकम् । प्राचीनपञ्चानलम्बी नवीनमताभिश्चोऽपि काव्यादर्शटीका-
कृतकण्ठाचस्पतिरेवमभिपत्ते 'शोभाहेतवो गुणाः शोभाऽतिशयहेतवस्तूलङ्कारा
इति वैचिदुक्तम् । शोभाऽतिशयहेतुत्वस्यैव विवक्षितत्वाभावं भेदहेतुरिति गुणा
अलङ्कारा एवे'ति । नवीनमतानुप्राणितास्तु युगलद्वारयोः स्वगतभेदं स्वीकुर्यन्ति ।
एके आत्मधर्मो इत्येव शरीरधर्मः । एतत् न वाच्यं यद्भाष्यददित्यद्वयमिति वि-
वक्षितमिति शब्दशरीराशय एव विचारः । वामनेन 'रीतिरात्मा काव्यस्यै'-
त्युक्तम् । इतो च तत्र शरीरस्येवेति वाक्यशेषः । त्विष्यभूपालस्तु 'अल-
रीतिरात्मत्वमिव शब्दार्थयुगलस्य शरीरत्वमीपचारिक'मिति सिद्धान्तयति ।
त्विष्यभूपालमन्त्रये यथाविन्यस्यते पदार्थयुगलस्य शरीरत्वमिव शरीरत्वस्यैव
चारिकमिति तदभिप्रायः प्रतिभाति । कदाचिदभिस्तु गुणदोषयोर्विचारो वृत्तेश्चोप-
लक्षणाया अभ्यान्तरभेदस्य विहितः, न तु यथा नव्ये रसस्य मुख्यत्वे निर्बन्धवद्भिः ।
'स्वर्गप्राप्ति'रित्यादिपदे वामनमतेन दर्शिते (४।३।२३) 'तु' हि नाम पुष्टपस्या-
सिंहास' राज्य'मित्यत्र 'इयं शक्यता लक्ष्मी'रित्यादिष्विव विरोधोक्तिरुच्यते ।
परं तत्र गुणनिरपेक्षत्वे काव्यप्रवर्तनप्रयासो दुःस्थः ।

इति (का. अ. सू. ४. ३।१।१, २) तदपि न युक्तम् । यतः किं समस्तैर्गुणैः काव्य-
व्यवहार उत कतिपयैः । यदि समस्तैस्तत् कथमसमस्तगुणा गौडी पाञ्चाली
च रीतिः काव्यस्यात्मा । अथ कतिपयैस्तत्—

अद्वावत्त प्रज्वलत्यग्निवर्षः प्राज्यः प्रोद्यन्मुल्लसत्येव धूमः ॥३३९॥

इत्याद्ययोजःप्रभृतिषु गुणेषु सत्सु काव्यव्यवहारमाप्तिः ।

स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन चरवर्णिनी ।

अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम् ॥३४०॥

इत्यादौ विशेषोक्तिर्यतिरेकौ गुणनिरपेक्षौ काव्यव्यवहारप्रवर्तकौ ।

इदानीं गुणानां भेदमाह—

माधुर्यैजःप्रसादाख्याख्यस्ते न पुनर्वशः ।

एषां क्रमेण लक्षणमाह—

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ॥३४१॥

संभ्रयन्ते ॥ (का. अ. सू. ३।१।२ ४.) इति । अतः सगुणं भूयसोरलक्षक्यते न गुणरहितमिति
तात्पर्यायः । यत इति—तत नायः एतौ विच्छेदासहत्यादिलाह किं समस्तैरिति ।
अथ कतिपयैरेव गुणैः काव्यव्यवहार उच्यते तदानोक्तिप्रसक्तौ यथा अद्वावत्तेत्यादि ।
अत न कथन विवक्षितौ रसो न वाऽलङ्कारः—गुणश्च सज्जगत्तानुसारेणाश्रितः, सतोऽप्रापि
काव्यव्यवहारः प्रसज्येत ।

एवमन्योक्तगुणलक्षणं दोषं निर्णयि “तदतिशयहेतवस्त्वलङ्कारा” इत्यपि न
युक्तमन्याप्तेरिलाह स्वर्गैत्यादि । इयं चरवर्णिन्यनेनैव देहेन (१५०३) स्वर्गप्राप्तिः ।
अत पूर्वार्धे विशेषोक्तिरुत्तरार्धे व्यतिरेकः । एतौ च गुणनिरपेक्षावेव काव्यव्यवहारस्य
प्रवर्तकाविति । गुणस्तु वस्तुतोऽस्त्येव, तस्य रसधर्मत्वात् किम्वलङ्कारावेतावत्
तत्रापेक्षेते । अतश्च गुणकृता योभैव तावन्नास्ति कृतकारां तदतिशयोऽलङ्कारजन्य इत्येवंविधे
सन्दर्भे काव्यव्यवहारः प्रतीयमानोऽपि विधीयेत ।

माधुर्यैत्यादि—न पुनर्वक्षेति वामनादीनां मतगणकरोति । अथैषां प्रत्येकं लक्षणं
नियतरसाक्षित्वञ्च दर्शयति । आह्लादकत्वमिति—रसो हि समस्वदेवासुरतिर्यङ्मरुदि-
आतिष्वपिच्छिन्नमेव वासनोऽऽस्त इति न कश्चित्तत् तादृग् योगः सहृदयसंवादमयः,
रतेरपि तन्ममकारोऽस्त्येव । अतएव सर्वलोकसिद्धशर्कराऽऽदिमाधुर्यवदाह्लादकत्वा-

शृङ्गारे अर्थात् सम्भोगे । द्रुतिर्गलितत्वमिव । अव्ययत्वं पुनरोजः-
प्रसादयोरपि ।

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।

अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात् ।

दीप्तगामविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति ॥६९॥

चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकत्वमोजः ।

बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च ।

वीराद्वीभत्से ततोऽपि रौद्रे सातिशयमोजः ।

माधुर्यमित्युक्तम् । द्रुतिचित्तस्य द्रवीभावः । मन्युकोपादिपुण्यं काठिन्यमुत्पद्य-
वितमस्य द्रवतोत्सर्गः । गलितत्वमिवेति श्लेष्मिन्प्रेषकाणां सत्त इत्यर्थः । अथ
शब्दार्थाधित्वराहमस्य निराकुर्याणः परकीयलक्षणं साधारणसादपाकरोति अव्ययत्वं
पुनरिति—एतेन 'अव्ययं नातिसमस्तार्थशब्दं मधुरमिव्यते' (भा. का. आ. २।३) इति
भामहस्य माधुर्यलक्षणमुपलक्षितम् । ओजःप्रसादयोरपीति—तत्रोक्तं यथा 'यो यः
शस्त्रं विभती'त्यादी (वे. सं. ३।३२) । प्रसादे तु अव्ययत्वमसमस्तत्वं (150b)
वास्त्येन (ध. आ. लो. २।०) । अथ रसविशेषाधित्वेन चित्तद्रुतिप्रकर्षमाधुर्यस्य प्रकर्षं
दर्शयति करुण इति । अतः स्वाभाविकमनाविष्टात्मकं काठिन्यं मन्युकोपादिदीप्तरूपत्वं विसृज्य-
ह्यासादिदृष्टिमत्त्वमग्नः परिवर्ज्यतीति सर्वथैव गलितत्वमिवेति । तथाचोक्तम्—गलितरस-
मिवाह्लादं पदव्याहनये ददत् । माधुर्यं नाम शृङ्गारे प्ररोहं ग्राहते गुणः ॥ क्रमेण तस्य
करुणे विप्रलम्भे च जृम्भते । आधिक्यं पुण्यते शान्ते ततोऽप्युत्कर्षगामिता ॥ इति ।
तदित्यं वस्तुनो^{१०} माधुर्यं शृङ्गारादे रसस्यैव गुणः । तन्मधुररसाभिन्नजनयोः शब्दार्थयो-
स्तुल्यचरितम् । माधुर्यं मधुररसाभिन्नकृतसमर्थता शब्दार्थयोर्माधुर्यमिति लक्षणम् ।

दोष्येति—दोषितवृज्जलता याऽऽरमविस्तृतेर्हेतुरिति, हृदये विस्ताररूपप्रगल्भतस्तत्त्वावर-
मास्तार्थविशेषात्मिकं येन जन्यते स ओजो नाम गुण इति । अथ च वीररसाभिन्नजनकत्वात्-
साधितः । तस्येति—ओजसः । बीभत्सरौद्रयोः क्रमेणाधिक्यं, तेन वीररसाद्वीभत्सरस-
ओजजन्यः, ततोऽपि रौद्ररस ओजस्तम इति । यद्यपि बीजोमाधुर्ययोरग्नौग्याभावस्तत्पत्वात्
तद्विरोध्यतः^{११} रीतिबाह्य इत्युक्तं तथापि तत्समावेशवैविध्यं द्रष्टव्यम् । यथा ग्राह्ये

१० वस्तुत इति 'त' पुस्तके पाठः ।

११ नीतीति 'क' पुस्तके पाठः ।

कुतस्त्रय एव न दशेत्याह—

केचिदन्तर्भवन्त्येव दोषस्यामात् परे श्रिताः ।

भन्त्ये भजन्ति दोषत्वं कुञ्चिच्च ततो दश ॥२९॥

यद्गुणामपि पदानामेकपदबद्धासनात्मा यः श्लेषः, यश्चारीदाचरोदक्रमरूपः

अभेदोपचारेणैवार्थः । तत्र दशान्तमाह आकार इति । एवञ्च स्तावत्तन्विनो गुणाः शब्दार्थोभिव्यक्त्यद्वारा इति काश्मीरकाणां व्याहारोऽविचारमुद्गर एवेति न च केचिदुक्तं^{१४} तन्वित्वम् ।

भोजःप्रसादश्लेषमतासमाधिमामुर्ध्वोक्तुमार्योदारताऽर्थमन्तिष्ठान्तिनामानो दश गुणा वामनादिभिरभिहितः । तत् कथं त्वय एवेति जिज्ञासामवतारयति वृत्तिकारः कुतस्त्रय एवेति । भलोत्तरं केचिदित्यादि । यतोऽस्मदुक्तेषु त्रिष्वेव गुणेषु केषाञ्चिद् गुणानामन्तर्भावः, केषाञ्चिद्बुद्धतामात्रविपर्ययादुद्धृतामात्रं (151b) न तु गुणत्वं, केषाञ्चित्तु न तावद्गुणत्वं प्रत्युत दुष्टत्वमेव, ततो न दशेति । तत्र तत्तत्तद्व्याप्यसारेणैव श्लेषादीनामोक्त्यन्तर्भावं दर्शयति यद्गुणामपीति । यस्मिन् सति मित्रान्यपि पदान्येकवद्भासन्त्य इति पदानाम-नालम्बितवन्धीतां श्लिष्टतानिबन्धनमस्यणरत्नं सः श्लेषः । एवं बन्धस्य माकृते भोजः । बन्धः पदरचना तस्य मादत्वं श्लिष्टत्वमेव, अतः श्लेषगुणो नास्तेतद्व्यतिरिक्तः किन्वेतदन्तर्भूत एव । एवमारोहानरोहयोः कमः समाधिरिति (का. अ. सू. ३।१।१२) । चारीरोहस्य यमोऽचरोहस्य च कम आरोहाचरोहक्रमः क्रमेणारोहणमवरोहणञ्चेत्यर्थः । तत्र लोभोरूप आरोहः प्रसादरूपोऽचरोह इति नामनेनेव शङ्कितं यदाह—(३।१।१२) न ध्रुवः समानिरोहानरोहयोस्तयोर्धीजःप्रसादरूपत्वादिति । तेनैव च पुनः समर्थितं 'नासम्पृक्तत्वा'दिति । तरतादोष-प्रसादान्न संपृक्तो नरोहोऽपि कावद्भवस्ततः ध्रुवगतं गुण इति (का. सू. ३।१।१४) । एतन्नायुक्तम् । समाहि बन्धयाकृत्यभोजः (३।१।१५), रोहित्वं प्रसादः (३।१।१६) । अथवीजोविपर्ययात्मा दोष इत्योक्त्या सह 'सञ्चाराद्गुणत्वम्'

परवाहुपचारी नैव वक्ष्य इति ह्य मारता' इति रसगङ्गाधरकृतः । गुण-इतिशब्दने सम्पदभङ्ग अभिनयगुणमस्तमनुसरन्तीति रसगङ्गाधरकृता दोष-रूपायनमतादेयम् । बहुतस्तु रसामवादीऽन्तर्गतकारतास्ते रसगङ्गाधरेणोपश्लिष्ट इत्यनपेक्षम् ।

- 14 एवे च भोजादिमतानुसारिण आनन्दवर्धनप्रवर्तितसिद्धान्तं कटाक्षयन्ति । अर्थाथो विद्यानाथपरिचितराज्यगन्नाथप्रभृतयोऽप्येवम् ।

समाधिः, या च विकटत्वलक्षणोदारता, यश्चौजोमिश्रितशैथिल्यात्मा प्रसादः
तेषामोजस्यन्तर्भावः । पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं भङ्गसा साक्षादुपात्तम् ।
प्रसादेनार्थव्यक्तिरभिहिता । मार्गाभेदरूपा समता कचिदोषः । तथाहि
'मातङ्गाः किमु वलितैरि'त्यादौ (२६५ श्लोः) सिंहाभिधाने मत्तुणमार्गत्यागो
गुणः । कष्टव्यग्राम्यत्वयोर्दुष्टताऽभिधानात् तन्निराकरणेनापारुष्यरूपं सौ-
कुमार्यम् औज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च स्वीकृते । एवं न दश शब्दगुणाः ।

(३।१।७) । केवलस्य तु प्रसादस्य तन्मत्तानुसारेण दुष्टत्वमेवेति (३।१।७ वृ) प्रसादाज्जस्यौजसि
न्यग्भावात् समोपेरोजस्यैवान्तर्भावः । 'विषटत्वेमुदारता । यस्मिन् सति शृङ्खलीव
पदानीति जनस्य वर्णभावना जायते तज्जोलायमानत्वमित्यर्थो यथा 'स्वचरणविनिविष्टै-
र्नूपुरैर्नर्वकीर्णं क्वगिति रणितमासीत्तल चिह्नं फलञ्चे'ति (३।१।२२) । अत्र बन्धस्य गात्रवा-
दपक्षमेवौजस्यम् । प्रसादस्य शैथिल्यात्मनो दुष्टत्वमेव । तथाचोक्तम्—(का. अ. सू. ४.
३।१।७) गुणः (१५२२) प्रसाद ओजसा सह संज्ञवात् । केवलस्य दोष एवेति । अस्य
पूर्ववदोजस्यन्तर्भावः । पृथगिव पदानि यत् भ्रामन्ते स पृथक्पदः सन्दर्भः, उपमान-
गर्भो बहुव्रीहिः, तस्य भावः पृथक्पदत्वं (का. अ. सू. ४. ३।१।२०) तद्रूपं माधुर्यं
ह्लादकत्वमित्यादिना साक्षादुपात्तमेवेति न पृथक् शब्दाभिव्यक्तिगुणः, मधुररसं प्रति वैदभ्यां
जीवितप्रायत्वात्^{१५} । यत्र क्वगित्यर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं स गुणोऽर्थव्यक्तिः (३।१।२३ वृः)
प्रसादेन गृह्यत इति दृष्टान्तताऽप्यनेनोक्ता भवतीत्याह प्रसादेनेति । मार्गस्याभेदो मार्गाभेदः
समता । येन मार्गगोपकमस्तस्यापरित्याग इत्यर्थः (३।१।११) । इयं कचिदोषः ।
तथाप्ये तत्त्वस्यन्दर्शनमेव हेतुत्वेनाह मातङ्गा इत्यादि (२६५ श्लोः) । अत्र सिंहाभि-

- १५ असमाप्तपद्याप्रवेशे पृथक्पदत्वस्य माधुर्यादयरादृशगुणत्वेन तस्योक्तिवैचित्र्यं
माधुर्यमिति तस्यैवाप्युपलक्ष्यकारेण 'सति चक्रारि सत्यर्थं सति शब्दाजु-
रासने । अस्ति तत्र विना येन परिक्रवति नाद्मधु ॥' इत्यनेनाभिशुक्लवचनेन च
सहृदयहृदयैरास्तादस्य समप्रतीत्यर्थस्य गुणोपिस्वरूपस्य रसस्य कञ्चिकाराश्रिततेति
वामतोयानामप्यत न विमर्शितः । रसपक्षमुपजीवतो 'शृङ्गार एव मधुरः परः
भङ्गादनो रसः । तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं' प्रतितिष्ठतीति पक्षः । लोचन-
कारेण 'वस्तुतो माधुर्यं' नाम शृङ्गारादे रसस्यैव गुणः । मधुरश्चास्ति-
रसामिन्वक्तिषमर्थता शब्दार्थयोर्माधुर्यमिति हि तज्ज्ञापयामिति विवृतम् ।

‘पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थं च पदभिधा । प्रौढिष्योत्तसमासी च
सामिप्रायत्वमस्य चेति (का. अ. सू. द. १।२।२०) या प्रौढिरोज इत्युक्तं, तद्वैचित्र्य-
मानं न गुणः, तद्वभावेऽपि काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः । अपुण्यार्थत्वाधिकपदत्वान्वी-

धानैः कोपादोपेक्षादौ यथा गुणस्य तदुक्तमेव, तत् विपर्यये दृष्टत्वा स्यात् । अन्यदर्थं
सौकुमार्यं बन्धस्याश्रयत्वसम्पत्तयम् (१।१।२१) कष्टत्वाभाव इत्यर्थः । बन्धस्योज्ज्वलता
कान्तिः, यदनादे पुराणी स्वापेक्षुच्यते (१।१।२५) ।

यथायैगुणालम्बतेनैव दर्शयति, तत्पार्थक्यमभिधेयस्य प्रौढिः प्रौढस्य यतदोजः ।
तच्च ‘पदार्थ’ इत्यादिना (का. अ. सू. द. २।२।२) ‘सामिप्रायत्वमस्य चै’त्यन्तेन पञ्च-
पौकमिषाद्—ग्राम्यत्वाभाव इत्यर्थः । यदेतौ द्वौपि दोषाभारमाते पर्यवस्यति ।
श्लोकाधाल—(का. अ. सू. १।१।२५ इ.) ‘श्रीग्नवर्धं कान्तिरित्याहुर्गुण
गुणविचक्षणः’ ॥ पुराणचित्रत्वाद्यर्थं तेन यन्त्रं कवेर्वैच’ इति । पदार्थ इति—
यथा—अत (च. ५-) पदवाच्येऽर्थे (152b) ‘नयनसमुत्थं ज्योतिरत्नेरिव सो’ (र. व.
१।७५) रत्नत्रातिनयनेत्यादिपदसमूहलक्ष्यं नाक्यं प्रयुक्तम् (का. अ. सू. द. १।२।२) ।
वाक्यार्थे च पदभिधा नया दिव्येय न भवति किन्तुर्हि भाग्योति यत्कवे निमिषतीति ।
वाक्यार्थस्य व्यासो यथा—(का. अ. सू. द. १।२।२) अथो नानाकारो भवति मुखदुःख-
व्यतिकरः दुःखं वा दुःखं वा प्रभवति भवत्येव न ततः । पुनस्तस्मात्पूर्वं भवति दुःखदुःखं
किमपि तत् पुनर्वत्सादूर्णं भवति न च दुःखं न च दुःखम् ॥ इति । समासो यथा—भूयतो
धर्मधर्मस्य युगा चैवावधार्यताम् । आत्मनः प्रविष्टत्वादि परेषां न समानरेत ॥ तदेतत्-
प्रकारमदृष्टयेनार्थस्य प्रौढत्वमिति यदोज इत्यर्थगुणत्वतोक्तं तद्वैचित्र्यरूपं न तु गुणः । अत्र
हेतुमाह तद्वभावेऽपीति । यथा—(र. व. १।१) नागर्थाविब सम्पृक्तौ नागर्थाप्रतिपत्तये ।
जगताः पितरो वन्दे पार्वतोपरमेस्वरी ॥ इत्यादि । सामिप्रायत्वकम्पमोको यथा (का. अ.
सू. द. १।२।२) सीड्यं सम्प्रति चन्द्रगुप्तवनयध्वन्प्रकारो गुणा जातो भूयविराधयः
कृतयिषो दिष्टया कृतार्थभ्रमा ॥ इत्यन्नाधयः कृतयिषामित्यस्य वयुवन्धुसाधिविधोपक्षेप-
परतया यत्र नियेषाधापकं न स्यात्तदानीमपुष्टार्थतेव स्यात् । “अर्थस्य रीतिक्यमर्थवैमह्यं

उभयवैचैव वैदग्ध्यवरीतिमयस्मानपलापः परं च निषिद्धनिर्गन्धतामनेन रीति-
लक्षणेन न विविदिदिति सत्यव्यवहारविषयस्य स्वनय एव व्याकृतिवैचित्र्य-
दिव्यवधेयम् ।

१६ गुणविषयित इति ‘अ’ पुस्तके पाठः ।

कृतत्वामङ्गलरूपाङ्गीलप्राप्त्याणां निराकल्पेन सामिप्रायत्वरूपमोजः, अर्थ-
चैमलमात्रा प्रसङ्गः, उक्तिचेचित्तरूपं माधुर्यम्, अपाच्यरूपं सोढुमार्यम्,
अप्राप्त्यवयवपुद्गारता च स्वीकृतानि । अभिधास्यमानस्वभावोक्त्यङ्गारेण
रसप्रतिगुणोभूतव्यङ्ग्याभ्यां च यस्तुलनापिस्तुल्यरूपाऽर्थव्यक्तिः, दीप्तरसत्व-
रूपा कान्तिश्च स्वीकृते । अमरुदिव्यानुबन्धनरूपपक्षियोगरूपधनारामा

प्रयोजकमात्रपक्षपरिग्रहः, सदात्मा प्रतापः" (का. म. सू. १. १. १२११) । अथ यत्तुल्यैऽधिक-
पदत्वं नाम दोषो यथा 'उवासादहो मे विमलमणिः कायोपदिग्द'मित्यत्र कायोपदिग्दमित्येतावतैव
नितम्बस्य लघितत्वात् (१५३०) विमलमणीत्यपि उपदृष्टं स्फुटोप (का. म. सू. १. १. १२१२) ।
लघोर्यद्विचित्रं तन्माधुर्यं यथा (का. म. सू. १. १. १२११) 'रसपदमूर्तः कः सन्देहो
सधुन्यपि मान्यथा मधुरमधिकं चतुस्यापि प्रवचनं कृतम् । सतृदपि पुनर्मन्यस्या तन्
रसान्तरविज्ञानो वदतु यदिहान्यत् स्यादु स्यात् प्रियादशनच्छदा' इति । एतद्वपुलस्यतत्त्वोक्त-
लक्षणेन दोषोक्तकान्तः । पदपदार्थऽपार्थस्य सौदुमार्यं यथा यत्ते यत्त शेषप्रवृत्तिः (का.
म. सू. १. १. १२११) । एतद्विपर्ययेऽमरुतरूपाऽङ्गोलता । अमाम्भारूपोदारता यथा—
त्वमेवमीन्दुर्या स च रुचिरताया परिचितः कनानां सीमानं परमिदं युगमेव भवत्तु । अत्रि
द्व द्व दिग्धा तदिति सुगमे संवदति वागता शेषं चैः स्वातितामिह तदानीं प्रवृत्तया (का.
म. सू. १. १. १२१२) ॥ शेषं चेत् स्वादिति विपर्यये तु माम्यता स्फुटः । तदेतदाह अनु-
पार्थस्त्वेत्यादि—एषा 'सामिप्रायत्वरूपमोजः' इत्यादिभिर्यथाकर्म सम्बन्धः । यथा 'पशुसमाप-
स्तुल्यरूपमर्थव्यक्तिः', 'दीप्तरसत्वं कान्ति' इति कोटम् (का. म. सू. १. १. १२११-१२)
तदपि न पृथगित्याह अभिधास्यमानेति । तथाहि परतुल्यं रसमात्रात् (पदार्थानाम् १)
स्वभावस्य स्फुटत्वं यदवाप्यर्थव्यक्तिः । इयथा वक्ष्यमाणेन स्वभावीतिरामात्कारेण स्वीकृता
यथा—(का. म. सू. १. १. १२११) पृथ्वेः सद्यस्य इत्यपि पदार्थानां सतीतिरहित-
मलक्षणवर्णोक्तौ । योरोचनाद्विरुद्धम् यदि रसाद्य-साम्योदते कमुदयमपि परास्वय ॥
प्रवचनगतौ, पर्यस्तामैः विपत्तं शुभ्रवर्णैः सिरः तद्विद्वत् परमेष्ठादिभिर्नितैः । तदनु वल-
नामात्रं त्रिविधमपि यदि (१५३०) ईश्वर-भूतव्यक्तिः सौदुमार्यानां कर्मा पदमेव ॥ इति ।
एव शीता विमलादिगन्धैर्गन्धैः प्रवचनं गङ्गादयो रसा मरुत्पदस्य त शीत-
रसस्वय भावस्वयं या कान्तिरिति—अत्र गन्धमत्तारः इत्यादिना (१२११)
प्रायुक्तो रसप्रतिगुणोभूतव्यङ्ग्याभ्यां च यस्तुलनापिस्तुल्यरूपाऽर्थव्यक्तिः, दीप्तरसत्व-
रूपा कान्तिश्च स्वीकृते । अमरुदिव्यानुबन्धनरूपपक्षियोगरूपधनारामा

श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम् । अवैषम्यस्वरूपा समता दोषाभावमात्रं, न पुनर्गुणः । कः स्ववस्तुन्मसोऽन्यप्रस्तावेऽन्यदभिदध्यात् । अर्थसाधोनेरन्य-

घटनात्मा श्लेषे क्तादिभ्यामो घटना । अलेदं कृतेदं कर्तव्यमिति प्रमः । लोकात्म-
विलक्षणता एकता कौटिल्यम् । अतिशयं प्रतिभासनाभावोऽनुस्यूतात्वम् । कथनेवमर्थः
सङ्गच्छत इत्यनुपपत्तिरमाधानीरयिकविशेषनिवेशनमुपपत्तिः । एभिः [योगः] दोषन-
मर्थस्य श्लेषो यथा—(अ. अ. सू. वृ. ३।२।४) एष्टुंकासनराजते प्रियवने पश्चादुपेक्षादरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितकीडाऽनुबन्धच्छ्रुतः । तिर्यग्बर्तितकन्धरः सपुलकः स्वैदोलस-
कम्पिनी-नान्तर्हसितसत्कपोलकलका धूर्तोऽपरां तुम्वसि ॥ (अ. अ.) । अयं च यद्यपि
माधुर्यरूपत्वं तथापि निरपयैऽनदीकृतवद्वेषेणाकाञ्चलादोषाभावमात्रमात्रेत्यर्थः^{१८} । अवैषम्य
समता (३।२।४) । येन क्रमेण लोकेऽर्थः प्रतीतस्तस्यानतिक्रमोऽवैषम्यं, तेनार्थस्य गणनं

रसस्य स्फूर्तयेनान्तर्भावः । अलङ्कारादिना पक्षे स रसवदाद्यलङ्कारपरि-
ग्रहेण साधितः । एवमादीनां गुणाभामोजोऽन्तर्भावे हेतुर्नैविकारेणोक्तो यथा—
‘लोदादयो रक्षा दीप्ता तदपन्ते काञ्चकतिनः । उद्गच्छकित्ते सन्ध्याभ्यापितीतो
व्यवस्थितम् ॥’ ‘आदि’पदेन वीराद्भूतयोरपि ग्रहणम् । माधुर्यगुणेन
शृङ्गारस्य, तथा शान्तस्यापि नवरसत्वमते । प्रसादस्तु सर्वरससाधारणी स्वच्छत
सर्वैवादिस्वीकृता । निरापविष्टारदीप्तिमिवितस्य प्रयो गुणाः प्रसादमाधुर्यो-
नामानो यथाकर्म प्रतीयन्ते । एतमेव सरणिमनुसृत्य रसरास्ते मूलतरनि-
बन्धेषु सात्त्विकभावानो ‘भूमावितास्ते ज्वलिता दीप्ता जहीतयंकिताः । दृष्टिं
बभोत्तर’ वास्तः सात्त्विकाः एतद्वद्विधाः ॥’ इति षडुर्ध्वं संज्ञाभेदा
उद्धारिताः ।

- 18 कामनेतास्य वपस्य श्लेषादयार्थगुणादाहरणस्येव दर्शितम् । अभिनवभारतामपि
(II, p 334) गगनमर्थं गृहीतमेव । भोजोऽप्येवमाह । टीकाकृता श्रीधरेणाद्या-
द्विबोअमुद्रान्न दोषाभावमात्रत्वमेव निहान्तितम् । एवममहर्षयान्तरे ‘शून्यं
बाधयद्’मित्यन्त्यामैः प्रसङ्गितेऽपि मननतरितोर्येषियाऽर्चयेन परिष्कृतराज-
जगन्नाथेन कवेर्निर्मण्डलामोदार्द्रिष’ प्रशंसितमिति विन्दा प्रवर्तितः ।
‘वस्तुतस्तु एकस्मिन् माने सम्भोगशृङ्गारस्य विभावादिकृतपरिपाटीक्रमे सावर्ष-
मितरस पदानो वर्णानाम् घटनाशामिति नेतृदाश्रमम् ।

च्छायायोनेर्वा यदि न भवति दर्शनं तत् कथं न दोषा-करं काव्यमित्यर्थदृष्टिरूपः समाधिरपि न गुणः ।

तेन नार्थगुणा वाच्याः

वाच्या वक्तव्याः ।

प्रोक्ता. शब्दगुणास्तु ये ।

वर्णाः समासो रचना तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥७३॥

के कस्येत्याह—

मूर्ध्नि वर्गान्त्यागाः स्पर्शा भटवर्गा रणौ लघू ।

अनुस्तिर्मेघ्यवृत्तिर्वा माधुर्यं घटना तथा ॥७४॥

ढ-ठ-ड ढ-वर्जाः स्पर्शा कादयो मान्ताः शिरसि निजवर्गान्स्थयुक्ताः, तथा रेफणकारौ ह्रस्वान्तरिताविति वर्णाः । समासाभावो मध्यमः समासो वेति

समता. एतद्वचस्ये प्रकमभङ्गाव्यदोषः^{१९} स्फुट इति तदभावमात्र समता । कमत्यागस्य दुष्टता इदमिति क. खद्विर्गति । अथदृष्टिः समाधि (का अ सू व ३।२।६) । अर्थेय दर्शनं समाधि, समवधानकारणत्वात् । अथ(१५४०)हितं हि चित्तमर्थात् पश्यति । अर्थेय-योनिर्गम्य छायायोनिर्वेति द्विविधो यथा—आध्वपेदि मम शीघ्रभाजनायायदपदर्शनैर्न दृश्यसे । नन्वमदर्शनमण्डलाद्विस्तृतं न यास्यसि हि रोहिणीमयात् ॥ मा भूँ शशाङ्क मम शीघ्रुनि गान्ति राहु खे रोहिणी वसति कातर किं विधेयि । प्रायो विदग्धवन्नितावसन्नमेतु पुसा मन प्रचलतीति किमत्र चित्तम् ॥ अत्र पूर्वस्य श्लोकस्यार्थाऽप्योनि । द्वितीयस्य चान्यच्छाया-योमिरिति (का अ सू व ३।२।७) । अस्य चोभयस्यास्य काव्यस्य यदि न दर्शनं भवति ततः काव्यस्य व्यवहार एव न स्यात् । तदेतदुपनन्दरति सूत्रकार—तेमेति । न वाच्या इति निशेधायन कृतेन श्लोकाकम उक्तं—न वक्तुं योग्या इत्यर्थः ।

अथ वर्णानां यथाक्रमं शृङ्गारादिरसामिष्यजनकत्वं दर्शयति मूर्ध्निर्लादि । स्फुरन्त इति स्पर्शा कादयो मावसाना । प्रह्लासतवर्गनामान्ता इत्याह शिरसि निजैति । तेन जनयनमान्तवर्गता कलटवर्गादयः । तथा लघू इत्यनेन रणौ ह्रस्वान्तरितौ । एवरूपा वर्णा प्रयुक्ता सन्त शृङ्गारादिरसस्य प्रकाशका माधुर्यगुणत्वात् मकृष्यमायत्वात् । समासाभावो मध्यमः समासो वेति । यथा यमके शब्दान्तरान्वेषणरूपं दृश्य-

समासः, तथा माधुर्यवती पदान्तरयोगे च रचना माधुर्यस्य व्यञ्जिका ।
उदाहरणम्—

अनङ्गरङ्गमतिमन्तद्भङ्गम्भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्गताः ।

कुर्वन्ति यूनां सदृशा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिम्बितानि ॥३४॥

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।

टादिः क्षणौ घृष्टिवैर्ध्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥३५॥

प्रयत्नो रसगङ्गदेवुरितुक्तम्, तथा दीर्घसमासे समासमसृणुताम्बैषण्यः (154b) स्थित एव ।
अतः शृङ्गारे दीर्घसमाससंघटना सर्वथा परिहार्यः, कण्विप्रलम्भयोस्तु विशेषतः, तत्रापि
विशेषतांऽभिनेयाभयोः । अतः स्वस्वावाहुत्वाद्वावबाहुत्वाद्वाध्विभ्रम्भतरपाठ्यत्वेनावियमान-
समासेव संघटनाऽनुकूलेति दीर्घसमासे तु मन्थररूपा प्रतीतिः साकाङ्क्षः सती विरेष
क्रियापद दूरस्थमनुभावतीति वाच्यप्रतीतावेव शान्ता सुकुमारतररसवैष्णवयोग्या स्यादिति
भावः । माधुर्यं लोभुमार्यं तद्वती रचना पदान्तरयोगेऽप्यविविधं । तेनोक्तप्रकारा वर्णाख्यथा
समासस्यथा माधुर्यवती संघटना च माधुर्यस्य सधुरतरशृङ्गारावाभयिणो व्यञ्जिकेति । यथा
अनङ्गेति—अतः शिरसि निजवर्णान्तेन टकारेण युक्ते गकारः, एव न्तम्बप्रभृतयः । समासा-
भावो द्वित्वपदारब्धसमासश्च । पदान्तरयोगे माधुर्यवती रचना यथा 'भङ्गीभिरङ्गीकृत-
मानताङ्गता' इति । एभिः समुचितैर्माधुर्यं व्यज्यते^{२०} ।

योग इति आद्यतृतीयो प्रस्ताबाद्वर्गस्य प्रक्षान्तत्वाऽन्त्ययोरन्त्येतयोरेव । तेन ककारेण
खकारस्य गकारेण घरास्य जकारेण ऋकारस्य योग इत्यादि । [रेण] रेफेण सवैल्ल सवैल्ल योगः
र्कं कादिः । तुल्ययोर्याग क इत्यादिरूपः । टयगौडत खचारवर्जितस्यापठभावेन माधुर्यपिबुक्त-
त्वात् । शेषादिति—शृङ्गारः पकारयोरेक्यं नास्ति, सङ्गातः (155a) त्वस्त्वेवेति शेषादेव
व्यञ्जकानित्यवधारणमिति चम्पैकम्, तद्विचाररगणीयमेव । अतः उक्तरूपा, सर्वे वर्णा
दीर्या दीर्घसमास इति स्वरितपाठ्यत्वात्^{२१} । गुम्फः संघटना । उद्धततर्तं विकटतन्मः ।

२० एतन्मन्ताभ्यमनेवाकारेण तथाऽभ्यापदेशेन च काम्बालद्वारसारसंभविद्वती षट्पदावा-
मुपलभ्यते । अन्यो च 'विभ्रा, कवीश्रै रचना अक्षपदोर्मा कार्य' इत्यन्यलोकोपेति
प्रतापेपः । किमिदं राजाशकविलकादेर्मन्तर्भ्युपप्लितमिति सम्भेदः ।

२१ वचननेतृवाच्यतास्ते न लभ्यन्ते, परन्तु भाग्यदेवकृतवभरतभाष्ये स्यात् । अतुरधिक-
पदवदे समासे हलानामनुराणामपि दीर्घाणामिव वाचिकोऽस्तिनयो विधेय
इत्युच्यते । स्वरितपाठधीनव आधावकः ।

वर्गप्रथमतृतीयाभ्यां तद्धिततीयचतुर्थयोः, रेफेणाथ उपर्युभयस्य वा यस्य कस्यचित्, तुल्ययोस्तेन तस्यैव सम्बन्धः, दधर्गोऽर्थात् णकारवर्जः, शकार-
सकारौ, दीर्घः समासः, विकृता संघटना भोजसः। उदाहरण—“मूर्ध्नामुद्-
वृत्तकृत्ते”त्यादि (११३ श्लोः) ।

श्रुतिमात्रेण शब्दानां येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।

साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणः स्मृतः । ७६॥

समग्राणां रसादीनां समासानां संघटनानां च ।

उदाहरणम्—

परिस्लानं पीनस्तनजघनसङ्घादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

यस्याः संघटनाया विकृत्व^१ पृथग्भावादिनिबन्धनं सा घटना विकृता । एते वर्णादयः
श्रुतारण्यसंका यदा वीरवीभत्सादो^२ निवेश्यन्ते तदा रसं दीपयन्ति । अतोजसः प्रकृष्ट-
तरलादोजसो व्यञ्जिकेति सम्बन्धो यथा मूर्ध्नामित्यादि ।

श्रुतिमात्रेणेति—आविद्वदज्ञानावालप्रसिद्धार्थं प्रसादवत् (भा. का. अ. २।३) ।
रसादीनां रसाभावतदाभासानाम् । असमासगन्धसमासदीर्घसमासानां संघटनानां शब्द-
घटनानां शब्दघटनानामर्थगतानां च प्रसादादयो गुणो व्यापो सर्वरससाधारणयात् ।

प्रसादातिक्रमे ह्यसमासाऽपि संघटना वदणो विप्रलम्भः श्रुतारो वेति न व्यनक्ति, तद्-
परित्यागे च मध्यमसमासा सघटना प्रकाशयत्येव । तस्मात् सर्वत्र प्रसादोऽनुसर्तव्यः । अत एव
‘यो यः शब्दं विभर्ती’त्यादौ (पै. सं. ३।३२) दीर्घसमासाभावादोजसोऽप्यसम्भवेनैवाचारत्वं,
रीदरसे प्रसादगुणेनाभिप्रेक्ष्यते । अथ द्विधा लोकप्रसिद्धापञ्चप्राप्त्यपदार्थभेदात् ।
तस्य गुणद्वयोपयुक्तवर्णविरिक्तवर्णौ अपि यकारादयो वर्णा व्यञ्जयन्तेनानुसर्तव्याः, केवलं
लकारादिभिः सह यकारादयो न योजनीयाः । उपाचोक्तम्—(वा. अ. सा. सं १।६)
येष्वेवैषैर्भवायोनं रचिता कोमला (१५५b) कथया । प्राग्भावं इति प्रसक्तं कान्यैष्वाह-
ब्रुवयः ॥ इति । अत्र हि यथायोगमित्यनेन लकारादिभिः सह यकारनिरासः ।
परिस्लानमित्यादि—अत्र , प्राग्योपनामरपदार्थवत्तन्मूर्ध्नाविप्रलम्भश्रुतारानि मल-स-

२२ योजस इत्यलौघस इति ‘क’ मातृकालिपी द्रव्यते । स च मातृकाया
अस्या वक्ष्यलिपित उद्भूतोऽथवा लिपिकरो गौडीयो नागरक्षरलिप्यामपि लिखितं
रष्ट्रां श्रुत्वा वा पठितं ग्रन्थमन्याकारेण लिखतीति वितर्क्यते ।

इदं व्यस्तन्यासं श्रुयभुजलताक्षेपवलनैः

कृशाङ्गनाः सन्तापं धदति विसिनीपत्तशयनम् ॥३४२॥

(रत्ना. २।१२)

यद्यपि गुणपरतन्त्राः सघटनाऽऽद्यस्तथापि

यच्छृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन कश्चित् कश्चित् ।

रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्म्यमपीभ्यते ॥३४३॥

कश्चिद् वाच्यप्रबन्धानपेक्षया यकौचित्यादेव रचनाऽऽद्यः । यथा—

मन्थायस्तार्णवान्म-प्लुतकुहखलन्मन्दरधानधीरः

कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटाऽन्योन्यसङ्घट्टचण्डः ।

कृष्णाकोधाम्रदूतः कुक्कुलनिधनोत्पातनिर्घातवात.

केनास्त्वसिंहनादप्रतिरक्षितसमो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥३४३॥

(वे स. १।२२)

प्रभृतय पूर्वापयुक्तयोषा वर्याः । एव समासादयोऽपि पूर्ववत् । अत एव प्रगाढः स्फुट एव ।

इह गुणानां सघटनाऽऽदीनाचैकत्म्यं, सघटनाऽऽदीनां धर्मा एव गुणा इति भट्टोद्गतादयः (भा वि) । एतच्च न युक्तं, यच्छृण्वेऽपि सघटनाऽऽदीनामितं गुणानामप्यनियतविषयत्वप्रसङ्गात् । अतो गुणपरतन्त्रा सघटनाऽऽद्य इत्ययमेव पक्षः श्रेया निश्चाह—प्रत्यपीति । गुणपरतन्त्रा राजभूचबलदायतात्पुन्यप्रेक्षका इत्यर्थः । अत्रापि वादमाह यच्छ्रुत्यादि । वक्ता द्विधा कवि कविनिबद्धः । न चापरो रसभाष रसमन्वितो वा, रतोऽपि कथनायकाध्वन्यद्विपदाधयो वा. कथानायकादिव रामादिश्रीरामादि जेदभिध. प्रतिनायको वेति वक्तृभेदः । वाच्यस्य रस-व्यञ्जक रसाभासव्यञ्जक वा, उत्तम-प्रकृत्याध्वनं मध्यमप्रकृत्याध्वनं वेति बहुप्रकारम् । प्रबन्धनाभिनेयायोऽभिनेयायो वा, सेवा-नीचित्येनेति । तत्र वक्तृभेदाद् यथा मन्येत्यादि—मन्थो विद्रोहनदयत् । आयस्तः समन्वित द्विधः । धीरो गन्धोर सद्गरो वा^{२३} । कोणः पट्टवादनदण्डः । कृष्णा शीवको । इदं हि भाट्टमतो प्रति तुम्हाणं अमुक्तेषु (१५६) केतेषु कद् अम्हाण देवीए केगा सजमोमन्त्रि (वे स १) इति बुद्धिमतिक्रान्तर्यनान्तरम् । नैवभ्ये

अत्र हि न वाच्यं क्रोधादिव्यञ्जकम् । अभिनेयार्थं च काव्यमिति तत्प्रतिकूला उद्धता रचनाऽऽदयः । वक्ता चान्न भीमसेनः ।

कचिद् वक्तृप्रवृत्तापेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनाऽऽदयः । यथा—

प्रौढच्छेदानुरूपोचलनख्यभवत्सैदिकेयोपघात-

तासाकृष्टाश्वतिर्यन्विलितरविरथेनादनेक्ष्यमाणम् ।

कुर्वन् काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मक्तां कन्दरारन्ध्रभाजां

भाङ्गारैर्भीमैस्तक्षिपतति विथतः कुम्भरुणोत्तमाङ्गम् ॥३४४॥

(क. रा. छ. रा. !)

कचिद् वक्तृवाक्यानपेक्षया प्रबन्धोचिता एते । तथाहि—आख्यायिकायां भट्टारेऽपि न मरुणवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः ।

एवमन्यद्व्यौचित्यमनुसर्तव्यम् । (भ. आ. ३।८, ६ वृ. ३.)

इति काव्यप्रकाशे गुणालङ्कारभेदनियतगुणनिर्णयो नाम

अष्टम उल्लासः ॥

कलकलश्रवणाय विसयजनकम्, अतो यद्यपि वाच्यं न क्रोधादिव्यञ्जकमभिनेयकं काव्यं तथापि धोरोद्धतप्रकृतौ भीमसेने वक्तरि तदुचिता उद्धता रचनाऽऽदयो वाच्य-प्रबन्धप्रतिकूला अपि शोभन्ते । वाच्यौचित्याद् यथा—प्रौढेत्यादि । इयं हि कृत्वारवशाद्धये नाटके^१ वैवालिक्त्योक्तिः । तदिह वक्तुः प्रबन्धसान्निध्यमपेक्षमाणाः संपटनाऽऽदयः ।

कचिदिति—एते इति वर्णाः समासा रचनायः । सतोऽङ्गुलादिना वक्तादिना च युक्ताऽऽख्यायिका । एतद्विरहिता कथा । उभयोरपि वयवबन्धवदन्ता भिन्नु चिकट-बन्धप्रधानाऽऽख्यायिका सुकुमाररचनाप्राया तु कथा । अत्राख्यायिकाया रससम्बन्धिव्यपि

- २४ चण्डीवासकुतदीपिकायामप्येवमेवाकरनिर्देशः । अपरे तु दलितरामनाटकीयं पद्यमिदमिति वदन्ति । विधुतयोऽभयोरप्येतयो रामनाटकयोर्मातृकाणामधुनाऽ-गुपलम्भनाह किं तदेकतरत सत्यमाक्षेपिदुभयमपि वितर्कमूलकमिति न निश्चेतुं शक्यम् ।

यत्करि भूमा गन्धनसमासदीर्घसमासे एव संप्रटने, गद्यस्य विकटवन्धाभ्रयेण च्छायावत्पतात् ।
 आह्लादविकाराद्यं विकटवन्धाभ्रवतया गद्यस्य प्रकृष्यतांशत्वाच्च भ्रष्टाणां वर्णादयो न वा
 पृथक्पदत्वमित्याह शुद्धादेऽपीत्यादि—सीकृमायादेव । रोदादीं, तु न्याप्यमेव ।
 विपलान्मन्त्रकणयोत्पत्त्यानि दीर्घसमासरचना परिहर्तव्यैव, - तयोरेवत सीकृमायां ।
 कथायास्तु रसपरधोक्तनीविह्य, न स्वाध्यायिनावन्निवमः । अतो रीदेऽपि नाज्यस्तमुक्तता
 रचनाद्वया ।

एवमन्यदिति 'काव्यभेदरूपे विषयाभ्रगमोचितम्'—तथाहि, मुक्तक्युदाहित-
 कादीनि पर्यायवन्धाश्च प्रवन्धाः काव्यभेदा इत्येवम् । तल्लैकस्यान्वयस्य (156b)
 काव्यसमाप्तौ मुक्तकं, द्वयोः सन्धानितकं, त्रिषु विशेषकं, चतुर्षु, कलापकं, पद्याशेषे
 चतुर्दशपर्यन्तेषु कुलकम् । तत्र मुक्तके रसवन्धाभिनिवेशिनः कवे रसाधितमोचित
 दर्शितमेव यथाश्मशकस्य 'शङ्खं वासगृह'मित्यादि (४३ः) । रसरहिते तु 'कामचारः,
 सन्धानितकादिषु स्वाभाव्यपरिसमाप्तेर्विद्वत्त्वम् । तदीचित्वागन्धदीर्घसमासे संप्रटने । एतेभ्येव
 प्रवन्धाभितेषु सन्तान्कमेवोचितम्' न पुनः स्वाभाविकम् । तथाऽन्तारक्रियासनाभावपि
 वसन्तवर्णनाद्यनेकवर्णनोद्योदेशेन प्रवृत्तिः पर्यायवन्धः । मुक्तकादीनां कुलकपर्यन्तानामेक-
 प्रपञ्चकोपनिबन्ध इति कृत्वाऽन्तः संस्कृतप्राकृतदेशमावापनिबन्धनाच्छृङ्गारावाहुत्यादसमासा
 संप्रटना । कदाचित्तु वीरादिरसोचित्यादितरे । तत्र दीर्घसमाप्तायामपि संप्रटनाया
 पक्षः प्राभ्या च वृत्तिः परिहृत्या । एतमेक भर्मादिपुरुषार्थमुद्दिश्य प्रसारवैविध्योपानन्त्ये निर्दृष्टे
 निर्दृष्टवर्णना परिकथा । अस्यां कामचारः, कथामानतादयैरेषास्वन्तरसानभिनिवेशात् ।
 सममकलान्तेतिवृत्तवर्णना शक्यकथा । एकदेशवर्णना शक्यकथा । एतयोः कुलकादि-
 निबन्धनभूयस्त्वादीर्घसमाधायामपि संप्रटनायो न विरोधः । तथाच पदपोषणापरिका-
 प्राभ्याणां वृत्तीनां स्वनोक्तिर्यं निबन्धनरचनाऽनामुक्त्यात् । काममाश्रितादयैतिवृत्तिषु नामचाराः ।
 सर्ववन्धे तु रसतात्पर्यं यथारसमोचितम्, अन्यथा नामचार एव । अभिनेयार्थे च
 नाटकप्रदो सर्वथा रससम्बन्धाभिनिवेशः कर्तव्यः । अतोऽन्तारक्रियासनेव (157a) संप्रटना ।
 तथाहि वाक्यानिनयलक्षणे 'पूर्वपदैः प्रसन्ने'रित्यादिकं 'अमुनिवोक्तं' (ना. शा. ११।४४)
 तत्रापि वीररीडाविवर्णने नार्थं निवम" इत्याहुः^{१५} (ध. आ. १।६ इ.) । गद्यपद्यस्यो

१५ यदोदादिमुक्तके (११।४४) पाठोत्पत्त्यमस्योद्भूतवन्दर्भकोपलभ्यते—नाना-
 रसार्थगुह्योत्तनिबन्धैः कृता सचूर्णपदैः । प्राकृतसंस्कृतपाठो वाक्यानिनयो
 गुह्यज्ञेयः ॥ इति, नानारसविशेषो वाक्यार्थस्तेन युक्तानि वाक्यानि यानि तानि च

बन्धुः । इत्थञ्च रसबन्धानभिनिवेश इति रसबन्धोक्तौचित्यसहकृतं विषयाश्रयसौचित्यं प्रवेक्ष्य यथायोगमनुसर्तव्यं कविभिः ।

इति महासांख्यविग्रहिकप्रीतीधरविरचिते

कान्यप्रकाशविदेके अष्टम उल्लासः ॥

पुत्तरचितानि चूर्णपदात्मकानीत्याद्यभिनयभारतीटीका च (III. p. 168) । (ध्वन्या-
लोकप्रत्यस्तदुपरि लोचनञ्च (१४३ पृ.) मूलकृता टीकाकृता चानूदितमनूदितप्रार्थ
ना सर्वसैतत्प्रकरणे ।) तत्र द्वि वाक्याभिनयलक्षणे 'चूर्णपदैः प्रसन्नै'रित्याभि-
नयपुस्तपठः । यत्परि रीदरीदादिवर्णने नायं नियम इति तत्र कदाचिद्-
धौनित्याश्रयेण परुषा ग्राम्या ना वृत्तिः परिक्षिप्तन्येति प्रतीकस्य- (१४३ पृ.)
'कदाचित्'पदस्य व्याख्यानं लोचनप्रत्ये 'कदाचि'दिति रीदादिविषय इति
तदस्यानुवादः । एष एवायं ध्वन्यालोकप्रत्ये (३१६) 'रीदरीदादिवर्णने
विषयापेक्षं तौचित्यं प्रमाणतोऽपकृष्यते प्रकृष्यते चे'ति चूर्णके प्रस्तुतः ।

अथ नम उच्चास-

गुणविवेचने श्लेऽलङ्कारा प्राप्तायसरा इति सम्प्रति शब्दालङ्कारानुवाद—

यदुक्तमन्यथा धाफ्यमन्यथाऽन्येन योज्यते । *

श्लेषेण काक्ता वा क्षेया सा यकोक्तिस्तथा द्विधा ॥७८॥

तथेति श्लेषयकोक्तिः काकुयकोक्तिश्च । तत्र सभङ्गश्लेषेण यथा—

नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो

धामानां प्रियमादधाति हितकृन्नैवावलाना भवान् ।

एवमवाल्लोपस्यांशगतगुणस्य च काकुयशरीरस्य सम्प्रति प्राप्तकालोऽलङ्कारयोग इत्यत आह गुणविवेचन इति । अलङ्काराश्च शब्दार्थान्वयगतत्वेन वाक्या अभ्यन्तरा वाक्याभ्यन्तरार्थातिप्रकाराः^१ । 'अतोऽर्थापेक्षया शब्दस्य प्रतीक्षावन्तरक्षणमिति शब्दालङ्कारोऽथनमभिधातुमर्हन्तीत्याह आम्नेदिति । यद्यपि 'ते चातुप्राप्तोपमादयः' (६७ वा) इत्युक्तम्, तथापि सर्वथा मेवालङ्काराणां कविसरम्भोचरवैदग्ध्यभङ्गोपनिहिते सभावत्वाख्यापनाय यकोक्तिजीवितकाराभिप्रायेण प्रथम यकोक्तिः सञ्चयति । यदाह 'वकाभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्कृतिरिति' (भा वा ११३६) तत्ताभिधेयस्य शब्दस्य य यकोक्ता लोकोत्तीर्णेन रूपेण यदवस्थान लोकोत्तरतया चातिशयः । अतोऽदिसयोक्तिः सर्वोपलङ्कारसामान्यरूपेति वदता भामहेनापि यकोक्ते सर्वत्र प्राणितमिति व्यवस्थापितम् । तदस्य सामान्यरूपस्यापि विशेषप्रतिपत्त्य (१५७b) यथाह—यदुक्तमिति चारिष्यऽर्थेन स्वल्पं श्लेषेण काक्तेति ततो वामेति । अन्यथाऽन्याभिधेयाभिप्रायेण केनचिदुक्तं यदस्येन वहा श्लेषवलात् अङ्गुमाह्वान्यादा वागर्थव्यपदनया योज्यते तदुक्तिर्भोक्तिरिति । इत्थं श्लेषयकोक्तिः सभङ्गसभङ्गश्लेषमेवाङ्गीकृतिरिति । नारीणामिहादि—नारीणां स्त्रीणां, यदभङ्गेन न अरोणामिह-वयायोजनं कृत्वा वदुत्तरं प्राह जानासि कश्चेतन इति । एव धामानामननुकूलानां, स्त्रीणामिति च । हित करोति कृन्तयति च हितकृन्त, करोति

१ एतच्च कण्ठानुरणकारं भीजं तदनुपारिणो र्त्वाद्यन्तलङ्कारादीधानुसृत्य सङ्गभेदकल्पनम् ।

२ यकोक्तिजीवितकाराभिप्रायेणेत्यत्र नम पश्यन्त्याव । सेयाः स्वतः यकोक्तिरिति भामहनिर्देशमनुसृत्य चालङ्कारस्यैव काव्यत्ववादिना कुन्तनेन 'अलङ्कृतिः ।

युक्तं किं हितकर्तृन ननु बलाभायप्रसिद्धात्मनः
सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरमृतच्छेद विधातु कुतः ॥३४५॥

अभाङ्गश्लेषेण यथा—

अहो केनेदृशी बुद्धिदायिणा तव निर्मिता ।
त्रिगुणा ध्रुयते बुद्धिर्न तु दास्यमी कचिन् ॥३४६॥

काका यथा—

शुखपरतन्त्रतया वत दूरतरं वेदामुद्यतो गन्तुम् ।
बालिकुलकोकिलललिते नैप्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ॥३४७॥
वर्णसाम्यमनुप्रासः

क-तस्यो विपि वृत्त्यरूपत्वात् । अवल्लानां वनितानां दुर्बलानाम् । बलाभावेन प्रसिद्धात्मा
दुर्बल, बलस्य देवत्याभावेन विनाशेन प्रसिद्धात्मा शक्ते । मतमभिमतम् । कुत पृथ्वीतथ ।
अहो श्यादि—दायिणा कुरा बुद्धिस्तव केनेदृशी निर्मितेत्युक्ते, दायिणा केन इति तृतीया
परतया बुद्धा प्राह त्रिगुणेति । संस्वरजस्तमोलक्षणाग्रणतयात्मिका बुद्धिर्न पुन कचिदास-
मयीति । अतो नैय दास्यमी-करणभूतेन निर्मितेत्यर्थः । शुर्विलादि—नैप्यतीति निषेध
परत्वेन नायिका, काकु-व्यत्येवैत्यर्थः सख्या प्रतिवचने । अयमलङ्कारमार्गकम् पयवद्
मयेऽपि वृष्टव्यः ।

अथावृत्तिनिबन्धनेऽलङ्कारे लक्षितव्ये वर्णमालावृत्तिनिबन्धनतया रसातुगुणत्वेनान्तरङ्ग-
त्वाच्च यमकात् प्रथममनुप्रास लक्षयति (१५८३) वर्णसाम्यमिति । एकवर्णकृतेनापि
साम्येनायमिष्यत इति समायेन निर्देशः । वर्णाश्च यद्यपि खरा व्यञ्जनानि च तथापि

- यमोक्तिरेव वैदग्ध्यमतीमणितिरुचये इति भेदश्चपुर सरत्वाव्यापनेनार्थनिवचनं
१. ऊक्तम् । ऊक्तकृद् प्राप्तेनायम् पदस्य कृत्रित्वेना-वृत्त्यान्तरङ्गप्रकाशमिर्भूतैरेकित्वेऽश्च
२. नियमन च शब्दादिनिबन्धेषु इष्टं कविसम्प्रदायशैलीकृतकारपरं बोद्धव्यम् । काकु
यमोक्तिस्तावदलङ्कारतया सर्वेन स्वीक्रियते तस्य पाठधर्मत्वात्, सुनिवृत्तिपादितदिशा
वाचीरेव विच्छिन्नतिनिदानत्वात्, काको प्रकारसम्पादकस्यालङ्कारता-भ्यपदेशे
‘प्रयोजकत्वाभावात् १’ ‘पठवत् पद्यऽप्ययं वृष्टव्य’ इति टीकाकृत खरसम्पन्न
कादम्बरिदिगमकाव्ये सखीवचनप्रतिवचनादिकृता विच्छिन्नतिमन्त्रीकृत्य प्रवृत्तम् ।
३. ‘यमकात्, प्रथम मिति सहातृपरं सूचन प्राप्तेनेभैरतादिभिलवतुसारिनिर्गमनाद्यैश्च
मुदयतया यमकस्य स्वीकारनिर्देशो वेति कृत्वा ।

स्वत्यैसादृश्येऽपि व्यञ्जनसदृशत्वं वर्णसाम्यम् । रसाद्यनुगतः प्रवृत्त्यो
न्यासोऽनुप्रासः ।

छेकवृत्तिगतो द्विधा ।

छेका विदग्धा । 'वृत्तिर्नियतवर्णगतो रसविषयो व्यापारः', 'गत इति
छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च ।

किं तयो स्वरूपमित्याह—

सोऽनेकस्य सङ्कृतं पूर्वं

गनेकस्यार्थाद् व्यञ्जनस्य सङ्कटकार सादृश्यं छेकानुप्रासः । उदाहरणम्—

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।

दधे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् । ३४८॥

(वा मी ६७ कु)

एकस्याप्यसङ्कृतं पर ॥३५॥

स्वसाम्यमचाकृत्वात्र गणयत इत्याह व्यञ्जनसदृशत्वमिति । अर्थनैरपेक्षया शब्दा
लङ्घारता स्फुटैव । अन्तर्गता दर्शयति रसादीति—अनुशब्दोऽनुगमार्थः । अनुगमश्च
रसबन्धाभिनिवेशिनः कवेचेतमि प्रयत्नान्तरं विना स्वयमेवागत्याहपूर्विकाया अनुप्रवेशात् ।
एव 'प्र'शब्द प्रकरार्थः । प्रकराऽपि पूर्ववर्णजालानुगमेन सहृदयहृदयार्जनकरो ऽऽभ्यः ।

छेकवृत्तिगतो द्विधेति सूत्रप्रतीकं व्याचष्टे छेका विदग्धा इति । आलम्बवर्तिन
पद्विधरक्षेकासोपामविरतप्रौढत्वादित्ये । 'सोऽनेकस्य सङ्कृतं पूर्वं एकस्याप्यसङ्कृतं

- ४ अनादिकालतो काव्यमीमांसितादिकादिर्विपरम्पराबाहिनि काव्यमसुरे सहृदय
हृदयधरादिन्या उपमाया ~ इवास्वालाङ्कारस्य ~ साक्षाज्य स्व विदमिति
नाविदितमेव विदग्धानाम् । तेषु च रसाद्यनुगतत्वेनैव अलङ्कारमहिमेति
मातिरीहित काव्यमीमांसकानाम् । 'अलङ्कारम्वदाणि हि रसबन्धाहितचेतस
प्रतिभानवतः' कवेरहपूर्विकानां परीपत्तीति स्वभावोक्तमन्दर्भस्यानुगमप्राय
टोकाङ्गमन्तन्म 'रसाङ्गिततया-यस्य च' शक्यत्वो भवेत् । अपृथग्यजनित्वं
सोऽलङ्कारी भवो भव इति तत्रैव प्रविष्टापितस्य मूलीभूतवत्त्वस्य निदर्शनपर
सूत्रमप्याश्रयति ।

अपसारय घनसारं कुङ्कुमारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि ! मृणालैरिति यदति दिवानिशं चाला ॥३३५॥

(कु. म. १०२)

केपाञ्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।

पतास्तिस्रो धृतयो वामनादीनां मते वैदर्भीगीटीपाञ्चाख्याख्या रीतय उच्यन्ते ।

दीप्तमसृगमभ्यर्णवर्णनीयोपयोगितया पश्यत्तल्लितत्वमभ्यमत्त्वस्वरूपविशेषनाय वर्गत्रय-
सम्पादनार्थं तिस्रोऽनुप्रासजातय एव इत्यर्थः इत्युक्ताः, वर्तन्तेऽनुप्रासमेदा आस्रिति कृत्वा ।
एवञ्च यद्यपि भामहादिभिर्नृत्त्यनुप्रासादिभ्यो नाभ्यधिकव्यापारा इति न पृथग्रुतय-
कथितास्तथापि वामनादिभिः प्रयुक्तस्यादर्शयति 'केपाञ्चिदिति' । भूयतेऽन्विष्यते यदि वा
गम्यते महाकविपद्वी (१५९३) लाभार्थिभिरनयेति 'रीतिर्भोगः', रीड् गताविति धात्वनु-
सारात् । अस्याथ विदर्भगोष्ठपञ्चालदेशेषु तत्तस्यै 'कविभिर्व्याख्यरूपमुपलभ्यत्वादेश-
समाख्या, न पुनर्द्वयदेशे किञ्चिदुपक्रियते ख्यानाम् ।' तत्र समर्पण्यौक्षेता वैदर्भी
रीतिरिष्यते । श्रोज कान्तिथ यस्यां स्तः सा माधुर्यस्याभावादसमप्रयुगा भौडीया समास-

- 6 एताश्च सम्प्रदायनेदप्रमित्रा भोजादोना ग्रन्थेषु धृतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैरितिभेद-
वर्णिताभ्यः आर्ण्टीकीन्तलीलादिसतानिदर्शिताभ्यो वृत्तिजातिभ्यश्च व्यतिरिक्ता
इति कुतूहलमिराकरत् एवावगन्तव्या । 'इत्ययः काव्यमातृका' इति मुनिराह ।
- 7 वृत्तेर्नियतव्यापारगतत्वाप्रयत्नक्रियत्त्वसोकारस्यदीयनिर्देशनैस्तेविध्यप्रदर्शनादि च
मूलकृतामुद्भवपक्षपात रीतेस्तु 'केपाञ्चि'दित्युक्तचित्ताप्रतिपादनपरी निर्देशो
वामनीयमते निन्दा च सममेव सूचयत । पर'मस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्व'मिति,
'वृत्तयोऽपि प्रकाशन्ते' इत्यभ्यवहितकारिकाद्वयेनापक्षपातोऽत्र प्वनिकृद्भिः सूचितः ।
अपरञ्च 'अस्फुटस्फुरित'मिति कारिकापदेन 'मनाक् स्फुरितमासी'दिति वृत्त्या
तेद्विरुद्धेन व्याख्येयविरुद्धेन बोध्यते । इदमेव तु रीतीनां भेदेन नामवृत्त्यन्तनिर्दिष्टे-
नोद्भूत्यादिप्रतिपादितवृत्तीनामनुप्रासान्तरमावनायस्य व्यापकताऽन्यस्यातथात्वञ्च
कथयत एवोक्तम् । भोजकृते सरस्वतीकण्ठाभरणे गृह्यारप्रकाशे चोभयोरैव
वाद्यत्वं समर्पितम् । भोजप्रदर्शितनिर्वचनं श्रीधरेणोपस्थापित रीड् गता'विति
सन्दर्भोऽत्र ।

शब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ॥८१॥

शब्दगतोऽनुप्रासः शब्दार्थयोरभेदेऽप्यन्वयमात्रभेदाद्वाटजनवह्नभत्वाच्च
लाटानुप्रासः । एष पदानुप्रास इत्यन्ये ।

पदानां सः

स लाटानुप्रासः । उदाहरणम्—

यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्य ॥३४९॥

(८. नि. १.)

पदस्यापि

अपि शब्देन स इति समुचीयते । उदाहरणम्—

चदनं वरवर्णिम्यास्तस्याः सत्यं सुधाऽऽकरः ।

सुधाऽऽकरः क तु पुनः कलङ्कविकलो भवेत् ॥३५०॥

वृत्तावन्युत तत्र वा ।

नामः स वृत्त्यवृत्त्योश्च

बहुलाऽऽद्युत्पन्नपदा चेत्यर्थः । एवमोक्तकान्त्यमानाच्छ्रुत्या विच्छाया च माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना
पाञ्चाली रीतिरिति (का. प्र. सू. ४. ११२. १-१३) ।

एवं वर्षानुप्रासं लक्षयित्वा शब्दानुप्रासमाह शब्दस्त्विति । लाटजनवह्नभत्वा-
दित्यनेनात्युत्पन्नात्वादयं नान्यानुप्रासवत् सर्वेषां रजक इति दर्शयति यदाह वामनः—

‘वैत्यस्तु न धेनानि’ति (का. प्र. सू. ४. ४११६) । तात्पर्यमन्यपरत्वं तदेव
निवर्तोऽस्य न पुनः शब्दार्थस्वरूपम्, सत्येव समकाशेदेव । अथवापलभ्यमानमुत्तिष्ठितानां

४ पदानुप्रासेति तु वामनादीनां संज्ञा । पदानुप्रासेति संज्ञासौ निर्देशत्वस्त्वैतरेभ्यो-
ऽनुप्रासभेदेभ्यो ब्रह्मवृत्तिसूचनार्थः । भामहवामनादयोऽपि भक्तैष्वं सिद्धान्तं
प्रकटयामासुः । यथा, तदनुवादिनोऽभिभवगुणादयो युधेत्तदुत्तरदिप्ययुद्ध-
तद्वचनेन सूचितम् ।

९ लाटानुरागिणां राजशेखरप्रभृतीनां विशेषतः चरखतीक्ष्णभरणकृतां नेदना-
देयम् । यथोक्तिः कित् संस्कृतस्येत्यादि लाटदेशीयरेचनाप्रशस्तिपरं पथमल-
कारणीयम् ।

एकस्मिन् समासे भिन्ने वा समासे समासासमासयोर्चा, नाज्ञं प्राति-
पदिकस्य, न तु पदस्य सारूप्यम् ।

उदाहरणम्—

सितरुकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर^{१०}कीर्ति ।

पौरुषकमला कमला सा च तर्पितास्ति नाम्यस्य ॥ (३१० श्लो)

तदेव पञ्चधा मत ॥८२॥

अर्थ सत्यर्थभिन्नाना वर्णानां सा पुन तुति ।

यमकम्

समरसमरसोऽय^{११} (३५९) मित्यादायेकेषामर्थवत्त्वेऽन्येषामनर्थकत्वे भिन्ना

पदार्थानाम् । अनुपलभ्यमानत मात्राणां तु समासे ऐक्यं सति परतन्त्र एव भिन्ने
समासे स्वतन्त्र समासासमासयोः स्वतन्त्रोऽस्वत इत्यति विधेति सूचक
परिपण्यति ।

तदेवमिति । मत इति लाटानुप्रास । य च पादयमकस्य मेदास्ते पादानुप्रासस्य पि
द्रष्टव्या । तथाच पादानुप्रास पादयमकव दिति नृमन^{१२} (का अ. सू. वृ
४।१।१०) ।

अप्राप्तप्रकर्षात् यमकं लक्षयति अर्थे सतीति । एकार्थतायामर्थपानङ्गस्य प्रकृतं दोष ।
सात्पर्यमालम्बे तु लाटानुप्रासत्वेत्तोरुक्तम् (अ स वृ १७ २८) (१५९b) अर्थ
भिन्नानामिति । विभिन्नार्थता च यद्यप्यर्थसङ्काश एव सम्भवति तथापि सार्थकनिरर्थकानां

१० धरणीधवे ति प्राचीन का प्र मातृकायामुभयत्र स्थले पाठ ।

११ मालिनीशब्द दोषस्य शीघ्रस्य पादोऽयं कुतोऽपि काव्यात् गृहीत इत्याह ।

१२ प्राचीनतमानामलङ्कारकृती प्र येषु यमकस्यैव प्राधान्यम् । भरतीये नाट्यशास्त्र
शब्दालङ्कारतया यमकमेकैकं परिगृहीतम् । तथा च तद्विज्ञतायमिनवगुप्ताचार्या
तेना (यमकेना) नुप्रासलाटीयादेरेनेनेचोपसमद इति । धामनेनापि प्राचीन
नयवेदिना यमकमेदाना निर्देशो यथा यज्ञतो विहितस्त्वया नानुप्रासस्य । तत
प्राचीनतरेणाचार्यदण्डिनाऽनुप्रासस्य गुणसम्पर्कत एव सात्पर्य सूचयता
तत्तद्भेदप्रदर्शनव्यसने परिकरो न मद । स एव भागहोय पृष्ठ ।

धर्नामिति न युज्यते वक्तुमि'त्यर्थे सती'त्युक्तम् । सेति सरो रस इत्यादि-
वैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थिता ।

केवलनिरर्थकतामाहुत्वा न व्याप्तिमाशङ्क्यार्थे सती'त्युक्तमित्याह^{१३} । समरेखादि समरे-
खंप्रामे तुल्यरस इति । 'शमरतेऽमरतैर्जाति पायिवे' (२. व. ६।४) इत्युभयेषां निरर्थक-
त्वेऽपि दृष्टव्यम् । एवमपि 'सरो रस' इत्यादावतिव्याप्तिरत उक्तं सेतीति । एवमाहृषा-
वर्णाः स्थाननियमेन यम्यन्त इति यमकान्वयः^{१४} नाम । तथान 'पदमनेकाव्यमचर'
वाऽऽरब्धं स्थाननियमेन यमक'मिति (का. श्र. सू. ४. ४।१।१) धामनः ।

एवं वर्णाहृतावपि सजातीयनैरन्तर्ये एव यमकमुद्धासत इत्याशयवानाह^{१५} धर्नामा-
मिति । कविशक्तिधानेन प्रकाशत इति तन्मात्रनियन्धनचमत्कारास्पदत्वमज्ञातद्वारतायां

- १३ अर्थे सतीत्यस्य भिन्नार्थत्व इति तात्पर्यम् । प्राचीनैर्मूलनामहद्विद्वद्विप्रभृतिभि-
र्लक्षणाविधायिभिरनन नियमदात्र्यं प्रकटितम् । 'अथ चार्थभेदो मुनिना
नाहत इति तदप्रतिषेधं श्रुतपत्त्यादिना परहृदयं विदितमस्माभि'रित्यभिनवभारत्यां
गतसूचनम् । भरतोदाहरणं 'दिगन्तयात् संहृतरश्मिमण्डलं दिशोव लग्नं तपनीय-
मण्डल'-(१६।६३) मित्याद्यत ज्ञापकम् । यद्यपि भागवतचूणे 'भिन्नानामभिषेधे'-
रिति निर्देशस्तथापि 'अस्मी चूपा दत्तसमपशासना' इत्यादाहरणे द्वितीयतृतीय-
चरणयोः 'शासना' इति पदस्य नार्थभेदः । दण्डकृतलक्षणेऽप्यर्थभेदवत्त्वस्या-
दर्शनात् तथा काव्यादर्शे 'तत्र त्रिये'त्युदाहरणे (३।४१) द्वितीयतृतीयचरणयोर्मैत्रये
त्यस्यार्थभेदेन, 'मतां धुनाने'त्यादि (३।४६) पथे च द्वितीयतृतीयचरणयोरनु-
लोमताविलोमता'पदाध्वयोर्मैत्रे'ति न पदांशयोरर्थभेदेनैतद्वैव सृष्टम् । एवमेव
भट्टिचमके 'अरक्षितं हृदित'मिति (१०।५६) श्लोके । 'त स्रष्टव्यः प्रमदा हृत्तमहा'
इत्यत च 'मदा' इति वस्तुत एकाध्या । एवमपि 'हुतं हुत'मिति (१०।११)
'पगगिरोन्ने'ति (१०।११) श्लोके च दृष्टव्यम् । अन्तार्थगतभेदपथे पदस्य
सार्थकत्वादिविचारोऽस्माभिरलङ्कारमीकिकावल्यां (२५५-२५६ सू.) सविश्वर'
दर्शित इति जिज्ञासुभिस्तत एवावगन्तव्यः ।

१४ यथी द्वी समजातायुज्येते । तदप्रतिष्ठितत्वाद्यमकमिति वा संज्ञा ।

१५ एवमेतदलङ्कारविचारेऽभिनवभारतीप्रणयः—'तेनैक्याचरस्य पदस्य वा गहरां
निरन्तरं सान्तरं वा शोभाजनकमलङ्कारो यथा सुताकलम्योपितमुक्ताकलान्तरं

पादतद्भागावृत्ति तद्व्यात्येनकताम् ॥८३॥

प्रथमो द्वितीयादौ(३) द्वितीयस्तृतीयादौ(२), तृतीयश्चतुर्थे(१), प्रथमस्त्रिष्व-
पीति(१) सप्त । प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे इति, प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीय
इति द्वे । तदेव पादानां नवभेदत्वम् ।^{१६} अर्धावृत्तिः श्लोकावृत्तिश्चेति द्वे ।
द्विधा विभक्ते पादे प्रथमादिपादादिभाग पूर्ववद्वितीयादिपादादिभागेष्वन्त-
भागोऽन्तभागेष्विति विंशतिर्भेदाः । श्लोकान्तरे हि न भागावृत्तिः । त्रिखण्डे

बोजम् । बाहुल्येन छन्दोविषयत्वमवग-तव्यम् ।^{१७} तदुक्तम्— इ का अ ३।१) तुल्यवृत्ति
कमाद्यामन्याथानां भिन्नानां वर्णानाम् । पुनरावृत्तिर्यमक प्रायश्छन्दसां विषयोऽस्य ॥ इति ।
तत्र समस्तपादावृत्ति तद्भागावृत्तिरूपश्चेति प्रथम द्विधा भूयो बहुप्रकारम् । तत्र पादाद्यावृत्तौ
यदा प्रथमपादो द्वितीयपादेन तुल्यरूपस्तदा मुख नाम यमक, यदा तु तृतीयेन सन्दर्श-
श्चतुर्थेनावृत्तिर्नाम । एव द्वितीयपादो यदा तृतीयेन तदा गर्भश्चतुर्थेन तु सन्वष्टकम् ।
तृतीयस्तु यदा चतुर्थेन तदा पुच्छ । यदा त्वावृत्तिः प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थेषु सर्वेष्वपि पादेषु
तदा पङ्क्ति — इति पादावृत्तिरूपा शुद्धभेदा सप्त (इ का अ ३।३।७७) । अथ द्वौ
मङ्गीर्णौ । (१६०२) तत्र मुखपुच्छयोः समो गे युग्मक, गर्भावृत्त्योर्भेगे परिवृत्तौति (इ का अ.
३।१३) पादानां नवभेदत्वमिहाह—प्रथमो द्वितीयादादित्यादि । अर्धावृत्तिस्तु समुद्र-
श्लोकावृत्तिर्महायमकमिति द्व यमके(३।१६) । अथ पादभागावृत्तिप्रकाश कथ्यते । तत्र
पादे द्विधा विभक्ते विंशतिर्भेदाः (इ का अ ३।२१ २२) ।

श्लोकावृत्तिप्रकारो भागावृत्तौ न सम्भवतीति पादावृत्तिरित् प्रथमपादार्धवद्भागा
वृत्त्या दर्शय प्रकारा । एव द्वितीयभागस्यापि द्योति । त्रिधा विभक्ते पादे
पूर्ववत्तिरात् (इ का अ ३।२८) । अर्धार्धा विभक्ते चत्वारिंशदित्याह पादे प्रथमादि

पञ्चरागाद्यैवोपायविशेष समुचितमहामीन सत्पुष्पमध्यपतन वा सत्पुष्पान्तर-
स्येति । अत्र वर्णानां भित्ति बहुवचनमविवक्षित द्वयोरपि नाम्ने यमक-
प्रसिद्धे ।

१६ 'पादेषु नवभेद'मिति क्वाचित्क पाठः ।

१७ प्रायश्छन्दसां विषयोऽस्येति छन्दस्यप्युक्ते प्रायोपद्व्यात् गयनपि क्वापीति नमि-
साधुमन्त-य सुस्थित वासवदत्ताकादम्बरीनलचम्पानन्ददृदावनचम्पादिषु
कविदत्तावृत्तयेन कविद्वहुलतयाऽस्य प्रयोगदर्शनात् । यमकानां विभक्तिसंज्ञाभेदाच्च
दृष्टादीनां प्र पञ्चपि लक्ष्यते ।

विंशत् । चतुःषण्डे चत्वारिंशत् । प्रथमपादादिगतान्त्यार्थादिभागो द्वितीय-
पादादिगत आद्यार्थादिभागो यम्यत इत्याद्यन्वर्थताऽनुसारेणानेकभेदम् ।
अन्तादिकम्, शायन्तिकं, सत्समुच्चयः—मध्यादिकम्, आदिमध्यम्, अन्त-
मध्यं, मध्यान्तिकं, तेषां समुच्चयः । तथा तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां
मध्यादिभागेष्वनियते च स्थान आवृत्तिरिति प्रभूततमभेदम् । तदेतत्
काव्यान्तर्गड्भूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतम् ।

दिङ्मात्रं चोदाह्रियते—

पादादिभाग इत्यादि । प्रथमपादगतोऽन्तोऽर्धभागो यदा द्वितीयपादगतस्यार्धभागस्यादौ
यम्यते तथा तृतीयपादार्धस्यादिभूतो भागधर्तृयपादार्धभागस्यान्ते यम्यते तदाऽऽन्तादिकम् ।
यदा तृतीयपदमप्येवदेकरलोके यम्यते तदोभयस्य समुच्चयनात् समुच्चय इत्याह प्रथम-
पादादिगतान्त्यार्थेत्यादि । प्रथमपादस्य मध्यं यदा द्वितीयार्धान्तमोर्ध्वयम्यते तदा
मध्यादिकं चतुष्पदम् । तत्र च द्वयोश्चयाणां चतुर्णामपि वा प्रकाराणां समुच्चयेऽर्थं
तिथेत्याह—समुच्चय इति । तदानीं पादभागान्तरात् पादान्तरभागादानीं प्रकाराः ।
यदा तु यस्यैव पादस्यादिमध्यान्तभागस्तस्मिन्नेव पादे ते परस्परं परितृत्वा यम्यन्ते
तदा स्थाननियमेतानन्तप्रकारत्वमित्याह तथा तस्मिन्नेव पादे इत्यादि । अमीषां
चोक्तप्रकाराणामन्यैरलङ्कारकारैः^{१६} कृतमपि (160b) लक्षणं नीरसत्वादन न कृतमित्याह तदेतत्
काव्यान्तर्गड्भूतमिति । 'गडुः पृष्ठगुडे कुञ्जे' इति कोषकारः । तत्र मुख्यं यथा—
चक्रन्द इतारं चक्रं दहताऽरम् । खड्गेन तवाजी राजनरिचारी (क. वा. अ. ३।४) ॥
हे राजन तव खड्गेयारं चक्रमरोणा समूहं दहता मर शीघ्रं हताऽरिमारी चक्रन्देति ।
एतच्च शुभमसौदाहरणोत्पत्तिरिति सदशमुदाहरति ग्रन्थकारः । एवमन्येषां

- १६ "कृत्वाऽर्धस्य भागानिद्वापि सर्वं तथा रथवे"दिति रुद्रादिभिः सूचिता बहुवः
प्रथराः । तथा च रुद्रः—'यमकानां गतिरेवा देशावयवावपैतमाणांमाय ।
अनियतदेशावयवन्तपरममर्द्ध्य सदेवास्ती'त्याह । देश आदिमध्यान्तलक्षणः ।
अवयवोऽर्धविभागादिः । एवं कृता निन्दितेषां प्रायः सर्वेषु यथाऽऽह
लोह्मटे—यमकानुलोमतद्विवरवक्त्रादिभिर्वा दि रसचिरोधिष्यः । अभिधानमात्र-
मेतद् गङ्गलिकाऽऽदिप्रवाहो वा ॥ इति ।

सन्नारीभरणोमायमारोध्य विधुशेखरम् ।

सन्नारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय ॥३५२॥

(द. वा. अ. ३।४)

मन्थकर्तुरभिप्राय उन्नेयः । सन्नारीति सतीः साध्वीनारीविभक्तिं पोषयति या उमा सा याति संबभ्राति यत्नं विधुशेखरमारोध्य सन्ना श्रीभाः शतगुणा बलं तथाभूतो रणो यस्य तथाऽमायो भावाश्चान्वल्लतः पृथिवीं जय सार्धभीमो भवेति । आरुतिर्यथा—कलङ्गसुकं तनुमभ्यनामिका^{१९} स्वनद्वयी च त्वद्वते न हन्त्यतः । न याति भूतं गणने भवन्मुखे कलङ्गसुकं तनुमभ्यनामिका ॥ (का. आ. ३।५६) । कलमन्थकमधुरसुकं नवनम् । स्वनद्वयी च तनुमभ्यस्य नामिकाऽतिगुत्तरवात् । त्वामृते पुरुषं कं न हन्ति न वशीकरोति अपि तु सर्वमेव । अतो जितेन्द्रियेषु भवन्मुखे भवदादिके प्रथमगणनीये त्वयि सतोऽर्थः । कलङ्गसुकं निर्दोषम् । भूतस्य बहुविषयत्वात्तनुमधि शरीरमधिकृत्य भूतमनामिकाऽङ्गतिर्न याति, परस्य त्वत्मदृशस्याभावात् । निर्दोषो हि लोक ऊर्ध्वयाऽद्भुत्या निर्दिश्यते । गर्भो यथा (का. आ. ३।६०)—यश्च ते दिक्षु रजथ सैनिका वितन्वतेऽजोपम दंशितायुधाः । वितन्वतेजोऽपमदं शितायुधा द्विपाथ कुर्वन्ति कुलं तरस्त्रिनः ॥ अजः स्वयम्भूत्वात्मदृशोऽयामन्त्रणे । तव सैनिका दंशितायुधाः क्वचितायुधा युधा संप्राप्तेण (१६।१) करणभूतेन यशो रजथ वितन्वते । वितन्नु विशेषेण सूक्ष्ममतेजस्तेजोरहितमपगतमदं द्विपा च कुलं शितायुधास्तरस्त्रिनः कुर्वन्ति । संदष्टकं यथा—(का. आ. ३।६१) विभक्तिं भूमेर्वलयं भुजेन ते भुजङ्गमोऽमा स्मरतो मदधितम् । शृङ्गमेकं स्वयमेव भूपरं भुजङ्गमो मा स्मरतो मदधितम् ॥ ते तव भुजेन यमा सह भुजङ्गमः शेषाद्वयो भूमेर्वलयं विभक्तिः । मत् मत्. शास्त्रादिकं स्मरत. सकाशादुक्तमेकमधितं पूजितं शृङ्गम् । किं तदित्याह स्वयमारमोयं भूपरमप्येव मदीयवलेन सेयं पृथिवी धार्यत इति मत्वा रतः सन् विषयप्रपितं मदं मा स्म गमः । पुरुषो यथा—स्तरानलो मानविवर्धितो यः स निर्द्विगुणे किमपाकरोति । समन्ततलामरसेच्छे न समन्ततलामरसे चण्णेन ॥

- १९ 'क' पुस्तके पादशो विभज्यान्वयमुत्तेन ओकोद्वृत्तिर्दृश्यते । अत 'हन्त्यत' इत्यत पूर्वार्थात् 'अत' इति पदस्योत्तरार्धेनान्वये कर्तव्येऽर्धान्तरेकपदवा दोषः । स च दुष्करयमकनिर्वर्तनव्याजेन कथमाप सोढव्यः । उत्तरार्धस्यानुकृत्य पर्यं—'पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाऽभिष्टितरातिदासा । अद्यापि तत्तुल्यकपेरभावादानामिका साऽर्थवती बभूवे'ति ।

यिनाऽयमेनो नयताऽसुखादिना यिना यमेनोनयता सुखादिना ।

महाजनोऽदीयत मानसादरं महाजनोदी यतमानसादरम् ॥३५३॥

(क. पा. अ. ३।१५)

(पा. अ. ३।१२) । अरमे नीरुते समन्तत्वा सर्वतः सन्तं समकालं ततो विस्तीर्णः खराभिर्मान-
विचर्षितस्ये यः स निर्वृत्तिं तदप्येन किं नापाकरोति अपि तु निर्वृत्तिमपाकरोत्येव ।^{१०} पङ्क्ति-
र्दया—(का. अ. ३।७३) समान या समाऽनया समानया समानया । समानया स
माऽनया समानया समानया ॥ द्वे समान वयस्य वा स्त्री समा सदृशी प्राणसमा वा अन्यथा
नवरहिताऽविनयवतीति यावत् । यसन यासः, समानी यासमानी यस्यास्तथाभूतया ।
समानया पूजासहितया स त्वं ना माम् अनया एतया समानय सङ्गतय असमानया
अनुपमया ।^{२१} पादलयाऽतिरूपन्तु यमक नातिसुन्दरमिति (१६१६) महाकविभिरनाहतं
प्राक्तनैरलङ्कारकारैरपि बहुभिरुपेक्षितमिति नेद वितन्यते^{२२} । युग्मकं यथा विनेति—यिना
अयम् एनः अपराध नयता स्वस्थानं प्रापयता असुखादिना प्राणगच्छकेण यिना विहगुरूप-
यमेनान्तकेन ऊनयता हानि कुर्वता सुखादिना सुखमिति भक्षयति यस्तेन महाजन
उत्तमगुणः अदीयत अययदधत मानसात् चित्तात् खरं दुतम् [महाजनोदी] महान
उत्सवान् अन्ति लपयन्ति ये दुर्जनान्स्वान् नुदति यः यतमानानामुदुक्तानां स्वाद-
मयसाद राति ददाति । यमेन नयता मानसादययदधतेति सम्बन्धः । परितृप्तिर्यथा
(वा अ. ३।२६)—कलापिना पाकृत्योपयान्ति रुन्दाणि लापोदयनायमानाम् । रुन्दाणि-
पोदयनायमाना कलापिनां वाहतयोऽपयान्ति ॥ के पानीये लपनशीला हसास्तेवा रुन्दाणि

१० तस्मात् सङ्गम्यता द्विषेण, किमेतत् दग्धमानेनेति शेषः ।

२१ इतोऽस्मादकनेण रुन्दाणां व्याख्यानमेतत् । इत्यनेन यमकव्याख्यानं
सरला शैली ।

२२ सरस्वतीचण्डाभरणकारेणात् 'करेण ते रणेष्वाङ्गकरेण द्विपता हताः । करेण-
चिरदक्ता भान्ति शान्ध्यधना इवैति काव्यादशी' कमुदाहरणमुद्धृत्य 'अस्यापि नाति-
प्रसुरः प्रयाग इति विशेषमेवा तोदाह्रियन्ते' इत्येवावस्था निरस्तम् । भस्मटेन त्वत्
दशमोजालेऽलङ्कारोपविषेवप्रसङ्गे यमकस्य पादलयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः
यथा 'भुजङ्गमस्त्येव मणिः सवन्मा' इत्याद्युदाहृतम् । 'यमकन्तु विपातव्य
न कदाचिदपि विपाति' ललङ्कारकराणां निर्देशः ।

स त्वारं भरतोऽवद्यमवलं विततारवम् ।

सर्वेदा रणमानैपीदवानलसमस्थितः ॥३५४॥ (इ. का. अ. ३।१८)

सत्वारम्भरतोऽवद्यमवलम्बिततारवम् ।

सर्वेदारणमानैपी दवानलसमस्थितः ॥३५५॥ (इ. का. अ. ३।१९)

अनन्तमहिमव्याप्तविभ्यां वेधा न वेद याम् ।

या च मातेव भजते प्रणते मानवे दयाम् ॥३५६॥ (वे. श. १)

चाकृतयोर्यामि सन्नच्छन्ति, सापेन परस्परसंलापनात्तैषोडः प्राप्ते घनो निरन्तर आगम आगमनं येषां, घृद्धानिलो वाला सेनापोदा निरस्ता घनाना आगमा यस्तेषां कलापिनो मयूराणा च आकृतयः समन्ततः केका अपयान्ति अवगच्छन्ति । समुद्युक्तं यथा—अनेकपादभ्रमदभ्रसालं मान्येदशाभीरुपततिकूटम् । अनेकपादभ्रमदभ्रमालं मान्ये दशा भीरु पततिकूटम् ॥ (स. क. आ. १८७ पु) अनेकेषु पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु भ्रमन्त्यभ्राणि मेघा एव सालो वरुणः प्राकारो यत् । (1623)मान्याः पूजार्हा ईदृशा यथा दृश्यन्ते तथैव मनोहारिणः अभोरवो भयरहिताः पततिकूटाः पततिसंधा यत् । अनेकपा दस्तिनस्तेषामदभ्र उत्कटो यो मदन्तं भरन्ति भारयन्तीति मूलविभुजादिस्त्वात् कः (पा ३।२।५) । अनेकपादभ्रमदभ्रा साला वृक्षा यत् । मान शृङ्गारभावस्तदर्हा मान्या । मान्ये भोर्विति सम्बोधनद्वयम् । दशा [नयनेन] तिकूटं पर्वतम् आलोक्येति शेषः ।

महायमक^{२३} यथा—स त्वारमिति । स तु महापुरुष आरं शत्रुसमूहं भरतः भरात् अवद्यं यशोऽवर्तमानम् अवल न्नरदित विततारवं दीर्घकन्दं सर्वेदा सर्वकालं रणं समागमानैपीत् प्रापयामास । अवान् अलसम् अस्थितः अपि तु त्वरितं गच्छन् । यद्वा अस्थितः अस्थिनी तस्मिन् उपविष्टोत्तोलस्थितः अत 'अव-
सन्तस्य बाधातो'रिति (पा. १।४।१५) निषेधात् दीर्घताभावः । सत्त्वेति—सत्त्वेन य भारम्भास्तद्रतः अवद्यं सर्वेदाऽवलम्बितमाधितं तारवं तल्लव्वतनं येन तथाभूत् सर्वेदा दारणो यो मानस्तमिच्छति दवानलेन दवाग्निना समं स्थितं यद्वेति । एवं पादादृत्त्यैव पादार्धादिमभ्यादिदृष्टिः । लिपिकाराणामपि महायमकं वर्जयित्वा न्यपेताभ्यपेतत्वेनोदाहरणानि दृष्टव्यानि । सत् व्यपेक्षं संदष्टकं यथा अनन्तैलादि । अनन्तो विष्णुस्तस्य महिमा गाढात्म्यं तेन व्याप्तम्, अनन्तैर्महिममिभ्याप्तं वा विद्वं

२३ शम्भुरलेपादस्य महायमकस्यायं विशेषो यत्तत्केनेव प्रत्यनेन वाक्यद्वयमुच्चार्यत, इह तु द्वाभ्यामिति नमिसाधुमन्तव्यमत्रोपयोगि ।

यदानतोऽयदानतो न्यात्ययं न यात्ययम् ।

शिवेद्वितां शिवे द्वितां सरामितां सरामि ताम् ॥३५७॥ (दे श. ४६)

सरस्वति ! प्रसाद मे स्थितिं चित्तसरस्वति ।

सरस्वति कुरु क्षेत्रकुरुक्षेत्रसरस्वति ! ॥३५८॥ (दे श. ५०)

ससार साकं दर्पेण कन्दर्पेण ससारसा ।

शरं नवाना विभ्राणा नाविभ्राणा शरशवा ॥३५९॥ (व का प्र ३।३५)

मधुपराजिपराजितमानिनीजनमनःसुमनःसुरभिथियम् ।

अभूत वारितवारिजविष्वक् स्फुटितताम्रतताम्रणं जगत् ॥३६०॥ (ह वि ३।५७)

एष वैचित्रसहस्रैः स्थितमन्यदप्युन्नेयम् ।

यवेति वेधाः प्रजापति न वेद वेति यां, स एव चेत जानाति तदाऽन्यस्य सम्माननाऽपि नास्तीति । या च मातेव प्रणते ग्रहे मानवे पुरुषे दयां कृपा भजते पोषयतीति । (162b) आशन्तयमक व्यपेत यथा—यदानत इति यस्या आनतः प्राणत अयस्य शुभावहस्य विधेर्दानाश्रयस्य अत्ययं न याति गच्छत्यय पुरुष । शिवनोदित यस्या शिवे हरे द्वितामनुकूला सरेण कामेन अमितामर्वाच्यनाम् । व्यपेत यथा—सरस्वतीत्यादि—हे सरस्वति वागीश्वरि प्रसादं प्रीति सर गच्छ । सु सुष्ठु [अति] अतिशयेन न । तथा मे मम चित्तसरस्वति मनःसमुद्रे स्थितिं पद कुरु । क्षेत्रं शरीरमेव कुरुक्षेत्रं तत्र सरस्वत्याक्षये नदीशरीरे निव्वावस्थानात् सरस्वतीनदीसादस्येनामन्तराणम् ।

समस्ता-तादियोगादर्धपरिस्तिर्यथा ससारैस्तादि—ससार प्रवृत्ता साकं सार्धं दर्पेण कन्दर्पेण कामेन च ससारसा सह सारसै पक्षिबिशेषैर्वर्तते या सा । शरं काण्ड विभ्राणा धारयन्ती, नवानि जनाति शकटानि यस्या सा नवानाः । नाविभ्राणा बीणां ध्राण शब्द सोऽविद्यमानो यस्या, न तथाभूता, अपि तु पक्षिशब्द-शुक्ला । शरत् शत्रुविशेष नवां नूतना । मधुपयमक यथा मधुपेति—‘अमरराज्या परिभूतमानिनीजनस्य मनो यामिस्तथाभूता या सुमनसः पुष्पाणि वासां सौमन्यतादर्मा’^{२४}

२४ एवमपि हचकमनुसृत्य बृहत्सङ्गतधर मोमेश्वर । पर ‘स सुरभि सुरभि सुमनोभरै’रिति माघयमक इत्यात प्रस्तुते वसन्तवर्णने सुरभेर्वसन्तस्य शोभामिति मनोहरं व्याख्यानम् ।

वाच्यभेदेन भिन्ना यद् युगपद्भाषणस्पृष्टा ।

स्मिप्यन्ति शब्दा श्लेषोऽस्तावक्षरादिभिस्पृष्टा ॥८४॥

अर्थभेदेन शब्दभेद' इति दर्शने 'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते इति च नये

जगत कर्तुं अभुत । धारितो धारिज एव चिह्नो यत् । स्फुटितानि विरचितानि
ताम्राणि लोहितानि ततानि विस्तृतानि आघ्रयणानि यत्' (६ स ५६ पृ) । अन्वयइति
यथा—विविधधवना नागगर्दभनानाविवितलगगनाऽनाममज्जनाऽना । शशरुहलता
नाववन्धु धुनाना मम हि हिततनाऽनाननखलनाना ॥ (का मा सू ४ ५११२) । विविधानि
धवानां वनानि यस्यां नागान् हन्तिनो गृह्यन्ति (१६३३) ये श्रद्धा महान्तो नाना
प्रकारा नय पक्षिणो व्यालादयस्तैर्वितत व्यास गगन यस्याम् । अनामेन अनमनेनैव
मज्जन्तो जना यत् । अविगमाना नर पुरुषा यस्याम् । शशाना रुहणाश्च मृगभेदाणां
ललन कीदन यत् । नौ आवयो । अबधु शत्रु [धुनाना] धुनयन्ती । मम हि यस्यात्
हित तनोति [या] अनाननोऽमुलो य ख आत्मीय खन खर स एवान प्राणो यस्या इति
हस्तिप्रयोधे हरिणा हलधर प्रति समुद्रविकटा भूर्वर्ग्यते (६ स ५७ पृ) । अनया
वर्णयमकमालया पद्वयमकमालाऽपि व्याख्याता (का अ सू ४ १११२) ।

आवृत्तिवैपरीत्याद् यमकानन्तर श्लेषमाह वाच्येति । इहानेकार्थस्य युगप
द्विवक्षायां द्वयी गति । अर्थभेदेन शब्दा भिन्नते न चेति । तत्राय एव दर्शन एतत्
सम्भवतीत्याह^{२५} अर्थभेदेनेति । यद्यपि शब्दस्य प्रतीतावेकतावशायावनामि शब्दभेद
शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति न विरोधाद्वाधितमेव तथापि शन्यते प्रतिपाद्यतेऽनेनार्थ इत्याहु
पूर्वाविशेषविशिष्टवर्णसमूहलक्षणस्य शब्दस्यार्थभेदेन प्रतिपादकत्वोपाधिवशादौपाधिक भिन्नत्व
मिति भाव । तथा च वैयाकरण लिखा शब्दा भिन्नते रूपत स्वरूपतोऽर्थतश्च व्याहु ।
एवमपि स्वरभेदेन भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वाद्युगपदुच्चारणमनुपपन्नमित्यत आह काव्यमार्गे

- २५ भट्टोजनदियः । ते तथैव परिमह । एवमेव श्लेषालङ्कारस्य सम्भावना नान्वयः ।
उद्गुप्यैवाकरणयेनाप्यस्यैवावसरः । रूपभेदेने न श्लेषस्योत्पादना । स्वर
भेदपक्षस्तु काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते इति प्रतिपिद्ध । यत्तु द्वितीयोक्तास
टीकायां काव्यमार्गे प्रधानतो नाटकादिस्वरवाच्ये टीकाकृतोदात्तादिस्वरभेद
स्वीकारपक्ष प्रितस्तेन नाटकादिसम्भावना गतार्था । एतादृश स्वरभेद पाठधर्मो न
सन्दर्भधर्म नापि तेन काव्यशोभाकरता काचित् न पाठधर्मो सर्वज्ञादप्येति
यामनमस्य प्रापकत्वात् । काकादिस्वराणां तु वस्तुस्वभावेनैवार्थान्तर-

वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यद् युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति भिन्नं स्वरूप-
मपह्नुयते स श्लेषः । स च वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-वचनानां
भेदादप्यथा ।

प्रमेणोदाहरणम्—

अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो

चिशीर्णाङ्गो भृङ्गी घृतं च घृप पको गतवयाः ।

अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरुतो-

र्विधौ वको मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमो ॥३६१॥

(गु.र.को. १३४४)

इति । एवञ्च तदप्येकवक्तृत्वादुच्चारणस्यैक्यं तथानि विषयाद्यभेदेन तस्य भेदादसाध्यने-
नास्याः क्रियाया एककालाभिः-(163b) सम्बन्धः सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह युगपदुच्चारणेनेति ।
श्लिष्यन्तीति व्याचष्टे भिन्नं स्वरूपमपह्नुयत इति । तदयमर्थः । समानरूपानेकशब्द-
प्रतिपत्यनुकूलेनैकेन प्रवणादिरूपेण व्यापारेण यत् तदर्थक्रियाकारित्वाद्विधा अपि शब्दा एक-
कृतया प्रतिभासन्ते स श्लेष इति । अयमाक्षरादिभेदादप्यथा । अक्षरादीनि दर्शयति
वर्णोत्पादि । तत्र प्रत्ययप्रत्ययेनैव लभ्ये विभक्तिपदस्य पुनरुपादानं विशेषतश्चाख्यातिशय-
प्रकाशनार्थम् । तत्र विभक्त्यादिवशादयत्र भिन्नानां वर्णानामैकहृत्वं स वर्णश्लेषः ।
अलङ्कार इत्यादि—अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालमिति विधेयाविमर्शता चिन्त्या ।
विधाविति—अत्र विधुर्विधिश्चेत्तु कारकादयोः सप्तमीवशात् सारूप्यम् । एवं प्रत्यय-
वर्णान्तरवशादपि^{२०} दृश्यम् । पदच्छेपे त्वत्वान्तर्भावा कैचिदुक्तं, स्मृतदशा वर्णभेदा-

प्रतिपादनम् । न तु तत्र द्वौ दर्शितः स्वरूपापह्नवरूपौ विशिष्टयुपादानक-
श्लेष इति सम्प्रदायविदा व्यवस्था । उक्तमते यः श्रव्यकाव्येऽपि स्वरभेदो
नैवाकरणसिद्धान्ततः समर्थनीयस्तथा तदानुपज्ञिक उच्चारणे यः प्रयत्नभेदः सोऽप्यु-
पादीयते । 'सुष्ठिष्टश्लिष्टविविधपदसन्धौ'ति स्वाकृते रुद्रटलक्षणे 'युगपद्भाषण-
रूपः' इत्यस्य मम्मटलक्षणस्य सूचनम् । रुद्रटदर्शिता भेदप्रकारा एवात्मानुष्ठता
इति मम्मटस्वीकृतो नवमभेदः 'आधिल्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवत'
इत्यत्र गृहीतः । शब्दार्थालङ्कारविवेके रुद्रटमतन्तु विभिन्नमेव ।

१६ 'वर्णान्तररूपादपि'नि 'ख' पुस्तके पाठः ।

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूपितनिक्षोपपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममाचयोः सदनम् ॥ (३०३ श्लोः)

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी

ध्यानालम्बनतां समाधिनिस्तैर्नीतेद्वितयासये ।

लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदशोस्तन्वती

युष्माकं कुहतां भवार्तिशमनं नैले तनुर्वा हरेः ॥३६२॥

(ध्य. वि. २।६९, ३६२ पृ०)

एवं वचनदलेषोऽपि ।

मह देसु रसं धम्मे तमवसमासंगमागमादरणे ।

हरवहु ! सरणं तं चित्तमोहमवसरउ मे सहसा ॥३६३॥

(गा. स. वे. ६६१)

अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि येषु च चक्ष्यति ।

सामर्थ्यकुदमित्राणां मित्राणां च नृशरमजः ॥३६४॥

देवार्थभेदात् तद्व्यतिरिक्तस्य प्रकृतिप्रलयभागस्य [च] साधारणत्वात् । यत्र तु पदभङ्गे विभक्तियोगसमासयोगो विभक्तो भवतः स पदच्छेदः—यथा पृथुकार्तस्वरपात्रमिल्लादि प्राग्ग्याख्यातमेव (७म उः २४३ पृः) । ‘स्त्रीण्यु’सकानां शब्दानां यत् यत् वचनलुप्तवदोर्ध्वत्व-समासैः सारूप्यं स लिङ्छेपो यथा भक्तीत्यादि । नीतेद्वितयासये इति च महानिधी इति च वचनच्छेपोऽपीति (क. सं. ५७५ पृः) । महानिधिल्लतो रसिकतामिति सन्निधेः ‘दूहोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ (पा. ६।३।१११) इति (१८५३) दीर्घत्वे रूपं स्फुटमेव । एवं कुहतामिल्लात्मनेपदे तामिति भौरग्यादेरो च तुल्यं रूपम् । धचनदलेषोऽपीति द्विवचनैकवचनयोः । सारूप्यायत्न मित्रभाषाणां वाक्यानि वाचदर्थसुच्चार्यन्ते स भाषाच्छेपो यथा—महदे इत्यादि । ‘महदे उक्तवदे सुरसन्ध’ धुरैः सन्धानं यत्त मे मम तम् ध्वज रत्न । समासहम् आगमादरणे आप्तायलीकारे, हर निवारय यहु प्रभूत सरणं प्रसरणं यत्र तम् । चित्तस्य मोहमहानं, अवसरते काले, उमे गौरि, सहसा कृतित्वेव । अन्योऽर्थः—मम देहि रसं धर्मे समोवसामासां गमागमात् संसारात् हर नः हरवहु शम्भुपति सरणं त्वं चित्तमोहः अपसरतु मे सदृश बलेन’ (क. सं. ५७ पृः) । प्रत्ययगमोपपदेरेरेत्येतन्निमित्तानां सारूप्यं स प्रकृतिस्तेषो यथा—अयमित्यादि ।

सर्वस्व' हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्तनम् ॥३६६॥

मेदाभावात् प्रकृत्यादेर्मैदोऽपि नवमो भवेत् ।

नवमोऽपीत्यपिभिन्नक्रमः । उदाहरणम्—

थोऽसकृत् परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः ।

शतकोटिद्वतां विभ्रद्विविधेन्द्रः स राजते ॥३६७॥

अत्र प्रकरणादिनियमाभावाद् द्वावप्यर्थौ पाठ्यौ ।

रजनिरागमौलेः पादपञ्चावलीक-

क्षणसमयपराप्तापूर्वसम्पत्सहस्रम् ।

प्रमथनिवहमध्ये ज्ञातुचित्यत्प्रसादा-

ददमुचितशक्तिः स्थानन्दिता सा तथा मे ॥३६८॥

अत्र वक्ष्यतीति धारयिष्यति नवविष्यति चेति नद्विवच्यो ह्यम् । कृदिति कृन्तति करोति चेति प्रकृतिच्छेपः ।

प्रकृतिप्रलयनमुदात्तानां भित्तानां यत्र प्रत्ययवत्. साहचर्यं स प्रत्ययच्छेपो यथा रजनीत्यादि । पादेवेत्यादिना सहस्र'पर्वन्तेन क्रियाविशेषणम् । स्यां स्यादिति च नन्दयतीति नन्दिता नन्दिनो गणविशेषस्य भाव इति च तद्विवक्षितप्रत्यययोः' (क. स. ५७ पृ.) । अत्र तु नन्दिता नन्दनं सा सा चोचिता शक्तिर्या स्यादिति मन्वन्थः । तुम्हलये तु अदमुचितशक्तिः स्या नन्दिता गण स्यादिति । यत्र तुभा विडा वा मिथः साहचर्यं (१६५७) स रिपक्षिच्छेपो यथा सनेसमिलादि । 'हे हर त्वं सर्वस्य सर्वस्व', त्वं भवः संसारस्वरूपं च्छेदे तत्परः कुक्तिप्रदः नयोपकारयोः साम्मुख्यं शरीर्यर्तनमायासि प्रागच्छति । अवरोऽर्थ—हर अपहर भव सम्पदल नव निवारय आयासि शोदादि वर्तनं प्रति उक्तं विलारय । अत्र सुपुतिहोः प्रकरणादिनाऽ-निधायान् अनिवयेन रतेपो न तु शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः' (क. स. ५८ पृ.) ।

नवम श्लेषप्रसारो यथा—य इत्यादि । 'अत्र गौडशब्दः कुत्तर्पययोः, पक्षा नर्ग्यो पवत्राणि च । क्षण उक्तावः, शतकोटिद्वः शत कोटोर्द्वेति यः. शतकोटिना वज्रेण यति खण्डयति च चिह्नध्याः पण्डिता देवाश्च' (क. स. ५८ पृ.) । अत्रापि न प्रकरणादिकं नियामकमस्ति येन ध्वनिमन्भावना स्यादिति ।

ननु स्वरितादिगुणभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभावादभिन्नप्रयत्नो-
च्चार्याणां च शब्दानां वन्देऽलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शब्दश्लेषोऽर्थ-
श्लेषश्चेति द्विविधोऽप्यर्थालङ्कारमन्ये गणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दा-
लङ्कार उच्यते? उच्यते^१ । इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन
यो विभागः सोऽन्यथव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । तथाहि—

अथ परमत्त निराधिकीर्तुराशङ्कते नन्विति—इह केचिदुदात्तादिसरभेदात् प्रयत्नादि-
भेदात् युगपत् प्रयोक्तुं न शक्यन्ते परस्परच्छायाऽनुकारिणश्च भवन्ति तद्विषयोऽ-
र्थभेदेन कृतोऽर्थश्लेषः. 'अर्थभेदेन शब्दभेदा'दिति, शब्दान्यत्वे शब्दश्लेषो यत् प्रायेण
पदमज्ञा भवन्ति । केचित् पुनरुदात्तादिसरैक्यात् प्रयत्नादिसाम्याच्च तन्लेखे प्रयोक्तुं
शक्यन्ते । तदुक्तं समस्तपदत्वे नास्तीत्येकं तदवकाशतद्व्यन्यायेनार्थद्वयस्य शब्दच्छिष्ट-
त्वादर्थश्लेषः सङ्कलनया त्वमश्लेषो यथा रक्तच्छदत्वे विकथा वहन्तो नाल जले
सङ्गतमादधाना । निरस्य पुष्पे (१६५३) कचि समग्रो यथा विरेहः धमणा
यथैव ॥ अत रक्तच्छदत्वमित्यादावर्थश्लेषः, नालमित्यादी शब्दश्लेषः, उभयघटनाया-
न्त्वमश्लेषः^२ (अ स श्लेष प्र) । एष च नाप्राप्तेषूपमादिध्वारम्यमाणस्त्वत्तत्त्वाधक-
तात्तत्प्रतिभासुत्पादयति । न त्वलोपमादयोऽलङ्काराः, अन्यत् सत्प्रसरणाकृतात् यथा
स्वयञ्जलादि—न केवल हिमादेस्त्वभाभूतस्य त्वं सुता गावत् स्वयमेवभूतेति च
शब्दः । गीरीपक्षे विशालयवद्रक्षाभ्या दीप्यमानाभ्यां कराभ्यां शोभिता मुखेन फलं
यन्नाप्तुं शक्यते तत्त लुम्बानामोदितं प्रददाति । 'प्रातः सन्ध्यापत्रं उज्ज्वलसूर्य-
मरीचिभि शोभिता स्नापफले निधान्ती यो न लुम्बस्त्रद्विषये हितं प्रददाति ।
अतः प्रथमार्थे खरादिगाम्पार्थश्लेषता । उत्तरार्थे तु सुतादिनेताच्छब्दश्लेषता । तथाहि—
आलापेलादावैकाग्र्ये 'भाषयन्काजविलकाणा'मिति (पा ६।२।१४४) सुप्तेषाम्बोदात्तत्वं
लघुप्रयत्नत्वं । अन्तर्गते भाषादिसरेणाम्बोदात्तत्वं निति (ल ४) । अत्र चोपमाप्रतिभोत्पत्ति-
हेतुः श्लेष इति । तथाचोक्तम्— एकप्रयत्नोच्चार्याणां सङ्घातो चैव विभ्रताम् । स्वरितादि-
गुणोन्निर्गन्धं छिद्यमिदोच्यते ॥ अलङ्कारा-तरंगता प्रतिभां जनयन् पदे । द्विविधैरर्थ-

कष्टत्वादिगाढत्वाद्यनुभासादयो व्यर्थत्वादिप्रौढ्याद्युपमाऽऽद्यश्च तद्भावतद्-
भावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यर्थस्थाप्यन्ते ।

स्यं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता ।

इत्यभङ्गश्लेषः,

प्रभातसन्ध्येवासापफललुब्धेदितप्रदा ॥३६५॥

(का. भा. सा. सं. ४।२१)

इति सभङ्गश्लेषश्चेति ह्यपि शब्दैकसमाधयाविति द्वयोरपि शब्द-
श्लेषत्वमुपपन्नं, न त्वाद्यस्यार्थश्लेषत्वम् । अर्थश्लेषस्य तु स चिपयः, यत्र शब्द-
परिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वमण्डना । यथा —

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥३६६॥ इति ।

(प. त. १।१२० ; उ. भा. ; उ. र. को.)

न चायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु-
रूपमा । तथाहि यथा 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत् कववितरा'मित्यादौ (३७०)

शब्दोक्तिं व.धः श्लेषः २४ प्रतीकताम् ॥ (का. भा. सा. सं. ४।२२-२३) ॥ इति । एतच्च
विचार्यमाणं न युक्तमित्याह (६५b) — इहेति । न हि भास्वत्करविराजितेत्वं-
श्लेषः, यतो वैश्वित्यमलङ्कारः, कविप्रतिभास्यरम्भगोचरार्थांशलङ्कारः, लोकदाधया-
प्रयिभावेन तथोर्व्यवस्थितः । न चालार्यः संरम्भगोचरः, न हि भानुदीप्यमानादिशब्द-
प्रयोगेऽलङ्कारोऽस्तेति शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोऽस्य शब्दालङ्कारमेव व्याख्यमित्याह
न त्वाद्यस्येति । अत्राभङ्गसङ्गृह्यतस्त्वयोः शब्दश्लेषमोर्तेः । अर्थश्लेषस्येति यथा
स्तोकेनैत्यादि — अत्राभ्योपव्यापयद्योऽद्वयमात्रव्यापकसम्भारपरिवर्तेऽपि तुलाकोटिखल-
भर्मगोरर्धयोः श्लेषत्वमप्रतिष्ठमेव । यदनुक्तमलङ्कारात्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष
इति तदपि न युक्तमित्याह न चेति वैपरोक्षं दर्शयति । एवमुपमादयमाह तथाहोत्यादि ।
एवञ्च 'पल्लवाताम्र'त्यादौ नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषत्वम् किन्तु सङ्करत्वमेव व्याप्यम् ।^{२४}

२४ विशिष्टं स्वमिति ख. पु. असमीचीनः पाठः ।

२५ एवमन्तव्यमादिमात्रं रात्रानकतिलककृतादुद्भविनेहादुदत्तं स्यात् । मुद्रितं वङ्गट-
विहृतिमन्वेऽ- (G. O. Series) प्यर्थं पाठो हरयते । परं तस्य न संशयो-

गुणसाम्ये क्रियासाम्ये उभयसाम्ये वा उपमा, तथा 'सकलकलं' पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिवे'^{३०}त्यादी (३७१) शब्दमात्रसाम्येऽपि सा युक्तैव । तथाह्युक्तं रुद्रदेन

“स्फुटमर्थालङ्कारायेतावुपमासमुच्यौ किन्तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः” ॥ इति ॥

(व. का. अ. ४।३२)

अथवा स्वायपरीक्षायावुपमाः रूपमेव (वृद्ध- (विवेक) विरति ३६ पृ.) । तथाहि श्लेषस्तावदुपमाऽऽदिष्वतिरिक्तेऽपि विषये प्राप्तप्रतिष्ठा यथा देव त्वमित्यादि । पाता रक्षिता अलं पर्याप्तं पातालं रसातलम् । आशाः प्रत्याशा दिशश्च । चामरस्य मधुत्वं । अमराणां मधुता वायूनाम् [भूमिः] । अत्र त्वमेव पातालमित्याकारपाथात्त्वचामरस्य मधुमिरित्याकारात् पौरस्त्येऽक्षरे श्लिष्टमिति वर्णश्लेषता । न चात्र श्लेषस्य पृष्ठेऽलङ्कारान्तरस्थोत्थापनमस्ति । (१६६३) एवमुपमाऽपि यथा गुणादिसाम्ये तथा शब्दमात्रसाम्येऽपि दृश्यते । यथा सकलेत्यादि सह कलकलेन वर्तते सुकला कला यस्येति चेति । अत्रैव प्रामाणिकसम्मतिं दर्शयति तथाहीनि । इहापि शब्दालङ्कारमध्ये । उदाहरतश्च यथा—यदनेकयोषिभुजलवैव सदशोऽस्य हीनमुरतरनसः । ननु वलिजित- कथं ते तदमी

•मुक्तलेख्यतावोचाम (Hemacandra and the 11th century Kashmir Poetists) Asiatic Society Letters, Meghnad Saha Vol. 1958) । हिमरमुपमारूपकस्य नामनपरिहृतस्य मन्मदमन्त्रेऽस्त्रीकारादयमंशोऽस्त्वस्त्रीजनकस्यपराहतय । एवविधेषु स्थलेषु मूलमातृकालिपेक्षिण्यन्तः किं टीकायामन्त्रमुक्तः स्थाण्डिलिकरानवधानतयेति सशयो जागर्ति ।

- 30 पथार्थमिदं द्रष्टव्ये बाध्यालङ्कारेऽभ्यधा पठितं दृश्यते तत्र एतत् पथं 'मुलमापूर्णकलेन भृगमदन्तिविधार्थपल्लेखन्ते । भाति लघुगुणककलं स्फुटलाञ्छनमिन्दुविम्बमिवे'ति । तच्च कलितोपमाभेदेनैव स्वीकृतं रुद्रदेन । अत्र पुरवर्णने तावत्पर्यम् । रुद्रदेनैव स्वीकृत्य च्छायावतलम्य राजानकतिलकेन केनाप्यनेन वा रचितमिदं स्यादिति सम्भाव्यते । हेमचन्द्रविधवाधादीनां मम्मटानुगारिणां ग्रन्थेष्वपि 'पुर'शब्ददर्शनादुद्धृते प्रपञ्चे शब्दमात्रसाम्यस्य प्रकृतत्वाच्चायमेव समीचीनः कल्पः ।

न च 'कमलमिव मुख'मित्यादिसाधारणधर्मेप्रयोगशून्य उपमाविषय इति यक्तुं युक्तं पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः ।

देव ! त्वमेव पातालमाशानां त्वं निवन्धनम् ।

त्वञ्चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥३७२॥

इत्यादिश्लेषस्य चोपमायलङ्कारविधिकोऽस्ति विषय इति द्वयोर्वांगे सञ्जुर एव । उपपत्तिपर्यालोचने तु उपमाया एवायं युक्तो विषयः । अन्यथा विषयापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात् । न च 'अविन्दुसुन्दरी नित्यं मल्लुवाण्य-विन्दुकै'त्यादौ (३७३) (ना. अ. सा. सं. ४।१६) विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः । न ह्यत्रार्थद्वयमतिपादकः शब्दश्लेषः, द्वितीयस्यार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावात् । न च विरोधाभास इव विरोधः श्लेषाभासः श्लेषः । तस्मादेवमादौ श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु-रलङ्कारान्तरमेव । तथाच

सद्व'शमुक्तामणिः, ॥३७४॥ (उ. विवेक १)

सदृशः सुराधिकृतः ॥ वसुधामहित सुराजित नीरागमना भवाम्भ वर्षाम्भ । सुरजित-पराह्वयपुष्पाय व हरेधोपमा पठते ॥' (व. का अ. ४।३३, ३४) इति । न च यत्त शब्द-पाठस्यान्य उपमा तत्र श्लेषत्वमिति यक्तुं युक्तं, पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रपञ्चात् । गुणादि-सादृश्ये सा भविष्यतीति चेत्, न, अर्थविषयस्य निर्विषयत्ववापत्तेः ।

अथास्तदुपदिशितशब्दश्लेषदुपमाविरहितोऽर्थश्लेषस्य विषयः वक्तव्यते, तद्द्वयोरप्यन्यत-लब्धसक्त्याङ्गोरेकत्र एतितान्ते सङ्गरतेव प्राप्तेति 'गुणक्रियासांम्यमुपना' 'शब्दसांम्यन्तु श्लेष'इति विरोधप्रतिमानभिधानाच्छब्दसांम्यमनुपगमाया विषयः । श्लेषस्य तूपमाविरह इति 'पक्षवे'त्यादावुपमैव न्याय्या । एवञ्च 'अविन्दुसुन्दरी'त्यादौ विरोधप्रतिभोत्पत्ति-हेतुः श्लेष'इति यदुक्तं (उ. वि. ४) तदपि न सम्यगित्याह न चेति । अग्नौ प्रतिविम्बितो य इन्तुल्लङ्घ्य सुन्दरी नित्यञ्च मलन्तो लावण्यविन्दवो ग्रस्याः । अविद्यमानविन्दुः कथं स-विन्दुरिति शब्दालङ्कारविरोधः, श्लेषस्य तु तेन बाधितत्वात् प्रतिमानमात्रं (६६६b) न तु प्ररोहः । विरोधस्याभासत्वादेवालङ्कारता, इतरथा तस्य दुष्टत्वात् । एवमादाविति—तत्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतोरैकदेशविवक्षितं रूपकं यथा सद्व'इति । वंशः कुलं, वंशो वेणुः,

नास्यः कचिरिव स्वल्पदलोको देव ! महान् भवान् ॥३७५॥

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चिन्ता तथापि न समागमः ॥३७६॥

(ज. भा. १।६)

आदाय चापमचलं कृत्वाऽहीनं गुणं विपमदष्टिः ।

यश्चित्तमच्युतशरी लक्ष्यमभाङ्गक्षीणमस्तस्यै ॥३७७॥

इत्यादौ त्रैकदेशविचर्तित्वेन हृदयेष्वप्यतिरेकसमासोक्तिविरोधत्वमुचितं, न तु हृदयेष्वप्यम् ।

तद्विह सदैव एव सदैव इत्यारोपपूर्वको मुक्तामरीशरीरः ।^{३१} स्तिष्यतिरेचो यथा नास्य इत्यादि । श्रुतीकः पदं कीर्तय । समासोक्तिर्यथा अनुरागेत्यादि, अनुरागः सन्ध्याऽश्चि-
माऽभिलाषश्च पुरोऽग्रे जगतः सरति । “यद्यपि वामनाभिप्रायेणायमाद्येषस्तथापि
भामहामिप्रायेण”^{३२} प्रसिद्धिं पुरस्कृत्य समासोक्तिरित्युक्तवान्” (ज. भा. लोचन ३७
पृ. ४ :) । विरोधो यथा आदायेत्यादि । अचलं पर्यंतं निश्चलम्, अहीनं सर्पाणां निव-
महीनम्, विपमा विरुधा अस्थिरा च । अच्युतः कृष्णो गतिरन्यथ । लक्ष्यमभाङ्गक्षी-
दिति त्रिपुरमेवेति ।^{३३}

३१ अत्र सिद्धात् प्रन्धान्तरादुद्धृतमिदं श्लोकावयवरूपं परं श्रुतिकारशैलीविरोधितया
विचित्रोत्कर्षं प्रतिभाति । मूलग्रन्थे दशमोऽध्याये विलम्बमालापरम्परितरूपकनिदर्शने
‘अलोक्तिरुपहासोके’त्यादौ ‘सदैवमुक्तामरी’मिति पदमुपलभ्यते, न तु सदैवमुक्ता-
मरिषिरिति ।

३२ “यल्लोके गम्यतेऽन्वेषेऽर्थस्त्वममानविरोधश्च । सा समासोक्तिरिदं संप्रतिपत्तिर्यथा
यथा ॥” इति भामहलक्षणम् । “उपमानाद्येष्वप्यप्य” इति वामनलक्षणम् ।
उपमानस्याद्येषः प्रतिषेध इति उपमानाद्येष इति च तत्तत्त्वा श्रुतिः । वामनमते
लोकप्रतिषेधोपमानोपमेयता प्राज्ञा । एतच्च तत्कृताया उपमा लक्षणरूपेण
स्फुटम् । वस्तुतस्तत्त्व मम्मद्याभिप्रायेणापि समासोक्तिरिति टीकाकृतां भामह-
वामनयोर्मतेष्वेव च “यन्मालोकोचनप्रत्यप्रतिष्वनित्येनोक्तस्य कौतुकाभावात्
सैवाऽपवाऽप्यत्र किमपीति बहुतरप्रन्धानो लोपे वक्तुं दुष्करम् ।

३३ “रयः प्रीणो यन्ता शतश्रित्येन्द्री धनुश्चो रपाक्ते चन्द्राक्षे” रयचरणपाणिः
शर इति” इति मद्भिन्नः स्वनीयपद्यस्यांशिकतः संवाचोदं पश्य ।

शब्दश्लेष इति चोच्यते, अर्थालङ्कारमध्ये च लक्ष्यते इति कोऽयं नयः ? किञ्च यैचित्त्रमलङ्कार इति य एव कविप्रतिभासंरम्भगोचरस्तत्रैव विचित्रतेति सैवालङ्कारभूमिः । अर्थमुखप्रेक्षित्वमेवां शब्दानामिति चेद्, अनुप्रासादीनामपि तथैवेति तेऽप्यर्थालङ्काराः किं नोच्यन्ते ? रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेष-सव्यपेक्षत्वे ह्यनुप्रासादीनामलङ्कारता । शब्दगुणदोषाणामप्यर्थोपेक्षयैव गुण-दोषता । अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षयैव स्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वे-नोच्यन्ताम् । “विधौ वक्ते मूर्ध्नि”त्यादौ (३९१ श्लोः) च वर्णादिश्लेषे एक-प्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि प्रसज्यतीत्येवमादि स्वयं विचार्यम् ।

‘किवैकप्रयत्नोच्चार्याणा’-(का. धा. सा. सं. ४।८०)मित्येतत्सामर्थ्याच्छब्दानामित्यन-गमने आशेषे भवदत्तमतेऽर्थश्लेषे भवतैव शब्दानां श्लिष्टताऽभ्युपगतेवैलक्षण्येति विशिष्टं श्लिष्टं प्रतीयतामित्यन्त-शून्यमेव । अपरत्र तन्मत एव दूषयमुक्तपादयति । शब्दश्लेष इति चेति । तस्मादेवंविधे विषये शब्दालङ्कारत्वमेव युक्तम् ।^{३४} अथ शब्दशक्ति-मूलोऽत्रालङ्कारो न तु शब्दस्थालङ्कार इति चेदत्राह, यैचित्त्रमिति । अर्थमुखेति—एवञ्च सत्यविप्रसक्त इत्याह अनुप्रासादीनामपीति । न चैवामर्थोन्मुखत्वं नास्तीति वाच्य-मित्याह रसादिव्यञ्जकेत्यादि । किञ्च “शब्दार्थं (१६७५) सद्विती काव्यम्” (भा. का. अ. १।१६) । ततोऽनयोः परस्परसव्यपेक्षयोस्तुल्यैवापेक्षेति यथा शब्ददोषादीनामर्थो-पेक्षत्वाऽर्थगतत्वं तथाऽर्थदोषादीनामपि शब्दगतत्वं प्राप्नोतीत्याह शब्दगुणेत्यादि । किञ्च यदैकप्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं तदाऽतिप्रसक्त इत्याह विधावित्यादि । स्वयं विचार्यमेत-द्विद्वद्भिर्नरैर्न [स्व] दुक्तमित्येतावतैव भगवित्वाप्रयत्नीयमित्युहनीयमिति ।^{३५}

- 34 अयं विचारो मूलतस्त्वाश्रयाप्रयित्त्वरिश्चितसहत्वासहस्रयोः कतरदाश्रयणीय-
नित्याभिल प्रवृत्तः । उद्धटविशेषादिप्रपञ्चकृतो राजानकतिलकाद्या ददोदीना
प्राचीनानां महामनुसृष्टाद्यं पञ्चमुपजोवन्ति । परन्तु नव्यैर्महादप्रमुखैः परिश्रुति-
सहत्वासहस्रपञ्च एव प्रतिष्ठापितः । स एव ध्वनिदोषगुणालङ्कारेषु सर्वसैवा-
प्रतिष्ठप्रसक्तो न्यायमूलध्वेलाचार्यदेनचन्द्रविश्वनाथाद्यैः प्रमाणनिपुणैरलङ्कार-
यमैपारोक्ष्यैर्हीत इति सत्यपि केषांचिद्द्वैमत्ये नवीननये सिद्धान्तत्वेन स्वीकृतः ।
- 35 एवं संशोधितमस्मानिद्वद्धकाव्यालङ्कारसारसप्रहोपरि विवृतिदोषस्थपाठदर्शनेन ।
(G. O. S. edn. ४४ पृ.) । स च पाठपत्र राजानकतिलकहोद्धट-

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥८५॥

सचिवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुत्तपन्नाद्याकारमुत्थासयन्ति
तच्चित्रं काव्यम् । कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्शयते । उदाहरणम्—

मारारिशकरामेभमुखैरासाररंद्धसा ।

सारारब्धस्तथा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥३७८॥

माता नतानां सङ्घट्टः श्रियां बाधितसम्भ्रमा ।

मान्वाऽथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमाऽऽदिमा ॥३७९॥

(क. वा. अ. ५।६, ७)

खड्गवन्द्यः ।

तच्चित्रमिति यद्यपि लिप्यक्षराणां खड्गादिसन्निवेशित्वे चित्रत्वं तथापि योत्ताकाश-
समवेतवर्णात्मकशब्दमेवेन तेषां लोकरूपतोः शब्दाश्रयत्वम् । एतच्च बहुभिर्भेदैर्भियमान-
मनन्तत्वात् परिसंख्यातुमशक्यं यदाहुः—(सूट का ५।२-५) तत्तत्कलङ्गमुत्तप-
न्नाद्याकारमुत्थासयन्ति । चतुरङ्गपीठविरचितरघुनरगजादिपदपाठैः ॥ अनुलोकप्रति-
लोमेरर्धभ्रममुत्तपन्नेति भवेत् । इत्यादिगिरन्यैरपि वस्तुनिशेषाकृतिप्रभदैः ॥ 'भेदे-
विभियमानं संख्यातुमनन्तमस्मिन्नेतदलम् । यन्नाम नाम यत् सात्तदाकृतिर्लघुणं
मर्त्यं तस्य । तत्रचयमेव दृष्ट्वाऽवधार्यमखिलं ततोऽन्यदपि ॥ इति । अतः शिष्यभ्युत्पत्तये
दिङ्मात्रमुदाहरति । "मारारिः परमेष्ठिनः, शक्र इन्द्रः, रामो इत्यायुधः, इभमुखो
गणपतिः, एमिरासारमदयेन रंद्धसा वेगेन सारमुत्तपन्नासारब्धः स्तवो यस्याः, तदार्त-
स्तेषामावेर्द्धरणे क्षमा शक्रा नतानां प्रणतानां माता श्रियां संघट्टः, बाधितः
सम्भ्रमो यथा । मान्वा अथ समुच्चये रामाणां वरयणिनीनां सीमा पर्यन्तभूः (167b)
शं कल्याणं मे दिश्यात् समादिशत् उमा गीते आदिमा सर्वपापमपा । 'अनेन
श्लोकद्वयेन खड्गवन्द्यप्रकारः ।" तथा द्राक्षिकाऽन्तरे 'मा'शब्दं त्रिवर्गश्लेषकमेव

द्विवेकादपहोतः स्यात् । यदि तु आध्रयणीयमिति पाठो गृह्ये पृथक्
तदाऽत्र टीकाकृतमाध्रयधिविभावस्मलङ्कारविभागकल्पने योग्यतायामास्था तृचिता
स्यात् । टीकाप्रकरणात् सा भावन्तत्समीचीनेति प्रतिभाति । मन्गल च (Fol.
151b) तथैवाकृतं टीकाकृतं लक्ष्यते ।

36 खड्गवन्द्यादीनामिहोपदर्शितानां तदतिरिक्तानाथ चित्राणां चित्राणि खट्ट-
काभ्यालङ्कारे (नि. सा. सं) सरस्वतीकण्ठाभरणे (नि. सा. सं) कविकर्ण-
पूरकतेऽलङ्कारश्लेषेऽनेऽस्वतन्म्यादिते कृष्णलिङ्गवलोक्तीयानि ।

सरला बहुलारम्भतरलालिवलारवा ।

वारलावहुलामन्दकरलाऽवहुलामला ॥३८०॥

(क. का. अ. ५।१३)

मुरजयन्धः ।

भासते प्रतिभासार । रसाभाता हताविभा ।

भाचितात्मा शुभावाधे वेपाभा यत ते सभा ॥३८१॥

पञ्चयन्धः ।

वर्णचतुर्दशकं धारायां व्योधावत्-‘मा’शब्दं छिद्यम्, एतत्फलकम् । तस्यैव ‘मा’-
शब्दस्य दक्षिणपार्श्वे निष्कामकमेणाक्षरसप्तकम्, ततोऽपरपार्श्वतः ‘मा’शब्दान्तिक-
प्रवेशकमेण वर्णमसप्तकम् । एषा द्वादिका । ततो ‘मा’-शब्दादारभ्योर्ध्वकमेण
यान्तिकार्धं वर्णसप्तकम् । तदुपरि ‘मा’शब्दः । तदक्षिणपार्श्वेऽन्यदक्षरचतुष्टयम् ।
अपरपार्श्वे च ‘मा’शब्दान्तिकं वर्णचतुष्टयम् । एतन्मुकुलकम् । ततः छिद्यस्य ‘मा’-
शब्दस्योपरि वर्णद्वयम् । एवमसप्तकम् । सरलेति—बहुलारम्भः, तरलानां चपला-
यामलिवलानां भ्रमरसैव्यानामारारयः शब्दो यतः । वारलाभिर्देवोर्ध्वबहुलाऽमन्दा
वदयुक्ताः [करला] करं दण्डं लान्ति ये ते भूपा यतः । अयमुक्तेन शुभलक्षणासला
निर्मला बहून् वा लातीति बहुला वा सा सरत् प्रकान्ता । एष मुरजयन्धः । तथाहि
पादचतुष्टयेन पङ्क्तिचतुष्टये कृते प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपादेभ्यो यथाकर्म प्रथमादीन्पञ्च-
राष्ट्रि चत्वारि चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादेभ्यः पञ्चमपष्ठसप्तमाष्टमाणि च गृहीत्वा प्रथमः
पादः । द्वितीयात् प्रथमं, प्रथमाद्वितीय-(168a) तृतीयं, द्वितीयतृतीयान्या चतुर्थपञ्चमी,
चतुर्थीत् तृतीयद्वितीयं तृतीयात् पादात् प्रथमं वर्णञ्च गृहीत्वा द्वितीयः पादः । द्वितीयादष्टमं
पञ्चमात् सप्तमपठौ, द्वितीयतृतीयाभ्यां पञ्चमी, चतुर्थीत् पष्ठसप्तमी, तृतीयादष्टमञ्च गृहीत्वा
तृतीयः पादः । चतुर्थीदिभ्यः प्रथमादीनि, प्रथमादिभ्यः पञ्चमादीनि गृहीत्वा चतुर्थः पाद इति
प्रत्ययः । (क. सं. ५७-५८ सू)

भासत इति । ‘हे प्रतिभासार भ्राताऽसिद्योतकृष्ट रसेनादरेणाभाता
समन्ताद्भ्राताऽहताऽप्रतिहताऽऽविभा शोभा यथा । भाचितात्मा एकाम्रीकृतहृदया चाद्
एव देवैर्विजिगीषुभिः पण्डितैराभा यथा । चतेल्लाभर्थं निपातः । ते त्वं सभा ।

तच्चित्रं यत्र वर्णानां सङ्गाद्याकृतिहेतुता ॥८५॥

सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः सङ्गमुत्पन्नायाकारमुल्लासयन्ति
तच्चित्रं काव्यम् । कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मानं प्रदर्श्यते । उदाहरणम्—

मारारिशकरामेभमुखैरासाररंहसा ।

सारारब्धस्तथा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥३७८॥

माता नतानां सङ्गहः धियां वाधितसम्भ्रमा ।

मान्याऽथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमाऽऽदिमा ॥३७९॥

(इ. का. अ. ५।६, ७)

सङ्गबन्धः ।

तच्चित्रमिति यद्यपि लिप्यक्षराणां सङ्गादिसन्निवेशित्वे चित्रत्वं तथापि श्रोत्राकार-
समवेतवर्णात्मकशब्दमेवेन तेषां लोकाप्रतीतेः शब्दाश्रयत्वम् । एतच्च बहुभिर्भेदैर्भियमान-
मनन्तत्वात् परिसंख्यातुमशक्यं यथाहुः—(रुद्रट का ५।२-५) तच्चकत्वङ्गमुपले-
र्वाणासनचापशूलहलैः । चतुरत्रषोढविरचितरथतुरगगजादिपदपादैः ॥ अनुलोमप्रति-
लोमैर्धर्मभ्रमरुजसर्वलोभदैः । इत्यादिगिरन्यैरपि वस्तुविशेषाकृतिप्रभैः ॥ भेदे-
र्विभियमानं सङ्ख्यातुमनन्तमस्मिन्नेतद्वत् । यत्रास्य नाम यत् स्वातन्त्र्याकृतिर्लक्षणं
यत् तस्य । तज्जद्यमेव दृष्ट्वाऽवधार्यमखिलं ततोऽन्यदपि ॥ इति । अतः शिष्यस्युत्पत्तये
दिङ्मातृमुदाहरति । “मारारिः परमेश्वरः, शक्र इन्द्रः, रामो दत्तात्रेयः, इभमुखो
गणपतिः, एभिरासारारथेन रंहसा वेगेन सारमुत्कृष्टमारब्धः स्वो यस्याः, तदार्ति-
हरेतामातुर्हरेणे क्षमा शक्रा नतानां प्रणतानां माता धियां संघट्टः, वाधितः
सम्भ्रमो यथा । मान्या अथ समुच्चये रामाणां वरवल्लिनीनां सीमा पर्यन्ततः (१६७८)
शं कथार्यं मे दिश्यात् ममादिशतु उमा गीते आदिमा सर्वपापमपा । ‘अनेन
श्लोकद्वयेन सङ्गबन्धप्रसारः ।” तथा दादिकाऽन्तरे ‘मा’शब्दं तिर्यगपोऽप-क्रमेण

विवेकादप्युहीतः स्यात् । यदि तु आधयणीमिति पाठो गूले पृथक्
तदाऽत एकाकृतामाधयाध्याभावकालद्वारविभागकल्पने योग्यतायामास्था सूचिता
स्यात् । दोषप्रकरणात् सा नाल्लवत्तमीचीनेति प्रतिभाति । अन्यत्वं च (Fol.
१५१८) तथैवाकृतं टीकाकृतां लक्ष्यते ।

- ३६ सङ्गबन्धादीनामिदोपदर्शितानां तदतिरिक्तानाम् चित्राणां चित्राणि रुद्र-
कान्यालङ्कारे (नि. सा. सं) सरस्वतीकण्ठाभरणे (नि. सा. सं) कविशर्मा-
पूरुषोत्तमलङ्कारश्लेषमुनेऽसत्त्वम्पादिते कुपूहलिभिरवलोकनीयानि ।

सरला बहुलारम्भतरलालिलारवा ।

वारलाचहुलामन्दकरलाऽवहुलामला ॥३८०॥

(ह. का. अ. ५१३)

मुरजवन्धः ।

भासते प्रतिभासार । रत्नाभाता हताविभा ।

भावितात्मा शुभावादे देवाभा वन ते सभा ॥३८१॥

पद्मवन्धः ।

वर्णचतुर्दशकं धारायां न्यसेवावत्-‘मा’शब्दं छिद्यम्, एतत्कृतम् । तस्यैव ‘मा’-
शब्दस्य दक्षिणपार्श्वे निष्कामकमेष्टाक्षरसप्तकम्, ततोऽपरपार्श्वोत् ‘मा’शब्दान्तिक-
प्रवेशकमेष्ट वर्णमसप्तकम् । एषा द्वात्रिंशः । ततो ‘मा’-शब्दादारभ्योर्ध्वकमेष्ट
शान्तिकार्थं वर्णसप्तकम्^१ । तदुपरि ‘मा’शब्दः । तदक्षिणपार्श्वेऽन्यदक्षरचतुष्टयम् ।
अपरपार्श्वे च ‘मा’शब्दान्तिकं वर्णचतुष्टयम् । एतन्मुकुलम् । ततः छिद्यस्य ‘मा’-
शब्दस्योपरि वर्णद्वयम् । एतन्मालम् । सरलेति—बहुलारम्भः, तरलानां चपला-
गामन्तिलानां भ्रमरसैन्यानामाराधः शब्दो यत् । वारलामिर्हं तोमिर्बहुलाऽमन्दा
तद्युक्ताः [करला] करं दण्डं लान्ति ये ते भूवा यत् । अबहुलेन शुज्जचेणामला
निर्मला बहुन् वा लातीति बहुला या सा शरत् प्रकान्ता । एष मुरजवन्धः । तथाहि
पादचतुष्टयेन पङ्क्तिचतुष्टये कृते प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपादेभ्यो यथाक्रमं प्रथमादीन्वच-
राणि चात्वारि चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादेभ्यः पञ्चमपष्ठसप्तमाष्टमानि च गृहीत्वा प्रथम
पादः । द्वितीयात् प्रथमं, प्रथमाद्वितीय-(१६८३) तृतीयौ, द्वितीयतृतीयाभ्यां चतुर्थप्रथमौ,
चतुर्थोत् तृतीयद्वितीयौ तृतीयात् पादात् प्रथमं वर्ण्य गृहीत्वा द्वितीयः पादः । द्वितीयादष्टमं
प्रथमात् सप्तमपष्ठौ, द्वितीयतृतीयाभ्यां पञ्चमौ, चतुर्थोत् पष्ठसप्तमौ, तृतीयादष्टमश्च गृहीत्वा
तृतीयः पादः । चतुर्थादिभ्यः प्रथमादीनि प्रथमादिभ्यः पञ्चमादीनि गृहीत्वा चतुर्थः पाद इति
प्रत्यारः ।^१ (ह. सं. ५८-५९ पृः)

भासते इति ।

‘हे प्रतिभासार प्रज्ञाऽविशयोक्तुष्ट रत्नेनादरेणभाता
समन्तादीन्ताऽहताऽपतिहताऽऽविभा शोभा यथा । भावितात्मा एकाग्रोद्गच्छन् वाद्
एव देवैर्विजिगीषुभिः पण्डितैराभा यस्याः । • यतेलाध्वं निपातः । ते वा सभा ।

रसा साररसासार ! सायताक्ष ! क्षतायसा ।
साताघात ! तवातासा रक्षतस्त्वततक्षर ॥३८२॥

(क. का. अ. ५।२०)

सर्वतोभद्रम् ।

सम्भविनोऽप्यन्ये भेदाः शक्तिमात्रप्रकाशका न तु काव्यरूपतां दधतीति न प्रदर्शयन्ते ।

एषोऽष्टदशपद्यन्धः । तथाहि प्रथममक्षरमत्र कणिकास्थाने ततोऽक्षरद्वयेनैकं दलं, निःसरणक्रमेण तावत्तैव भागेन प्रवेशक्रमेण द्वितीयं दलं, यावत्ता कणिकाऽक्षरम् । ततस्तावत्तैव तृतीयं निःसरणक्रमेण तदेवाक्षरद्वयम् । एवं दिग्दलान्वक्षरद्वयमितानि निर्गमप्रवेशाभ्यामुत्पायानि । विदिग्दलानि तु प्रवेशेनैव । तदिह दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टाक्षरत्वं विदिग्दलेभ्यस्तथा कणिकाऽन्तरन्तु श्लिष्टमेव' (क. सं. ५६ पृ.) ।

रसासारेति—'ह साररसासार उत्कृष्टाभिलाषस्य वेगवद्गर्भं, आयताक्ष विलीर्णनयनं, सात मुखसंभाव, अघात अवपल, अतक्षर वज्रं त्वज्रं वज्रकरणे । अतक्षं वृद्धिं राति वदाति यक्षथाभूत, तव रक्षतः सतः सा रसा भूः । अतासा नास्ति तास उत्क्षेपो यक्षाः । तल्ल उत्क्षेपे । [क्षतायसा] क्षत आय अर्थागमोपायो यैस्तान् स्यति विनाशयति । (६४८b) अस्तु भवतु । अरक्षतामशोभना भूः । तुल्यदो व्यतिरेके । अत न केवलमधोऽधःक्रमेण स्थितानां पादानां प्रातिलोम्येन व्यवस्थितिर्यावदर्थभ्रमस्यापि । तत्र हि प्रथमादिपादाक्षराणि चत्वारि, चतुर्थतृतीयप्रथमपादान्याक्षराणि चेति प्रथमः पादः । प्रथमादि यावत् द्वितीयाक्षराणि चत्वारि, चतुर्थादिपादसप्तमाक्षराणि चेति द्वितीयः पादः । प्रथमादि यावत् तृतीयाक्षराणि चतुर्धावि यावत् षष्ठाक्षराणि चेति तृतीयः पादः । चतुर्थपञ्चमैतदुर्थः पादः । इह च सर्वं तद्वैतोलभ्यत इत्यर्थं प्रमत्ताप्यवस्थानात् सर्वतोभद्रम् ॥' (क. सं. ५६-६० पृ.)

सम्भविनोऽप्यन्य इति यथा—स त्वं मानविशिष्टमात्रिरभतादात्म्यस्य मन्त्रः पुरो लब्धाऽप्ययमुद्विग्दुरतरधीवत्सभूमिर्मुदा । मुक्ता काममपास्तभीः परस्वगव्याधः सनादं हरेरेक्षेर्षः समकालमभ्रमुदयारोपैस्तदा तल्लरे (शिशु. व. १३।१२०) ॥ धीवत्सी रोमानर्चक्ष्म भूमिवैद्यः, हरेर्नादं सिंहनादं मुक्नेति सम्बन्धः । अत मुक्ता काममिलास्तरणकियाविशेषणम् । अनेन, रत्नोकेन कविकान्दनामाहितपट्टाक्षरचक्रप्रसारः । तथाहि प्रथमपादस्य नवाक्षराणि धारास्वरतयाऽधोऽधःक्रमेण न्यसेत् । ततो नाभौ 'र'सन्दर्षाभारणं ततोऽधोऽधःक्रमेणैवापराणि नवाक्षराणीति प्रथमपादेनारद्वयम् । तत्र

गीते गीतवेदिन ॥ रीतयो वाङ्मयप्राणा हृदय तस्य हृत्तय । रचनाऽऽदित्रयं मूर्तिरनु-
 प्रासस्तु जीवितम् ॥ उक्तयो दैवत छायासुखाभिव्यक्तयो भूति । पठिति धम्मता
 त्रेष्वाऽभिनयोऽप्यन भूति ॥ श्लेष पुष्पादि सर्वास्तु प्रायो यमोऽङ्गिषु प्रियम् । वाक्त्रेवाकेन
 कृष्यन्ते मनासि महतामपि ॥ विनयेन विना का धी का निद्या शशिना विना । विना शमक-
 चित्ताभ्यां कीदृशी वाग्विदग्धता ॥ गूढागूढचतुष्पादा पादिना वादद्यान्त्ये । प्रभोत्तर दग्ध-
 सुष्टि विदग्धमुखमण्डनम् ॥ क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्जुं राकोर्लमस्तये । परम्यामोदने
 चापि सोपयोगा प्रहेलिका ॥ (का आ १।६७) यथामति यथाशक्ति यथोचित
 यथाशक्ति । कवे पातस्य चैतासां प्रयोग उपपद्यते ॥ (स क. आ २२६) याज्ञग्य
 विधौ बाण पद्यबन्धे न तादृश । गत्या गत्यामिय देवी भिन्नरुच सरस्वती ॥ सस्कृतेनैव
 कोऽप्यर्थ प्राकृतेनैव वाऽपर । शक्यो रचयितु कथिदपञ्चयेन जायते ॥ (स क
 आ २।१०) पैराच्या शोरसेन्याऽन्यो मागध्याऽन्यो निबध्यते । द्विजानि श्रेऽपि
 भाषामि सर्वभिरपि वचन ॥ (स क आ २।११) कथिदग्येन पयेन कश्चिन्मिधेय
 शक्यते । निबद्ध कथन द्वाभ्यां कथितु पथिभिर्बिभि ॥ सस्कृतेनैव केऽप्याहु प्राकृतेनैव
 केचन । साधारण्यादिभि केचित् केचन म्लेच्छभाषया (स क. आ २।१७) ॥
 न म्लेच्छित्तव्य यज्ञादा स्त्रीषु नाप्राकृत वदेत् । सक्तीर्ण नाभिजातेषु नाप्रनुद्धेषु
 सस्कृतम् ॥ (स. क. आ २।८) वदन्ति सस्कृत देवा प्राकृत किन्नरादय ।
 पैराचाय पिशाचाया मागध हीनजातय ॥ (स क आ २।६) केऽभूवप्राज्यराजस्य
 राज्ये प्राकृतभाषिण । काले श्रीमाहवाङ्मय के न सस्कृतवादिन ॥ (स क आ २।१४)
 नात्यन्त सस्कृतेनैव नात्यन्त देशभाषया । कया गोष्ठीषु कथयन् लोके बहुमतो भवेत् ॥
 (स क आ २।१२) गगवति लटम लाटा प्राकृत सस्कृतद्विष । अपञ्चयेन दुष्पति
 (१७०३) स्वेन नायेन गुर्जरा ॥ (स क. आ २।१३) प्रसन्न विज्ञापयामि त्वा
 त्वाग्निधरविहासया । गोहस्त्यन्तु वा गाधाम्ना वाऽस्तु वरस्वती ॥ (का मी ३३ पु
 स क आ २।१४) द्विषा प्रसूक्तेन न वाङ्मयेन वरस्वती तन्मिधुन तुनाव । सस्कार
 पूतेन वर वरेण्य वय सुखार्थोभिनिबन्धनेन ॥ (कृ स ७।६०) एतद्रोम्भार (१)
 सुरभिक्षुसुम धाम्यमेतत्त धेय भते शोभा विरचिनमिदमानमेतद्वश्य (२) । मालाकाशे रचयति
 यथा साधु विज्ञाय कल योजय काव्येष्ववहितिरिया नद्वेदेवाभिधानम् ॥^{३९} गिर

39 आललक्षारप्रकाशे मुद्रिते सरस्वतीकण्ठामरणेऽय सन्दर्भो गोपलभ्यते परन्तु तल्लेख्य
 प्रागज्ज्ञिक इत्यनुमान्यते । अन्तिमे श्लोके तु पाठांतर न धनीगर्भेण पाठेन दर्शितम् ।

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा ।

एकार्थतेव

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेनेव मुखेऽवभासतं^{४०} पुनरुक्तवदा-
भासः । स च

शब्दस्य

समङ्गाभङ्गरूपः कैवल्यशब्दनिष्ठः ।

उदाहरणम्—

अस्विधदेहशरीरः सहस्रारथिसूततुरगपादातः ।

भाति सदान्त्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥३८३॥

अभ्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः सुभव्योऽपभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम् ।
(विभिन्नाः पन्थानः किमपि कमनीयाश्च त इमे निबद्धाः किं यत्तेषां स खलु निविलोऽस्मिन् कवि-
रवा ॥) विदग्धानानोष्ठे मगधमधुरायासिभणितिनिबद्धा नस्तेषां स इह पविराजो विजयते ॥
(पा. रा. १।११; स. क. आ. २।१६)

पन्थकृता तु केपाधिदेवानोचिखपारतन्त्रपाहोपाभावमात्रपर्यवसायित्वं केपाधिदुक्ते-
न्योरान्तर्भावः केपाधिसु रसप्रकाश एवावरणत्वमिति प्राचीनानामनुसारेण पतैव खड्गिताः ।
यदाहुः—(व. का. अ. २।१३) वक्रोक्तिरनुप्रासो यमकं रत्नेपस्तथा चित्रम् । शब्दस्वःलङ्काराः
रत्नेषोऽर्थस्यापि सोऽन्यस्तु ॥

अधुना शब्दार्थोत्तराणोः मध्यमन्तराल उभयालङ्कारममुं लक्षयते पुनरुक्तेति । यथा
धातुनैवमन्येयामप्यलङ्काराणामुभयालङ्कारत्वं तदमे वक्ष्यति । तादातुप्रासयमकाभ्यां भेदं
दर्शयति विभिन्नेति । भिन्नरूपाता च सार्थकादनर्थकाद्वा शब्दान्तरादित्याह भिन्नरूपेति ।
एभेऽर्थं यथोक्तापेक्षार्थं तयोर्भाव एकार्थत्वं चेनेव न तु वस्तु- (१७०b) भूतैर्लघुः । एतेन
पर्यवसानेऽन्यथात्वं दर्शयति, इतरथा दुष्टत्वापत्तेः । न धैवमसादुष्टत्वमात्रं तदतिरिक्तस्य
व्यभिचक्रिण्युत्पत्तिप्रसङ्गस्य वैविध्यस्य वक्ष्यावात् । भिन्नरूपी शब्दी यतैर्कार्थत्वप्रमात् पुनरुक्त-
विव भाषेते च पुनरुक्तवदानासो नामालङ्कार इत्यर्थः । शब्दस्येति सूत्रप्रतीकः । कैवल्य-

४० मुखेऽवभासनमिति धापरधीविषयाचकृतिरभूतिभिर्नितः पाठः । अथच
प्रतीकारेणुपराकृततपुस्त्वनुसारी 'अतः भिन्नरूपे पदे एकार्थवदाभाषेते' इति तत्त
दर्शनात् । अतश्चरन्वैच्छेपि 'माधुग्यावभासनं पुनरुक्तावदानात्' इति सूत्रम् ।
एकार्थत्वेन वाऽऽमुखे इति पाठान्तरम् ।

गीते गीतवेदिनः ॥ रीतयो वाङ्मयप्राणा हृदयं तस्य श्रुतयः । रचनाऽऽदिनयं मूर्तिरनु-
 प्रासस्तु जीवितम् ॥ उक्तयो देवतं छायासुप्ताभणितयो भूतिः । पठितिः ध्वन्यता
 प्रेक्षाऽभिनयोऽध्ययनं पृतिः ॥ श्लेषः पुष्पाति सर्वासु प्रायो वक्रोक्तिषु धियम् । वाक्योवाक्येन
 कृष्यन्ते मनांसि महतामपि ॥ विनयेन विना का धीः का निशा शशिना दिना । विना यमक-
 चित्ताभ्यां कीदृशी वान्निदग्धता ॥ गूढागूढचतुष्पादा वादिना वादशान्तये । प्रभोतरं दग्ध-
 सुष्टि विदग्धमुखमण्डनम् ॥ मीढागोष्ठीविनोदेषु सज्जहोराक्षोर्णमन्त्रणे । परम्यामोहने
 चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ (पा. आ. ३।६७) यथामति यथाशक्ति यथोचितं
 यथादक्षि । कवेः पातस्य चैतावी प्रयोग उपपद्यते ॥ (स. क. आ. २।२६) यादृग्गद्य-
 विधौ बाणः पद्यवन्धे न तादृशः । गद्यां गद्यामियं देवो भिन्नरूपा सरस्वती ॥ संस्कृतेनैव
 चोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव वाऽपरः । शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जायते ॥ (स. क.
 आ. २।१०) पेशाच्या शोरतेन्याऽन्यो माग्याऽन्यो निवध्यते । द्विताभिः कोऽपि
 भाषाभिः सर्वाभिरपि वधन ॥ (स. क. आ. २।११) कश्चिदग्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण
 गद्ययते । निवदः कथन द्वाभ्यां कश्चित् पद्यमिद्विभिः ॥ संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव
 केचन । साधारण्यादिभिः केचित् केचन म्लेच्छभाषया (स. क. आ. २।७) ॥
 न म्लेच्छितव्यं यज्ञादी लोषु नाप्राकृतं वदेत् । संकीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु
 संस्कृतम् ॥ (स. क. आ. २।८) वदन्ति संस्कृतं देवाः प्राकृतं किन्नरादयः ।
 पेशाचार्यं पिशाचाद्या मागर्भं द्वीनजातयः ॥ (स. क. आ. २।९) केऽभूवनाद्वराजस्य
 राज्ञ्ये प्राकृतभाषिणः । काले श्रीमाहनाक्षस्य के न संस्कृतपादिनः ॥ (स. क. आ. २।१२)
 नात्यन्तं संस्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया । कथां गोष्ठीषु वपयन् लोके बहुमतो भवेत् ॥
 (स. क. आ. २।११) श्रवन्ति सवर्भं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः । अपभ्रंशेन तुष्यन्ति
 (१७०३) स्त्रेन ना. येन शुर्जराः ॥ (स. क. आ. २।१२) मद्गन् विशासमानि त्वां
 लापिकारजिह्वाणया । गौडस्त्वज्जतु वा गाधामन्या वाऽस्तु परलती ॥ (का. यी. ३२ पृः
 स. क. आ. २।१४) द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं तुनाव । संस्कार-
 पूतेन वरं वरेण्यं वधूं शुद्धार्थमिनिबन्धनेन ॥ (कु. सं. ७।६०) एतद्वेम्ना (१)
 गुरभिकृन्मं माग्धमेतम पैयं धत्ते शोभां विरचितमिदमानमेतद्वयं (२) । मालाकारो रचयति
 यथा साधु विशाय कालं योज्यं वाग्येववदितमिथा तद्वेद्वानिधानम् ॥^{३३} गिरः

39 आत्यलक्षारप्रस्तावे मुद्रिते सरस्वतीकण्ठाभरणेऽर्थं सन्दर्भां नोपलभ्यते. परन्तु तत्रैवायं
 प्रासन्निक इत्यनुमीयते । अन्तिमे श्लोके तु पाठांतरं 'स-धनीगर्भेण पाटेन दर्शितम् ।

पुनरुक्तवदाभासा विभिन्नाकारशब्दगा ।

एकार्थतेय

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेनेव मुखेऽवभासन्^{४०} पुनरुक्तवदाभासः । स च

शब्दस्य

समज्ञाभङ्गरूपः केवलशब्दनिष्ठः ।

उदाहरणम्—

श्रुतिवधदेहशरीरः सहस्रारथिसूततुरगपादातः ।

भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥३८३॥

ध्व्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः सुभय्योऽपभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम् ।
(विभिन्नाः पन्थानः किमपि स्वमनीयाश्च त इमे निबद्धाः किं यत्तेषां स खलु निखिलोऽस्मिन् कवि-
रूपा ॥) विदग्धानामोष्टे गणपमधुरावासिभणितिनिबद्धा वस्तेषां स इह कविराजो विज्रयते ॥
(बा. रा. ११११; स क. भा. २११६)

प्रमथकृता तु केपाधिदेवानोच्चित्पावरतन्तयादोषाभावमात्रपर्यवसायित्वं केपाधिदुक्ते-
ष्वेवान्तर्भावः केपाधिसु रसप्रकाश एवावरणत्वमिति प्राचीनानामनुगारेण पर्येष लक्षिताः ।
यदाहुः—(घ. का. अ. २११३) वकोक्तिरनुप्रासो यमकं श्लेषस्तथा चितम् । शब्दश्चालङ्काराः
श्लेषोऽर्थस्यापि सोऽन्यस्तु ॥

अधुना शब्दार्थालङ्कारयोः प्रथमान्तराल उभयालङ्कारममुं लक्षयते पुनरुक्तेति । यथा
चास्येवमन्येयामप्यलङ्काराणां उभयालङ्कारत्वं यदमे वक्ष्यति । लाटातुप्रासयमकाभ्यां भेदं
दर्शयति विभिन्नेति । भिन्नरूपता च सार्थकादनर्थकाद्वा शब्दान्तरादित्याह भिन्नरूपेति ।
एभेऽप्ये ययोस्तपेक्षार्थं तयोर्मान एकार्थत्वं तैव न तु वक्ष्यन्- (१७०b) भूतेनैवार्थः । एतेन
पर्यवसानेऽन्यथात्वं दर्शयति, इतरथा दुष्टत्वापत्तेः । न चैवमस्मादुदात्तमात्रं सदतिरिक्त्वा
अविशक्तिन्युत्पत्तिप्रकाशस्य वैविध्यस्य सङ्कोपात् । भिन्नरूपी शब्दी यत्तेकार्थत्वधर्मात् पुनरुक्ता-
विव भासेते स पुनरुक्तवदाभासो नामालङ्कार इत्यर्थः । शब्दस्येति सूत्रप्रतीकः । केवल-

४० मुखेऽवभासनमिति आपरधीविषयाचक्षरविश्वविनिर्गतः पाठः । अथवा
प्रतीक्षादेनुप्रासकृततुल्यतुल्यारो 'यत्त भिन्नरूपे पदे एकार्थवदाभासेते' इति सूत्रं
दर्शनात् । अलङ्कारसर्वस्येऽपि 'आमुखावभासने' पुनरुक्तावदाभावमिति सूत्रम् ।
एकार्थत्वेन वाऽऽमुखे इति पाठान्तरम् ।

चक्रासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।

तस्य राज्ञः सुमनसो विबुधा पादवेवर्तिनः ॥३८४॥

तथा शब्दार्थयोरयम् ॥८६॥

उदाहरणम्—

तनुवपुरप्यनन्योऽसौ^१ करिकुञ्जररुधिररक्तसरनसरः ।

तेजोधाम महः पृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः ॥३८५॥ (उ. वि. १)

प्रहणेनार्थनिरासः । अरीत्यादि अरीना वर्ष ददती ईहा येषां तादृशाः शरिणो धातुष्कास्ता-
नीरयन्ति ये सूता वन्दिनः” (क. सं. ६० पृ.) । पादात् पतिसमूहः सारथिपमृतिभिः
सह वर्तत इति सत्तामानस्या हेतुभूतया स्थिरतायां सत्त्वामगः पवैतः स अवनितलतिलको
भाति । चक्रासतीत्यादि । “अङ्गनेप्पारामा उपवनानि अङ्गनाभिः शोभनाथ । अतैकार्थ-
तया प्रतिभाती देहशरीरशब्दौ सार्थकी सभङ्गी प्रतिभातेति इति धीनरूपसम्भावना । सारथि-
सूतशब्दौ सार्थकावभङ्गो दानत्यागशब्दावनर्थकी सभङ्गी, अङ्गनारामा इत्येतावनर्थावभङ्गी
देहशरीरादिवदिह शब्दयोर्भङ्गाभावात् ।” (क. सं. ६० पृ.) निबन्धेन रूपेणेवावस्थितयोरनयो-
“रूपलभ्यमानमुपामयि शब्दानामुपरि शब्दार्थधीनरूपमुदाहरति तस्येति । सुमनसः
शोभनचित्तस्य राज्ञः सुमनसो देवा विबुधाथ । तव एवालेकार्थताभ्रमः ।” (क. सं. ६० पृ.)

“तथा शब्दार्थयोरयमिति सूत्रप्रतीकः । यथा तनुवपुरित्यादि—तनु सरथं
करिकुञ्जरा वारणधेयाः ‘वृन्दारक-(१७१३) नागकुप्ररेः पूज्यमान’मिति (पा. २:११६२)
समासः । रक्ताशुविता. । (क. सं. ६० पृ.) विभिन्नाकारशब्दगेति समासे संख्या न
विवक्षितेति भिन्नरूपाणां बहुनामपि शब्दानामभिधेयत्वभ्रमे पुनरुक्तवदामासः । लक्ष्यतो
दर्शयति तेज इत्यादि”^२ (क. सं. ६० पृ.) । तेजसो धामान्याधयास्तेजस्विनस्तेषां

१। अत्र मूलस्थपथे ‘तनुवपुरप्यनन्योऽसौ’विति प्राचीनानां धीधरनएडीदासध्रीविद्या-
चक्रार्तिप्रभृतीनां पाठः । धीधरध्रीविद्याचक्रवर्तिनोथ टीकायोरजयन्त्यपदे
प्लाहयानादर्थमेन. चएडीदासस्य ‘कुराशरीरोऽप्यरुहपूर्वपराकमशाली’ति विवरणेनेदं
सूच्यते ।

२। उद्धटप्रन्धे काव्यालङ्कारसारसंभदे तेनैव प्रथमं परिगृहीतत्वादावेवास्त्योज्ञेयः ।
रुचकेनालङ्कारसर्वस्वे पुनरर्थालङ्कारतयेवाह्य निदर्श. । उभयोर्मोतृकालिप्योः
सङ्कलनेनात्र पाठोद्धारः कृतः । अयमेव पाठो रुचकस्येतावुयायी ।

अत्रैकस्मिन् पदे परिवर्तिते नालङ्कार इति शब्दाश्रयः, अपरस्मिन्
परिवर्तितेऽपि स न द्वीयत इत्यर्थनिष्ठ इत्युभयालङ्कारोऽयम् ।

इति काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम
नवम उक्तासः ॥

मह उक्तवः । इन्द्रः स्वामी, हृदिः सिद्धः, जिष्णुः जयशीलः । अत्रैकस्मिन्निति—
पदपरिवर्तना सहिष्णुत्वमसहिष्णुत्वञ्चैवानयोरलङ्कारयोर्विमिते । तदिह तनुशब्दपर्याय-
सूत्रादिशब्दोपादानेऽलङ्कारता न प्रसरतीति शब्दाश्रितत्वं, यपुःशब्दपर्याये तु
शरीरादिशब्देऽप्युपात्तेऽलङ्कारता षट्ठ इति तत्तार्थालङ्कारता । एवं करिकुञ्जर इत्यत
कुञ्जरशब्दः श्रेष्ठादिना परिवर्तनं न सहते, करिशब्दस्तु सहत एव, तथा तेजोधाम
इत्यादावपि । एवं तिदन्तापेक्षया पुनरुक्तवदाभासो द्रष्टव्यः । यथा भुजश्चक्रवर्ती
व्यक्रशिशुभ्रांशुशोतयुः । जगन्त्यपि सदाऽवायादव्याच्चेतोद्भूतः शिवः^{४३} ॥ (श्रीकण्ठस्तवे
अ. सं. २२ पृ.) ।

इति महासांख्यविमर्हिः श्रीधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके
नवम उक्तासः ।

अथ दशम उल्लासः

अर्थोलङ्कारानाह—

साधर्म्यमुपमा भेदे

उपमानोपमेययोरेव न तु कार्यकारणादिकयोः साधर्म्यं^१ भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सम्यन्ध उपमा । भेदग्रहणमतन्वयव्यच्छेदाय ।

अयार्थोलङ्काराणां प्रस्तावः । तत्र चोपमेव प्रसारवैचित्र्येणालङ्कारबीजभूतेति तामेव प्रथमं निर्दिशति साधर्म्यमिति । अर्थप्राप्तं व्याचष्टे उपमानोपमेययोरेवेति— उपमीयते सादृश्यमानीयते येनोद्भूतगुणेनान्यत्तदुपमानं, यदु- (१७१६) उपमीयते सादृश्यमानीयते न्यूनगुणं तदुपमेयम् (का. आ. सू. वृ. ४१२१) । अत एव पार्थेन धनुर्धरान्तर-मुपमीयत इत्याहुः । विवक्षया^२ तु यथा चन्द्र इव मुखं कामिन्याल्लथा मुल्लमिव चन्द्रो यामिन्या इत्यपि । न कार्यकारणादिकयोरिति—आदिपदेन वाच्यवाचकलक्ष्यलक्षक-ल्लस्त्रामिप्रभृतीनां परिग्रहः । समानस्य सादेश्ये रूपमिति व्याचष्टे समानेनेति । तद्विस्तार्य-माह सम्यन्ध इति । तदुक्तं “यत्र किञ्चित् सामान्यं कथिद्विशेषः स विषयः सदृशताया इति” (अ. घ. ३१ पुः) । उपमितिरूपमा ‘व्यातक्षोपसर्ग’ (पा. ३।३।१०६) इति क्रियां भावे अद् । कविप्रतिभोत्पादितवाक्यवाक्ययोगित्वं सर्वलालङ्कारतायां योजम्^३, अत एव यौरेव नदयः, समुद्रः कुण्डिकेयैः येनमादौ नालङ्कारता । ननु चोपमानमुपमेयञ्च परमाथेत. पृथग्भूतमेव तत्किं भेदग्रहणेनेत्यत आह—अनन्वयव्यच्छेदायेति । अस्य च

१ ‘साधर्म्यं सम्भन्धी’ति मूलं पाठः साधोयान् ।

२ न तु पदार्थनैराशयेत्याशयः ।

३ यदाह कुन्तकः “अतःतिरतङ्कार्यमयोद्भूत विवेच्यते । तदुपामतया तत्त्वं लालङ्कारस्य सम्पत्ता ॥” ‘वस्तुमात्रस्य शोभाऽतिरागदूष्यं न काव्यव्यपदेशमर्हति ।...अपरा कविकौशलशालिनी । निर्मितोद्भूतलोकेषलोकातिक्रान्तगोचरा ॥’ इत्यादिभि-रलङ्काररूपवृत्तनपरैरेत्यर्थे^४भिधानी । अन्वय उदारे अपरा वस्तुवक्तव्या विलज्जया । लोकातिक्रान्तगोचरेत्यस्या एव लभावाक्क्रियविरहिता चकोक्रिरिति भागदोषज्ञा संज्ञा । सा च कविप्रतिभोत्पादिता क्रियागोचरा शक्तिर्यमपिहृत्वेव-मुच्यते ‘कविप्रतिभोत्प्रेक्षितत्वेन चालन्तमगमभान्यमप्युपनिबध्यमानं समग्रसत्तां गाहते’ इति ।

पूर्णां लुप्ता च

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।

साऽग्निमा ।

अत्रोत्पत्तिर्यथा भवेद्वाग्नये सप्तासे तद्धिते तथा ॥८७॥

अग्निमा पूर्णा । यथेवादिशब्दा यत्परास्तास्यैवोपमानतागतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येते तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना ध्रुवैव पठ्यीयत संवन्धं

पूर्णैरवलुप्तत्वादिभेदाद्बहुविधत्वं यथा चिरन्तनालधारकारैकैकं तमेव दर्शयति । ततोपमानादीनां चतुर्णामुपादाने पूर्णा । ततः साधारणधर्मोपमानस्य चोपमाद्योक्तस्य^४ चेत्येकस्य धर्मोपमाद्योक्तस्योपमानोपमानयोक्तयोक्तलोपमेययोर्वेति द्वयोः । धर्मोपमानान्यतराद्यामिति त्रयाणां लोपे लुप्ता । धृत्यतिरन्तरार्थनिष्ठः शब्दव्यापारस्तत्प्रतिपादित्वा औत्ती तद्विपरीता स्वार्थेति पूर्णा द्विधा । प्रत्येकं वाक्यसमासतद्धितमस्येति षोडा ।

ननूगमेयेन (१७२०) सात्तादसम्बन्धात् यथेवादीनां प्रयोगे कथं औत्तीतिगिलाशङ्काद— यद्यपीति । उपमानविशेषणानि उपमेयस्य^५ विशेषरूपतया व्युत्थापनानि । परिहरति— तथापीति । शब्दशक्तिभागाभ्येन प्रतिपादकत्वे दृष्टान्तमाह—पठ्यीवदिति । यथा राहः पुरुष इत्यादी पठ्यी यत् उतरा तदेव विधिमधि सम्बन्धोभयाधयमभिधत्ते तदेवमपि लुप्तविभक्ति-कमव्ययमेकत्वाति विधान्तमुक्तयात्रय सम्बन्धमभिधयति । कथं पुनस्त राह एव पठ्यो न

४ 'वोपमे'ति 'ल' पुस्तके पाठः ।

५ उपमानस्य विशेषरूपतया व्युत्थापनानि इति (क) पुस्तके पाठः । अत एव मातृसर्वप्रोदकानुपधानात् प्रत्ययमातृसाऽन्तरतो मीथिननिष्ठा पश्यद्भृङ्गकृतैः छुदाकारपल्लवान्तर्निवेशः । य चेत्वं 'नारि समसस्य मृगविर्दिष्टता भवति..... अत वासिक्ते वातिमहर्षे तस्योलाद्वातमुनाते.....तस्मिन्मरस्याध्यासिः । द्वितीयमातृमाने धौतमनोव्यापत्तेः.....मार्वाद्वातवत्त्वं प्रत्ययस्य न वापि प्रदीये साध्यमिति । ननु कर्मानुत्थापितमृगदिव्ये र्धर्मव्यापिते उदयनस्यान- तिलो वापत्तत्वं तत् तद्विराट् इत्युक्तं इति, तस्मात्तु बहुमानावस्थायित्वे बुद्धिरपि नवा इति । इति इतिवृत्तेरनर्थक्येव बुद्ध्या निनाशः । नैव कमेविभाषः । समसस्ये अन्तानां अन्तानां, सातानां अन्तानां तत् न तथेति त्रयपठ्यो विद्वतः ।

प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा। तथैव 'तत्र तस्येव'
(पा. ५।१।११६) इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने। 'तेन तुल्यं
मुद्यम्' इत्यादावुपमेय एव 'तत्तुल्यमस्य' इत्यादौ चोपमान एव 'इदं
च तच्च तुल्यम्' इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विधास्तिरिति साम्यपर्या-
लोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिशब्दोपादाने आर्थी,

पुरुषात् ? उच्यते—इह तावदेकस्य प्रधान्येऽन्यस्योपसर्जनत्वगाध्यणीयं तुल्यत्वे 'सम्बन्धा-
भावात्। तत्र न प्रधानं पुरुषादि गुणानुरोधेन प्रवर्तितुमर्हति। उपसर्जनं नु राजादि। यथा
प्रधानानुग्रहस्वभावा गौर्न (गौर्णं) निवर्तयति स्वस्यास्थितौ प्रधानार्थत्वमिदं। अतोऽप्रधाने
सम्बन्धस्याधिकं पदस्यास्य' इति तत्र पट्टी भवति। सा चैवत्वात् सम्बन्धस्य पुरुषगतत्वमभि-
पत्तेः। एवं तद्विधेयं विद्वद्भ्यमित्यसं प्रसक्तानुप्रसक्तेन। यत्तु "यथेराब्दी सादरय-
व्यांतरेकिणा"विति (भा. का. अ. २।३।१) भागदेनोक्तं तदुपलक्षणत्वेन व्याख्येयम्।
अत्रापि नियमेन मा-योगाभितस्तदनुकारितया प्रतिमस्तुलया धृतत्वात्तुल्यं, एवंकृत- (भूत)
प्रतिबिम्बप्रतिच्छाय-सरस-सदृशादिशब्दागामप्यवान्तरविशेषाः प्रतिपाद्यमानार्थवैचित्र्यसमर्पक-
त्वेनान्वेयाः। अथार्थत्वाद्—तेन तुल्यमिति। सममेव साम्यं नाधारणो धर्मः।

- 6 'क'मित्यादि 'तेन तुल्यत्वं' इत्यन्तं 'क' पुस्तके गलितमिति प्रतिभाति।
- 7 'क' पुस्तके 'प्यधिकप्रदन्त्या क्षप्रतीत एव स्वीयवति.....यत्तत्वेऽप्यनेनेवविधा'
इति विषदशः पाठः।
- 8 'इववद्वायथाशब्दा' इत्यादिना 'उपमायामिने प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिभौक्ष्यदा'
इत्यन्तेन गरीयसा सन्दर्भेणाचार्यदण्डिना सप्रपञ्चमुक्ताः। तत्र शाब्दिक-
शिरोमणिभिः प्राचीनेभिराचार्यकृद्भिरपि "वद्वा यथा तथैवेव" साम्ये"इति
दिग्दर्शनं कृतम्। अस्मिन्ध प्रसक्ते यतिप्रभृतिरुचितप्रत्ययानां कथं
सादरवाभिधानमिति वैयाकरणानां नैयायिकानाञ्च विचारः प्रवर्तन्।
उपामाभासशीलाकृता दत्तः। अर्वाका भट्टोद्दिष्टोचितप्रवृत्तीनामाख्यातवादे
विवरणकाराणां मधुरानाथप्रवृत्तीनां च मित्रान्तखत एवावगन्तव्यः कौतुकिभिः।
नास्य भूयानुपयोगोऽलङ्कारशास्त्रमिद्वान्तोद्बोधे तथापि शाब्दिकवायमोर्मावादिज्ञान-
प्रवृत्तेन व्यमनिना टीकाकृताऽऽयासः कृतः। यदापरजगदीशदयोऽपि काव्य-
प्रकाशटीकाकृतोऽलं शाब्दबोधविनिगमनेन भेदसमाधानं कुर्वन्ति।

तद्वत् "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति"- (पा. ५।१।११५) रित्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ । "इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वप्रकृतिस्यस्त्वर्थं च" (पा. २।१।४ वाः) इति नित्यसमासे 'इव'शब्दयोगे समासगा । क्रमेणोदाहरणम्—

तुल्यता द्विरूपं सादर्यम् । तद्वदिति 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'-(पा. ५।१।११५) रित्यत्र क्रिया साध्यस्वभावा विवक्षिता । तद्विरोधं तुल्यमिति । तथाभूता च क्रिया क्रियैवोपमीयते । प्रातिपदिकान्दु तेनेति तुलीयासमर्थं द्रव्यत्वाच्च । अतः सामर्थ्यात् प्रातिपदिकार्थोपभवेत्क्रियायां वचमानात् प्रत्ययो भवतीति विज्ञायते न ह्यमुदयकृते, असम्भवात् । ततश्च 'माद्वगुणत्वं कृतियादधीते, 'क्षीरवत्फलं पिबती'त्येवमादयः प्रयोगाः विध्वन्ति । माद्वगुणादिराशदानां माद्वगुणादिस्वास्थ्ययमादिक्रियास्तु साहचर्याद्भूतत्वाभिश्च कृतियादिस्वानामाभ्ययनादिक्रियायां तुल्यतास्तुतीयाऽन्तत्यमेव माद्वगुणादिराशदानामुपपद्यते । तदित्थं क्रियासामर्थ्यार्थालोचनयाऽपि तुल्यताप्रतीतिरित्यार्थत्वम् । (172b) एवञ्च देवदत्त इव स्थूलः, यद्वदत्त इव गोमानित्यादौ सप्तमीपञ्चम्यन्ततयोर्भावेऽपि क्रियाग्रहणादेव 'तत् तस्यैव' (पा. ५।१।११६) इत्यतः वतिर्द्वैष्टव्यः ।

कथं पुनः क्रियाशब्देन गुण उच्यते ? क्रियापूर्वत्वात् । स्वीकृत्यगुणयोगादि स्थूलो भवति गोसम्बन्धाच्च गोमानिति । नन्वेवं सति क्रियाग्रहणमपि न पतंभ्यम् ; प्रवर्तना(ता)- मविशेषेण 'तेन तुल्यं'नित्यस्त्रिसमर्थं वतिः । तत्र तस्यैवेत्यनेन नार्थः सूत्रारम्भेण, तदर्थम् (पा. ५।१।११७) इत्येतदप्युपमानतो न व्यतिरिच्यते । यद्विश्रुतं राजानमर्हति तद्वाज- सहरमेव भवति । एवञ्च 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'रित्येतावति स्थिते(वातिष्ठते) ? तथाचाह चन्द्रगोमो 'इवे(व)नति'रिति (च. पा. ५।१।११५) ।

नन्वेवं गौरिव गवय इत्यलापि वतिः प्राप्नोति ? नैवम्, उपमायां वतिर्नोपमाने । यद्यपि 'इव' शब्देनोपमामपि बोधयति तथाऽप्यन्यदेवीपम्यमन्यदेवोपमानम् । भूयोऽप्यव- पादरययोगा लुपमा यथा बन्ध इव मुञ्चम् । सादर्यमात् सादरप्रतिपत्तिकवनामम्, यथा गौरिव गवय इत्याख्यामेतत् । माद्वगुणत्वं कृतिया इत्युक्ते गच्छति पठतीत्यादिवास्तु क्रियास्तु न विरोधोऽन्यन्वय इति तत्प्रतिपत्तये क्रियाविशेषोऽवश्यं प्रयोक्तव्य इति वाक्यविषय एवास्य प्रयोगः प्रकरणादिना वा तत्प्रतिपत्तिरिति तुल्यमेव । 'सागान्यान्त्येव भूदाति गुणमवयवमन्याम् । निग्रप्रधानवामान्यव्यक्तिः सादर्यमुच्यते ॥' इति लोकातिताः । सदृशमिति कृत्वा यत् प्रतीयते तत् सादर्यम् । न (173g) चैतदप्यन्यमन्यमिन्द्रियावान-

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयथीर्न मुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्त स्वाधीनपतिका यथा ॥३८६॥

चकितद्वरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति ।

सरसिजमिदमानन च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥३८७॥

मातृणाप्रतिभासमानात् । न च लिङादिगम्यम् । उदगुत्तमानविरहिणोऽपि सादर्यप्रवीते,
^{१०} प्रत्यक्षादिविषयीभूतद्रव्यादिवदार्थातिरिक्तत्वाच्च । तथाहि न तावद्वृथ्यं गुणं कर्म वाऽ
 गुणत्वाद् गुणवृत्तिरत्वादिभागाहेतुत्वाद्, [न] सामान्याद्यन्यतममनुगतव्याप्त्येहेतुदप-
 हेतुत्वाद् । अतः पदार्थान्तरमेवेति प्राभाकराः । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थिति ।
 नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥” (न्या कु अ ३।८ का) इति न्यायाद् भाषाभावा-
 म्यामन्य प्रकार शङ्कितुमपि न शक्यम् । तथाच विधिरूपतया प्रतीयमानस्वाभावत्वं न
 वक्तव्यम् ।^{११} भावरूपस्य गुणवन्निर्गुण वेति ? तत्र प्रथमे द्रव्यत्वं द्वितीये त्वाधितमनाश्रित
 वेति । तत्र द्वितीये समवाय एवावस्थानयात् । आश्रितं तु सामान्यवन्नि सामान्य वेति ।
 प्रथमे तु स्पन्दरूपमल्पन्दरूप वा ? एतद्वयथासह्यं कर्म गुणध । निःसामान्यं निर्गुणम्
 आश्रितं त्वेकाश्रितमनैकाश्रितमेवेति । एतदपि यथाभेदं विशेष सामान्यवदिति । अतः
 सादर्यमेवानेका विधानाभावाद्यनानिरिच्यते । अनासादयस्य पदार्थभूय स्वातुमुत्तरादृते शक्ति-
 सख्यावदिति नैयायिका (न्या कु अ ३।८ २ १६३-१६४ पृ) । एतद्वलात्तमीमासा
 मन्धगौरवगम्यत् प्रकृतानुपयोगाच्च नैह प्रतन्यते ।

स्वप्नेऽपीत्यादि—प्रभावप्रभवं कान्तमित्यनेन वीरग्यद्वारादिमत्त्वं दर्शयति । अष्टासु
 नायिकास्वासभायस्तरमणोत्कृष्टनायिका स्वाधीन-(१७३b) पतिवैतुष्यते (द रु २।२३) ।
 सा उपमानं, विजयथीरुपमेयं यथाशक्तेरी जीतरं, अपरित्यागो धर्मः । स च सम्बन्ध-
 भेदाद्भिन्नोऽन्वैकजातीयतया साधारण इति चतुर्णां गुणार्थो वाक्यगम्यैषं पूर्णो धीतो ।
 चकितेत्यादि—क्रुधि ईर्ष्याराधे । अस्मादि पूर्ववत् तरुणारुणतारहारिकान्तित्वं साधारणो

१० अत्रापि भीमातरुवरणा सादर्यस्यातिरिक्तपदार्थस्वीकारे गौरवं नैयायिक-
 पुर्वाणामुदयनाचार्याणां मन्थोद्धारैण सूचितम् । परं प्रकृतानुपयोगाच्च नैह प्रतन्यते
 इति टीकाकृमन्त-यमलङ्कारशारङ्गे तद्गतेनैव समवेन विषयविशेषेन विषयिदा-
 लोचनमर्हतीति स्वीकरोति । नैथिलपरिष्ठतराजादय एव साधर्म्यं सादर्य-
 मित्यर्थं इत्याद्यभिदधति ।

११ ‘न वक्तव्यम्’ इति ख’ पुस्तके नास्ति ।

अत्यायतैर्नियमकारिमिच्छतानां दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो ^{१२}लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं वभार ॥३८८॥

(क. अ. १।३.६)

अवितथमनोरथपथमथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।

सुरतस्तद्वशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न फस्य ॥३८९॥

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।

दुरालोकः स समरे निदाधाम्बररत्नधत् ॥३९०॥

स्वाधीनपतिका क्रान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूस्तथा जयधी-
स्त्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तैर्वै^{१३} विज्यं, वैचित्र्यञ्चाल-
लङ्कारः, तथापि^{१४} न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः । न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्श-

धर्मः । सम्मदा इषं । समशब्दो योक्तक इतीयमार्थः । अवितथेत्यादि—सुरतद-
सद्वश इति 'पूर्वसद्वशे'-(पा. २।१।३१)त्यादिना समासः । तद्विशगम्या यथा गाम्भीर्य-
त्यादि । भुजङ्गः कामुकः^{१२} । अतः यद्वाभुजङ्गस्यैव गाम्भीर्यं गरिमा तस्मैतोकार्यं वतिः ।
आर्यो यथा 'दुरालोक' इत्यादि । अम्बररत्नं सूर्यः । स यथा प्रतापातिशयादखेनाव-
लोक्यते तथा वर्णनीयोऽपि निदाधरूपीकारतया दुरालोकतया वर्णनीयसम्बन्धिभ्यास्तस्या-
स्तूल्यतेति तुल्यक्रियार्थेऽनं बलिरित्याथी^{१३} अनुपमा ।^{१४} यद्यप्यतः स्वाधीनपतिकेलावानुपमाया
विषये ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यता सम्भवतस्तथापि (न) तदव्यवहारः । ^{१५}अतः हेतुमाह—न

१२ अतः अत्यायतैरित्यादिमूलोदाहृते कण्ठिषाभ्युदयकाव्यपद्ये श्रीधरेत्याभ्याकृते
'सदा यो' इत्यस्य स्थाने 'सदायो'इत्यपि सगम्यतः पाठः । 'अथः शुभापदो विधि'-
रिति कोपात् श्लेषपुष्टिः ।

१३ 'रणाभ्रमेधे पशुतामुपायता' इतिपदस्य भुजङ्गपदेनावुपनिता^{१३} प्रसङ्गा । सा य
'शशो दिवसधूमर' इत्यादायुदाहरिष्यमाणे सद्वशरभिप्रेतेव यथमपि सोद्व्या ।

१४ 'न आर्भ्युपमाया सदशस्य वाच्यतया सादस्यस्यावाच्यत्वेनाव्याप्तिरिति वाच्यं
शक्यतावच्छेदकसादस्येऽपि शक्तिमत्त्वेन तस्यापि वाच्यत्वादिति रासगमे
गामभावाः ।

१५ ननु निर्व्यङ्ग्यता उदाहियन्तामलङ्कारा येन विषयविवेकः सादित्याह—तद्व-
दित्येनेति । यद्यपि मूलोच्यं काम्यं विप्राहयमलङ्काराणां शुद्धमुदाहरणं शब्दार्थ-

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजययथीर्न मुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥३८६॥

चकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरुणाक्षणतारहारिकान्ति ।

सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥३८७॥

मातृणाप्रतिगातमानात् । न च लिङ्गादिगम्यम्, तदनुगम्यानविरहिणोऽपि सादर्यप्रतीतेः,
 १० प्रत्यक्षाद्विषयसीभूतप्रभ्याविषयार्थोतिरिक्तत्वाच्च । तथाहि न तावदुच्यं गुणः जनं वाऽ-
 गुणत्वाद् गुणइतिस्थादिभागाहेतुत्वात्, [न] सामान्याद्यन्यतममनुगतस्यावृत्त्येदमुद्धप-
 हेतुत्वात् । अतः पदार्थान्तरमेवेति प्रामाणकराः । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।
 नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमालविरोधतः ॥” (न्या.कृ.अ. ३।५ कां) इति न्यायाद् भाषाभावा-
 भ्यामन्यः प्रकारः शङ्कितुमपि न शक्यः । तथा च विधिरूपतया प्रतीयमानस्याभावत्वं न
 वक्तव्यम् ।^{११} भावरूपस्य गुणवन्निर्गुणं वेति ? तत् प्रथमे द्रव्यत्वं द्वितीये त्वाधितमनाधितं
 वेति । तत् द्वितीये संभवाय एवानवस्थाभयात् । आधितन्तु सामान्यवन्ति सामान्यं वेति ।
 प्रथमे तु स्पन्दरूपमस्पन्दरूपं वा ? एतद्व्यासंख्यं कर्म शुण्ध्य । निःसामान्यं निर्गुणम्
 आधितं त्वेवाधितमनेनाधितमेवेति । एतदपि यथार्थं नैवं निशेधः सामान्यार्थेति । अतः
 सादर्यमेवानेका विधामासादयन्नातिरिच्यते । अनासादयन् पदार्थाभूय स्वाधुमुत्तमहते शक्ति-
 संख्यावदिति नैयायिका (न्या. कृ. अ. ३।५ उः १६३-१६४ पु.) । एतद्व्यापलमीमांसा
 ग्रन्थगौरवभयात् प्रकृतानुपयोगाच्च नैह प्रतन्यते ।

स्वप्नेऽपीत्यादि—प्रभावप्रभयं कान्तमिच्छनेन वीर्यश्रारादिमत्त्वं दर्शयति । अष्टाशु
 नाविशस्त्रासनायत्तरमणोवक्रुष्टनायिका स्वाधीन-(१७३b) पतिकेत्सुच्यते (द. रु. २।२३) ।
 सा उपमानं, चिजयश्रीरूपमेवं यथाशब्दो द्योतकः, अपरित्यागो धर्मः । स च मन्थन्-
 भेदाद्विप्रोऽप्येकजातीयतया साधारण इति पदपूर्णासुपादाने वाक्यगम्येवं पूर्णं धीतो ।
 चकितेत्यादि—क्रुधि ईर्ष्योद्ये । अस्मादि पूर्ववत् तरुणाक्षणतारहारिकान्तित्वं साधारणो

१० अस्यापि भीमाश्वत्थरक्षो सादर्यस्याविरूपपदार्थस्वीकारे गौरवं नैयायिक-
 धुर्येणामुदमनाचार्याणां ग्रन्थोद्घारेण सूचितम् । पर प्रकृतानुपयोगाच्च नैह प्रतन्यते
 इति टीकाशम्भन्तव्यमलङ्कारास्ते तद्गतेनैव समयेन विषयविवेचनं विपथिदा-
 लोचनमर्हतीति स्वीकरोति । मैथिलपण्डितराजादय एव साधर्म्यं सादर्य-
 मित्यर्थं इत्यादिभिदधति ।

११ ‘न वक्तव्यम्’ इति ‘य’ पुस्तके नास्ति ।

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुत्तानां दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैस्त्रिचतुर्भिरेव सदा यो ^{१२}लक्ष्मीविलासमघनैर्भुवनं वभार ॥३८८॥

(क. अ. १।३६)

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतधीः ।

सुरतसदृशः स भषानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥३८९॥

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।

दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥३९०॥

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूस्तथा जयध्री-
स्त्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तेर्धैर्यं चिञ्च्यं, वैचिञ्च्यञ्चा-
लङ्कारः, तथापि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः । न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्श-

धर्मः । सम्मदा इयः । समशब्दो श्योतक इतीयमार्थी । अवितथेत्यादि—सुरतस-
दृश इति 'पूर्वसदृशे'-(पा. २।१।३१)त्यादिना समासः । तद्वितगम्या यथा गाम्भीर्ये-
त्यादि । भुजङ्गः कामुरः^{१३} । अत्र गङ्गाभुजङ्गस्यैव गाम्भीर्यं गरिमा तस्येत्येतावार्थं पति ।
अर्थी यथा 'दुरालोकः' इत्यादि । अम्बररत्नं सूर्यः । स यथा प्रतापातिशयादसेनाव-
लोक्यते तथा वर्णनीयोऽपि निदाघसूर्याकारतया दुरालोकतया वर्णनीयसम्बन्धिन्यास्तस्या-
स्तुल्यतेति तुल्यक्रियार्थेऽन वतिरिलाधी' अनुपमा ।^{१४} यद्यप्यत्र स्वाधीनपतिकेत्यादावुपमाया
विषये ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यो सम्भवतस्तथापि (न) तस्यवहारः । ^{१५}अत्र हेतुमाह—न

१२ अत्र अत्यायतैरित्यादिमूलोदाहृतो कण्ठिकाभ्युदयकाव्यपथे श्रीधरेणाभ्याकृते
'सदा यो' इत्यस्य स्थाने 'सदाशो' इत्यपि समग्रतः पाठः । 'ययः शुभावहो विधि'-
रिति श्लोकात् रत्नेषुष्टिः ।

१३ 'रणाधनेषु पशुतामुपागता' इतिवदस्य भुजङ्गपदेनावुचितार्थता प्रसङ्गा । सा य
'शरी दिवसधनुर' इत्यादावुदाहरिष्यमाणे सदृशरत्नरत्नेव कथमपि खोदय्या ।

१४ 'न बाभ्युपमाया सदृशस्य वाच्यतया सादर्यस्यावाच्यत्वेनाव्याप्तिरिति वाच्यं
राज्यतावच्छेदकसाररथेऽपि शक्तिमत्त्वेन तस्यापि वाच्यत्वादि'ति राजगण-
नागभाट्टाः ।

१५ ननु निर्व्यङ्ग्या उदाहरितामलङ्कारा येन विषयविशेषे सादित्याह—सद-
दृशत्वेनेति । यद्यपि तृतीय काव्यं निदाघमलङ्काराणां शुद्ध्युदाहरणं शब्दाभा-

परामर्शादत्र चास्तामतीति, अपि तु वाच्यवैचित्र्यमतिभासादेव । रसादिस्तु व्यङ्ग्योऽर्थोऽलङ्कारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलङ्कारा उदाहृताः । तद्गहितत्वेन तदाह्वियमाणा धिरसतामावहन्तीति पूर्वापर-विस्मयाभिधानमिति न चोदनीयम् ।

तद्वत् धर्मस्य लोपे स्माद्यर्थेति तद्धिते पुनः ।

धर्मः साधारणः । तद्धिते कल्पवादे त्वाध्यैव । तेन पञ्च । उदाहरणम्—

खल्विति । ‘अलङ्कारान्तरञ्चेति—तर्ह्यनुप्रासादिष्टिष्ठतर(२)मपि काव्ये व्यवहारो यदा व्यभिचारितयैव गण्येत तदा तेन सहोपगमाऽऽदीनां सङ्करमसृष्टौ स्मात्तमिति केवलतयैषां विषयो नावदल्येत’^१ । तद्गहितत्वेन खल्विति । स चास्फुटतरो रसादिरर्थः । तथा-ऽलङ्कारान्तरमिति ‘नपुंसकमनपुंसकेनैत्येत्येषः (पा. १।२।६६) । अस्फुटश्च रसादि-गुणी (१७४३) भूतव्यङ्ग्येय गृहीत इत्यस्फुटतरोऽल गृह्यत इति संस्पर्शपदेन ध्वनितम्’ (क. सं. ६१ पुः) ।

अथ लुप्तोपमा प्रपञ्चयति तद्वदिति, पूर्णावद्वाक्यसमासयोः प्रत्येकं धोलाधी चेति पञ्चा । कल्पवादि कल्प-जातीयादि । तत्रैव वाक्ये गम्या लुप्तोपमा यथा—

लङ्कारमानतया तस्य नन्यालङ्कारनये व्यवस्थापनात्, यथा निरलङ्कारस्तुतमं काव्यं रसध्वनेः, न खल्वलङ्काराणां रसध्वनौ निर्बन्धो यथा चित्तविषये ध्वनिवादिनां तथाऽपि तद्विषयविभागलोभादुदाहियमाणा न चमत्काराय । इत्थं गुणीभूत-व्यङ्ग्यलङ्कारान्तरयोः सङ्करोऽप्यपोजारयुद्धेवालङ्कारा उन्नेतुं शक्याः । वस्तुतस्तु ध्वनिवादिनोऽपि सनीयस्य विनिवेशितानामालङ्काराणां व्यङ्ग्यप्रधानमालङ्काराणां चमत्कारमत्रातीत्येति । एवमप्यप्राचीनाणां कविविमर्शकानां पण्डितराजजनप्राथ-म्यरागाणां ‘निर्दूषणां गुणवती रसभावपूर्णां सालङ्कृतिः भवणशोमलवर्णराजिः । सा मामकीमकृषितेन गनोऽगिरामा रामा वराऽपि हृदयान्मन नापयती’त्यादि-खालङ्कारसिद्धान्तसूचके पद्ये रसगङ्गाधरे द्वितीयानने च सर्वत्रैव समं वाच्य-व्यङ्ग्यशोभनोरेवालङ्कारजात्योरालोचनम् ।

१६ एवमेव प्राचीनैरानन्दवर्धनादिभिरुदनुयायिभ्यो रसगङ्गाधरादिकारेखालङ्काराणां वाच्यप्रतीक्षमानादयमेतद्वयेन स्वीकारेऽपि वाच्यप्रतीयमानयोर्वैजात्यात् सङ्कर-संघट्टिषिन्ता कृता ।

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥३९१॥

आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन् ।

प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥३९२॥

करवाल इवाधारस्तस्य वागमृतोपमा ।

विपकल्पं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे ॥३९३॥

उपमानानुपादाने वाक्यगाऽथ समासगा ॥८८॥

सञ्जलकरणपरवीसामसिद्धि^१ विअरणं ष सरसकव्यस्त ।

दीप्तद अद्वय पितृसम्पद सरितं अंसंसमेत्तेण ॥३९४॥

(ना. स. वे. ६६५)

‘कव्यस्ते’त्यत्र ‘कव्यसम’मिति ‘सरित्’मित्यत्र च ‘पूण’मिति पाठे एवैव समासगा

धन्यस्येत्यादि । वचनामृतयोः साधारणो घर्मो भाषुर्यादिः प्रसिद्धो यथा शब्दसामर्थ्या
दनिर्दिष्टोऽपि प्रतीयते । एवमुत्तरत्वापि प्रष्टव्यम् । अर्था यथा, आकृष्टेत्यादि । अत्र
साधारण्यधर्मो विनाशकत्वादिः प्रतीयमानः । समासगम्या शब्दोपमा धीतो यथा—
करवालेत्यादि—अत्र पूर्वैवदिवशब्देन समासः, साधारण्यधर्मो दारणत्वादिः । वागमृतोप
मेति पूर्ववत् समासः । उपमाशब्दयोगत्वा [दा] र्थो । सैव तद्धितगतस्य यथा—
विपकल्पं मनो वेत्स्यीति । अत्र यद्यपि विपमिव विपमित्युपचारतत्त्वोपमानशब्दोऽप्युपनेये
मनसि वर्तते ततश्च स्वार्थ एव स्वार्थिकः कल्पप्रत्ययस्तथापि गुणभूत उपमानार्थमभिधत्ते,
शब्दशक्तिसामान्यात्, यथा शुक्रादिभ्रमरत्वादि । यथा, अर्थं शुक्रः, अथवा शुक्रः,
अथमनयोरविशयेन शुक्रं द्रव्युक्ते शोक्रपत्यैव प्ररपीं गम्यते न तु शीत्यवतस्तद्विद्
विपसदृशं मन इत्यर्थो न तु विपमैवेति । तस्यादुपमाया एव हीदमुदाहरणं न तु रूपनस्थेति ।
यदि जीवसीति यदिबोधे भविष्यति वर्तमानप्रत्ययः (पा. ३।३।१५१ इ.) ।

अधोपमानस्य लोपे तद्धितप्रत्ययस्य ततो (१७४b) विहितसामान्यात् वाक्यसमासगम्याव-
मेव सम्भवतीतीर्य द्विधा, न धीतीति सम्बन्धः । सञ्जलेत्यादि—सञ्जलकरण-
परनिधामधीविचरणं च सरसकव्यस्त । दृश्यतेऽथवा ध्रुयते सदृशमंशांशमात्रेणेति^{११} ॥
सरसकव्यपदं भोषपद्यते सदृशमिन्द्रियाणां परिनिर्हृतिर्न च ध्रुयत इत्यर्थः । अत्र

१७ अत्र ‘सिरो’ति हस्तप्रयोगसदृशोऽतुरीषात् प्राकृतव्याकरणानुयायो येलवधेयम् ।

१८ सदृशमंशांशमात्रेणेति ‘ए’ पुलक पाठः ।

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।

कर्मकर्तृर्णमुलि

‘वा’शब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे पट् समासेन कर्मणोऽधिकरणाद्योत्पन्नेन क्यच्चा कर्तुः क्यङा कर्मकर्तृरूपपदयोर्णमुला च भवेत् । उदाहरणम्—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्घिता ॥३९५॥

तथा—

अस्तिभुजगभीषणासिपत्रो स्वरुढिकाऽऽहितचित्ततूर्णचारः ।

पुलकिततमुल्लूकपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽपमासीत् ॥३९६॥

पौरं सुतीर्यति जगं समरान्तरेऽसावन्तःपुरीर्यति विवित्रचरित्रचुञ्चः ।

नारीर्यते समरसीम्नि कृपाणपाणेरालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥३९७॥

परब्रह्मादिकमुपमानमनुपातं समासगम्यायां त्वार्थ्याम् एतदेव पाठान्तरे सत्युदाहरणमिलाह-
कव्यस्तेति ।

उपमाद्योतकस्य लोपे षोढेत्याह—वादेर्लोप इत्यादि । ‘वा’ शब्दोऽप्युपम्यद्योतको यथा—
लोचनमिन्दीवरं वाऽस्या इति । इवादिलोपस्य समासादिषु पट्सु विधीयत इति पट्प्रकाराः
कर्मणोदाह्रियन्ते । तत इत्यादि—कुमुदनाथचन्द्रः, कामिनीगण्डपाण्डुः कामिनी-
गण्ड इव पाण्डुः, कामिनीगण्डमुपमानमन्तर्गतेवार्थं ‘पाण्डु’ना^{१९} समस्यत इति ।
असितेत्यादि—अस्तिभुजग इव भीषणोऽसिपत्रो यस्येति, शत्रुपमानोपमेयसाधारणधर्माणा-
मस्तिभुजगासिपत्रभीषणशब्दैरिवार्यस्य च समासेनाभिधाने ‘सर्वे’ समासे स्यादिति सर्व-
समाधीपमेयम् । अथ एवाल्लोपमानोपमेययोरेक्यदातुप्रवेशः ।^{२०} पूर्वत एव पट् निर्दिष्ट इति
विशेषात् पुनरुदाहरणम् । सुतमिवाचरति सुतीर्यति ‘उपमानादाचारे’ (पा. ३।१।१०)
इति कर्मणि क्यच् । आचरणमत्र साधारणो धर्मः पौरजनमुपमेयमिति द्योतकस्यैव लोपः ।
अन्तश्चुर इवाचरलीत्यन्तःपुरीर्यति, ‘अभि-’ (१७५) करणाच्चेति बहुभ्य- (पा. ३।१।१०)
मिति क्यच् । अथ रणाभ्यन्तरमुपमेयं [नारीर्यते] नारीवाचरतीति ‘कर्तुः’ क्यङ्
षलोपधे’ति (पा. ३।१।११) क्यङ् । कृदन्तेना तु द्विविधा, कर्मोपमानिवा कर्तुंउपमानिका

१९ ‘पाण्डु’ना सह समस्यत इति ‘क’ पाठः ।

२० ‘पदातु’ इत्यस्य स्थाने ‘प्रमेय’ इति (ख) पाठः ।

मृधे निदाघघर्मां शुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।

स पुनः पार्थसञ्चारं सञ्चरत्यवनीपतिः ॥३९८॥

एतद्विलोपे किप्समासगा ॥८९॥

एतयोर्धर्मवाचोः । उदाहरणम्—

सधिता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनरति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनानि च सुप्तदुःखवशीकृते मनसि ३९९॥

परिपन्थिमनोराज्य^{२१} शतैरपि दुराक्रमः ।

संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥४००॥

धर्मापमानयोर्लोपि वृत्तौ शक्ये च दृश्यते ।

दुण्डुण्णन्तो मरिहसि कण्टककलिवार्हं केवडवणाइ^२ ।

मालङ्कुसुमसरिच्छं भ्रमर भ्रमन्तो न पाविहिसि ॥४०१॥

(गा. स. वे. ६८५) (ध. आ. लो. ११६४.)

घ । तहाया यथा मृध इत्यादि । मृधे संप्रामे । अतः शतवो निदाघसूर्यमिव तं परयन्तीत्यर्थः । स च पार्थसञ्चारं सञ्चरति । पार्थ इय चरतीत्यर्थः, 'उपमाने कर्मणि चे'ति (पा. ३।४।४५) चकारात् कर्तर्यपि णमुल् । [एतदिति—] एवमेकस्य लोपे लुप्तोपमा प्रदर्श्य द्वयोर्लोपे दर्शयति । तत्र साधारणधर्मोक्तक्योर्लोपे द्विधा किङ्गम्या समासगम्या चेति । तत्राया यथा सवितेति । विधवति विधुरिवाचरतीति 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किञ्चा वक्तव्य'मिति (पा. ३।१।११) कित् । समासगम्या यथा परिपन्थीत्यादि । अतः राजकुञ्जर इति 'वृन्दारके'त्यादिना (पा. २।१।६२) समासः । तत्र न 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' (पा. २।१।२९) इत्यनुवर्तते । धर्मापमानयोर्द्वयोर्लोपे समासगम्या वाचकगम्या चेति द्विधा यथा दुण्डुण्णन्तो इत्यादि । दुण्डुण्णन् परिभ्रमन्मरिहसि कण्टककलितानि केतकोवनानि । मालतीकुसुमसरिच्छं भ्रमर भ्रमन् प्राप्स्यति ॥ इयं हि त्रियस्येन सहोपाने विहरन्त्याः कल्याणदिवसतः [कमपि] वधरन्त-मवलोक्ष्य सतीमाग्यशृण्वभिमानवशादन्यापदेरोपोषालम्भगर्वोक्तिः । अत एवपि 'तेन तुल्य'मित्यादी (पा. ५।१।११५) तुल्यादिपदानामुपमेय एव निभ्रान्तिरित्युक्तं तथापीदृ

२१. मनोरथेत्यर्थे मनोराज्यपदनप्रयुक्तम् । न च राजपदेन प्रस्तुतेन तस्य सम्यगन्धः कल्प्यः, दुराक्रम इत्यनेनेन तस्यान्वयात् ।

‘कुसुमेण समं’ इति पाठे वाक्यगा ।

यच्च चायुपमेयासे

आसे निरासे ।

अरातिविकमालोकविकस्तरविलोचनः ।

कृपाणोद्गमदोर्दण्डः सहस्राक्षायुधीयति ॥४०२॥

अत्रात्मा उपमेयः ।

त्रिलोपे च समासगा ॥९०॥

त्रयाणां चादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्—

तरुणिमनि कृतायलोकना ललितविलासवितीर्णविमदा ।

सरशरचिसराचितान्तरा^{२२} मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥४०३॥

अत्र ‘सप्तम्युपमाने’त्यादिना (पा. २।२।२३) यदा समासलोपी भवतः तदैव-

कुसुमेन सत्त्वमिति सहस्राब्दाभिधेयस्योत्कृष्टतरुण (175b) इवेनाप्राप्यताप्रति-
पादनात्तदुपमानत्वं नलायातम्, तस्य च साक्षादनिर्देशादुपमानस्यैव लोपः । उपमायौतरी-
पमेययौलोपे क्यचप्रत्ययगम्या यथा—अरातीत्यादि । सहस्राक्षायुधीयतीति^{२३}
वज्रमुपमानम् । आत्मोपमेयः । स च योतयथ लुप्तः । क्यन्प्रत्ययोक्तत्वाच्चास्य-
पूर्ववत् समानो धर्मः । त्रिलोपे त्वैकरूपैव यथा तरुणिमनीत्यादि । मृगनयनेति—
‘मृगनयने इव नयने यस्या, अत्र दोर्षपाशत्व-शुभ्रत्व-कृष्णतारक्षवादिमाधारणशुण्योत-
कोपमानस्यान्धानां त्रयाणां लोपः । ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुमीहेतुतरपदलोपये’-
(पा. २।२।२४) त्यादिना हि प्रकरणेन सदुत्तरपदं लुप्यते तत् ‘कण्ठेकाल’ इत्यादाविव सर्वत्र
प्रथमोद्गादित^{२४} समासस्थनेव, समासप्रतिशेधेनोत्तरपदलोपविधानात्, ‘नदाग्री’ तस्यैवोत्तर-
पदत्वात् । बहुमीही तु निदिष्टे द्वितीयस्योत्तरपदत्वमिति कुतस्तत्त्वोपमेयभूतस्य लोपः ? यदा
तु मृगशब्द एव सत्त्वमया मृगनयनइतिसदा मृग एव नयने यस्या इत्युद्गुह्यत एव-

२२ विशरारितान्तरेति कानित्कः पाठः । विशरारितं विभिन्नं विदारितं चेति
व्याख्यानम् ।

२३ प्रचलितपुस्तके ‘स सहस्रायुधीयती’ति पाठो दृश्यते । प्रदीपधृतपाठस्य
सहस्रायुधीयतीति । मूलधृतपाठे श्रीधरटीकया सहस्राक्षस्यायुर्ध्वं वञ्चमिति
पूरणोपम् ।

२४ ‘प्रथमोद्गादित’ इति ‘स’ पाठः ।

मुदाहरणम् । क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसायादयःशूलेनान्विच्छति^{२५}
'आयःशूलिकः' इत्यतिशयोक्तिर्न तु क्रूराचारोपमेयतैक्ष्ण्यधर्मवादीनां लोपे
तिलोपेयमुपमा ।

एवमेकोनविंशतिर्लुप्ता, पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ।

अनयेनेव राज्यधीर्न्येनेव मनस्विता ।

मम्लौ साऽथ विगादेन पश्चिनीष हिमाम्भसा ॥४०४॥

इत्यभिन्ने साधारणे धर्मे

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।

प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥४०५॥

इति भिन्ने वा तस्मिन्नेकस्यैव बहुपमानोपादाने मालोपमा ।

समासस्यैव विषयो न त्वस्योपमासमासस्येति नास्ति स्थानमुपमायास्तिलोपिण्याः । अतएवाह
यदेति ।" (६. स. ६२५ः) । आयःशूलिक इति पारर्वेनान्विच्छतीति तृतीयाया (पा. ४।२।७५)
अनुत्तरेयःशूलदशजिनाभ्या ठक् च (ठक्ठवौ) (पा ४।२।७६) इति ठक्
रूपम् । अर्थार्जनोपायः कश्चिदतिदारुण उपमेयः, तैदस्यादिः साधारणो धर्मः, इवादिरूपमा-
योतकः । एषो प्रयाणा लोपात् तिलोपोपमेयमिति (१७६a) यत् केनचिदुक्तं^{२६} तत् युक्त-
मिलाह नत्विति । क्रूराचारस्यासाधुपमेयश्चेति कर्मधारयः । अतिशयोक्तिरित्यमिल्यत बीज-
नाह—क्रूरस्याचारस्येति । अर्थार्जनोपायस्य साहस्यरूपस्यायःशूलतयाऽध्यवसायात् ।
तदेवमेकस्य लोपे वाक्यगम्यास्तिस्रः, समासगम्याद्यतस्रः, तद्वितगम्यैका, सुबद्धतिप्रत्यय-
गम्यास्तिस्रः, कृद्गम्ये द्वे इति तयोदश । तिलोपे सुरधातुगम्ये द्वे, वाक्यगम्यैका,
समासगम्ये द्वे इति पञ्च । तिलोपे त्वेकेव—इत्येतेनविंशतिर्लुप्ता । पूर्णाया नैका
पक्षदशिता एव, अतस्तेः सह पञ्चविंशतिर्मेदाः ।

अनयेनेवेत्यादि—मामिनीयता म्लानिः सर्वत्र राजतद्व्यादावभिन्नेति साधारण-
धर्मस्यानुगामित्वैकरूपेण निर्देशः । अनयादिन्यथ विषादासाधुमानभूतेभ्यः पृथक् पृथग्वि-
शब्दप्रयोग इति विस्तरेणोपमितेर्मालोपमाभेदोऽयम् । मम्लोपेतिवैकेन दोषस्थानीयेन
दोषनारीपकनलानुप्रविष्टं प्रतीयमानं दृष्टव्यम् । ज्योत्स्नेवेत्यादि—भिन्ने वा तस्मिन्निति

२५ 'अन्विच्छतीत्यनुत्तरतीत्यर्थं' इति पुनरोक्तमादयः । तेन नादुच्चारोऽन्तार्थः
वस्तुतस्तु साधुपतायाचारस्यैव प्राक् प्रयोगो जातः, अतो नैयमुपमा ।

२६ 'एकद्वयतवायाञ्च लोपात् स्यान्नोपिनी तिथे'ति चिरन्तनानामुद्धृतादीनामर्थं पञ्चः ।

यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे पूर्ववदभिन्नधर्मत्वे—

अनवरतकनकवितरणजललवभूतकरतरङ्गितार्थिततेः ।

भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥४०६॥

मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा ॥ प्रभावचिता ।

तस्य समेव जयध्रीः दाफ्या जेतुं मृपस्य न परेषाम् ॥४०७॥

साधारणधर्मः । अत्र ज्योत्स्नाऽऽदीनां प्रत्येकं नयनानन्दनत्वादिः साधारणो धर्मो भिन्नः । नितम्बिन्यनी तु सर्वसाधारणधर्माभ्रयेत्येकस्यास्तस्या विलारेणोपमितेरिव मालोपमा । तदुक्तं (रु. का. ८।१५)—मालोपमेति हेयं यत्तैकं वस्तुनेकसामान्यम् । उपमीयेतानेकैरुपमानैरेकसामान्यैः ॥ इति ।

अथ रशनोपमामाह यथोत्तरमिति । पूर्ववदिति मालोपमावदियमपि द्विप्रकारा । अत्राभिन्ने साधारणधर्मं (१७६६) यथा अनवरतत्वादि । अत्र भणितिमतिचेष्टा-कीर्तानामतिविमलत्वतद्वत्तुः साधारणधर्म एकः । तत्र भणितिमतिप्रभृतोनामुपमेयानामुत्तरमुत्तरं प्रत्युपमानत्वे रशनाभ्यायेन पञ्चाद्रलनया पृथक् पृथग्विशब्दस्य न्याय इतीयं रशनोपमा । भिन्ने साधारणधर्मं यथा अनवरतत्वादि—अत्र माधुर्योदिः साधारणधर्मः प्रत्येकं भिन्नः । प्रथमा य पूर्ववदेव । एवंचिधेति समस्तोपमाप्रभृतिर्यथा—अतिवलयैरतकैरिव कुमुदस्त्रवकैः स्वनैरिव वसन्ते । भान्ति ललना इव लता पाणिमिरिव स्थितलवैरभिरम् ॥ (रु. का. अ. ८।१३) अत्र लतानां ललनानां तथाऽतिवलययादोनामलकादोनाश्च वाटरयं प्रतीयत इत्यवयविनामवयवानाम् सामस्येन वाक्यार्थस्योपगम्यम् । एकदेशोपमा यथा—नेतैरिवोत्पलैः पर्णैर्मुलैरिव गरःप्रियः । पदे पदे विभान्ति स्म वक्रवाकैः स्वनैरिव ॥ (अ. स. समासोक्ति-प्रकरणम्) अत्र सरःप्रियां नायिकात्वं प्रतीयते । तच्च न समासोक्तिः, विशेषणसाम्याभावात् । नायिका ह्यलोपमानत्वेन प्रतीयते न तु सरःप्रियाधर्मत्वेन नायिकात्वप्रतीतिः । अत्र एक-देशोपमैवात्र बीजम् (अ. स. ४) । एवमेकैवशब्दिनाऽनेकैवशब्दिनाऽऽदिप्रमेदा दृष्टव्याः । उदप्रेक्षापमा^{२१} वृत्तप्रेक्षैव, अतः साऽत्र नोदाहार्यं यथा—विशुकम्पपदेरेण वरुणाक्ष्य सर्वतः । दग्धादग्धमरयशान्याः पश्यतीव विभावसुः ॥ अत्र व्यपदेशपदेन विशुककुमुदानाममिश्रादस्य-

अत्रास्या उपमेति न निविष्टोप विधेयमपि तु तिलोपोपमेयमिति । स य पक्षो मूलकृतान्तरसत्त्वेन टीकाकृताऽऽक्षिप्तः ।

२७ समेलत प्रमेति कैचित् पठन्ति ।

२८ 'मध्येतास्या मुखधोरित्यतमिन्दोर्वक्रधनेः । पद्मेऽपि या वदस्त्वेषेलसा-

इत्यादिका रशानोपमा च न लक्षिता, एवंविधैचित्रसहस्रसम्भवादुक्तभेदानतिक्रमाच्च ।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यने ।

अनन्ययः

उपमानान्तरसम्बन्धाभावोऽनन्ययः । उदाहरणम्—

‘न केवलं भाति नितारक्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।

यावद्विलासायुधलास्यवासास्ते तद्विलासा इय तद्विलासाः ॥४०८॥

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥९१॥

तयोरुपमानोपमेययोः । परिवृत्तिः अर्थात् वाक्यद्वये इतरोपमानव्यवच्छेदपरा । उपमेयेनोपमेत्युपमेयोपमा । उदाहरणम्—

मणिसन्धाय दर्शन-(1773) क्रियोत्प्रेक्षयत इत्युपमानार्थस्योत्प्रेक्षायागेवानुपवेशः (भा. का. अ. २।८५४ः) ।

उक्तरूपवैपरीत्येन वाक्यार्थवर्ति उपमाप्रपञ्चद्वयं लक्षयति ।

यद्यपि यत्त पदार्थानां भेदसादृश्याध्यासितवन्मूर्तिरत्नं नास्ति ततोपमानोपमेयभावो न सम्भवत्येव तथापि यदा कविना यस्य कस्यैव वस्तुनः सदृशमन्यव्याप्तीति तात्पर्येण विरुद्धमर्थसंगः परिकल्प्यते तदाऽऽनन्वयो नामालङ्कारः । अत एवान्वयताऽपि । न केवलमिल्यादि—अत नितान्तकान्तित्वमसाधारणो धर्मः । अत एव कस्यापि वस्तुनो भेदमुपकल्प्य प्रतीयमानसादृश्यमौपम्येनाभिधीयते । एवं तद्विलासानामप्यन्यविलासाः सदृशा न सन्तीति तात्पर्यम् ।

विपर्यास इति—तयोरित्यनेन सति कठपरामर्शो न सद्रच्छद इति व्याचष्टे उपमानोपमेययोरिति । विपर्यासशब्दार्थमाह परिवृत्तिरिति । उपमेयस्योपमानत्वमुपमानस्थोपमेयत्वमित्यर्थः । न चैतावताऽयं परिवृत्तलङ्कारः क्षानप्रतिदानरूपस्य किमियस्याभावात् । उपमेयेनोपमानधुराऽधिकृतेन कारणोपमानोपमानस्योपमेयताऽऽप्यदन उपमेयोपमा नामालङ्कारः ।

सुतप्रेक्षितोपमा ॥ इत्याचार्यदण्डनिर्दिष्टितोत्प्रेक्षितोपमा त्वितो भिन्नैव ।

‘मनुजीभिरिव केशसम्य’मित्याद्युदाहृते कुमारपते काव्यालङ्कारसूत्रेण निर्दिष्टितोत्प्रेक्षाऽवयववत्त्वेतदप्राय एव । ‘उत्प्रेक्षाया हेतुरलङ्कार उत्प्रेक्षाऽवयवः । अवयवशब्दो ह्यारम्भात् लक्षयती’ति तत्त इतिग्रन्थः । वस्तुतस्तु सूत्रेणैकान्तं सादृश्यमूलाया उपमाया अवयवसाधमूलयोत्प्रेक्षा तौल्यत्वं वक्ष्यन्मैव ।

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति यत यस्य ॥४०९॥

सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

अनन्वय एकवाक्यार्थवर्ती, अथन्तु वाक्यार्थद्वयवर्तितयैव षट्च इत्याह अर्थोदिति । विपर्ययप्रयोजनमाह—इतरेति । कमलेवेत्यादि—देदीप्यमानताऽऽदिरत्र साधारणो धर्मः । तत्राद्यवाक्यस्थयोरुपमानोपमेययोः, द्वितीये वाक्ये परि-(177b)इत्या परस्परधारयै-
नाभ्योऽभ्योत्कर्षस्तृतीयसदृशव्यवच्छेदपरः प्रतिपाद्यते । 'इयं यथा धर्मस्य साधारण्ये तथा वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशे च दृश्यते । यथा—सच्छायाभ्योन्नवदनाः सच्छायवदनाम्बुजाः । वाप्योऽङ्गना इवाभान्ति यत् नाप्य इवाङ्गनाः ॥' (अ. स. उपमेयोपमाप्र०)

एवं मुख्यामुख्यप्रकाराभ्यामुपमां निर्णयानन्तरं तदाश्रितानलङ्कारान्²⁹ कथयति—
सम्भावनमथेति । सम्भावनमभिमान उत्प्रेक्षेत्यनर्थान्तरमेव । पर्यायेण लक्षणं युक्तमित्यलङ्कारबीजवामाह—प्रकृतस्येति । प्रकृतगतत्वेनोपमानसम्बन्धहेतुकं सम्भावन-
मुत्प्रेक्षानामाऽलङ्कारः । नैयं भ्रान्तिज्ञानस्वरूपा बाधपुरःसरत्वात् । सञ्जातबाधवेऽपि कविप्रतिभोत्पाप्यतया सम्भाव्यस्यानुप्रतीतिरबाधितैव प्रतिमातीति चमत्कारविशेषार्थत्वाद्-
स्यान्यालङ्कारवैलक्षण्यम् ।³⁰ अनेन हि कवेः शक्तिव्युत्पत्ती सुतरां प्रकृष्येते, यदाह—'के हि

29 अर्थालङ्काराणामुपजीव्यधर्माधयेण रुद्रादिभिः प्रकटितः कृपाविभागो श्रीधरादि-
टीकाकृतां मार्गोपदर्शकः । परम् 'अपस्मालद्वारा वास्तवोपम्यमतिरागः श्लेष'
इति द्रष्टेन कृतं चातुर्विध्यप्रदर्शनं यथा नैकान्तिकतया मुञ्चु तथाऽऽत्तापि ।
अन्वयः भामहदृष्टिज्वाभनोद्भटादीनामर्थालङ्कारोपस्थापनक्रमो यथाऽनान्तरतयैव
परोवर्ति मम्मटप्रन्धेऽपि तथा, निरोपतस्तु तत्परिपूरकेऽलङ्कारप्रन्धेऽप्रव
उपस्थापिते ।

30 श्रीविद्याचक्रवर्तिनोऽस्य वैलक्षण्ये युक्तिमित्युदाहरन्ति 'यदाऽव्यमुपमानोरो
लोकतः सिद्धिमुच्छति । उपोपमैव येनेवशब्दः साधर्म्यवाचकः ॥ यदा पुनरयं
लोकादसिद्धः कविकल्पितः । ततोत्प्रेक्षैव येनेवशब्दः सम्भावनापरः' ॥ इति ।
अत 'कविकल्पित' इत्यस्याप्यवसायमूलत्वं एव तात्पर्यम् । एवमपि प्राचा वामनेन
'यदेवोपमेयमुपमानस्य प्रसिद्धं तदेव परिगृह्यते नेतरदि'ति वृत्तौ 'युगबाहुल्यतश्च
कल्पिते'ति चोपमातत्त्वणुत्ते स्पष्टमुक्तम् । एवमप्यलङ्कारसर्वस्वे उपमातत्त्वणु-
व्याकरणप्रसङ्गे दचकेन 'इतादुपमानोपमेययोरित्यप्रतीतोपमानोपमेयनिषेधार्थम् ।'

समेनोपमानेन । उदाहरणम्—

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्द्रोरिन्दीवरद्वलदृशा तस्य सौन्दर्यवर्षः ।
नीतः शान्तिं प्रसन्नमनया वक्त्रकान्तयेति हर्षा-
हृन्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥४१०॥
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीचाङ्गनं नमः ।
असत्पुण्यसेवेन दृष्टिर्विफलतां गता ॥४११॥

(बा. द. १।१६ ; मृ. शं. १।३४)

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया सम्भावितम् ।

प्रतीतिमात्रसारे वाक्ये (काव्ये) वस्तुस्थितिं व्याचष्टेति (का. मी. १९८: ६, न. जी. १।११३, १।१२३:) । जातिवैरी निरुपश्रितः । ललिततन्विस्यामन्तरे । अहोपमानोप-
मेयभावाचरणयोः पद्मलक्ष्मीसम्बन्धे व्यवस्थिते शत्रुनिराकरणोपजातो हर्षगुणः कविना
लोकोत्तरताप्रतिपादनार्थं विमित्तत्वेन सम्भाव्यत इत्येवंप्रसंगे सम्भावता । 'मन्ये'-
प्रवृत्तिवद्विशब्दोऽपि^१ । यतोपमानोपमेययोः साधारणधर्मो न प्रतीतिपथमवतरति तत्तत्त्व-
सामग्रीसङ्ग्राह उन्मेषात् (१७८३) व्यनक्ति यथा लिम्पतीवेत्यादि । अत्र तमोनभसी
कर्तृणो । तद्वत्तत्वेन प्रकरणादिनोपस्थापितं व्यापनादि लेपनादिरूपतया प्रकर्षनिवक्ष्या
कविनोत्प्रेक्षितम् । तदियं कियोत्प्रेक्षा । जातिद्वयोत्प्रेक्षेऽपि^२ । तत्र जात्युत्प्रेक्षा यथा—

यद्यपि तदुपरि सजीवव्याघ्राप्रतीतिरसर्ववर्णनीयस्यापि वर्णनीयत्वमिति लक्ष्यसङ्कोच-
स्तेनैव साधितत्वभाषि कविसमवसिद्धेव सधर्मतोपादेया । उन्मेषाद्यामादरः
प्राच्यमर्थवाच्य 'उन्मेषा दाक्षिणात्याना'मिति भट्टाणमन्तव्येनोत्प्रेक्षावृत्तभादि-
संज्ञितानामर्थानां पञ्चोनां सन्दर्भसङ्कलनेन च सूचनते ।

- ३१ अत्र 'मन्ये' शब्दे प्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । तत्प्रेक्षा व्यनक्ति शब्दे-
रिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ इति काव्यादर्शे संप्रदः, अत्र नूनं सलमित्येवमादी
शब्दः साक्षात्प्रिययोऽस्तीति युक्तः । नैवोत्प्रेक्षा, सा हि सम्भावनायाः, सा व्यापि
स्यार्त्त संशयाप्राप्तोऽस्तीत्यलङ्काररत्नाकरशतः परिकरश्लोक्य स्मरणयोगी । 'मन्ये'
इत्यादिना यन्मतस्यालङ्कारविधिः केचित् सूचितं तत्र युक्तमिलनार्थेन
प्रदर्शयिष्यते ।

- ३२ उपमानस्याप्रतीकत्वे नोपम्यं किन्तु सम्भावनमूलमुत्प्रेक्षामेवेत्यर्थः कवनयानन्द-

ससन्देहस्तु मेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥९२॥

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स यत्तु तुष्यैः सप्तभिरितः

कृतानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्मादिपवद्वनोऽस्ताविति चिरे

समालोन्पाज्जी त्वां चिदधति विरुद्वपान् प्रतिभटाः ॥४१२॥

स वः पायादिन्दुर्नवसिलताशोडिकुदितः सरारैर्यो मूर्ध्नि ज्वलनकपिथे भावि निहितः ।
सवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा करातेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलैनाद्भुत इव ॥ (का. अ.
सू. ३. ४।३।६) अताद्भुतशब्दस्य जातिशब्दवाच्यातिरुक्तेऽप्येक्ष्यते । द्रव्योत्प्रेक्षा यथा—
देहस्थदर्पणे यस्य परयति प्रतिमासुमा । अन्यार्थाभ्यामिवोत्पन्नमर्थनारीश्वरात्मकम् ॥
(का. अ. सू. ३) । अत्र प्रतिबिम्बरूपेण दर्पणेऽन्यथाऽवस्थितस्यार्थनारीश्वररूपस्यैकत्वाद्भ्रमत्व-
मिति द्रव्यसुतप्रेक्ष्यते । यथा च भावस्य सम्भावनोत्प्रेक्षा तथाऽभावस्यापि । तदुक्तम्—
(का. अ. सा. स. ३।३६-४०) साम्यरूपाविवक्षायां वाच्येनाद्यात्मभिः पदेः । अतद्भुतक्रिया-
योगादुत्प्रेक्षाऽतिशयान्विता ॥ लोकातिक्रान्तविषया भावाभावाभिमानतः । सम्भावनेवमिति
(उत्प्रेक्षा) । यथा (का. अ. सा. सू. ३।४०३)—कपोलकलकान्त्याः वष्टं भूत्वा तथाविधौ ।
अपश्यन्ताविधान्योन्यमोदकां क्षामतां गती ॥ इति । अत्र कपोलयोः प्रकृतयोः क्षामता-
गमनयोगादर्शनहेतुत्वेनाभावरूपं सम्भावितम् । 'तच्छण्डेर्योः क्रियायाः' (पाः ३।२।१२६)
इति शाल शतुब्रज्यः । अतामिधानस्यालक्षारस्यान्यैः पृथक्स्तुष्टितस्याप्यतैवान्तर्भावो
दृष्टव्यः १०२

(१७३६) सम्भावनाऽऽत्मिकोत्प्रेक्षा नोत्कटेकलोदिकसंशयरूपेति दर्शयितुमाह—
ससन्देहस्त्विति । 'तु'शब्दा पूर्वसाद् व्यतिरेके । एकस्मिन् भूमिणि निरोधितानार्थापमर्शः
संशयः किमर्थं किं वाऽयमिति । अपत्र साधकवाचकप्रमाणाभावादिसामग्रीसहजतवादि-

काराद्याः । तन्मर्थं विचाराद्यहमिति न सर्वं पृथक्ते । तथात्वे 'यकलकल'
पुरमेव'दित्यादी श्लेषानुजाणितोवमाश्लोकरो दुर्धटः स्यात् ।

- 33 'तन्मतमिति यतोक्ता वक्ताऽन्यमतेन सिद्धमुपमेयम् । अस्यादथोपमानं तथा
विशिष्टं खमतसिद्धम् ॥' इति वदतेन लक्षितं 'यदिरामदभदे'त्यादौ
'मन्येऽहमिन्दुरेव' इत्यादौ न निर्दिष्टम् । साध्यतापनताज्ञानाभावाभिधिततया
प्रतीतिनिवृत्त्यानावाच्येदमनुमानालक्षारदर्शकलक्षणीयाद्विभिन्नम् ।

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भं यावन्निश्चयान्तोऽपि सन्देहः स्वीकृतः ।
यथा—

इन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजमेतत् किमग्नौ कुत्र गतम् ।

ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥४१३॥

किन्तु निश्चयगर्भं इव नात निश्चयः प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भट्टोद्भटेन ।
तदनुक्तौ यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शुक्लारैकरसः स्वयं नु भदनो मासो न पुष्पाकरः ।

प्रतिवादिप्रतिपत्तिजन्यादिभेदभिन्नविधा । पञ्चभेदान्ये (इदं पृ. ४-६६) । अत्र त्वलङ्कार-
प्रस्तावात् सादृश्येतु क एव । सोऽपि विच्छिन्नस्यार्थं कविप्रतिभोत्थापित एवोपादेयो न पुनः
स्वरसोत्थापितः 'स्वागुर्वा स्वात् पुन्यो वेत्येवंरूपः । ससन्देह इति लक्ष्यम् ।^{३४} उपमानेन
सन्दिग्धमानस्योपमेयत्वप्रतिपत्तिनिरासार्थमुत्तरकाल (ले) भेदः प्रतिपादितः स्वात् वा,
शुद्धस्यैव सस्याविच्छिन्न्या प्रतिपादितत्वात् । अयमिच्छादि—किमिच्छनेन विमर्शात्मा
प्रकाशयते । अत्र यद्यपि प्रतिभटान् प्रति वर्णनोपस्य राशः सूर्यादिक्रियाकारितया स्तुति-
प्रतिपादनायागमेव सूर्यादात्मको न भवतीति निधीयते तथापि स निश्चयः प्रतीयमानो
न तत्तरोदाहरणवद्वाच्य इति संशयोपक्रमो वस्तुतत्त्वानिर्णयाद्विच्छिन्नान् विदधातीति
संशयान्तर्धेति निश्चयगर्भोऽयं सन्देहः । तदिह सूर्यादिसदृशोऽयमित्युपमा, लोकोत्तर-
तेजस्विताऽऽदिगुणाभ्यारोपादयमेव सूर्यादात्मक इति रूपकम्, असंख्यदुर्गादिसमन्वयात्
सूर्यादिभ्यो स्वतिरेकः, लोकोत्तरतेजस्विताऽऽद्युत्कर्षादतिशयोक्तिरित्येतेऽलङ्काराः प्रतीयमाना
अपि (१७९३) साध्यानुपमा एव ।

निश्चयान्तो यत् संशयोपक्रमेऽपि निश्चये पर्यवसानं यथा—इन्दुः किमिच्छादि ।
आधर्म्यमानं तु करोतीति नैवावता मुदयाक्षिहारसरमिलयं प्रकाशे नदग्निर्हृद-
प्रवृत्तिनिरूपेक्षितः ।^{३५} शुद्धो यत् संशय एव पर्यवसानं यथा—अस्या इन्द्रोदः ।

३४ 'स सन्देह' इति केपाणिनयते पदद्वयम्, स इति सन्देहः । 'स' इन्द्रोदः स सन्देहः
इति मूलशारिकायां यद्वदधाध्याहारेत्येवं समर्थितं वे. । इन्द्रो सन्देहः
इत्युद्भटकृता संज्ञा, तामेवानुसरति मम्मट इत्युक्तः वे. । 'संशय' इति इन्द्रस्य संज्ञानिर्देशः ।

३५ अत्र प्रत्यहता इदमवतमेव उपादयता नन्दोदरे नन्दोदरे सन्देहः वे. ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु चिपयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥४१४॥

(वि. उ १।१०)

तद्रूपकमममेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यादनपहुतभेदयोरभेदः ।

समस्तावस्तुविरयं श्रौत आरोपितो यदा ॥२३॥

अतः कथमेवंविधं रूपं निर्मातुं यथोक्तः पुराणो मुनिः प्रभवेत्, अतश्चादिष्वन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमित्ययमतस्वानुपातो शुद्धः संशयः । यद्यपि 'निर्णयासन्नो वितर्कः' 'वितर्कसन्नः संशयः' (न्या. सू.) इतिसंशयवितर्कयोर्भेदा'निर्णयान्तरात्-वर्त्यहो वितर्क' इति वितर्कलङ्कारस्य केचिद्वचनं कृतं तत चैतदुदाहृतम् (स. क. आ. ३।१२२) तथापि वितर्कहेतुतया संशयस्य प्रथममेवाभ्युदयमानत्वात्, तावदेव वैशिष्ट्या-तिशयात् 'किं'-'तु'-प्रवृत्तीनाञ्च शब्दानां संशयवितर्कयोस्तुल्यरूपत्वात् संशयेन वितर्कं गर्भोक्त इति तस्यासौवान्तर्भाव इति प्रत्यकर्तुरभिप्रायः ।^{३६} एवञ्च (स. क. आ. ३।१२१)—मेताकः किमयं कृण्वति गगने मग्नमार्गमव्याहृतं राक्षितस्य कृतः स वज्रपतनाङ्गीतो महेश्चादपि । तादृशः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावण-मां ज्ञातं स जटायुरेव जरसा क्रिष्टो नभं नान्ध्रति ॥ अत्रापि सत्त्वानुपातिनः संशयस्यैव प्राधान्यं दृष्टव्यम् ।

भेदानुक्रूपकमे'^{३७} सन्देह उक्त इत्यभेदप्राधान्येन तत्सारोपरूपत्वेन साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तदनन्तरं लक्षयति तद्रूपकमिति । अनपह्न तेति'^{३८}—'अपह्न तभेदत्वेऽतिशयोक्तेर्भावात् । (१७९६) आरोप्यमाणरूपेणारोप'निपमस्य रूपवतः करुणाद्रूपक'मित्यन्वर्थं नाम (अ. सं. ४४४), अत एव 'गजे वाली यूप' (मो. सू. श. भा. १०।१।६) इति नास्य विषयः । अत्र

इति टीकाकृता सूत्रमन्त्रपद्ये मुक्तिरदाहता ।

३६ एषां मतसमर्थने शोभाकर एवमाह—अर्थद्वयोक्तेष्ववती मतिर्या स संशयः केवलवस्तुनिष्ठा । सम्भावना बाधकबाधनीया यत् स्फुटसत्त्व भवेद्वितर्कः ॥ परं मूलकन्मतमेव समर्थनीयमिति विचारप्रवीणाः ।

३७ 'भेदानुक्तो पद्ये ससन्देह' इति 'क' पुल्लिङ्गे पाठः ।

३८ अत्र सूत्रेऽनपह्न तत्त्वस्य निर्देशो नास्तीति वृत्तावस्ति । परं स एवं प्रत्यकृतपद्य इत्युपह्नल्लङ्कारलक्षणेनायाति । एवं सति ज्योत्स्नाभस्मेत्याद्युदाहरणे सामान्यस्य

आरोपविषय इव आरोप्यमाणो यदा शब्दोपात्तस्तदा समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति समस्तवस्तुविषयम् ।^{३३} यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।
ह्रीपाद्दीपं भ्रमति वधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाङ्छनस्य च्छलेन ॥४६५॥

केचिच्छब्दारोपपूर्वमर्थोरोपं भ्रुवते, अपरे विपर्ययम्, अपरे योगपणेनोभयम् । एव एव च युक्तः पक्ष इति (हे.च.का.अ.वि. २४६ पृः ३) भट्टोद्भटप्रवृत्तयः ।^{३४} अस्मिन् वाक्योक्त- (वक्रोक्ति) समासोक्त्यादिभेदा अलानुक्ता अप्युदाहृतेष्वनेयाः । [श्रौत इति] ध्रुतिर्निरन्तरार्थ- निष्ठशब्दव्यापारस्वत्प्रतिपादितः । आरोपितस्य यो विषय आध्रयः स यथा श्रौतस्त्वद्वारोप्यमाणोऽपि श्रौतः, साधारणधर्मान्वयेन गौणीवृत्तिमाश्रित्य सामानाधिकरण्या

च्छलेनेत्यपहृतिस्पर्शः कथञ्चित् समाधेयः (४१ टिः द्रष्टव्या) । सारो- पलक्षणात्तत्त्वोपरि श्रुती 'नज्ञानपक्ष्यभेदा' इति निर्देशोऽस्यैवार्थस्य ज्ञापकः । अत्र साहित्यचूडामणिग्रन्थो (२८१ पृ.) विप्रेकमतमनुपदतीति शब्दतोऽर्थतश्च प्रतिभाति । न केनापि तर्केण तस्य द्वादशशताध्याः पूर्वभागेऽवस्थिति- सम्मानयेतेत्यनुमानं यत्तस्य पर्यायक्रमेण सर्वेतालङ्कारसर्वस्वत्ताण्युद्धरतो न सम्भवतीत्यतिरोहितमेव प्राज्ञानाम् । अन्यथातोऽलङ्कारसर्वस्वकारधिरन्तन इति भट्टगोपालस्य व्याहृतिः धीधरेण च 'नवीना' इति यः परावृष्टः । यद्यम् 'अस्याः सर्गविधा' नित्यादिरत्नोक्तविवरणे (३०६ पृः) 'अत्र पुराणग्रन्थनिर्माणे सम्प्रत्येऽप्यसम्प्रत्ये उक्त इति चिरन्तना' इति स्पष्टत एव अलङ्कारसर्वस्वकार' चिरन्तनं वदति ।

३१ अत्र कारिकाया (धोत आरोपितो यदा) श्रुतो च धीधरश्चपाठे प्रथमान्ततैव सम्भवतीति विवेकप्रस्थतोऽनुमीयते । 'आरोपिता इति बहुवचनमविचक्षित'मिति च टीकायां न निवृत्तमत एतदर्थो मूलपाठे नास्तीत्यपि च सम्भाव्यते ।

४० आचार्यहेमचन्द्रकृतकाव्यानुशासनविवेक एव 'एव युक्तः पक्ष इत्याहु'रित्यन्तो निर्देशो दृश्यते । धीधरस्तु भट्टोद्भटप्रवृत्तय इति मूलग्रन्थार्थं निर्दिशन्ति । एवमपि स्यात् बहुवचनकृत्यालङ्कारसर्वस्वप्रदोपरि विवरणे राजानकतिलककृत उद्भटविवेक एवेत्यन्तव्यमस्तीति ।

अत्र पादत्रये अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपरूपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्सङ्कराशङ्का न कार्या ।

थौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् । ।

भजते तदा समममारोप्यारोपविषयात्मकनुभवं वस्तुविषयं शाब्दं यत्वेति समस्तवस्तु-
विषयम् । यथा ज्योत्स्नाभस्मेत्यादि । अत्र पादत्रय इति—चतुर्थेऽपह्नुतेः सङ्गानात् ।^{४१}
निरस्तैतद्दीपवद्विरविरमिजालः कालो रातिः । अत किं रातिः कापालिको वेति व्याप्रादी-
नामाकृतिगणत्वे 'उपमितं व्याप्रादिभि'रिति (पा २।१।२२) समासे रूपमित्युपमा, उत
रात्रिरेव कापालिकेति मयूरव्यंसकादीनामाकृतिगणत्वात् 'मयूरव्यंसकादयधे'ति (पा.
२।१।१२) रूपकम् । अत्राद्ये रात्रेरुत्कटतया प्रतिवर्तिरिति तस्याः प्राधान्यम्, द्वितीये तु
विरोहितरात्रिरूपतया कापालिकया । अत एकतरसाधकसाधकप्रमाणाभावात् सन्देहसङ्ग्रेष
भवितव्यमित्याशङ्क्याह—आरोपितधर्म एवेति तस्य प्रसिद्धतरत्वेनानुवृत्त्यात् । (१८०३)
न ह्यन्तर्धानव्यसनरसिकत्वयोग्यता रात्रेः प्रसिद्धा, तस्माद्रूपकपरिग्रहे साधकम् । अत एव
भ्रमतीति क्रियाऽपि मुख्यतयैवोच्यतेति । यदाहुः—यत् गुणानां नाम्ने सत्युपमानोप-
मेययोरभिदा । अविवक्षितमामान्यं कल्पितमिति रूपकं प्रथमम् ॥ उपसर्जनोपमेयं
कृत्वा तु ममाममेतयोर्भयोः । यच्च प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत् समासोक्तम् ॥ इति
(ह. का. अ. ८।३८, ४०) । एतयोर्हपमानोपमेययोः । यत् कृत्कविषये आकरणिक-
त्वादारोपविषयस्य प्राधान्यमारोप्यमाणानामप्राधान्यमिति भट्टोज्झादिभिरभिहितं तद्वास्तव-
न्यानुसारेण, न पुनः शाब्दकमानुसारेण । शाब्दे हि कमे 'सिंहो माणवक' इत्यादीं
सिंहादिस्वापेक्षादितो मानवादिरप्रधानभूतः प्रतीयते, समासस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् ।
एवञ्च तन्मते^{४२} भ्रमतीत्यादौ सङ्गर्षः ।

४१ उपलब्धमानास्तु प्राचीनतनास्तु काव्यप्रकाशमातृकायामुपरि 'ससखवस्तुविषयस्यो-
दाहरण' पादत्रयं चतुर्थपादे त्वपह्नुति'रिति लिपिकारकृता टिप्पणी । अन्यत्रापि
पादत्रये इति वृत्तिरुक्तत्वेनात् धीपरपक्षो मूलधृतपाठ एव प्रकृतपाठ इति नास्ति
विप्रतिपत्तिः ।

४२ तन्मते शाब्दकमशौलीशीलिते भट्टोज्झादिमत इति यावत् । आरोपविषयस्य
प्राधान्ये रात्रेरेव प्राधान्यं स्यात् । तस्याथ 'द्वीपादीपं भ्रमती'ति क्रियाया
मुख्यतो वापाङ्गत्वेन भविष्यतेऽहं ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेया इत्येकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविचर्ति । यथा—

जस्स रणन्तेउरण करे कुणन्तस्स मण्डलमगलअं ।

रससम्मुद्धी वि सहसा परम्मुद्धी होइ रिउसेणा ॥४१६॥

(गा. स. वे. ६००)

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम्, मण्डलाप्रलताया नायिकात्वं रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वमर्थसामर्थ्यादवसेयमित्येकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविचर्ति ।

साङ्गमेतद्

उक्तद्विभेदं सावयवम् ।

निरङ्गं तु शुद्धं

यथा—

कुरङ्गीबाह्णानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्

सखीं कान्तोदन्तं ध्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।

अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेदम्यभिनवां

प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥४१७॥

(ध्व. आ. लो. २११८; अ. भा. ३५ १२० पृ.)

माला तु पूर्ववत् ॥९४॥

अथैकदेशविचर्ति लक्षयति श्रौता इति । यस्मिन्निति रूपके । यथा जस्सेति—
यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वन्ती मण्डलाप्रलताम् । रससम्मुखेऽपि सहसा पराबुद्धी भवति रिपुसेना ॥ मण्डलाग्रः सङ्घः, रसः शृङ्गारः । एकदेशविचर्तिता मन्थकृतेन व्याख्याता । अवसेयं लभ्यम् ।

साङ्गमिति—न केवलं यत् तस्यैव रूपमपि तु तद्वत्स्यापि । अत्रचातोपरश्चमाल' न त्वारम्भकमेव लक्ष्याभ्यासिप्रसङ्गात् । एकदेशविचर्ति रूपक्यैतदणान्तःपुरेणादि समग्र-
वस्तुविषयाविनाभावि । ममत्ववस्तुविषये तु 'ज्योत्स्नामयो'लादी भावयमे रूपके यद्यप्य-
(180b) वयवानामपेक्षाऽस्ति तथापि न रूपणं परतन्त्रमिति तदित्यं द्वावेतौ भेदी सावयवो,
अवयवविषयमावात् । अवयवविषयविरहे निरवयवं यथा कुरङ्गीवेलादि । सेक्तुं मिल-
नेनाभिध्यासितलक्षणे । प्रेमलतिकेति रूपकं शुद्धं, तदुपकरणसाध्यव्यसासम्भवात् ।

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः^{४३} । यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः

कान्तेः कार्मेणकर्म नर्मरद्वसामुल्लासनायासभूः ।

विद्या षकगिरां विधेरनघधिप्राचीण्यसाक्षात्क्रिया

प्राणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥४१८॥

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।

तत् परम्परितं श्लिष्टे धावके भेदभाजि वा ॥९५॥

श्लिष्टे यथा—

विद्वन्मानसहंस ! वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते !

दुर्गामार्गणनीललोहित ! समित्स्वीकारवैश्वानर !

सत्यप्रीतिविधानदक्ष ! विजयप्राग्भावभीम ! प्रभो !

साम्राज्यं वरवीर ! वत्सरदातं वैरिश्चमुच्चैः क्रियाः ॥४१९॥

अत्र मानसमेव मानसं, कमलायाः सङ्कोच एव कमलानामसङ्कोचः.

सौन्दर्यस्येत्यादि—तरङ्गिणी नदी । कार्मेणं मुष्टियोगः । नर्मरद्वसामिति रद्वस-
परिहासानाम् । विद्याऽऽत्मज्ञानम् । अत्र प्रियायामेकस्यामेव बहूनामारोप इति मालारूपकता ।

नियतेति—उपायो हेतुः, परस्याप्रकृतस्य, परम्परयेदं जातमिति परम्परितं
श्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ।

विद्वदित्यादि—नीललोहितः परमेश्वरः, दक्षः प्रजापतिः, भीमो भीमसेनः,
विरिञ्चरिदं वैरिश्चम्, क्रियाः कर्तव्यवृत्तिः । अत्र मानसमेव मानसमित्याहारोपे रूपरूपमेव

- 43 एतच्च सूत्रकृतवृत्तिकृतोरभेदमनुमापयतीति साम्प्रदायिकाः । यतो वृत्तिप्रन्थ
एव मालोपमायाः स्वरूपो निर्णीतो न तु सूत्रप्रन्थे । इदमेव निरवयवकल्पकस्य
चतुर्विधत्वमुक्तं शुद्धमालारसनापरम्परितभेदेः । अत्र रसनारूपकस्य
वैविध्यान्तराभावात् प्रवक्तुं गणनम् । इदंकृतलक्षण्ये 'सा माले'ति निर्देशमात्र-
मुपलभ्यते । नमिसाधुकिण्ण्ये 'सा मालेति यत्कैवं वस्तवनेकसामान्यम् ।
उपमीयेतानेकैरुपमानैरेकसामान्यै'रित्येतेदुपमालक्षणं (मालोपमालक्षणमिति
यतार्थत्वात्) इदतीयं यत्र रूपके तदित्यर्थ इति व्याकृतम् । नमिसाधुभक्तिरेव
मालारूपकलक्षणे कारिकायां इतो च प्रन्थकृताऽनुष्ठेति प्रतिभाति । उपोदाते
(introduction) चैतद्विधेचित्तमस्माभिः ।

दुर्गोणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणं, समितां स्त्रीकार एव समिधां स्त्रीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः, विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः, एवमारोपण-निमित्तो हंसादेरारोपः। यद्यपि शब्दार्थालङ्कारोऽयमित्युक्तं वक्ष्यते च,^{४४} तथापि प्रसिद्धानुरोधादत्रोक्तः। एकदेशविचर्ति हीदमभ्यैरभिधीयते।

भेदभाजि यथा—

वाग्लानं जयकुञ्जरस्य उपदां सेतुर्विपद्धारिधेः

पूर्वाद्रिः करवालवण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः।

संप्रामानृतसागत्प्रमथनफ्रीडाविधौ मन्वरो

राजन्! राजति घोरवैरिचिनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥३२०॥

(भट्टश्यामलस्य, अय. वि. ३०२ पृ.)

अत्र जयादेर्मित्रशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे भुजस्यालानत्वत्त्वारोपो युज्यते।

इंस इत्याद्यारोप इति श्लिष्टशब्दमालापरम्परितम्। एकदेशविचर्ति हीलादि—यदाहुः (का. अ. सा. प. १।१३)—मनस्वस्तुविषयं मात्तारूपकमिष्यते। यच्चैकदेशइति स्यात् पररूपेण रूपणात् ॥ अस्यार्थः—समुच्चयेनास्मानि निमित्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति मात्तारूपकं समस्तवस्तुविषयं, यच्च परेणार्थान्तरेणारोपो रूपणमर्थात् प्रकृतस्य तेन निमित्तेन यद्रूपं तस्मादेकदाऽन्यदा ईशोऽर्थस्तस्य विशेषेण प्रकृतार्थारोपेण वर्तनादेकदेशविचर्ति परम्परित-रूपकमिति। आलानमित्यादि—‘जयलक्षणस्य करिण’ इति पाठान्तरम्। अत्र यदा त्रै कुञ्जरत्वमारोप्यते तदैव तद्रुजस्यालानता घटते। एवं विषदादी (१४।१०) वारिचित्वात् एव सेतुत्वाद्यारोपे निमित्तम्। यद्यपीति श्लेषमूलमिदं रूपकमिति श्रुत्वा त्रैत्वेना-भावावुपिधायितया पुनरुक्तत्वाभावावदस्योभयालङ्कारत्वात्। उक्तमिदं—‘कञ्जदि-रलङ्कार’ इत्यादिना पठे, वक्ष्यते चेति गङ्गाप्रसादे। वाङ्मय

४४ एकमिति प्राचीनैकद्वयमवावुपिधायिनिर्मां। वदन्तेऽन्येति। ‘द्वितीय-विकार’ इति प्रथमान्ते तत्त्वज्ञेति ‘यथा दुर्गद्वयद्वयः परस्परिद्वयद्वय-भयोर्भावाभावावुपिधायितयोभयालङ्कारा’ इति प्रथमे। यद्वदन्तेऽन्येति-द्वयोऽस्य द्वावौ तथाप्यन्यदस्यतिरेकद्वयभावविकारित्वात् अत्र द्वितीय-ममममममोऽवमिति विधयः। भोकादानामुनवाटङ्कारकान्तेऽन्यदस्य साधितः।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।

स्तूयते देव ! सद्दंशमुक्ताख्यं न कैर्मयान् ॥४२१॥

इति ।

निरवधि च निराश्रयश्च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथम इह भवान् स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकघट्टिकन्दः ॥४२२॥

(का. अ. सू. ३.)

इति च “मालाकूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

किशलयकरैल्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्पिपितां मदनः ॥४२३॥

(द. का. अ. ८।५०)

इत्यादि रशानारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

यथा—अलौकिकेत्यादि । महानालोक आत्मज्ञानमित्यर्थः । सद्दंशः—वंशोऽन्वयः, सुशोभनो वेणुध्वजः । तदिह सद्दंशमुक्ताख्यमित्यस्यारोपस्य क्लिष्टः सन्दो निमित्तं मुक्ताख्यस्य वेणुजत्वात् । निरवधेर्त्यादि—अत्र भवान् कूर्ममूर्तिरित्युपमा चतुर्दशलोकघट्टिकन्द इति रूपकस्य हेतुः । भामहामिप्रायेणैतदुपमारूपकाख्यमलङ्कारान्तरमेव, वामनमते तु संसृष्टिः । तथाच संसृष्टौ “तद्वेदाद्युपमास्येतत्प्रेक्षावयवौ चे”ति तल्लक्षणम् (का. अ. सू. ४.) । किशलेत्यादि—अत्र किशलयकरैः करकमलैः कमलमुखैर्मुखेन्दुभिरिति रशानाकमेव शब्दानां न्यासः । रुद्रटोऽप्याह—‘निरवधं शुद्धं माला रशना परम्परितम्’ति (द. का. अ. ८।५६) । एवमपि यत्तु न कथितं तल्ल हेतुमाह न वैचित्र्यवदिति—प्रशंसायां मनुः । अतो वैचित्र्यवदितराये लल्ललङ्कारता न तु यथाकथञ्चित् वैचित्र्यमात्रे । यत्तारोप्यमायां प्रकृतोपयोगित्वाभावात् प्रकृतोपरलक्षणेनैव केवलान्वयं लभते तल्ल रूपकम् । यत्तु ह प्रकृतारगतत्वाऽऽरोप्यमाणस्याप्युपयोगस्तत् प्रकृतमारोप्यमाणस्याप्येव परिणामतोति परिणामाद्योऽलङ्कार इति त्रीनाः^{४५} (अ. सू. ५.१ पृ.) । यथा—(१८१६) “तीर्त्वा

४५ ‘इति मामालारूपक’मिति क्वचित्कः पाठः ।

४६ एतच्चालङ्कारसर्वस्वमतप्रदणं टीकाभ्यां च परिणामस्यान्तर्भावः श्रीधरकृतं परिणामालङ्कारे विच्छित्तिविशेषस्यानपेक्ष्यतापक्षसमर्थनमुरोक्तं प्रवर्तत इत्यवश्यम् । त्रीना इत्यलङ्कारसर्वस्वमतिदेशाद्रीकाकृतस्तटोऽङ्गवर्तित्वमप्यङ्ग-

प्रकृतं यच्चिपिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।

उपमेयमसत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत् स्थाप्यते साऽपह्नुतिः ।

उदाहरणम्—

भूतेशमोलिस्त्रजममरुनीमात्मनाऽसी तृतीयस्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपहृतवानातरं नाविकाय ।
व्यामप्राहस्तानीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदमदचं कृच्छ्रादन्वीयमानस्तवरितमथ गिरिं
चित्रकूटं प्रतस्थे ॥ अत्र सौमित्रिमैत्री प्रकृताऽऽरोप्यमाणसमानाधिकरणान्तररूपत्वेन
परिणता, आतरस्य मैत्रीरूपतया प्रकृत उपयोगात् । तदत्र यथा समासोक्तवादावारोप्यमाणं
प्रकृतोपयोगि सत्त्वारोपविषयात्मतया तत्र स्थितम्, यत्र एव तत्र स्वव्यवहारसमारोपः,
एवमिहापि ज्ञेयम् । केवलं तत्र विषयस्यैव प्रयोगः, विषयिणो गम्यमानत्वात्, इह तु
द्वयोरप्यभिधानं तादात्म्यात्तयोः परिणामित्वम्” (अ. स. ३.१५ः) । एतच्च रूपकविरोपत्वा-
द्वान्तरभङ्गीनामानन्त्याच्च ग्रन्थकृता नोद्विग्नम् ।

आरोपप्रस्तावादपह्नुवैधर्म्येणाह—प्रकृतमिति ।” असत्यं कृत्वेत्यनेन तस्य पार-
मार्थिक्यं सत्यतां दर्शयति । सत्यमसत्यमि”त्यपह्नुत्योपमारूपपर्यालोचनादसत्यापेक्षितरूपा-
ऽपह्नुतिरतद्वारः । अत एव पूर्वस्माद्यतिरेकं स्वयिदु” कारिकायां तुल्यव्योपनिबन्धः ।

मापयति । ‘वनेचराणां वनिवासस्थाना’मित्यादि कुमारपद्यम् ‘अपारे संसारे विदम-
विषयारण्यसरणा’मित्यादि पण्डितराजजगन्नाथपद्यस्यास्य विशिष्टे उदाहरणे ।

47 एवं प्राचीन-का. प्र. मातृकाशु पाठः । धीपरोऽपि व्याख्याने ‘कारिकायां ‘तु’-
शब्दस्येति तदनुमोदितपाठं सूचयति । इत्यावपि ‘सा त्वपह्नुति’रित्यसौचां पाठा ।

48 अत्र धीव्याचक्रवर्तिन एवमाहुः (२.८६ः) “उपमेयमसत्यमित्यादि—अतः
प्रकृतमिहवादप्रकृतप्रतीतिमाक्षेणापह्नुतिः । गुणं न भवति यद् इत्यादानपि
प्रसङ्गे । नायं विशेषः सान्निधिविप्रद्विकेण चेतितः । एवमादिभ्यस्तद्वारेषु विशेषतः,
सामान्यतस्त्वापरिसमाप्तेर्दशमोक्ताते स न प्रमाण”मिति । असत्यं कृत्वेत्यनेन
पारमार्थिक्यं सत्यतां दर्शयतीत्यादि वदता धीधरेण न किमपि सारमुक्तमिति
तु स्फुटमेव । धीचक्रवर्तिनामाक्षेपोऽत्र प्रायस्रध्यमूलक एव । यथा पूर्वार्धविह्वली
विवेको हृदयस्था न सप्तमदशमोक्तासयोर्विह्वली । अत्रेदमपि ध्येयं यद् दशमोक्तास-
मूलग्रन्थोऽपि न सर्वथा निरवय इति ।

49 ‘सत्यमसत्ये’त्यंशः ‘य’ पुस्तके नास्ति ।

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतस्त्वः शीलतनये !
 कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
 अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
 रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥४२४॥

इत्थं वा—

यतः^१खलु ! कियदेतत् पश्य घैरं सरस्य
 प्रियविरहकृशेऽस्मिन् रागिलोके तथाहि ।
 उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन
 प्रतिविशिखमनेनोद्वृजितं कालकूटम् ॥४२५॥

अत्र हि न सभृङ्गाणि सदकाराणि, अपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीतिः ।
 एवं वा—

अमुष्मिन् लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
 सरः शर्वेष्टुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
 यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुदरे
 शिखा धूमस्मेयं परिणमति रोमावलिबपुः ॥४२६॥

अत्र न रोमावलिः, अपि तु धूमशिखेति प्रतीतिः । एवमियं भङ्गरन्तरैरप्युद्धा ।

उपमालङ्कारस्य च व्यङ्ग्यत्वात् वाच्यानुयीयित्वं बालस्यापि प्रसिद्धम् । अवाप्त इत्यादि—
 रजनिरित्यनेनैव सीन्दर्यप्रक्रमनिर्वाहे प्राप्ते रमणीति पदमलौकिकप्रेमास्पदताप्रतिपादनार्थम् ।
 अत्र चन्द्रकनकमुपमेयमसत्यं कृत्वा रजनिरमणीशयनमुपमानं सत्यतया व्यवस्थापितम् ।
 तदयमपहवपूर्वक आरोपः । अत्र च वाक्यभेदः—(1822)वा । एवञ्च कविच्छलच्छादि-
 शब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनैरपहवः, क्वचित् पुनरसत्यत्वं वस्त्वन्तररूपताविधायिसान्दर्भबन्धन-
 नाभिवम्प्रकारतयाऽस्मात्प्रकारस्य बहुविधा बन्धच्छायेत्याह—इत्थं^२ इत्यादि । यथा
 यतेत्यादि—अत्र चैकवाक्यत्वम् । अमुष्मिदित्यादि—शर्वेष्टुष्टः परतेश्वररूपा,
 प्रशमपिशुना उपशमस्युक्ता, [रोमावलीबपुः] रोमावलिशरीरम् । अत्रापि वाक्यभेदः ।

50 यथाशरान्दोऽयं श्लोको न ह्ययः । 'यतः' 'खलु' प्रभृतिभिः पदैः श्लोकस्य तदर्थस्य
 वाऽऽरम्भणमालङ्कारिकसमयगर्हितमिति सप्तमोक्त्यासटीकाया मूचितम् । 'तथाही'ति
 श्लोकार्थान्तपदवापि न मनोज्ञम् ।

इलेयः स वाक्य एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ॥९६॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्नानेकोऽर्थः स इलेयः । उदाहरणम्—

उद्यमयते दिङ्मास्त्रिन्यं निराकुप्यतेतरां

नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रयतयति क्रियाः ।

एव्यतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं

यत वत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥४५७॥

अत्राभिधाया अनियन्तणाद् द्वावप्यर्थभूयो वाच्यौ ।

परोक्तिर्भेदकैः श्रिष्टैः समासोक्तिः

एवमिति चारोपपूर्वकोऽपह्नवो^{५१} यथा ज्योत्स्नाभस्मेलादि (४०५ श्लो) यथा वा 'विरुदाभ्रनारीनेहनीलाभ्रजस्त्रयुडान्यधिवसति सदा यः संयमाधःकृतानी'त्यादि (हेम. का. अ. ६८ पृ. ; अ. स. ६४ पृ.) । यथा चोक्तम् 'इदं भोः केनोक्तं कथय कमलातङ्गवदने'त्यादि (२६१ श्लोक) ।

अधुना विशेषणविच्छिन्नाभ्येष्टालङ्कारद्वयं कथयति । अपह्नुतानुपमेयस्यातत्त्व-
भ्रमेनोपमानस्य सत्यताप्रतिलम्भः, इह तु द्वयोरपीत्याह इलेय इति । यत्र
वाच्यमविशिष्टविशेषणमेकसादर्थ्यदर्शान्तरं मनयति तत्रैकान्तगतफलद्वयन्यायेनार्थयोः
श्लिष्टत्वादर्थश्लेषः । उद्यमित्यादि—यत यत्तेत्याधर्थातिशयः । न चायं भूतेर्विषयः,
प्रकरणादिना वाच्यार्थनियमेऽर्थान्तरावगतां तस्य सद्भावादित्याह—अत्रेति ।

परोक्तिरिति—परोक्तिरिति लक्षणं^{५२} भेदकैः श्रिष्टैरिति हेतुः, समासोक्तिरिति

५१ अत्र भट्टगोपालेन 'चारोपपूर्वोऽपह्नवो यथोदाह्रियते कैश्चित् विरुदादि'लङ्कार-
सर्वेष्टाचारभूधरादीनां मतं पराचूष्टम् । तन्मतेनानारोपोत्तरकालेऽपह्नवः ।
'न'कारप्रवृत्ताप्रतिषेधस्य शुद्ध्यावमिति नाचमपह्नुतेरेव विषयः । अलङ्कारसर्वेष्ट-
ग्रन्थात् प्राग्भूते हेमचन्द्रकृते काव्यानुशासनेऽस्थोदाहरणस्यैतत्प्रसङ्गे प्रदर्शन-
मेतस्य प्राचीनमूलत्वं सूचयति ।

५२ परस्याप्रकृतस्यार्थयोक्तिरनिधानमभिधामुक्तेन प्रतिपादनम् । अनेनास्य शब्दशक्ति-
मूलात् ध्वनेर्वैलक्षण्यं सूचितम् । 'श्रिष्टेर्भेदकरिति श्लिष्टविशेषणयोगादर्शितं'
यदिह प्रकृतात् शब्दादप्रकृतार्थस्यावगमः । मनीनमतप्रतिष्ठापयितृष्णामानन्द-
वर्षनाचार्याणां मते व्यवहारसमारोप एव वैचित्र्यमोज्ज्वलम् । स न प्रत्ये न मूले न च

प्रकृतार्थप्रतिपादकयाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात्, न तु विशेष्य-
सामर्थ्यादपि, यदप्रकृतस्यार्थस्याभिधानं सा समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्
समासोक्तिः । उदाहरणम्—

नाम । नन्वेवं श्लेषता प्राप्तत्वाद्—न तु विदोष्येति । विशेषणसाम्यवशाभास
प्रतीयमान-(182b)मप्रस्तुतं प्रस्तुतावच्छेदकत्वेन प्रतीयते । अवच्छेदकत्वाच्च व्यवहार-
समारोपो न रूपसमारोपः । रूपसमारोपेऽवच्छेदितत्वेन प्रकृतस्य तद्रूपरूपित्वाद्वैकमेव ।
अन्वर्थतामस्य दर्शयति **समासेनेत्यादि ।

वृत्तावाधोषितः । परं अन्यकृतसम्मत एवेत्यतः नास्ति विप्रतिपत्तिः । आलङ्कारिक-
मूर्धन्ययोरुद्भूतद्वययोर्लक्षणे अगुह्यत्वेनेवं सरणिः प्रिता । लक्षणतात्पर्यकथनन्तु
रूप्यैव न योगेन । पदव्युत्पादनसाधुत्वदर्शनादरः प्राचीनानुसारी । यदाहुः—
यत्तार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स्वरसंस्कारसिद्धयर्था तत् व्याकरणस्मृति-
रिति । एतदप्युद्गीर्णं श्लिष्टविशेषणविन्यास एतास्य विनिगमने मुख्यः प्रयोजक
इति सम्मतपक्षः ।

- 53 प्राचीनानां समासोक्तिरूपेणैव अन्वर्थता संज्ञायाः प्रकटा । 'सा समासोक्तिरिदृश्या
सच्चिन्मात्रतया मते'ति भागवतलक्षणे 'उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् सा समासोक्तिः'रिति
दण्डिलक्षणे चैतत् स्पष्टमेव । केपाश्विनबोनाना हेमचन्द्रादीनामपि तत्त्वदर्शने
तात्पर्यं बरोवर्ति यथा श्लेषवद्विरूपगेयविशेषणैर्धैर्यमानस्य प्रतीतिः सा समासेन
संक्षेपेणार्थकथनात् समासोक्तिरिति । मूलकृता लक्षणे 'श्लिष्टे'रिति पदं प्राचीनानां
भागवतद्वयपद्धत्यामनसददप्रभृतीनां लक्षणेऽस्पष्टमनुपलभ्यमानं 'समासोक्तिस्तु
समानविशेषणविभाषिभिः श्लेषपदैरात्मानं प्राकृतम्' इति लोचनकृष्णमन्तव्यमनु-
सृत्य प्रवर्तितमित्यनुमीयते । कुन्वक्तु 'समासोक्तिः सदोक्तिश्च कालद्वारतया मता ।
अलङ्कारान्तरत्वेन शोभाशून्यतया तथे'ति मन्वते । अस्य भागवतदर्शितो-
दाहरणस्य रूपेणोपलक्षणमेव करोति च । एवैव तस्य सरणिः स्वभावोक्तिविशेषोक्ति-
रक्षयदीदीनां केपाश्विनमुख्यालङ्काराणां प्रतिवस्तूपमानिदर्शनातुल्ययोगिता-
परितृप्तिप्रभृतीनामसुखानाम् विषये । परन्तु कस्मिन्नपि कालखण्डे
केपाश्विदपि कनीनामलालद्वारे प्रचुरतराऽऽस्था सर्गबन्धादिकाभ्येतु तस्य
प्रयोगमहिम्नाऽनुमीयते ।

लद्विऊण तुज्म वाहुपफंसं जीप स को वि उल्लासो ।

जमलच्छी तुह विरहे ण ह् उज्जउ दुव्वला णं सा ॥४२८॥

(गा. स. पे. ४२८)

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति ।

“लक्ष्मी तव वाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः । जयलक्ष्मीस्त्व विरहे न भवतु सा दुर्वला”^{५५}
मनु । सा मा ॥ ‘मा’शब्दस्यैव दीर्घस्य विप्रतिपत्तिं व्यनक्ति ।” (क.स. ६३४) । भवतीत्य-
पेक्षणीयम् । अत्र विशेष्यपदं केवलं, प्रस्तुतार्थानिधाया विशेषणन्तु जयलक्ष्म्याः कान्तावाच-
साधारणमिति जयलक्ष्म्याः कान्ताव्यवहारप्रतीतिः । तत्र च कान्तैकगतदीर्घत्वादिधर्म-
समारोपः कारणम्, अन्यथा विशेषणसाम्यमात्रेण नियतस्य कान्तान्यवधारस्य प्रतीतिः ।
दीर्घत्वाच्च प्रकृत उपचरितं ज्ञेयम् । विशेषणसाम्यञ्च यथा साधारण्येन तथा
कचिदीपम्यगर्भत्वेन छिद्यतया च सम्भवति । तत्तुल्यम्यगर्भत्वेन यथा—दन्तप्रभा-
पुष्पचिता पाणिपङ्क्तवशोभिनी । केशपाशाक्षिद्वन्देन सुगगा हरिणेषणा ॥ (अ. स.
११० पृ.) । अत्र दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेद्युपमागर्भं समासे कृते^{५६} दन्तप्रभावद्रव्यैः
पुष्पैर्विधेति, पाणिपङ्क्तवशोभिनीति पाणयः पङ्क्तवानीति समासान्तराश्रयणेन समान-
विशेषणत्वभावादपि समानविशेषणमाहात्म्याल्लताव्यवहारप्रतीतिरित्युपमाऽनुप्राणिता
समासोक्तिरिति व्याख्यानमसत् । छिद्यतया यथा—उपोद्- (१८३२) रागेण विलोड-
वारकं तथा एहीतं शशिना निशासुखम् । यथा समलं तिमिराशुक तथा पुरोऽपि
रागाद्यलितं न लक्षितम् ॥ (जाम्ब. वि. ३, अ. आ ११४) रागः सन्ध्याऽरुणिमा प्रेम
व । सारका नेत्रविभागेऽपि । मुखं प्रारम्भकृत्योः । तथेति रासिपक्षे करणपदं
नादिकापक्षे वृत्तपदम् । गलितं पतितक्षीणयोः । पुरः पूर्वस्यां दिशि, अग्रे च ।
रागादल्लतादं सन्ध्याकृत्वादनन्तरं प्रेमरूपाश्चेति । तदिदं छिद्यविशेषणमहिम्ना
निशाशशिशोर्नयकव्यवहारप्रतीतिः, अपरिलङ्घ्यवृत्तयोर्निशाशशिशोर्नयकताऽऽद्यविशिष्ट-

54 अत्र ‘ण दोब्ब सा ण हुज्जे’ति पाठः स्यात् । अस्तत्प्राप्त्यादिषु काव्यप्रकाशसङ्घेते
(६३४) टिप्पणी दृष्टव्या । केचित् ‘विरहेण’ इत्येकं पदं कृत्वा विरहेण हेतुनेति
विशेषयन्ति । तदा ननु दुर्वला शैलनेनानुनयपूर्वकः स्वीकारः समर्थितः ।
अत्र मूलं किं ‘णं सा’ इति पाठं कथञ्चन्याह्वानमनुमापयतीत्यपि विश्वस्यम् ।

55 दन्तप्रभा एव पुष्पाणि तैविति रूपकगर्भत्वेन समासान्तराश्रयेणैवादि ‘क’
पुस्तके पाठः ।

निदर्शना ।

अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः ॥९७॥

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् । उदाहरणम्—

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविपया भतिः ।

तितीपुर्दुस्तारं मोदादुडुपेनासि सागरम् ॥९८॥ (र. वं. १।२)

अत्रोडुपेन सागरस्तरणमिव मन्मथ्या सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति ।

यथा वा

उद्यति चित्तोर्ध्वरश्मिरज्जावह्निमकरे हिमधास्त्रि याति चास्ताम् ।

यद्वति गिरिरथं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेण्ड्रलीलाम् ॥९९॥

(शि. व. ४।२०)

अत्र कथमन्यस्य लीलामन्यो वदतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम् ।

धर्मविशिष्टयोः प्रतीतेः । अत एवात्र निशाशशिनोर्वर्णनारूपस्य वाक्यस्यैव प्रधान्यम्, नायककेलितत्त्वणस्त्वर्थः प्रतीयमानोऽन्यस्याङ्गमिति न च्चनित्यवधारः । “एवम्—अनु-
रागवती सन्ध्या दिवमस्ततपुरन्धरः । अहो दैवगतिविला तथापि न समागमः ॥ इत्यसापि
न च्चनित्यम् । भामहानिप्रायेणैयं समानोक्तिः । वामनानिप्रायेण त्वाद्येषः । नायिकानायकयो-
रुपमानभूतयोराद्येषतः प्रतिपत्तेः” (च्च.आ.लो. १।४) ।

अभवद्वस्तुसम्बन्धादीपम्यपर्यवसायित्वेन संक्षिप्तार्थत्वेन च श्लेषसमाधोक्तिभ्यां नाम्नाद्
यथाक्रमं निदर्शनाप्रकारद्वयं दर्शयति निदर्शनेति—इयमसम्भवता सम्भवता च वस्तुसम्बन्धेन
भवतीति द्विधा । तत्रायमाह—अभवदिति । एवं गौरवरः पुरुषो हस्तीत्यादावतिप्रसङ्ग
इत्यत आह—उपमेति । सम्बन्धनामाह—निदर्शनेति । एषा च वाक्यार्थ-
(१४३६) पदार्थवृत्तिभेदाद्विधा । तत्र वाक्यार्थवृत्तिर्यथा क सूर्येत्यादि । उडुपकरणेन
तरणेन सागरस्यान्वयोऽयोर्यत्वादनुपपद्यमान इत्युपमायां पर्यवस्यति । एषा च
त्रिरूपेण्योर्व्यवसाययोर्विषयप्रतिबिम्बभावस्यैव दृष्टान्तकारणः । यत्तु प्रकृतवाक्यार्थे
वाक्यान्तरमारीप्यते सामानाधिकरण्यात् तत् सम्बन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनेतितादा । यथा
(अ. स. ३५ ४ :) त्वत्पादनधरजानां यदलङ्कारमार्जनम् । इदं श्रीखण्डलेन पाण्डुरीकरणं
विधोः ॥ इति । एवम्—शुद्धान्तर्कुलभमिदं वपुराधमवासिनो यदि जनस्य । दूरीकृताः सन्तु
शुण्डेयानलता वनलताभिः ॥ (अभि. श. १।१५) इत्यत्रापि दृष्टान्तवृत्तिर्न कार्या, उक्त-
न्यायेन निदर्शनाप्राप्तेः । पदार्थवृत्तिर्यथा उद्यतीत्यादि । अत्र वारणेन्द्रसम्बन्धिभ्या

दोभ्यां' तितीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्गमादातुमिच्छति करे हरिणाङ्गविष्वम् ।

मेघं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेव देव ! यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ॥४३१॥

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या ।

अस्यहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा ।

क्रिययैव स्वरूपसकारणयोः सम्बन्धो यद्वगम्यते साऽपरा निदर्शना ।

उन्नतं पद्मवाप्य यो लघुर्हलैव स पतेदिति ध्रुवम् ।^{११}

शैलशेखरातो वपत्कणश्चास्मास्तधुतः पतत्यधः ॥४३२॥

अत्र पातक्रियया पतनस्य लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य तु सम्बन्धः क्वाप्यते ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥९८॥

लीलाया वस्तुन्तरभूतेन गिरिणा बह्वनसम्भवल्लीलासदृशां लीलामेव गमयतीत्युपमायां पर्यवसानम् । न च भिन्नयोर्लालयोरेक्यमभ्यवसितमिति भेदे त्वभेद इत्येवमात्मिकाऽतिशयोक्तिः, लीलाख्यशुद्ध एको न तु स्वरूपभिन्नः । सम्बन्धिभेदात् भिद्यते । स्वरूपभिन्नयोरेवातिशयोक्तिः । यथा—अग्निश्चर्यामलकान्तिलितवियतो विद्युद्बलाका घना मेघाः शीकरिणः पयोद-सुहृदामानन्दकेकाः कलाः । कानं सन्तु दवं कडोरहदयो रानोऽस्मि सर्वे सहे वैदेही तु कथं भविष्यति दहा हा देवि धीरा भव ॥ (श्व. आ. २।१ वृः) इत्यल व्याप्तिलेपनयोः स्वरूपभेदे ऐक्यमभ्यवसितम् । इयम् कचिन्मालयाऽपि भवन्ती दृश्यते । यथा दोभ्योर्मिलात् । तरङ्गवतीभुजङ्गः समुद्रः । द्वितीयो लघयति (१४५) स्वस्थेत्यादि । क्रिययैव शुद्धया फलभूतया स्वसारमनः स्वकारणस्य सान्त्वयः सम्बन्धो यत् द्रव्याप्यते तत् संबलित-हेतुद्वयान्तमार्गं निदर्शना । तदुक्तम्—क्रिया यैव तदर्थस्य निशिष्टस्योपदर्शनात् । इष्टा निदर्शना नाम यथैववृत्तिभिर्विना ॥ (भा. का. अ. १।३२) इति । उन्नतमियादि । शेखरं शृङ्गम् । आस्मास्तेति—वाक्ताऽन स्मृदणोयता । अत्र पततीति क्रिया, तस्याः स्वरूपं पतनम् । तत्र हेतुर्लघुस्ये सत्युन्नतपदावाप्तिः । यो लघुः मधुघ्नतं पद्मवाप्य पतेदित्यनयोरेक्यस्य हेत्वोक्तिर्ध्रुवमिति । तदिह इषत्कणस्य पातसंबन्ध उच्यते । स ममेव लघोरन्यस्याप्युन्नतपदावाप्तिः पतनायेत्युपमां कल्पयति ।

56 'ध्रुवमिति' प्रायिकः पाठः । न च निदर्शनाऽलङ्कारसमर्थने प्रयोजकान्तरमिति मन्तव्यम् ।

अप्राकरणिकस्यार्थस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याशेषोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

सा च

कार्यं निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥९९॥

तदन्यस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणम्—

याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि ! पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते

नो कार्या नितरां कृशाऽसि कथयत्येवं सवाप्ये मयि ।

लज्जामन्धरतारकेण निपतत्पीताधुणा चक्षुरा

दृष्ट्वा मां हसितेन भागिमरणोत्साहस्त्वया सूचितः ॥४३३॥ (अ. रा.)

अत्र प्रस्थानात् किमिति निवृत्तोऽसीति कार्यं पृष्टे कारणमभिहितम् ।

राजन् ! राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः

कुञ्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।

इत्थं राजशुकस्तवास्मिन्ने मुक्तोऽश्वगैः पञ्चरा-

चिद्वस्थानवलोक्य शून्यबलभावेकैकमाभापते ॥४३४॥ (उ. वि. ?)

अप्रस्तुतकार्यकारणोपन्यासः सुतरां निदर्शनातोऽपि लघीयानिति सन्नत्याऽप्रस्तुतप्रशंसा-
माह—अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतस्यार्थस्य प्रशंसनमप्रस्तुतप्रशंसानामाऽलङ्कारः । अप्रस्तुत-
वर्णनञ्च अतन्त्रमयुक्तमप्रस्तुतत्वादिति प्रस्तुताश्रयेति । सूत्रभागं प्यानष्टे प्राकरणिक-
स्याक्षेप इति । स चाक्षेपस्त्रिभिः प्रकारैर्भवति कार्यकारणभावात् धूमाग्निवत्, सामान्य-
विशेषभावाद्ब्रह्मत्वसिंहापात्नवत्, शास्त्र्याद्य । उक्तापे द्वयी गतिः—कदाचित् कारणम-
प्रस्तुतं यदभिधीयमानं प्रस्तुतं कार्यमाक्षिपति. कदाचित् कार्यमप्रस्तुतं यदर्थमानं सत्
प्रस्तुतं कारणं व्यनकीति । एवमेव सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्याक्षेपे
द्विवकारता, साक्ये त्वेको भेद इतीत्यं पञ्चधेति । सूत्रं कार्यं (184b) इत्यादि । तदिह
प्रस्तुतनिष्ठं गम्यत्वा, समालोकी त्वप्रस्तुतनिष्ठम् । अत एवात विशेषेण सामान्यं गम्यमानं
समभ्येत इत्येकस्यानुपादानादुभयोऽनुपादानमूनादर्धान्तरन्यासादप्यस्य भेदः । तत्र कारणात्
कार्यप्रतीती यथा याता इत्यादि । निपतत् पीतमधु वेन । अत्र प्रस्थानात् वेन
कार्येण निवृत्तोऽसीति इति कार्यं प्रस्तुते निवृत्तिकारणमभिहितम् । तत कार्यस्य प्राधान्ये
सति कारणस्यापि प्राधान्यम्, निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यनुपलम्भात् । अतोऽलाप्रस्तुत-
प्रस्तुतयोरभिधीयमानप्रतीयमानयोः सम प्राधान्यम् । कार्यकारणप्रतीती यथा राजनि-

अतः प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहस्रैव स्वदस्य* पलाय्य गता इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम् ।

त्यादि । राजशुकः कश्चिदेवोत्कृष्टातिशाली शुकः । कुमारसन्निधेरित्यतः तनयैरिति पाठान्तरम्^{३७} ।

ननु कार्याद् कारणे गम्यमाने यद्यप्रस्तुतप्रशसा तदा “येन लम्बालक साक्ष कराःपातादुद्यत्तन । अकारि भगवत्पुत्री गजासुरवधूजन ॥” (अ स), ‘चक्रनिघात-प्रवभाजयैव अकारो यो राहुवधूजनस्य । आलिङ्गनोद्दामपिलासपत्न्य रतोत्सव पुम्बनमात-शेयम् ॥’ (अ आ १.२०) इत्यादी ध्रुमिन्दे पर्यायोक्तालङ्कारविषयेऽप्रस्तुतप्रशसा-प्रसन्न । ततः हि गजासुरवधूजनेन लम्बालकवादिना कायण कारणभूतो गजासुरवध प्रतीयते, तथा राहुवधूजनेन निशिष्येन रतोत्सवेन राहुशिररञ्जद कारणभूतोऽवगम्यते । एवमन्यत्तापि पर्यायोक्तविषये ज्ञेयम् । ततश्चास्याप्रस्तुतप्रशसायाऽऽप्राप्तत्वात् पर्यायोक्तस्य निर्विषयत्वप्रसन्न । (१८५a) नैप दोषः । इह यत् कार्यात् कारणं प्रतीयते तत् कार्यं प्रस्तुतमप्रस्तुतं चति द्वयी गतिः । यत् प्रस्तुतत्वं कार्यस्य कारणवत्तस्यापि वर्धनीयत्वात्तत् कार्यमुत्तेन कारणं पर्यायेणोक्तमिति पर्यायोक्तनामाऽलङ्कारः । ततः हि कारणापेक्षया कायस्यातिशयन सौन्दर्यमिति तदेव वर्णितं यथोक्तेदादौद्वये । अतः हि गजासुरवधूत्तान्तोऽपि भगवत्प्रभावजन्यत्वात् प्रस्तुत एव । एव राहुवधूत्तान्तोऽपि ज्ञेयः । ततश्च नायमप्रस्तुतप्रशसाया विषयः । अतः च भर्तृव्यापादनलक्षणस्य व्यक्तयस्य न प्राधान्यम् अलसोन्मूलनरोदनारम्भावनवलयभङ्गैरेवोक्तत्वात् । ततश्च न ध्वनिव्यपदेश इति । यत् पुनः कारणस्य प्रस्तुतत्वं कार्यमप्रस्तुतं वययते तत् स्पष्टेवाप्रस्तुतप्रशसा वयादाइतम् । यथा वा—इन्दुलिप्त इवाग्रतः जडिता दृष्टिर्भूमीणांमिव प्रमत्तानादृष्टिमेव विदुमरुधि दयामेव हयप्रभा । साकरय कन्यामि कोकिलवधूःपण्डित्विव प्रस्तुतं धीताया पुत्तथ हन्त शिभिना वहाः, लगदा इव ॥ (वा रा १.४२) इत्यतः सम्भाव्य-मानैरिन्द्रादिगतेरपनलितत्वादिभिः रायकूपैरप्रस्तुतैर्लोकोत्तरो यदनादिगत सौन्दर्यविशेष कारणरूपं प्रस्तुतं ज्ञायते (अ स १.२४ पृ) । इन्द्रादयथाभा एकुटमवाप्राकरणिधालत्-प्रतिष्ण्डन्दभूतानां सुतादनां प्राकरणिक्त्वात् । तेनात्तन्द्रादिगतेनापनलितत्वादिनाऽप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतं सुखादिगत सौन्दर्यं सहृदयहृदयकादि गम्यत इत्यप्रस्तुतप्रशसा । एव

३७ तत् न भवतम् । कुमारपरिगारधाम्यर्चैरित्यर्थः । तेषां नियोगं कार्योदिक्रम-मानधोलायादिषु प्रपथितः ।

एतत्तस्य मुखात् कियत् कमलिनीपते कर्ण धारिणी
यन्मुक्तामणिरित्यमस्त स जडः शृण्वन् यदस्मादपि ।
अकुल्यग्रलघुक्रियाप्रचिलयिन्यादीयमाने शनै
कुत्रोद्गीय गतो ममेत्यनुदिन निद्राति नान्त शुचा" ॥४३५॥

(अ मा लो ४२ पृ)

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसम्भाषणा भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेष
कथितः ।

च यत् वाच्योऽर्थाऽर्थान्तर (185b) तादृशमेव स्वोपस्कारकत्वेनावगूरयति तत् पर्यायोक्तम् ।
यत् पुन स्वात्मानमेव वाच्योऽर्थाऽप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतमर्थान्तर प्रति समर्पयति तत्ताप्रस्तुत-
प्रशसेति निर्णयः (अ स १३४-३६ पृ) । एवञ्च 'राजन् राजशुते व्यादौ पर्यायोक्तमेव
बोद्धव्यमिति केचिदाहुः । तत् "प्रस्थानोद्यतमिच्छादिना कारणरूपस्यार्थस्य प्रस्तुतत्वात्
कार्यरूपोऽर्थाऽप्रस्तुत एव राजशुक्लतान्तस्याप्यप्रस्तुतत्वात् प्रकृतार्थं प्रति स्वात्मान-
मर्पयतीत्यप्रस्तुतप्रशसैव न्याय्या न तु पर्यायोक्तमिति वर्ययन्ति । अन्ये तु 'येन
लम्बालक' इत्यादावप्यप्रस्तुतप्रशसारूपत्वादप्रस्तुतप्रशसेवेत्याहुः । यत् हि गम्यमानोऽर्थं
पर्यायेण भग्नपन्तरेणामिधीयते तत्र पर्यायोक्तता । "एतत् पर्यायोक्तालङ्कारप्रस्तावे पच्यते ।
विशेषात् सामान्यप्रतीतिं यथा एतत्तस्य मुखादित्यादि । "लोकप्रसिद्धपाऽत मुखमाकृतिः ,

58 नार्तं शुचेति क्ताथित्क पाठः ।

59 दण्डयात्रोद्यतमिति 'क पुलके पाठः ।

60 अत्राद्ये प्रपञ्चे केचिदित्यनेनातिमे च 'अन्ये' इत्यनेनालङ्कारसर्वस्वकारगत-
मुद्रिष्टम् । तत्तल्लो प्रपञ्च सम्पूर्णत एवोद्भूतः । एवमादिषु स्थलेषु बहुधा
श्रीधरेण सम्मटवचकयोर्मतवैमल्यमेव प्रदर्शितं न त्वेकपञ्चसमर्पिणी मुक्तिरिति नाम
तत्तत्पर्यायश्रीधरोचितं पण्यम् । अत एव यत् "काम्यप्रकाशसूत्राणां व्याख्या-
मुद्रपा विरोधिनः । लिखिता वचकपञ्थाः सांभिविपक्षिकेण धि 'मिति
स्रोतःप्राप्तमाक्षिप्तं आविद्याचकवर्तिण्या । एव तदुदाहरणनिदर्शनस्थलेऽपि न
सर्वथा निर्मूलम् । अत एव कोदाहते 'इन्दुर्लिप्त' इति राजशेखरपदे प्रति
वस्तूपमासंस्पर्शं स्फुटं । केचित्तु सम्मटमतानुयायिनोऽलातिशयोक्तिरेव नाप्रस्तुत-
प्रशसा वस्त्वसम्भाषिनोऽतिशयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वादिति तन्मूलैव विच्छिन्ति-
रत प्राधान्येन व्यपदेशो भवतीति तद्व्यपदेश एव ज्यायानिति मन्यन्ते ।

सुहृद्वधूवाप्यजलप्रमार्जनं करोति चैरप्रतियातनेन यः ।

स एव पूज्यः स पुमान् स नीतिमान् सुजीवितं तस्य स भाजनं ध्रियः ॥४३६॥

(उ. वि. १)

अतः कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं शमयित्स्यसि तत् त्वमेव श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुदितम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यभिधाने त्रयः प्रकाराः । श्लेषच्छाया समासोक्तिः सादृश्यमाक्षं वा तुल्यातुल्यान्तरस्याक्षेपे हेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद् यदि प्रणयनेन महानपि स्थात् ।

अभ्युद्वरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं केनापि दिक् प्रकटिता पुष्पोत्तमेन ॥४३७॥

(भ. श. ७६)

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र ! गमितः ह्यान्तिं रवौ तत्र ते

युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।

क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-

गस्त्वेवं जडधामता तु भवतो यद्व्योम्नि विस्फूर्जसे ॥४३८॥

अपेक्षितक्रियषैवदपादानं जात्यावेदकम् एतच्छरीरादन्वदितराज्ज्ञातमित्यर्थः" (क. स. ६३ पृ.) । "अतः जडानामस्थान एवोपम इति सामान्ये प्रस्तुते जलविन्दी मणिरव-
धम्नावनारूपोऽप्रस्तुतो विशेषोऽनिहितः ।" (अ. स. १३३ पृ.) सामान्याद्विशेषप्रतीतौ यथा सुहृदित्यादि । प्रतियातनं संशोधनम्, मित्रं नरकासुराः ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याभिधाने श्लेष इति विशेष्यपदस्यापि स्थिता । समासोक्तिरिति समानविशेषणं विशेष्यपदस्य स्थितं सादृश्यनालमिति प्रतीयमानैनापि केनचिदमंगानु-
गुण्यम् । "पुंस्त्वं पुष्पस्य (१८६२) आद्यः, तस्यैव चाक्षरम् । अथः पाठार्थं निरुद्धा गतिश्च । प्रणयने यावन्निमित्तम् । न महानप्यन्तोऽपि । पुष्पोत्तमो विष्णुः, सर्वपुष्पस्य । एष न शब्दश्लेषः, अभिधाया एकत्र [विवर्तन-] प्रयन्तिवत्त्वात् । नापि विशेष्यपदस्य स्थित्यै शब्दराशिमुक्तो ध्वनिः, अणुद्वन्द्व-
स्याय वाच्यत्वात्तस्य चाप्रस्तुतत्वात् । प्रस्तुतार्थमुपेक्ष्य यत्ताप्रस्तुतायां विद्वद्भाषाया-
वगम्यते स तस्य ध्वनेविषय इत्युक्तं, तत्पुष्पवर्तितमेवायं वाच्यं प्रकृतम् ।
तन्मुखेन चेत्यर्थप्रतिपत्तितत्पदार्थशक्तपुद्गव एवायमिति ध्वनः, तस्य वाच्यत्वात् ।
न सुहृद्वधूवापि पुष्पस्य सत्यत एव सम्भवति सतिर्विशेष्यपुद्गवः, तस्यैव वाच्यत्वात् ।

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
 फि नाम साधितमनेन तुरर्णवेन ।
 क्षारीकृत च वडपाददने द्रुत च
 पातालकुक्षिकुदरे विनिवेशितञ्च ॥४३९॥

(भट्टेन्दुराजस्य, श्री वि न ११६ पृ)

इयं च काचिद् वाक्येन प्रतीयमानाऽध्यानधारोपेणैव भवति । यथा—
 अघेरम्भ स्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षे,
 पोतोपायादिद्व द्वि यद्वचो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।
 आहो रिक्त. कथमपि भवेदेव दैवात्तदानीं
 को नाम स्यादयत्कुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥४४०॥

काचित्त्वधारोपेणैव । यथा—

कस्त्व भो कथयामि दैवदूतक मां विद्धि शाकोटक
 वैराग्यादिव वक्षि साधु विदित कस्मादिदं ध्यताम् ।
 चामेनात्र यदस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेयते
 न छायाऽपि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥४४१॥

(भव आ. वृ ३।४.१)

कचिर्बोधोपधारोपेणैव । यथा—

तु तस्य तुल्यत्वाद्द्वयं नमविदुर्मतभूतत्वादित्यप्रस्तुतप्रशंसैवेया । (व स ६४ पृ) ।
 येनास्त्रीत्यादि पादा रश्मय, पादो चरणी । जडधामता शीतलतेजस्त्व, मूर्खास्पर्शता
 च' (व स ६४ पृ) इति विशेषणसाम्यम् । आदायेत्यादि—अत्र तुरर्णवसरसचष्ट
 कधिहुरधीश्वर प्रतीयते । साकल्पद्वये मेदे तु वाच्यत्वं तन्मवावम्भवाभयकृपाभिन्नय
 प्रकाश इति यथाकममाह—इत्यञ्जेति । इयमप्रस्तुतप्रशंसा तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधानोत्था ।
 सत प्रतीयमानस्यार्थस्यानधारोपेण यथा अघेरम्भ इत्यादि । आहो इति यथर्थे ।
 अवटो गतं । कल्प ग्रीड । वाच्यसासम्भय प्रतीयमानाधारोपेणैव यथा कस्त्व
 भो इत्यादि । वैवदूतकमिति विद्याऽऽदि-(186b) योग्यतयोचितस्याप्राप्ता दैवोपालम्भनम् ।
 अज्ञाचतनेन सह प्रथोतरिकाऽनुपपन्नेति वाच्यत्वासम्भय एव ।

प्रस्तुत प्रति तात्पर्यात् प्रमुखत एव तद्व्यापारेण प्रतीतेर्बुद्ध्यत एतत्—कचिर्बो-

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत् कर्णयोध्यापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वरदिकु किं भूयसोक्तेन वा ।
सम्यग् निश्चितयानार्थ भ्रमर हे । यद्धारणोऽद्याप्यसा-
यन्त शून्यकरो निषेव्यत इति ध्यातः । क एव ग्रहः ॥४४२॥

(भ रा १०)

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्यासेवने न हेतुः । कर्णोधापलं
तु हेतुः । मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् ।

निगीर्थाध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तो च रूपनम् ॥१००॥

दोषिविति । सोऽपूर्व इत्यादि—हे इति सम्बोधनद्योतकं पुर स्थितं चिन्त्यम् । रसना-
विपर्ययो जिह्वावैपरीत्य इति, असत्यभाषित्वमपि । कर्णयोध्यापलमधोतव्य-
श्रवणमपि । मदो गवांसि । चारणो निवारकोऽपि । शून्यकरत्वं मदातृत्वमपि ।
तदिह वाच्येऽर्थे केवाधिदेतुत्वं सम्भवि केवाधित्वसम्भवी-तुभयरूपत्वम् । सारूप्य-
हेतुके च भेदे साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्वैविध्यमिलाडु । सार्धर्म्यमुदाहृतेष्वेवोदाहरणेषु ।
“वैधर्म्यं तु यथा—(अ स १३७ पृ) धन्या प्रस्तु वने वाता रुद्धारस्पर्शशीतला ।
राममिन्दोवरस्याम ये स्पृशन्त्यनिवारिता ॥ अत्र वाता धन्या इत्यप्रस्तुतार्थादहमध्व
इति वैधर्म्येण प्रस्तुतोऽर्थं प्रतीयते । तदिह कार्यकारणभावेन सामान्यविशेषत्वेन
सारूप्येण च भेदप्रत्यक्षमुद्दिष्टम् ।” (अ स. १३७ पृ) । तत्र कार्यकारणयो सामान्य-
विशेषयोश्च यदा वाच्यत्वं भवति तदाऽर्थान्तरन्यासाविर्भावः । स्वस्वयोस्तु वाच्यत्वं दृष्टान्तः,
अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वेऽप्रस्तुतप्रशसा, गम्यत्वे सयनाप्रस्तुतप्रशंसिति सारूप्यादिभावो यदा
विवक्ष्यते तदा तद्व्याया अप्रस्तुतप्रशसाया ध्वनान्वन्ताव । यथा—द्विधिवद्विद्वन्-
चधुनुम्बितमुखे स्कारीभवज्जीवना सप्रेमोचितवाह (168a) पादुररणी रस्ये तरन्ती मुहु ।
हृजन्ती विलसतेष्वलतिपुटेनास्त्रिष्य लोहाऽलमं धन्य वान्तमुपात्तवर्तिनममु पाराक्ता
सेवते” (ता. वत्स ३.१३) ॥ अत्र तापसवत्पराजे प्रियावियुक्तात्राक्षा स्या-
मायात्मपूर्णावस्थास्वरूपपारावतद्वन्द्ववर्धनमप्रस्तुतम्, साधना दृष्टगन्तनाद्वन्द्व ३६-
पातत्वं प्रियतमाप्रीतिविवेकविह्वलहृदयत्वादीनि प्रस्तुतानि प्राधान्येन व्यङ्ग्यानानि ।

अप्रस्तुतप्रशसाया भेद दर्शयितुमाह—निगीर्थे वादि ।

अभ्युपगमनं त्वं

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

चिन्नेयाऽतिशयोक्तिः सा

उपमानेनान्तर्निर्गीर्णस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका ।

यथा—

कमलपनम्भसि कमले च कुबलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा कैयम् ॥४४३॥ (व्य वि ३३ ४)

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यश्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते साऽपरा । यथा—

अण्ण लड्डहत्तणअ अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाभा ।

सामा सामण्णपभावइणो रेह च्चिअ ण दोइ ॥४४४॥

(मा स १ वे ६९६, व ल. ३१५)

सम्भवति स्वरूप विषयो विषयी च । तत्र विषयस्य विषयिणोऽत्यन्तं निर्गीर्णत्वे-
ऽध्यवसानस्वरूपोत्थानम् । यत् तु भ्रान्त्या मृगगृष्णायां तोयं शुक्लिकायां वा
रजतमश्वारोप्य तच्छब्दप्रयोगस्तत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्मुह्याम्यवसानरूपेणोव तोयादि
प्रतीतेस्तद्भावापत्तिमुक्त्यस्त्वपि न लाञ्छयिष्यम् । किञ्चिदध्यवसानादिकं निमित्तमवलम्ब्य
यदलौकिकं वचनं तदतिशयार्थगुहिरतिशयोक्तिः । तेनास्य चत्वारः प्रकाराः—भेदेऽ-
भेदाध्यवसायः, अभेदे भेदः, बहिरमत सम्भाव्यस्य सधर्मस्य यदि-प्रवृत्तिभिः शब्दे
कल्पनः, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययश्चेति* । तदेतद् यथाक्रममाह—कमलमिलादि ।
प्राणिनां शुभाशुभत्वकं प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातं । तदिह मनुकविपुलविषयतया

62 उद्भूतमतमनुसारेणैवा मदसाधना । इदमेनातिशयाध्यापौलङ्कारसामान्यस्य
'पूर्व'मङ्गितो नेतोऽयं शतित । स च दीकाकृता पथादुक्तिव्यते । 'वपुर्धौ ता
कारणस्य गदितु शोभकारित्वम् । सा हि कार्यस्य पूर्वाङ्ग' इति इदमतिशयनिकृत
केचित् काव्यप्रकाशविद्युतिरुहो गौडीया धीजोवगोत्तामिभिभक्तिवन्धे
स्मृता । अलङ्कारमर्थसमतेऽयं पञ्चमो भेदश्चतुर्थभेदस्यासम्बन्धे सम्बन्धत्वेन
निर्देशात् । एवमपि त मतानुयायिनो विद्यानाथविश्वनाथप्रभृतयः । अलङ्कार
रत्नाकरकारास्तु कार्यकारणसम्बन्धं सम्बन्धमामान्यत्वेन मन्यमाना इव
भेदमसम्बन्धे सम्बन्धरूपेऽन्तर्भाव्यं नात्रोक्तुर्वन्ति ।

यत्पर्यस्य यदिशब्देन चेच्छब्देन योक्तौ यत् कल्पनमर्थादसम्भविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यथा—

राकायामकलङ्कं चैवमृतांशोर्भवेद् धपुः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥४४५॥

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा—

हृदयमधिष्ठितादौ भालस्याः कुसुमचापयाणेन ।

चरमं रमणीयलुभ । लोचनविपर्ययस्या भजता ॥४४६॥ (ऊ. म. ६६)

शुभाशुभफलदातृत्वम् । अतः सुखादीनां फलताद्यैर्भेदेऽप्यभेदः, तेन सुखादीनां लोकोत्तरसौन्दर्यादि-(१४७६) साधारणधर्मसमृद्धिः कविप्रतिभासंरम्भसमुत्पापिता प्रतीयते । अपणं इति—अन्यलटमत्वमन्या काऽपि वर्तनच्छाया । सामाशङ्गे [समाशङ्गे] यदि वा श्यामा^{६३} शोपित सामान्यप्रज्ञापते रेखैव न भवति ॥ लटमत्वं मनोहरम् । रेखा-शब्देन चित्रालेख्यं लक्ष्यते, तेन च विशिष्टं रूपनिर्माणम् । अतः लटमत्वादीनामभेदेऽपि तातिशयत्वेन भेदः । एवञ्च श्रीकण्ठजनपदवर्णने 'यत्प्रबोदनमिति मुनिभिः कामायतनमिति चेर्याभिः संगीतरालेति लासकैरित्यादौ (ह. च. ६७ पृ.) तथा—'याराश्या त्ति परिणववयादि धिरिवल्लो त्ति तद्वयोदि' । बालादिं उण कोदूहलेण एमेश तत्त्वविश्रो ॥' (अ. स. ६१ पृ.) इत्यादावप्यभेद इति । अत एव 'एकस्यापि निमित्तवशादनेकवा मध्यमुल्लेख' (अ. स. पृ. १८) इत्यलङ्कारान्तरमन्यैः कृतमित्यत न लक्षितम्^{६४} । राकाया-मित्यादि—अतः शशिनः कलङ्करूपत्वमसम्भवेच्छब्दाद्यैव कल्पनया सम्भावितम् । यथा या (ऊ. म. ११४४) पुष्पं प्रवालपदितं यदि स्वान्मुक्ताफलं वा स्फुटयिदुमस्यम् । ततोऽनुकर्वाद्दिशदस्य तस्याल्लाघीष्ठपर्यल्लक्षः स्मितस्य ॥ नियतपूर्वभावि कारखं नियत-पथात्फलभावि कार्यमिति कार्यकारणयोर्लक्षणम् । यदा तु विशेषप्रतिपादनाय तयोरेव तद्व्यपिपर्ययः क्रियते तदाऽतिशयोक्तिः । हृदयमित्यादि—अतः कुसुमचापाधिष्ठातृत्वं रमणीयलुभलोचनविपर्ययकार्यमिति तयो रूपपत्रं पोषापर्यं शीघ्रकालताप्रतीत्यर्थं (१४८०) व्यत्ययेन निर्दिष्टम् । कारणधर्मयोः पोषापर्यविपर्ययश्च तुल्यकालतयाऽपि भवति यथा—

६३ एतच्च रूपकमनुसृत्य । शीते मुखोष्णसर्वाङ्गोत्थादि पारिभाषिकं लक्षणं द्वितीय-पक्षे ।

६४ अतः तु धीधरोऽलङ्कारसर्वैकप्रमथमुद्धृत्य तन्मतमुपस्थान्य च काव्यप्रकाश-कारस्य मतं नायुक्तिमदिति वदति । यद्वर्वाङ्गोऽलङ्कारनिबन्धकाराः शीभाकर-

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥१०१॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

साधारणो धर्म उपमेयवान्नय उपमानवान्नये च कथितपदस्य दुष्टतयाऽ-
भिहितत्वाच्छब्दभेदेन यदुपादीयते सा वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्
प्रतिवस्तूपमा । यथा—

(८. व. ४. १४) सममेव समाक्रान्तं द्वय द्विरदगामिना । तेन सिद्धासन्नं पित्र्यं गृहलक्ष
महोचिताम् ॥ अत्र राज्याभिषेकरीपुमश्लोकमणयोर्द्वेदुष्टमद्भावेन सत्यपि पीवीपयं क्षिप्र-
कारित्वाद्विवक्षितया तुल्यकालतया कोऽपि प्रभावातिशयः प्रतीयते । द्विरदगामिनेति शिल्ल-
पदम् । एतदेवान्नेपां 'पूर्व'मिललङ्कारः । तथा च रुद्रटः (का. अ. पा. ६७)—
यक्षातिप्रचलतया निवक्ष्यते पूर्वमेव अन्यस्य । प्रादुर्भावं पथाजनकस्य तु तद्भावेत् पूर्वम् ॥
यथा च यदि-प्रभृतिभि र्वपनाया असम्बन्धे सम्बन्धस्तथा सम्बन्धेऽसम्बन्ध इति
पक्षमः प्रकाशोऽस्येत्याहुः । यथा (अ. स. ८६ पृ. ; प. आ. वृ. ३१९६)—'लावयगदनिष्पन्नयो
न गणितः क्रेशो महान् स्वीकृतः स्वच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः ।
एषाऽपि स्वगुणानुरूपरमणाभावाद्दराको हृदा कोऽर्धभेदति वेधसा विनिहितस्त्वन्वयास्तनूं
तन्वता ॥ अत्र लावयगदविषयस्य व्ययासम्बन्धेऽपि सम्बन्धस्त्वन्वीलावयप्रकर्षप्रतिपादनार्थ-
निबद्धः । यथा वा—'अस्याः सर्गविधा' कित्वादी (वि. उ. १११०) पुराणप्रजापतिनिर्मास-
सम्बन्धेऽप्यसम्बन्ध उक्तः' (अ. स. ८६ पृ.) ।

पूर्वरूपवैपरीत्यमेव वाक्यार्थगतमलङ्कारं लक्षयति प्रतिवस्तूपमेति । वाक्यार्थगतत्वे-
नेवायुपादाने साधारणधर्मस्य सकृन्निर्देशा वाक्यार्थोपमा, अतस्तत्केन एव वाक्यार्थः । अत्र
तु नैवमिति ततोऽन्तिभेदात् 'तु'सन्धीपनिबन्धः । अस्यात्र योतकस्यैवादेर- (१८८६) नियमान-
तया दीपकादिवपुर्मा प्रतीयमाना । अलङ्कारान्तरप्रतीतावपि यत्र वाक्यस्यार्थस्य वाक्यार्थं प्रतीय-
मानार्थप्रतिपादनोद्यत्तत्वेन प्रकाशते स न भवेद्विषयः, प्रतीयमानस्य वाक्यानुपामित्वादि-
त्युक्तमेव । साधारणधर्मस्तत्र 'नेकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्राचये'ति (का. अ. सू. इ. ४. ११११)
केवलं वाक्यस्य सत्यितेर्वाचकभेदेनोपमानोपमेययोरपि समीपे निबध्यते । सामान्यस्यैकस्य
वाक्यद्वये द्विरवस्थितिः सकृदनिर्देश इत्यर्थः । तेनात्र द्वौ वाक्यार्था । उपमानोपमेयक्यवत्या

जयदेवादयः प्रायशः सर्वे एवैवं स्वीकुर्वन्ति विच्छित्तिविशेषानपलपनीयत्वमेव
तत्र बीजमित्यवदेयम् । सम्भवति विशेषे पृथक् लक्षणं "कल्याणं कारुण्येन
वक्ष्यते"ति वचनाऽप्यास्यमेव ।

देवीभाषं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।

न प्लु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥४४७॥

(का. अ. सू. पू. ४।१।४)

यदि दहत्यनलोऽन्न किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।

लवणमभ्यु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामधिपादिता ॥४४८॥

(न. नी. श. १)

इत्यादि मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या । एवमन्यत्ताप्यनुसर्तव्यम् ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥१०२॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम् । दृष्टोऽन्तः निश्चयो यद्वेति दृष्टान्तः । यथा—

त्वयि दृष्ट पय तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।

आलोके हि हिमांशोर्यिकसति कुमुदं कुमुदत्याः ॥४४९॥

च प्रायः प्राकरणिकाप्राकरणिकत्वाभ्यामेव । देवीत्यादि—[देवीभाषं] दिव्यत्वं साधारणो धर्म उपमानवाक्ये दैवतरूपाङ्कितपदेन निर्दिष्टः । उपमा च स्फुटं यथा वाचिकोपमानभावे—चक्षुर्य एव चतुराधमित्रकाऽऽचामकर्मणि । आबन्ध एव निपुणाः सुरशो रतनमैणि ॥ (वा. रा. १०।१२) । एवमन्यत्वेति यथा व्यतिरेके—हरनम विपमदृष्टिद्विवन्न विधुविततवृषः । रविन्न भातिदु सदकरतापितम् कदाचिदधि ॥ इति । अत्र लोकस्यैव बहुभ्यो व्यतिरेकमाला, व्यतिरेकतः प्रतिवस्तूपमावदेकत्र प्रतीतत्वापरत्वं प्रत्ययः कुलापीति^{१०} ।

तदनन्तरमाह दृष्टान्त इति—लोकिकवरीशकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं च दृष्टान्त इति यदनुमानाज्ञं तस्याभिधानं नालङ्घ्यो निश्चितिविशेषस्यानिष्यमाश्रयात् । एतेषामिति—साधारणधर्मापगानोपमेयानाम् । साधारणधर्मादीनां प्रतिविम्बितत्वेन नियतनिष्ठतया कथं साधारणधर्मैरेति चेत्, (१४९२) वस्तुतो हि तेषां धर्माणामभेद इति साधारणता । शब्दान्तरेण प्रतिपादितत्वात् प्रतिविम्बनमिति भास्ति कश्चिद्विशेषः । अत्र यद्यपि दृष्टान्तेन दार्शनिकं समर्थ्यते तथापि विष्वप्रतिविम्बभाषेनोपन्यासेन तु हेतुकथनमित्यस्मात्, पृथक्कथनप्रस्थान एवार्थान्तरन्यासः । अथवा साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विवेति यथाक्रममुदाहरति—त्वयि दृष्ट पयैत्यादि । अत्र दयितदर्शनप्रभनस्य तस्या मनोनिर्वाणस्य प्राकरणिकस्य

65 एतच्च कुलापि व्यतिरेकप्रकरणे मूल एव पठितम् । श्रीधरेण क्वकानुवर्तिना तु न तत् स्वीकृतं यथा तत्प्रकरणे स्फुटीभविष्यति ।

पय साधर्म्येण । वैधर्म्येण तु—

तथाहवे साहसकर्मवर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीयतः ।

भटाः परेषां विशाराकतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांशवः ॥४५०॥

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृतप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियास्तु यद्धीषु कारकस्येति दीपकम् ॥१०३॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् अर्थादुपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिरेकधारमेव यदुपादीयते तदेकस्यस्यैव समस्तवाक्यदीपनाद् दीपकम् । यथा—

किचणाण धणं णाभाण फणमणी केसरइ सीढाणं ।

कुलवालिआण थणया केत्तो पेप्पन्ति अमुआणं ॥४५१॥

(गा. श. वे ६७६)

कारकस्य च यद्धीषु क्रियास्तु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् । यथा—

हिमाशुदर्शनतः कुमुद्वत्याः कुमुदविकासो विस्पष्टत्वेन प्रतिबिम्बतया निबद्धः । तवाहव इत्यादि—अत्र प्रतिपक्षभटा विशाराकतामस्थिरतामगुरिति तेषामस्थिरतायाः स्थिरताऽऽदिवैधर्म्येण पांशुषु प्रतिबिम्बनम् ।

एवं साधारणधर्मस्यासकृन्निर्देशेऽलङ्कारद्वयमुक्त्वा सकृन्निर्देशे दावलङ्कारावाह सकृद्वृत्ति-
स्थितिः । यथा दीप एकस्योऽनेकेषां प्रकाशवस्तुधोपमानोपमेयानां मन्थादैक्यं
स्थितः साधारणधर्मक्रियाऽऽदिरूपः । प्रसङ्गेनान्यतोपकारादीपनादयादीपकमित्यन्वयः
नाम । किचणाणेत्यादि—कृपणानां धर्मं नामानां फणमणिः केशराः सिंहानाम् ।
कुलवातिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥ अत्र कृपणधनादीनामप्राकरणिकत्वं
कुलवालिकास्तनस्य च प्राकरणिकत्वम् । तदिह शतामुष्यभावानां सल्लु वाक्यानां^{६६} परस्पर-
स्वीपम्यं व्यङ्ग्यमपि भूत्यनङ्गात्वा-^(१४९७)न्यप्येव वास्तव्यं वाक्यपरस्मैन् व्यवस्थापनात् ।
सृष्टयन्त इति क्रियायां चान्तस्यैव तेषामुपकारः क्रियते इत्यन्तर्दीपकमिदम् ।
एवमादिमप्यदीपके अपि दृश्ये । तत्तादिक्रियं यथा—(अ. सं ६२ पृ.) रैदद
मिदिरेण रादं रतेण कम्पं सरेण जोण्णम् । अमएण धुणिधवओ^{६७} तुमए
सरणाह भुवणमिणं ॥ अत्र शोभत इति क्रियाऽऽदिपदस्या सर्ववाक्योपकारिणी ।
मप्यक्रियं यथा—सत्वारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् । प्रचक्रमे

६६ न खण्डवानवानामिति 'क' पुल्लिङ्गे पाठः ।

६७ नदीपतिः समुद्र इति वाक्यम् ।

स्विद्यति कृणति वेहति विचलति निमिपति घिलोकयति तिर्यक् ।

अन्तर्नन्दति शुम्बितुमिच्छति नवपरिणया यधूः शयने ॥४१२॥

मालादीपकमायं चेद् यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण यस्तुनोत्तरोत्तरं चेदुपक्रियते तन्मालादीपकम् । यथा—

सङ्क्रामाकृतमागतेन भवता चापे समारोपिते

सम्प्राप्ते परिपन्थिपोधनिवहे साम्मुष्यमासादितम् ।

कोष्ण्डेन शराः शरैरिश्चिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं नृपते ! त्वया सितयशस्तेनापि लोकत्रयम् ॥२३१॥

(स. क. आ. १११५, ४१०६ ; वा. द. गये ५३ पु.)

नियतानां सरुद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥१०४॥

नियतानां प्राकरणिकानामेवाप्राकरणिकानामेव या । क्रमेणोदाहरणम्—

पाण्डु क्षामं यदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

शावेद्यति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सति । हृदन्तः ॥(१२२ श्लो)॥

पञ्चरागलाभा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ (२. वं २।१५) इति । अनेकक्रियागतैककारक-
सम्तदीपकं यथा स्विद्यतीत्यादि । कृणति सङ्घोचतीत्यर्थः । अनिलशिञ्जला-
धुरादय इति । एवमादिमध्ययोरपि । सतादी यथा—निशऽपहरति आगरमुपशमयति
मदनदहनसम्भाषम् । जनयति कागतासन्नपुस्तक्य कोऽन्यस्ततो वन्धुः ॥ इति ।
मध्यकारकं यथा (अ. स. ६३ पृ.) साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं धत्तुं विहायसा गन्तुम् ।
न कुतश्चलि कस्य मनश्चरितश्च मदत्समनां धीनुम् ॥ मालादीपकमिति—गुणावहत्वमुत्कर्ष-
देतुम् । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रत्युत्कर्षनिबन्धनत्वे स्वयमिति । संप्राप्तेत्यादि—अज्ञ
भवदादिभिः क्रमेण साम्मुष्यमादीनामुत्कर्षां विहितः, आसादगलपृणक्रियानिबन्धनश्च दीपनं
दीपनविषयानामुत्तरोत्तरोत्तमिस्तथैव कृतम् ।

प्राकरणिकप्राकरणिकयोः समल्ल-(१९००)त्वे दीपकं प्रतिपाद्यं स्वस्तत्वे तुल्ययोगितामाह
नियतानामिति—अनेकेषां, धर्मैः साधारणक्रियागुणरूपः । सत्त्वासक्तनिर्वंशे तुल्ययोगिता ।
श्रीपद्मश्चाल गभितम्, तथाच—“उपमानोपमेयोक्तिरून्वैरप्रस्तुतेर्वचः । साम्वाभिधाणि प्रस्ताव-
भागिर्वा तुल्ययोगिता” ॥ (का. अ. सा. सं. ५।५८) इत्युद्धृतं सत्तत्त्वम् । अन्ये त्वाहुः
‘श्रीपद्मस्य गम्यत्वे पदार्थमतत्वेन प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा समानधर्माभिसम्बन्धे
तुल्ययोगिते’ति (अ. स. ८६ पृ.) । पाण्डु क्षाममिलादि । सरसं त्रिगुणं, हृदन्तः हृदय-

कुमुदकमलनीलनीरजालिललितविलासलुपोर्ध्वं शोः पुरः का ।

अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिवृत्तमेरुपदे त्वदाननस्य ॥४५३॥

उपमानाद् यद्वतस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

स्यान्ताः, क्षेतियाः परक्षेत्ते चिकित्स्यः” । अतः विरहिण्या वर्णनीयत्वाद्वदनादीनां प्राकरणि-
कत्वं रागावेदकम् । क्रिया यथा (अ. स. २६ पृ.) नञ्जातपलप्रकराखितानि समुद्रहन्ति
स्फुटपाटलत्वम् । विजृम्भरागवर्षकप्रभावाद्दिनानि पद्यानि च वृद्धिनीयुः ॥ अत्र श्रुतवर्णनस्य
प्रकान्तत्वाद्दिनानां पद्यानाञ्च प्रकृतत्वाद्वृद्धिगमनं साधारणो धर्मः । कुमुदेत्यादि—‘एकद’-
मिति च पाठान्तरम् । अत्र नायिकाया वर्णनीयत्वात् कुमुदादीनामप्रस्तुतानां यथाक्रममपि-
क्षेपप्रतिपाद्या तत्क्रिया । एवं गुणेऽपि यथा—योगपद्मे जटाजूटं तारवी त्वहम्गाजिनम् ।
उचितानि तवात्रेषु यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥ (का. अ. सा. स. ६० पृ.) । अत्र योगपदादीनां
प्रस्तुतानामौशस्पर्शानीविल्लक्षणः साधारणो गुणः । अप्राकरणिकानां यथा—त्वदङ्गमार्दवं
द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते । मालतीशराभल्लेखाकदलोनां कठोरता ॥ (वा. अ. सा. म.
६० पृ.) । अत्र मालत्यादीनामप्राकरणिकानां सा-(१९०६) धारणधर्मः कठोरत्वं गुणः ।
न्यूनस्यापि विशेषेण गुणस्याग्नविवक्षया । मुख्यकालक्रियायोग इत्युक्तं मुख्ययोगिता ॥
(भा. का. अ. ३।२६) इत्येका । विवक्षितगुणोत्कृष्टेयं नमोक्त्य कस्यचित् । कीर्तनं स्तुति-
निन्दाऽर्थं गा मठा मुख्ययोगिता ॥ (का. भा. २।३०) इत्यपरा । यथा—यमः कुवेरो
वरुणः सहस्राक्षो भवानपि । निम्बानन्यविषयो लोकगत इति श्रुतिम् ॥ (का. भा.
२।३२६) । अत्रानुक्रममपि स्तुत्यर्थेणां नादर्यं प्रतीयते । निन्दाऽर्थं यथा—सङ्गतानि
मृगाक्षोणां वञ्चिद्विलसितानि च । छण्डयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ (का. भा.
२।३३०) । अन्ये सुखनिमित्ते च दुःखदेवौ ध वस्तुनि । स्तुतिनिन्दायमेवाहुस्तुल्यत्वं तुल्य-
योगिवाम् ॥ (स. क. भा. ४।५४) । तुल्यर्थं यथा—आदूनस्याभिपेक्षाय वतार्थं प्रस्तुतस्य
च । न मया लज्जितत्वरसं खल्लोऽप्याकारविभ्रमः ॥ (द. क. ३७. ४१ पृ.) । निन्दायं
यथा—यद्य निम्बं परशुना यथैनं मधुसर्पिणा । यथैनं गन्धमाहवाभ्यां सर्वस्य कटूरेण सः ॥
(वा. प. २।३१६) । “अत्र यः परशुना द्धिनति शो मधुसर्पिणा विधति शो गन्ध-
माहवाभ्यामर्चति सं प्रति तुल्यमेव निम्बस्य कटुत्वमिति समासोक्त्या” तदुपयोगस्य निन्दा
प्रतीयते । (स. क. भा. ४०७ पृ.) ।

68 अतः स्लेषः, रसो पारस्विको । क्षेतियरोगः क्षयरोगो जारथः ।

69 समासोक्ता संक्षेपेण साम्यसूत्रेण न तु तदाह्वययाऽनङ्गत्वा ।

अन्यस्योपमेयस्य । व्यतिरेक आधिक्यम् ।

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम् ।

विरम प्रसोद सुन्दरि ! यौवनमभिवर्ति घातं तु ॥४५४॥

(क. का. प्र. ७।६०)

इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति यत् केनचिदुक्तं तदयुक्तम् । अत्र यौवनगतास्थैर्यस्याधिक्यं हि विवक्षितम् ।

द्वैत्योक्त्यावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ।

शब्दार्थोभ्यामधाक्षिप्ते न्हिष्टे तद्वच्चिरष्ट तत् ॥४०५॥

व्यतिरेकस्य द्वैत्यरूपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतं निरुपकारणञ्च तयोर्द्वयोक्त्या, एकतरस्य द्वयोर्वाऽनुक्तिरित्यनुक्तिप्रत्ययम् । एतद्वेदचतुष्टय-मुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते । अर्थेन क्रमेणोक्तौ चत्वार एव भेदाः । आक्षिप्ते चोपमेये तावन्त एव । एव द्वादश । एते च श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्धिशतिर्भेदाः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

तुल्ययोगितावैधर्म्यादाह—उपमानादिति—एतेन मेघसर्पयोर्व्यतिरेकाभिधाने नाय-मलङ्कारः किन्तु द्रुतचमत्कारिसादृश्यवैधर्म्याभिधानं व्यतिरेक इति । एवकारोऽन्वर्थतां योतयति । इह क्षीण इत्यादी यौवनापेक्षया चन्द्रस्योपमानस्याधिकगुणत्वम्, पुनः पुनरपि वृद्धेः, यौवनस्य तु गतस्य तद्विपर्ययान्मन्यूनगुणत्वम्, अतो न्यूनगुणस्य व्यतिरेकः, तथाचान्येषां लक्षणम् 'उपमानावुपमेयस्य न्यूनगुणत्वे (१७।३) व्यतिरेक' इति । अतोऽस्य लक्षणस्याभ्यासितमतः परिजिहीर्षुराह वृत्तिकारः—यौवनगतेति । वृत्त्येऽप्यक्षिरत्वे चन्द्रगतस्यैर्यं पुनरागमनाभिकृष्टम् । यौवनगतस्तु पुनरनादितेकद्वयमित्युपमेयस्याप्याधिक्यं न तु न्यूनगुणत्वमिति ।

व्यतिरेकभेदानाह द्वैत्योक्तिरिति । 'उपमेयोत्कर्षोपमाननिकर्षेण व्यतिरेकनिमित्तयोरभिधान एकम्, उत्कर्षनिकर्षोभयहेतुतां पर्यायेणावुक्ती तिघेति प्रथमं, चतुर्भेदः । अथ च प्रत्येकं शाब्द अर्थोऽर्थाक्षेपलभ्यधेति द्वादश भेदाः । एषां न केवलमुपादीयमानो गम्यमानो वा साधारणो धर्म उपमानुल' यावच्छ्लेषेणापि स्थित इत्याह एते च श्लेषेऽपीति । यद्यपि श्लेषोपप्लवत्वे व्यतिरेकस्याग्निभास्कांकात्तत्वं तथापि हि विषये श्लेषव्यतिरेक इत्येवा प्रसिद्धिर्न तु तद्वत् इति । ततस्तदनुसरणाधीनैव प्रभेदो व्यतिरेकप्रकारतया व्यवस्थाप्यते ।' (क. व. ६२४)

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराम्भे ।

अन्यतुच्छजनस्येव न स्मर्योऽस्य महाधृतेः ॥४५५॥

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपदाऽनुपादानेऽन्यद् भेद-
त्वम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र 'इव' शब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराम्भे ।

नैवान्यतुच्छजनवत् सगर्वोऽयं धृतेर्निधिः ॥

तुल्यार्थेऽत्र घतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

इयं सुनयना दासीकृततामस्तथिया ।

आननेनाकलङ्गेन जयतीन्दु' कलङ्गिनम् ॥४५६॥

अत्रेवादितुल्यादिपदधिरहेणाक्षिप्तौपोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यन्विद्याबुद्धनिपेविणः ।

अतिगाङ्गुणस्यास्य तावज्जयद्भङ्गुरा गुणाः ॥४५७॥

अत्रेवार्थे घतिः । गुणशब्दः त्रिपुटः ।

तनोभयोपाशने यथा—असिमात्रेत्यादि । स्मर्यो गर्वः । तुच्छेऽप्युपमानापर्यन्तनिमित्तं
महाधृतेरित्युपमेयोत्कर्षनिमित्तम् । तदिहाप्युपमानधर्मस्योपमेयेऽविगमाद्देधर्म्येण दृष्टान्त 'इव'-
शब्दप्रतिपादितः । इदमेव हि 'सधृतेरन्यथा स्मर्य' इति पाठे निकर्षहेत्वनुपादाने, 'अन्यस्येवास्य
न स्मर्य' इति पाठे उभयानुपादाने । एवमिति-अन्येष्वन्येष्वर्थादिषु । तत्तार्थं यथा—अत्र 'अन्य-
तुच्छ' इति घतिप्रत्ययोपादानसामर्थ्यादौपम्यं शब्ददृष्टम् । 'तेन तुल्य'मित्यादिना (पा. ५।१।११५) निहितत्वान्न (१९१६) धौतम्, तद्वदिवादिना 'तत्र तस्येवे'-(पा. ५।१।११६) लनेन
विहितेन घतिना च भवतीत्युक्तमेव । अत्र पूर्ववदुत्कर्षादिनिमित्तानुपादानाद्भेदत्वम् द्रष्टव्यम् ।
आधेपादाधौपम्यं यथा—इयं सुनयनेति । दासीकृततामस्तथियेत्यनेन विशेषणम् ।
अत्रेत्युपमानमानमुपमेयं जयतीति व्यतिरेकाभिप्रायं कलङ्गिनम्^{१०} निकर्षनिमित्तं शब्दम् ।
अकलङ्कस्तुतर्कनिमित्तम् । औपम्यं स्तिरादिशब्दानुपादानात् शब्दं, नापि तुल्यादि-
पदानामप्युत्तरार्थं किन्त्वात्तैपलब्धमित्याह आक्षिप्तौपोपमेति । अत्राप्युत्कर्षायनुपादाना-
द्भेदत्वम् । अथ श्लिष्टेऽपीत्याह जितेलादि । अज्जयदिति—अत्रेवार्थे घतिरिति

१० अत्र 'कलङ्गित्वात् । अयं श्लेषो न तु शब्दराक्षिमूलो ध्वनिः । नयमः श्लेष-
प्रसारो यथा—यद्वद इत्यादि' इति नयमोक्षासीयो ग्रन्थो गभीरुलो लिपिकरा-
नवधानयशात् ।

अखण्डमण्डलः श्रीमान् पदयैव पृथिवीपतिः ।

न निशाकरवज्रातु कलावैकल्पमागतः ॥४५८॥

अत्र तुल्यार्थे^१ वतिः । कलाशब्दः श्लिष्टः ।

नित्योदितप्रतापेन स्त्रियामामिलितप्रभः ।

भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेन विनिर्जितः ॥४५९॥

अत्राक्षिप्तैवोपमा । भास्वतेति श्लिष्टः । "एवजातीयकाः श्लिष्टोक्ति-
योग्यस्य पदस्य पृथगुपादानेऽन्येऽपि भेदाः सम्भवन्ति । तेऽनयैव दिशा
द्रष्टव्याः ।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥ १०६॥

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादपुनसर्जनीकार्यस्यादाक्यवक्तव्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं
वा विशेषं वक्तुं निषेधो निषेध इव यः स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति
द्विविध आक्षेपः ।

शब्दम् । गुणशब्दं श्रीमान् पदयैव पृथिवीपतिः । न निशाकरवज्रातु कलावैकल्पमागतः ॥ अत्र तुल्यार्थे
वतिः, कलाशब्दः श्लिष्ट^२ इति पाठः । ततो 'नित्योदितप्रतापेन स्त्रियामामिलितप्रभः ।
भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेन विनिर्जितः ॥ अत्र आक्षिप्तैवोपमा, भास्वतेति श्लिष्ट^३ इति
पाठः, तस्य च श्लिष्टत्वं भास्वरत्वस्य समारोपात् रविरस्य प्रतिपादनात्" (व. सं. १५ पृ.) ।

व्यतिरेको निषेधस्तत्त्वतस्तदनन्तरं निषेधतावद्रूपमात्रेण सत्यमिति निषेध इति ।
निवृत्तस्य निषेधः कर्तुं न युज्यते, स कृतो बाधितविषयस्यानिषेधायत इत्याह
निषेध इवेति । एतत्तद्विध प्रवृत्तिगतत्वेन विशेषाभिधानार्थे^४ निषेधमात्रेण यथा
सूचिताः (१९२३) निषेधत्वेन वक्ष्यमाणरूपस्य वा इत्याहुक्त्यस्य वेति द्विधाऽऽगमाच्चेन ।
(भा. का. अ. २।६७ अ.) अत्र च व्यत्ययवशादेति तदाद्येपस्य वाच्यत्वेन
प्राधान्याच्चाह्वम् । वाक्यार्थ एतदाक्षिप्तोपमाद्येव इत्युक्तिरामात्रादेवापयोग्ये यथा
(भा. का. अ. २।६६) अहं त्वा यदि नेजेयं क्षणमप्युत्तुमं यता । इयं ते वाऽतिरक्तोऽन्येन
किमुक्तेन श्रेष्ठेण ते ॥ इति । अत्र यद्यप्यहं श्रिय इति व्यत्ययप्रतीतिस्तथापि विशेषाभिधानेऽप्येवं

१ अत्र 'यथा वा खद्यारमते'त्यादिर्न पश्य, अनेयादीनां उपादीनामपेक्षादि
तत्सम्प्रतिष्ठ कदाप्यधिके पश्यते ।

क्रमेणोदाहरणम्—

ए एहि किं वि कीएवि कएण णिकिव ! भणामि अलमह वां ।

अविआरिअकज्जारअभारिणी मरउ ण भणिसुत्तं ॥४६०॥

(गा. घ. ७२)

ज्योत्स्नामौक्तिकदाम चन्दनस्यः शीतांशुकान्तद्रपः

कर्पूरं फदली मृणालवलयान्धम्मोजिनीपल्लवाः ।

अन्तर्मानसमास्तवया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-

ज्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न म्महे ॥४६१॥

वाऽस्त्वित्यादिसन्देपोऽहः प्रतिषेधरूपोऽयमाद्येषः । तस्यैव प्राधान्यं खनाग्रोऽन्वयेत्वात् ।
एवमुक्तविषये यथा (भा. का. अ. २।७०)—‘तद्विक्रमात्प्रभुवधितं’ यत्र तपोप्रतिः ।
‘को वा हेतु’रलं सिन्धोर्विकारे करणं प्रति ॥ अत्र चानुक्ते गर्वस्थाने निरहङ्कारत्वं महापुरुषगुण-
मुक्त्वा प्रतीयमानगाम्भीर्यातिशयविशेषकयनेच्छया ‘को वा हेतु’रित्यादि यः प्रतिषेधरूप
आद्येषस्तस्यैव प्राधान्यं न गाम्भीर्यरूपस्य व्यक्तमस्येति । ए एहीत्यादि” —अग्येहि
किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप । भणामि अलमववा । अविचारितकार्यारम्भकारिणी
म्रियता न भणिस्यामि ॥ ऐति सम्बन्धनोक्तम् । अत्र भणामीति प्रतिज्ञातस्येष्टस्यालमिति
नियेधेन तदवस्थाया अशक्यवचनीयत्वादिविशेषः प्रतीयते, अत्र एव हे निष्कृतेति ।
ज्योत्स्नेत्यादि । अन्तर्मानसं संतनं, हन्तेति शब्दे । अत्र ज्योत्स्नाऽऽदीनां निर्वापित-
सकलजीवलोकोत्तलत्वमुद्गहनामपि विरहामिदद्व्यमानमानसेर्जनैरनुभूयमानानां सन्तापकारित्व-
मतिप्रसिद्धमेवेति (192b) निर्विशेषत्वाख्यानाय किमित्यादिना यो नियेषः स आद्येष इति
भामहानिप्रायेणैवं लक्ष्यम् । वामनस्य तु ‘उपमानाद्येष आद्येषः’ (का. अ. सू. द. ४।२।२७)
इति लक्ष्यम् उपमानस्य अन्नादेराद्येषोऽस्तिन् सति किं त्वया कृतमित्यपदखनास्यो यथा—
‘तस्याद्येन्मुलमस्ति सीम्यलुभर्गं किं पार्थिवेनेन्दुमे’त्यादि (...४।२।२७) । ‘यदि नोपमानस्याद्येषः
खतानभ्यादावर्णमिति तस्यार्थः । यथा—(अ. घ. १।७४) ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण
शरद्वानाऽऽर्जुनलक्षणाभम् । प्रसादयन्ती सकलहृदिन्दुं वार्ष रवेरप्यधिकं कतेति ॥

७२ गताभारविहृतपूर्वार्धपाठस्तु ‘ता सुदम विलम्बसु खणं भणामि कीए वि
एण अलमहवा’ । विलम्बस्वेति परप्राणरक्षणपुण्यार्थं खणं विलम्बमेव
सहस्वेति पूज्यामन्यणेन ‘निजसौन्दर्यमूलकतोभागेनैव तव सोऽयं गर्व’ इति
अ तल व्याख्यानम् ।

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥१०७॥

हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना ।

अथ शरद्वेगेन, इन्दुर्नायक इव, रवेरीपाकलुपितस्य नायकान्तरस्येवेत्युपमानान्याक्षितानि प्रतीयन्ते । (का. सू. द. ४।१।१७) । अलापो वक्ष्यमाणेन प्रतीयेनोपगृहीतः, द्वितीयस्य 'आर्द्रनखाभमेन्द्र' धनुर्दधानैस्सत्ताभारणविशेषणादुपमानस्ये' नायिकाया नायकस्य च प्रतीयेरेकदेशविवर्तिन्योपमया । अथाऽतः नोपमानस्येन नायकः प्रतीयते किं तर्हि रविशशिनोरेव नायकव्यवहारप्रतीतिः, तयोरेव नायकत्वादित्युच्यते. तर्हि 'आर्द्रनखचताम'मित्यस्य स्थितमनुपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनयैन्द्रेधनुषि सञ्चारणीयम्, इन्द्रचापाभं तत्रचतं दधानेति प्रतीतेः । यथा 'दध्ना जुहोती'त्यादौ दग्नि सञ्चार्यते निधिः, तत्र औपम्यानुप्राणितया समासोक्तपाऽयमुपगृहीतः । (अ. स. ११५-११८ पृ.) । इत्यास्तामेतत् ।

निषेधप्रस्तावादाद् क्रियाया इति । क्रियामहणमपनीय सामान्येन कारणमहणमन्तान्यैः कृतम् (अ. स. १४७ पृ.) । इतरथा 'अलङ्कारकताम्ना-(193a)भामोष्ठसुदास विभ्रती'त्यादावव्याप्तेः । सत्यं, किन्तु तथापि ताम्रोष्ठलालङ्कारयोजनं निषिद्धम्, न तु तत्फलरूपम्, अतोऽलालङ्कारशब्दो योजनावृत्तिरिति क्रियाया एव निषेधः । एतच्च 'कामस्य पुण्यव्यतिरिक्तमङ्गं वाह्यात् परं साऽप्य वयः प्रपेदे' (कु. सं. १।३१) इत्यत्र 'यद्यपि द्वितीये पादे मदस्य प्रसिद्धं सदासवाक्यं करणं तदभावेऽपि यौवनहेतुस्त्वगोपनिबन्धनं कर्तुं तथापि तत्त्वानुवृत्तिस्य इष्टव्या । तत्र च मदस्य द्वैविध्येऽप्यभेदाव्यवसायादेकत्वमतिशयोक्त्या । सा चास्यामव्यभिचारिणीति न तद्वाधेनास्या उरधानम्, अपि तु तदनुप्राणितत्वेन' (अ. स. १४८-१४९ पृ.) । अत एव क्रियाफलमेव कार्यमिति वैयाकरणानामाश्रयः । क्रियामहणं वा कारणवेगोपलक्षणत्वेन व्याख्येयम् । तस्य व्यक्तिः प्रकाशनं क्विना प्रतिपादनं न तु भावनं, कारणमन्तरेण कार्योत्पत्तेरपभावात् । प्रसिद्धरदेतुभूतक्रियाऽनुपलब्धेस्तत्कार्योत्पत्तिरिहादेतुकेति निवध्यते, सावन्मातलक्षणत्वाद्भिभावनायाः । विशिष्टतया कार्यस्य भावना विभावना यतोऽत एव प्रकृतस्य विरोधस्य परिहारः । एतच्च विरोधाभासस्यैऽप्यस्य न विरोधातङ्कारपरत्वेन, तत्र द्वयोरपि परस्परं बाधात् । अतः तु कार्योत्पत्तिरेव कारणप्रतिषेधेन बाध्यमाना प्रतिभाति, न तु विपर्ययेणापि बाधः कारणप्रतिषेधस्य । न बाध्यमानः प्रतिभाति बाधः, प्रतिपासमानोऽपि कृष्णपेषः । हसिधोत्वपच्यपेक्षया दवीगसौ विभावनी प्रयोजयति । भवत् (193b) वाऽप्रापि सामान्येन परस्परं बाधः, तथापि न विरोधरूपत्वहेतुफलभावः विशेषमाधिल प्रवर्तनात्, अस्यास्तद-

यथा—

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधस्त रजमलिकुलैरुद्धाऽपि ।

परिवर्तते स नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यधूर्णत सा ॥४६॥

विशेषोक्तिरूपेण कारणेषु फलावयः ।

पचादकृत्वात्' (इ. स. ११ पृ.) । 'एवं विशेषोक्तौ कस्याभावेन कारणसत्ताया एव बाध्य-
मानत्वमुन्नेयम्, येन साऽपि विशेषाद्विधा स्यात्' (अ. स. १५७-५८ पृ.) । विभावना च
शुद्धादिमेदात्तुधाऽन्यैः कैचित् समुद्दिष्टा । ततः यत्किं कार्यमुद्दिश्य प्रत्येकं प्रसिद्धो
हेतुव्यावर्त्यते, अप्रसिद्धन्तु कारणान्तरं साभाविकत्वं वा विभाव्यते सा शुद्धा यथा—
कुसुमितेति । कुसुमितलताभिरहताया रमण्या नलिन्या रजो हेतुः कविसम्प्रदाय-
सिद्धः । अप्रसिद्धस्तु हेत्वन्तरं प्रस्तावोचित्वादिना हेमन्तप्रभावो गम्यमानः ।

'इयमपि विशेषोक्तिवदुक्तनिमित्तोदाहृता यथा वा—अक्षलेखामकारगीरसमालम्भनपिञ्जराम् ।
अनलककताम्राभामोष्ठलेखो च विभ्रतीम् ॥ (का. अ. सा. सं. २।४२)

अत्र साभाविकत्वं निमित्तं गम्यमानम् । उक्तनिमित्ता यथा—'असंभृतं मण्डन'-
मिल्यादि (इ. स. १।३१) । अनेनेव मालारूपताऽस्य दर्शिता । 'असंभृतं मण्डन'मिल्यादि
'कामस्य पुष्पपव्यतिरिक्तमल्ल'मिलान्तम् । अत्र च विवदन्ते—इयमेव विभावनेति केचित्,
असम्भरणस्य पुष्पाणां मण्डनमल्लं प्रत्यकारणत्ववर्णनात् । (अ. स. १५६ पृ.) । 'एक-
शृण्वानी साम्यदात्र्यं' विशेषोक्तिरिति तु वामनः । (का. अ. सू. वृ. ४।३।२३) । यत्
तु विभावनायां विभावनयाऽलङ्कारान्तरेण वा विशेषः कथिदुच्यते सा विचित्रा (स. क. आ.
३।११) यथा—वह् निसर्गधुरभि (३१४३) वपुरव्याजमुन्दरम् । अकारणरिपुधन्वो निर्निमित्त-
ब्रह्मदयः ॥^३ (भा. का. अ. २।१०३) । तस्या वक्तुं वपुरोऽकारणरिपुर्निर्मितसुहृच्चैत्यन्वयः ।
अतोत्तरयोर्निरहसमाभमादिकारणान्तरविभाजनयोः साभाविकोभ्यां प्राग्बिभावनाभ्याम्
यथासंख्येन तद्वतो विशेष उक्तः । यदाहुः (स. क. आ. ३।१०, ११) 'शुद्धा यत्किमुद्दिश्य
हेतुदेशे निवर्तते । अन्येको यत् सा विता विदित्ता यत् सो प्रदि ॥ तथाऽन्वया वा
गीर्भज्ञया विशेषः कथिदुच्यते' इति ।

विभावनाविपर्ययात्मकवाञ्छयति विशेषोक्तिरिति । मिलितानि कारणानि
अयं जनयन्तीति प्रसिद्धम्, अन्यथा कारणमेलकमेवाभावप्रसङ्गात् । तेष्वपि सर्वसु

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिरनुक्तनिमित्तोक्तनिमित्ताऽ-
चिन्त्यनिमित्ता च । क्रमेणोदाहरणम्—

निद्रानिद्रुत्ताश्रुविते सुरत्ने सखीजने द्वारपदं परापते ।

श्वधीकृताश्लेषरसे^{७४} भुजङ्गे चचाल गालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥४६३॥

कर्पूर इव क्षुब्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।

नमोऽस्त्यवार्थवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥४६४॥ (भा. रा. ३।११)

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरताऽपि तनुयस्य शम्भुना न हृतं यत्नम् ॥४६५॥ (भा. का. अ. ३।३१)

यत्न न कार्यस्य सम्भवः स कश्चिद्विरोधमभिवक्तुं प्रयुज्यमानो विशेषोक्तिः । सा
च द्विषोक्तनिमित्ताऽनुक्तनिमित्ता च । अनिमित्ताऽनुक्तनिमित्तैव, अनुक्तस्य चित्वा-
चिन्त्यत्वेन द्वैविध्यात् । निद्रेत्यादि—पदं स्थानम् । अतः निद्रानिद्रुत्तादयः आलिङ्गन-
चलनहेतवः । तत्त तेष्वपि सत्सु तस्यानुत्पत्तौ निमित्तं मन्मथोन्माधः, तत्र नोक्तम् । यथा
वा—आद्रुतोऽपि सदायैरेमोऽयुक्ता विमुक्तनिद्रोऽपि । गन्तुमना अपि पथिकः संकोचो
नैव शिथिलयति ॥ (ध्व. भा. दृ. १।४) । 'अस्ताङ्गानादयः संकोचशिथिलीकारहेतव इति तेषु
सर्वस्वपि तस्यानुत्पत्तौ प्रियतमास्त्रप्रवनाममादि निमित्तमनुक्तम् । अस्य च व्यङ्ग्यस्य
प्रकरणसामर्थ्यात् प्रतीतिमात्रं न तु तत्कृता काचिन्नादरपनिष्पत्तिरित्यस्य न प्राप्ता—(१९४७)
न्यम् । अत एव न ध्वनिव्यवहारः' (ध्व. भा. लो. १।४) । कर्पूर इवेत्यादि—
अतः सत्यपि दाहलक्षणेऽनिरुद्धे कारणेऽशक्तत्वात्कस्य कार्यस्यानुत्पत्तिः शक्तिरूपेण
विह्वलेन धर्मोद्योपनिबद्धा । अवार्थवीर्याय^{७५} निमित्तमनुक्तम्, अतोऽतः वस्तुत्वभावमात्रे पर्य-
वसानम् । स पृक्त इत्यादि—अतः तनुहरणकारणे सत्यपि बलहरणस्य कार्यस्यानुत्पत्तौ
निमित्तमनुक्तमप्यचिन्त्यमेव, प्रतीत्यगोचरत्वात् । अत्रापि न व्यङ्ग्यस्य सङ्गावः । कार्यानुत्-
पत्तिश्चात्र कश्चित् कार्यविरुद्धोपपत्त्या निबध्यते । एवं विभावनायामपि कारणाभावः कश्चित्
कारणानामविरुद्धत्वमुत्पन्नं प्रतिपाद्यत इति 'यः क्षेमारहरः' (श्री. १) इत्यादाबुक्तमेव ।
'भवन्ति यक्षीपथो रज्ज्यामवैलपूराः सुरतप्रदीपाः ।' (ऊ. ल. १।१०) । 'यदुत हि नाम
पुरुषस्यासिंहासनं राज्य'मित्यादि (मृ. श. २.३.) तु रूपकं (का. अ. दृ. ५. ४।३।२३)

74 'श्वधीकृताश्लेषरसे' इति क्वाचित्कः पाठः ।

75 'नमः शम्भारखोजाय तस्मै कुसुमधन्वने' इति मूलग्रन्थे पाठः । स च गर्माङ्गी-
चित्ताया कोदलावतारिताना द्वादशपदाया नान्धाः सामग्रस्येन तत्त साधोयाम् ।

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥१०८॥

यथा—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र

देव । त्रिषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।

तामश्च सम्मदरसश्च रतिश्च पुष्प-

ञ्छीर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥४६६॥

(सु. २. को. १४३८)

प्रायेण पृथक् विशेषोक्तिलक्षणं प्रयोजयति । तथाच वामनः—‘एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदार्ढ्यं’ विशेषोक्तिरिति । ‘रूपकध्वेयं प्रायेणे’ति (का. अ. सू. ४. ४।३।२३) पुनस्तेनैवोक्तम् ।

कार्यभावस्य कमसम्बन्धो विशेषोक्तावस्तीति सन्नत्यैतल्लक्षणमाह यथासंख्यमिति । क्रमिकाः क्रमवन्त उद्देशिनोऽनुद्देशिन इत्यर्थः । क्रमेणैवेति—येनैव क्रमेणैवामी क्रमवन्तस्तेनैवेत्यर्थः । ‘यथासंख्यन्तु द्वेधा शाब्दमार्थश्च । तत्र शाब्दं यत्नासमस्तानां पदानामसमस्तेः परस्पर्यद्धारकः संबन्धः, तत्र कमसम्बन्धस्यातिरोहितस्य प्रत्येयत्वात् । आर्थं तु यत्त समासः कियते तत्त समुदायेन समुदायसम्बन्धस्य शाब्दत्वा- (१९५) र्थानुगमपर्यालोचनया स्ववयवगतः क्रमसंबन्धः प्रतीयते । तेनात यथासंख्य आर्थत्वम्’ (अ. स. १७२ पृ.) । इदञ्च यथासंख्यं द्विगुणत्रिगुणादिभेदादम्यत्वमासादयति (व. का. अ. ७।३५ पृ.) । तत्त द्विगुणं यथा—लावण्यौकसि सप्रतापगरिमयध्वेसरे त्यागिनी देव स्वय्यवनीभरत्तमभुजे निष्पादिते वेधसा । इन्दुः किं घटितः किमेव विहितः पूषा किमुत्पादितं चिन्तारजमहो धृषेव किममी सृष्टाः कृतवनाश्रतः ॥ इति (अ. स. १५५ पृ.) । त्रिगुणं यथा—एक इत्यादि । अत रिप्रभृतीनां तापादिभिस्तेषाञ्च शौर्षोष्प्रभृतिभिः कारणैः क्रमसंबन्धस्यान्यपदितत्वेन प्रतीतेः शाब्दं यथासंख्यम् । आर्थन्तु यथा—(व. का. अ. ७।३६) कञ्जलहिमकनककचः सुपर्णवृषदंसवाहनाः शं वः । जलनिधिमिरिकमलत्पा हरिहरचतुरावना ददतु ॥ ‘अत कञ्जलादीनां सुपर्णादिभिः संबद्धानां जलनिष्पादिभिः संबन्धो हरिप्रभृतिभिः सम्बन्धश्च त्वा समुदायनिष्ठः प्रतीयते । अर्थानुगमावधारणे स्ववयवानां कमसम्बन्धावयवतिरित्यार्थं यथासंख्यम्’ (अ. स. १५५ पृ.) । द्वयोस्तु बहुसो यथा—(व. का. अ. ७।३७) दुग्धोदपिचौतथी सुपर्णवृषवाहनी घनेन्दुश्च । मधुमकरध्वजमथनी पातो वः शार्ङ्गशूलधरो ॥ वामनस्वरूपमेयोपमानानां कमसंबन्धः क्रमः (का. अ. सू. ४. ४।३।१७) इत्युपमासम्भाव-

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥१०९॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत् समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः ।

कमेणोदाहरणम्—

निजयोषाहृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् ॥४६७॥

वैचित्र्यातिशयं भन्वानः कभाभिधानमिममलङ्कारमाचष्टे यथा—यथास्तद्वत्पद्मानि बाहु-
चक्रमण्डाननैः । निर्जयन्त्वाऽनया च्चक्रे नलिन्यः सकला जिताः ॥ (भा. का. अ.
३।३८) इति । स्वमाप्रपञ्चवादिनां (१९५b) सतमपहायोपम्याभावेऽपि यथासंख्यमालेख
चादृशनिष्ठाविदमिति भट्टशूद्रकप्रठादयः । एतदेवाभिसन्धाय प्रसङ्गकृतं सामान्येनेव
लक्ष्यं कृतम् ।

यथायंक्षये कमेणाम्बयः सगर्भ्वत इति समर्थनप्रस्तावात्तदनन्तरमाह सामान्यं चेति ।
अनुपपद्यमानतया सामान्यमानस्यार्थोपपादनाधर्म्योन्तरस्य यत्रपत्तनं सोऽर्थान्तरन्यासः ।
तत्र सामान्यस्य विशेषः, विशेषस्य वा सामान्यं समर्थकमिति द्वौ भेदौ । अत्र
प्रत्येकं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भेदान्तरसम्मवेऽपि तदूचना न कृता मद्भूयहारिणो
वैचित्र्यसामावात् । यद्यपि 'प्रीणितप्रणयि स्वादु काले परिणतं बहु । विना पुष्प-
कारेण कलं परयत् शाखिनाम् ॥' (भा. का. अ. ३।२६) इत्यप्रस्तुतप्रशंसायां विशेषेण
शाखिहृत्तान्तेन वाच्येन सर्वं जगच्चेष्टितं देवप्रधानमिति सामान्यं गम्यमानं समर्थ्यते तथा
दृष्टान्ते 'त्वमि दृष्ट एवे'त्यादौ (श्री. ४४४) दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकं समर्थ्यते तथाऽप्यप्रस्तुतप्रशंसा-
भागेकस्यानुपादानमेव, दृष्टान्ते तु बिम्बप्रतिबिम्बभायेनोपन्यासो न तु फलनम्^१ । अत्र तु
विशेषस्य सामान्येन सामान्यस्य वा विशेषेण सामर्थ्यं समर्थस्य समाभूतनिमित्तमुच्यते यत्
प्रतिपन्नं सत् समर्थस्यानुपपद्यमानतां निरस्यतीति तान्मां पृथग्भावोऽस्य स्फुट एव । तत्र
सामान्यस्य विशेषो यथा—निजेत्यादि । अत्र स्वभावाद्दृष्टेयत्वमामतिसुन्दरस्यान्यथादर्शनं
सामान्यं तस्य च पित्तोपहतः प्रखलशशिशुभ्रशङ्खविषयः पीतत्वविशेषो साधर्म्येण (१९६a)

76 प्राचीनैर्देव्यादिभिरर्थान्तरन्यासकलायामेव विशेषो विशेषेण सामान्यं वा
सामान्येन इकीक्रियते तदुच्यमन्तर्भुक्तं यथा—'विभक्त्यापी विशेषस्य' इत्यादि
'जगदानन्दवत्येव' इत्याद्युदाहृतस्य ।

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी-
मदसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥ ६३. श्लो. ॥
गुणानामेव दीरात्म्याङ्गुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गडिः ॥ ६६. ॥

(म. क. या. ४।१२५)

अहो हि मे यद्वपराद्धमायुषां यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदशम् ।
त एव धन्याः सुदृदां पराभवं जगत्पट्टं वै हि ये क्षयं गताः ॥ ६६. ॥
विरोधः सोऽपिरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।
वस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः ।
जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥ ११० ॥

समर्थकः १. विरोधस्य सामान्यं यथा—सुसितेत्यादि । अतः चन्द्रहाससमयेऽपि निःशङ्कायाः
प्रियगृहमगमनं विरोधरूपं समर्थ्यते । तत्र कीर्त्यमानं निमित्तमुक्तम् मुक्ताशङ्का इति ।
क नासि शुभप्रद इति सामान्यं चन्द्रकीर्तिवाच्यस्य समर्थकम् । वेधम्येण द्विधा ।
तत्र सामान्यस्य विरोधेण यथा—गुणानामित्यादि । -अतः सिद्धेऽपि हेतुना नियोगे
सहेतुस्योऽसौ न सिद्ध इति तद्वसिद्धयेऽर्थान्तरन्यासः । स्वपिति जीवति । गडिः कर्मण्य-
कुरालोऽत्यन्तमलसः । विरोधस्य सामान्येन यथा अहो दीत्यादि—हि-शब्दः स्फुटार्थः ।
क्षयं दिवम् निवृत्तार्थत्वं प्राप्स्यन्तं वात चिन्त्यम् । अन्तायुःकृतं कर्मपराद्धत्वाचित्तस्याधन्यत्व-
स्यायुर्विरुद्धवर्णितप्रयुक्तं धन्यत्वविरुद्धं सामान्यरूपतया समर्थक्येनोक्तमिति वेधम्येण
समर्थनम् ।

समर्थ्यसमर्थकभावो विरोधमूल इति सङ्गत्या प्रक्रीति विरोध इति । ययोगोऽन्वेष्टा-
दिवन् परस्परधर्मविरिद्धारेणैवावस्थानमुपलभ्यते तन्मते परस्परभावाभ्यामभिधारिणोविरोधो
नाम्यपेति स्थितिः । अत आह अविरोधेऽपीति—इतरथा हि दुष्टत्वेन स्यात् । एतेन
विरोधाभिधानायाङ्गुल एव तथाऽऽभासनाद्विरोधाभासो विरोधः । स च जात्यादीनां चतुर्णां
पदार्थानां प्रत्येकं तन्मध्य एव सञ्जातीयाभ्यां विरोधिभ्यां सम्यन्धे भवति । एकविषये
चायमिष्यते, निष्प्रधारत्वेऽसङ्गतिप्रवृत्तीनामेतदपवादकानां वच्यमाणात्वात् । विरोध-
प्रकारस्य सर्वं एव वाच्यं प्रतीयमानमेति द्विविधा, (१९६६) शब्दोपादाने वाच्य इतरथा

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयपादि द्रवदहनराशिः ।

सुभग ! कुंरद्गदशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपत्तिपाते ॥४७०॥

गिरयोऽप्यनुप्रतियुजो मन्दप्यवलोऽप्ययोऽप्यगम्भीराः ।

विश्वभाराऽप्यतिलघुर्नरनाथ ! तथान्तिके नियतम् ॥४७१॥

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां सम्प्राप्य धाराधर-

स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराऽऽप्नोति च ।

तेषां सङ्गररङ्गरक्तमनसां" राधां त्वया भूपते !

पांशूनां पटलैः प्रसाधनविधिनिर्वर्त्यते कौतुकम् ॥४७२॥

सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।

अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥४७३॥

सततमुसलासङ्गाद्व्यदुतरपृथक्कर्मघटनया नृपते !

द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥४७४॥

पेशलमपि खलवचनं ददत्तिरं मानसं सतत्त्वयिदाम् ।

पठ्यमपि सृजनवाक्यं मलयजरसवत् प्रमोदयति ॥४७५॥

प्रतीयमान इति । अभिनयेत्यादि—पविर्भ्रम्, वियोग एव पत्तिपात इति रूपम् ।
अत्राभिनवनलिन्यादिजाला दावान्तजातेर्विरोधस्तद्वियोगजन्यसन्तापप्रकर्षेण परिहित
इति विरोधाभासत्वम् । सुखेन यथा—गिरयोऽपीत्यादि । वलं जगः सैन्यम् । अतः
पर्वतादिजातिविरुद्धोऽनुप्रतलादिशुणयोर्गो वर्णनीयप्रकर्षविवक्षया समर्थित इति विरुद्ध
इव । क्रियया यथा—येषामित्यादि । धाराधरः सङ्गः । अनुरज्यते इति—अशुरायाः
शोणितकुलं शोणलमपि । स्नेहो वधिराश्रयमपि । अतः पाशुपटलैः प्रसाधनविधानं
विरुद्धम् । द्रव्येन यथा सृजतीत्यादि—जनार्दनोऽपि शफरो मतस्य इति जाते-
र्जात्यादिभिः सह विरोधवद्गुणः । सततमित्यादि—सति भवतीति त्वयि सतीत्यर्थः । अतः
कठिनसुकुमारयोर्गुणयोर्निरोधो वर्णनीयदानप्रकर्षेण प्रसायते^१ । पेशलमपीत्यादि—

77 'सङ्गरसङ्गसङ्गमनसा'मिति पाठान्तरम् ।

78 त्वयि वातरि सतीति परामर्शो भवदानपश्चाद् द्विजपत्नीनां यद्व्यापारनिवृत्त्या
कठिनाः कराः सुकुमारा भवन्तीत्याकृतमिति वा ।

कौञ्चाद्रिहामदृषद्दोऽयं यन्मार्गणानर्गलशातपाते ।
 अभूद्रयाम्भोजदलाभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥४७६॥
 परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यसिद्धनुभवपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रभ्यंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुर्वते ॥१०८॥

अयं चारामेको निलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एव जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यत्तिमिनिकरमापास्यति मुनिः ॥४७७॥

(भ. श. १०८)

समदमतङ्गजमदजलनिष्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।

क्षितितिलक ! त्वयि तदञ्जुपि शङ्करचूडाऽऽपगाऽपि कालिन्दी ॥४७८॥

पेशलस्य दाहकत्वं पश्यस्य तु प्रमोदनिमित्तत्वमिति निरुद्धं खलतासीजन्याभ्यां परिहृतम् ।
 'कौञ्चाद्रिरित्यादि—शातं वज्रं लीचणं वा । उदामप्रस्तरदृष्य कौषादेर्नयाम्भोजदलाभि-
 जातत्वं निरुद्धं भार्गवस्य लोकोत्तरपौरुषेणाभासतां प्रापितमिति गुणस्य गुणादिभिः सह
 विरोधसिद्धिः । परीत्यादि—जडयति शीतलयति तापयति चेति । अत्र जडीकरणताप-
 क्रिययोर्विरोधो वस्तुसौन्दर्येण प्रातिपर्यवसानेन परिह्रियते । अयमित्यादि—तृष्णा पिपासा
 (१७२) लोभश्च । जानीते इति—अनुपसर्गाद् इः (पा. १।२।७६) इति फलवति कर्तृयात्मने-
 पदम् । अत जलनिधिः पीत इति द्रव्यक्रिययोर्विरोधो मुनिगतेन गदाप्रभासत्वेन समाधोयत
 इति क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां विरोधः । समदेत्यादि—त्वयि तदञ्जुपि तदप्रदेशमप्याधिते ।
 अत गङ्गा कालिन्दी भवतीति तयोर्विरोधस्तदीयमतमासङ्गमदजनितनदीसम्बन्धेन समर्थत
 इति द्रव्यस्य द्रव्येण विरोधः । कथिदिह भेदः रत्नेष्ववशादेव समासादितस्यभाव इति
 विरोधप्रतिभोवपत्तिहेतुः रत्नेष्वप्येक एव । ततः रत्नेष्वेक सहास्य सहस्रत्वशङ्का न कार्य
 भेदाभावात् । एवमन्यतापि परीक्ष्यम् । "तदेतज्ज्योत्स्नादीनां मतम् । दर्शनान्तरे तु
 सहस्ररालङ्कारः । यथा 'संभिहितबालान्धकारा भास्वन्मूर्तिश्च' (इ. च. २७ पृ.) इत्यादी
 विरोधिनोर्द्वयोरपि श्लिष्टत्वे । एकस्य तु श्लिष्टत्वे 'कुपतिमपि कलतवक्त्रम्'—(का. १६ पृ.)
 मित्यादी" । (भ. श. १८४ पृ.)

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥१११॥

स्वयोस्तदेकाध्वययोः रूपं वर्णः संस्थानं च ।

उदाहरणम्—

पञ्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै-

रासज्याभुग्नगण्डो मुपमुरसि सदां धूलिधूमां विधूय ।

घासप्रास्ताभिलापावनपरतचलत्प्रोधतुण्डस्तुरङ्गो

मन्दं शब्दायमानो विलिपति शयनादुत्थित हर्मां धुरेण ॥४७१॥

(ह. न. ३१५)

स्वभावोक्तिरिति—वस्तुसमावसज्ञता निरोधान्तरमस्य लक्षणम् । डिम्भो घाल ।
वालादिवस्तुसमाववर्णनमात्रं नालङ्कार सर्वस्मिन्नेव काव्ये तस्य विद्यमानत्वादित्याह
स्वयोरित्यादि । शरीरावयवतन्निवेश संस्थानम् । तेन बालादेः क्रियास्वरूपसंस्थानानां
सूक्ष्मतरत्वेन लौकिकविकल्पविषयाणां कविप्रतिभामात्रप्रकाशनीयानां यदभ्यातिरिक्त
वर्णनाऽऽत्मिका जाति सा स्वभावोक्तिरलङ्कार इति । तत् घालविषया यथा—(ह. का. अ.
७।३२) धूलिधूसरतनवो राज्यस्थितिरचनवल्परैकतुपा । कृतमुखवाचयिकारा क्रोडन्ति घुनिर्भर
डिम्भा ॥” मुग्ध-(१७७b) युवतीविषया यथा—(ह. का. अ. ७।३३) हरति हचिर
गाङ्गाश्लेषे यद्वक्त्रमाकुला स्थगयति तथा यत्पाणिभ्यां मुखं परिमुम्बने । यदपि
बहुशः पृष्टा किञ्चिद्बोक्षपरिस्फुट रमयति तत्र तेनैवासो मनोऽभिनवा बधू ॥
तिर्यग्निषया यथा पञ्चादङ्घ्री इत्यादि—द्राघयित्वा दीर्घां कृत्वा ‘त्रियस्थिरेत्यादिना
(पा ६।४।१२७) द्राघादेशः । आसज्य अवलम्ब्य, स्कन्धकेश सदा, प्रोथोऽध्वस्य
सुखाम्, तुण्डं मुखम् । यथैव सुप्तोदितस्याश्वस्य संस्थानं न तथाऽ-यस्यापीति सुप्तोदितस्याश्व-
स्यवपन्यादियं स्वभावोक्तिः ।

- 79 एव धीविद्यावक्त्रवर्तिनः—अत्र स्वक्रियारूपेति स्वशब्दार्थमचेतयमात्रेण साभि-
विप्रदिकेण ‘धूलिधूसरे’त्यादि समारोपितक्रियारूपतया प्रत्युदाहरणत्वेन बोधाहरण-
त्वेन यदुचितं तदुपहासमपि माह्वीति । परं भवद्विदासोऽपि डिम्भानां क्रिया-
स्वरूपवर्णनेनात्र स्वभावोक्तिः स्वीकरोति । स्वशब्दस्य क्रियास्वरूपशब्दाभ्यां प्रत्येकमन्वय
इत्यभिप्रेत्याह स्वयोरित्यादि च व्याकरोति । क्रियापदेनावस्थोचितायाश्चेष्टायाः
परिमिते नासामञ्जसम् । धीधरस्त्वत्तं रुचकगनुसृत्य रुद्रदनिर्दिशतजात्या
ख्यालङ्कारसोदाहरणं परिपृच्छाति । रुद्रोक्तिस्तु‘सा (जाति) कालावस्थोचित-

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रुदिरन्यथा ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—

द्वित्या त्यागुपरोधव्यभनसां मन्ये न मौलिः परो

लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत सन्दृश्यते ।

यस्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्य धितायाः श्रियः

प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वम्येव यस्याः स्थितिः ॥४८०॥

हे हेलोजितयोधिसत्त्व ! यच्चत्तां किं विस्तरैस्तोयधे !

नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतवतः ।

व्याजस्तुतिरिति स्वभावपरोक्षवादस्य कथनम् । व्याजरूपेणादि समासद्वयेनै-
तदन्वर्थं नाम । तेन यत् निन्दाऽभिधीयमानाऽपि प्रमाणान्तराद्वाधितस्वरूपा
स्तुतौ पर्यवस्यति तत् व्याजेन निन्दामुखेन निन्दास्या स्तुतिरित्यनुगमेन तावदेव
व्याजस्तुतिः । यत्रापि स्तुतिः शब्देन प्रतिपाद्यमाना पूर्ववद्वाधितरूपा निन्दायां पर्य-
वसिता भवति सा द्वितीया व्याजस्तुतिरित्यत्र व्याजरूपा स्तुतिरिति कृता । निन्दास्तुति-
रूपत्वस्य विच्छिन्नविशेषस्य स्वभावादप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः । तत्र मुखे निन्दा स्तुतिपर्यवसिता
यथा हित्वेत्यादि । रमां लक्ष्मीमन्तरेण लज्जावर्जनमन्यत न सन्दृश्यते, अपि तु तत्रैव
विधान्तमित्यर्थः । तदिह निरुपरोधत्वं वर्णनीयस्य राज्ञो निर्लज्जत्वं लक्ष्म्याऽभिधीयमानमित्थं
मुखे निन्दा लोकोत्तरदातृत्वे लक्ष्म्यैकनिवासत्वे च वर्णनीयस्य स्तुतो पर्यवस्यति । 'किं वृत्तान्तै-
परपृष्ठगते, किं तु नाहं समर्थस्तूष्णीं' स्यात् 'प्रकृतिमुखो (१७३) दाधिष्ठात्यस्वभावः । गेहे
गेहे विपणिषु तथा चत्तरे पानभोग्यध्यामुष्मत्तेव भ्रमति भवतो वज्रभा इत्य कीर्तिः ॥ इत्यत
प्रशान्ताऽपि स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा 'इत्य कीर्तिः' इति भणिस्योन्मूलितेति न प्ररोहं गमितेति
क्लिष्टमेतदुदाहरणम्' (ज.भा. लो. ४४ पृ., अ.स. १४४ पृ.) । अत एव नाहुपर्यवसायित्वात्स्य

वैशाम् विशेषतो रम्ये'ति सर्वं परिच्छेदति । 'स्वभावोक्तिर्य जातिर्ये'त्याचार्यदण्डि-
शरणादसालङ्कारस्य आनिरिति प्राकृतानां सहा । वर्ण इति—अत टीका-
कृताऽऽदिपदेन रुद्रतनुसरना मुग्धयुवतीतिर्यगादि गृहीतमुदाहरणम् । तत्र च न
केवलमेतेषां स्वरूपं परमवयवसंस्थानमपि पटकं विशेषतो युवतीवर्णने यथा-
ऽऽलोभितं हनकेण सहृदयलोलायाम्—'अवयवानां रेखास्याप्य' रूप'मिति
निर्देशेन । वर्णपदेनापावतो धृतीधूसरतनव इति रुद्रतोदाहरणस्यानुधत्तिः
स्मारिता स्यात् । सा च कारिकास्वरूपदेनेवायाति ।

तुष्यत्पान्थजनीपकारघटनाधैमुख्यलब्धायशो-

भारप्रोद्धहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥४८१॥

(य. जी. २६ पृ. ; वा. य. टी. २।२४६)

सा सहोक्तिः सहार्थस्य धलादेकं द्विवाचकम् ॥११२॥

एकार्थमिधायकमपि सहार्थयलाद् यदुभयस्यावगमकं सा सहोक्तिः ।

यथा—सह दिवहगिसाहिं दीहरा सासदण्डा

सह मणिवलपहिं धाहधारा गलन्ति ।

तुह सुदध ! बिभोए तीव उव्विगिरीए

सह अ तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥४८२॥ (क. म. २।६)

ध्वासदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दम् । दिवसनिशाऽऽदिगतं तु सहार्थ-
सामर्थ्यात् प्रतिपद्यते ।

प्रेयोऽलङ्कारगर्भता । हे हेलेखादि—अत विपरीतलक्षणया वाच्यवैपरीत्यप्रतीतिः ।

व्यास्तुताविवार्थद्वयप्रतीतिसाम्बादाद् सा सहोक्तिरिति । एकार्थमिधायकमपीति
कर्ताधेककारकगतैकहपेण क्रियाऽभिधायकमपीत्यर्थः । उभयस्यावगमकं न तु वाचक-
मित्यर्थः ।^{४०} अलङ्कारप्रस्तावान्वैतमैतौ सह पठत इत्यादिप्रयोगवैलक्षण्येन 'यत्तैव कविः
प्रबन्धापेक्षया सहसहस्रदयाह्लादनसमुत्पादनदिशा च तुर्यप्राधान्यावबोधेऽपि च शब्द-
वृत्तीष्वित्यगत्या तृतीयान्तेऽप्राधान्यमनुबध्यते (स. क. आ.) तद्वैयमलङ्कृतिः । इयध
द्विविधा सादृश्यवत्सादृश्या च । यथा सह दिवहेत्सादि सह दिवसनिशाभि-
दीर्घाः श्वासदण्डाः सह मणिवलयैर्वाणधारा गलन्ति । तव सुभग नियोगे तस्या
उद्देगिन्या उद्देजनशीलायाः सह च तनुलतया दुर्बला जीवितासा ॥ अत दीर्घा इति
क्लृप्तस्य दीर्घशुण्डादयः सादृश्वनं प्रदर्शितं "गुणसमायेत्येन गुणिनोः साम्यमिवाद्य-
प्रयोगेऽपि प्रतीयते । सदिव इयोः प्राकरणिप्रकाशुर्यकणवैऽपि तृतीयान्तस्य शुण्भावादुप-
गानत्वम्, अर्थाच्च परिशिष्टस्य प्रधानत्वादुपमेयत्वम् । (१९८६) एतद्विरहेऽपि चान्नं
यथा—अथैव गलन्तीति परस्परनिरपेक्ष्येण द्वयोरप्यस्मान्नात् सादृश्यं न गम्यते । दुर्बलेति
शुण्डस्यैवातिसमोक्तिधात्व्य मूलम् । अमेवाभ्यवसायरूपोदाहृतेन, कार्यकारणपूर्वपर्य-

४० अत वृत्तिग्रन्थः कारिकाग्रन्थमन्यथा विधत्त इति न सोदनीयम् । एवमुद्देश-
सौचित्यमूलत्वे प्राचोद्धतदृढटयोर्लघुले कथ्येते इति प्रत्येकं निर्देशोऽनुसन्धेयः ।

विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सप्र नेतरः ।

कचिदशोभनः, कचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिर्निशया विना शशी शशिना साऽपि विना महत्तमः ।

उभयेन विना मनोभवस्फुरित नैव चकास्ति कामिनोः ॥४८३॥

मृगलोचनया विना विनिलव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।

अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥४८४॥

विपर्ययरूपा यथा—भवदपराधे सार्धं सन्तापो वर्धतेतरामस्था (६ क अ ७।१६) ।
अतापराधानां सन्ताप प्रति हेतुत्वेऽपि तुल्यकालत्वेनोपनिबन्धः । (अ. स १०३-४ पृ) ।
तदेतानि कर्तृसाहित्योदाहरणानि । कर्मसाहित्ये यथा—(का अ सा स ५।८३, अ स. १०५ पृ) युजनो मृत्युना सार्धं यस्याजो तारकामये । चक्रे चकाभिधानेन प्रेम्णेणात्मनोरथ ॥
युजनो देवलोक, तारकस्य दैत्यविशेषस्यामयो रोग, प्रेम्ण आह्लाकारी । अत करोति-
क्रियाऽपेक्षया युजनस्य मृत्योश्च कर्मत्वम् । तदित्थं प्रागुपदर्शितेति कर्तव्यतापरिहारेण
सहोक्तिमात्रं नालङ्कारो यथा—(२ व ६।५७) अनेन सार्धं विहराम्पराश्रीस्तीरेषु
वालीजनमर्मरेषु ” “सह प्रिया तिष्ठ समा सहस्रं मित्वादि ।

सहोक्तिप्रतिपक्षतया लक्षयति विनोक्तिरित्यादि । न समित्यशोभनः,
नेत्तरो नासन्निति शोभनः । ‘ते द्वे मत्पासस्वे यतः कस्यचिदसन्निधा-
नामिनश्चते सा द्विधा विनोक्तिः । अतः सप्र सन्निति वक्तव्ये निषेध-
मुख्येनाभिधानमन्यनिवृत्तिप्रशुक्ता तन्निवृत्तिरिति व्यापनार्थम् । एवञ्च तदन्यनिवृत्तौ
विधिरेव प्रकाशितो भवति । (अ स १०६ पृ) । तत्ताद्या यथा अरुचिरित्यादि । अतः
निशाऽयसन्निधिप्रशुक्ता हविर्विरहापभिधानमुख्येनाशोभनत्वाभावात् शोभनकार्यमुक्तम् । (१९९७)
द्वितीया यथा—मुख्येत्यादि । तेनेति दुष्पदेन पापकर्मणि प्ररक्षेण । अतः शोभनत्वाभावात्
शोभनपदार्थप्रक्षेपमत्रपोकः । इयञ्च परस्परविनोक्तिमत्रपापमन्त्रकारातिशयकृत् यथा
प्रागुदाहृते । कचिद्दिना’शब्दमन्त्ररेखापि विनाऽर्थविनया यथाकथंचिदपि निमित्तो-
भवति । यथा सहोक्ता ‘सह शब्दाप्रयोगेऽपि सहाभां गम्यत इति वृद्धो मूना’ (पा १।२ ६५)
इत्यादिना स्फुटितमेव । (को का स क आ २५४ पृ, अ स १०७ पृ) निरर्थकं जन्म यतः
नलिन्या यथा न इत्थं तुद्दिनांशुविम्बम् । उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलेव तथा विनिदा
नलिन्या न येन ॥ इत्यादी विनोक्तिरेव । तुद्दिनांशुदर्शनं विना नलिन्याजन्मनोऽशोभनत्व-
प्रतीतेः ।

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात् समासमैः ॥११३॥

परिवृत्तिरलङ्कारः । उदाहरणम्—

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं

मर्तं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।

लतास्यवध्यन्यानामद्वद दशमादाय सहस्रा

ददस्याधिभ्याधिभ्रमिरुदितमोद्व्यतिकरम् ॥४८५॥

अत्र प्रथमेऽर्थे समेन समस्य । द्वितीय उत्तमेन न्यूनस्य ।

नानाविधप्रहरणैर्नृप । संप्रहारे खीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।

दत्तारिखीरविसरेण वसुन्धरेयं निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥

॥४८६॥

अत्र न्यूनोत्तमस्य विनिमयः ।

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः कियन्ते भूतभाविनः ।

तद् भाविकं

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रायोऽन्तास्तीति भाविकम् ।

परिवृत्तिरिति परस्परं निरुप्यसाम्यादियं कथ्यते । “अलङ्कार इत्यनेन परिवृत्ति-
शब्दोऽत्र क्रियामात्रमभिधत्त इत्याशङ्कां निराकरोति” (क. सं. ६७८) । किञ्चित्पक्षे
कस्यचिदादानं विनिमयः । स च समेन स्यादसमेन वा । असमं तु द्विविधमधिक-न्यून-
गुणत्वेन द्विविधात् । तत्र समेन तुल्यगुणेन ल्यज्यमानेन समस्य तादृशस्यैव ग्रहणं प्रसज्य-
प्रतिषेधेनैकार्थ्यभावस्य, तथाऽधिकगुणेन न्यूनगुणस्यादानं (न्यूनस्य गुणहीनस्य ग्रहणं)
धर्मन्यूनमूल- (१) न्यायेनोत्तरपदार्थप्रतिपक्षरूपानर्थकत्वभावम् । एवं न्यूनगुणेनाधिक-
गुणस्य ग्रहणैरर्थभावमिति । लतानामित्यादि—मर्तं लास्यमाममर्तं सुकुमारं वृक्षं अपति
प्रदीतवानिति तात्पर्यम् । अन्नादिकर्मणि क्त । मुदितत्वेन इयं लक्ष्यते । लतास्त्रित्यादि ।
अनर्थस्य भावं परिवर्तनम् । (199b) नानेत्यादि । विप्रलम्भो भ्रान्तिरवायो वा ।

परिवृत्त्यामन्योन्यधर्माध्यासाः, इह त्वेकस्यैकस्मितत्वव्यवसाय इति सञ्ज्ञितः । प्रत्यक्षा
इवेति । भूतभाविनः प्रवृत्ताभावप्रागभाववच्छिन्ना अपि भावा यत् पुरः प्रस्फुरन्त इव
हर्यमाना बोध्यन्ते तद्भाविनम् । अन्यर्थतामाह भाव इत्यादि । ‘न चेदं भ्रान्तिमान्,
भूतभाविनां भूतभाविनैव प्रकाशनात् ।’ (अ.स. २२४पु.) भूतभाविशब्दस्य परोक्षोपलक्षणत्वे
परोक्षाणां स्फुरदपवर्णनमिति व्याख्यानं सम्भावोक्तेर्न भिद्यते । विश्व लीकिके वस्तुपते

उदाहरणम्—

आसीद्जनमत्रेति पश्यामि तय लोचने ।

भाविभूषणसम्भारां साक्षात्कुर्ये तवाकृतिम् ॥४८७॥

अन्नाद्येऽर्धे भूतस्य द्वितीये भाविनी दर्शनम् ।

सूक्ष्मवर्णने स्वभावोक्तिः, इदन्तु लोकोत्तररत्नेनालङ्कृताया वस्तुनी वर्णनेन । यत्र तु लोकिनामपि स्फुटत्वेन प्रतीतिस्तत्र भाविकत्वं स्वभावोक्तौ समानेति स्यादेव । अत्र इह द्वयो गतिः—कचिद्वर्णनीयस्य वर्णनावशादेव प्रत्यक्षायमाणत्वं, कचित्तु प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनम् । तत्राद्यप्रकारविषय एवायमलङ्कारी न द्वितीप्रकारविषय इत्यन्ये । तथा च प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्तार्था भूतभाविनः । अलङ्कृता स्यात्तद्वाचामनाकुलत्वेन भाविकमित्यौद्भटे । (का. अ. सा. स. ७६ काः) । शब्दानाकुलता चेति भाविकं तत् प्रचक्षत इति भामहोये लक्षणे (का. अ. ३।५, ६) । व्यस्तसम्बन्धरहितशब्दसन्दर्भसमर्पितत्वं प्रत्यक्षायमाणत्वं प्रतिपादकप्रयोजनेनोक्तं कविसमर्पितानामेव धर्माणामलङ्कारत्वात्, वस्तुसन्निवेशिना हिमाशुलावण्यादीनामिव । यदि हि वस्तुसन्निवेशधर्मगतत्वेनापि भाविकं स्यात्तदा शब्दानाकुलता चेति विशेषोपादानमन-(२००३)र्थकं भवेत् । एवञ्च यत् वर्णनीयस्य वर्णनावशात् प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्रैवायमलङ्कारी यत्र तु प्रत्यक्षायमाणधर्मस्य वर्णनं यथा—(अ. अ. २२६ पृ. ७) अनातपलोऽप्ययमत्र लक्ष्यते चित्तावपत्तेरिव सवतो वृत् । अचामरोऽप्येव सदैव वोज्यते निलासबालव्यजनेन कोऽप्ययम् ॥ इत्यादी तत्र नायमलङ्कार इति । ग्रन्थकर्तुस्तु सामान्येनैव लक्षणं कृतं यदा वास्तवमपि सौन्दर्यं कविनिबद्ध कविनिबद्धवद्भिन्नं वा सकलवक्त्रगात्रोभूत स्वभावोक्तिवदलङ्कारतया वर्ण्यते तदाऽयमलङ्कार इति भावः । आसीदित्यादि—“अत्रेति द्वि(कवि)वचनयोरित्यर्थः । भूषणं हाट्टवलयादि, तवाकृतिर्नेवविधा भूतप्राया परयाभि ।

- ४: एवमाहो “आव्यप्रकाशसंज्ञाया न्याय्यादुद्धृता विरोधिनः । लिखिता कचकप्रथा सान्निधिमिदिकेन धिगिति (१४=४ T. S. S) । इत्यत्र धीपराक्षेप कचप्रथाप्रकाशित्यर्थः लिखितो विचारप्रदर्शनार्थः, कृतेष्वदाहृष्टाभायत्वाद्वास्तवसत्तेः शब्दोक्तत्वात् । वस्तुतस्तु काव्यकमेण स्फुरत्स्वानां शैवमलविमर्शकानां दर्शने प्राचीनानां भामहोद्भटादीनां भाविकलक्षणमलङ्कारान्तरविषय इव परिवर्तित (vide *The Siva Darsana and Alankara Proper*, J. O. R I Baroda Vol V.) भासोदितस्माभिरितरत्ना-लोपितम् । यच्च कचकेन तयो (भामहोद्भटयो-)रेव वर्तमानसरता ग्रन्थ-

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥११४॥

वाक्यार्थता यथा—

घण्टाः प्रादुर्भावाद्नुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे । नैवासि क्षणमपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन् मुक्तः सम्प्रत्यतनुरदमग्रेऽप्यनतिभाङ्ग
महेता । क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥४८८॥

(मुद्रण्य, ड. र. को १८)

अनेकपदार्थता यथा—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहमनैरपि ताम्यति यत् ।
चपुपि वधाय तत्र तत्र शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैव भुजः ॥४८९॥ (मा. मा. ५।३१)

इदानीं हेतुगर्भानलङ्कारकञ्चयति काव्यलिङ्गमिति । वाक्यपदार्थमिति—वाक्यार्थता पदार्थता चेति । तद्वचनमर्थः—“यत् हेतु कारणरूपो वाक्यार्थगता विशेषणद्वारेण वा पदार्थगता निवृत्त्येव निबध्यते तत्काव्यलिङ्गं नामालङ्कार इति । व्याप्ति-धर्मतोपसंहारादियुक्ततर्कलिङ्गवैलक्षण्यार्थं काव्यप्रदणम् । वाक्यार्थगता च निबध्यमानो हेतुत्वेनैवोपनिबध्यो नोपनिबध्य हेतुत्वम् । अन्यथाऽर्थान्तरन्यासात्तास्य भेदो भवेत्” (अ. स. १८१ प्रः) । यथा चपुः प्रादुर्भावादि-यादि । अल्लापराधद्वये पादलोपोपनीतमनमनद्वयं हेतुः । तदिदमिदमेतानमनमपराधरूपतयाऽप्यवसानेऽपि वास्तवं हेतुत्वगवगम्यत इत्युदा-

कन्ततमप्यासूक्ष्ममिति श्रीविद्याचक्रवर्तिमन्तर्भ्यं, न तत् सम्बन्धः । भाविका-लङ्कारस्य प्रबन्धविषयत्वपक्षः प्राक्कीर्तितमहदण्डप्रश्रुतिमिद्वक्षित एव ममीचीनो यथा भागवतक्षणे ‘प्रत्यक्षा इव हर्यन्ते यत्कार्यं भूतभाविन’ इति । अतः मम्मटाभ्यवहितोत्तरालभाविनो विचारचतुरस्याचार्यहेमचन्द्रस्योक्तिः “भाविकस्तु भूतभावविषयप्रत्यक्षीकारात्मकमभिनयप्रबन्ध एव भाति । यद्यपि मुक्तकादावपि हरयते तथापि न तत् स्वदत्” इति । इतिप्रबन्धस्तल्लो विवेकश्च “आधीदृजन”मित्यादि मम्मटप्रबन्धोदाहरणालोचनपरश्च दृष्टव्यः । भूतभावविषययोः परोक्षोपलक्षणपरत्वे परोक्षानां पुरःस्फुरदूपलहेतुवर्णनमिति तु व्याख्याने स्वभावोक्तौ निबधत इति च विवेकमन्तर्भ्यं विवेचनीयम् ।

एकपदार्थता यथा

भस्मोद्धूलन । भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले । शुभं
हा सापानपरम्परा गिरिसुताक्रान्तालयालङ्कृतिम् ।
अग्नाराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥४९॥

एष्वपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमन, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपो, महामोहे
सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ।

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वे यच्चस्तु यत् ।

वाच्यवाचकभावविचिन्तेनावगमन-यापारेण यत् प्रतिपादनं तत् पर्यायेण
भङ्गान्तरेण भणनात् पर्यायोक्तम् ।

हरणता । एतदेवाभिमन्धावाह—अपराधद्वये (२००b) पूर्वापरजन्मनोरनमन हेतुरिति ।
'ययप्यत्रानुमांसङ्गावल्लभाप न तेन सह वाक्यार्थाभूतस्य हेतोः सच्छष्टिन्वयहारः, उभयोरपि
भिन्नदेशत्वाभावात् । अनुमानं तु हेतोर्वापकतयोपकारकमिति भवत्यत्राहितङ्कर । किन्तु
लक्षणमहास्त्रीवेतावदेवाभिमन्धाय हेतोरिदमुदाहृतम्' (रु स ६७ पृ) । प्रणयिन्य
आश्रयता, ललितानि नृदिनि । यद्वपुस्ताम्यति खियते तत्र शस्त्रं पिपातयिषोस्तव
शिरस्यय सतङ्गो भुज पतत्यिल्लतागङ्गाविच्छेदाभावाद् भुजपाते सामानाधिकरत्य
वस्यिकरसयाभ्यामुपातविशेषविशिष्टशस्त्रोपक्षेपो न वाक्यार्थतां प्रतिपन्न इति हेतोरनेक-
पदार्थता । यथा वा—आलोच्यते दिवाउ सततं जभत गात रोचत । मुञ्क्त त पडत हसत
पहिअ किं ते पडत्येण ॥ (स क आ ५।२६७) इति । भस्मोद्धूलनेति
सन्मोक्षणम् । क्रान्तालयालङ्कृति सापानपरम्पराविशेषणम् । हा योगादुतोया ।
निधीयामहे निक्षिप्ता स्म । अत्र महामोह इत्यतः सपर्यासुखालोकोच्छेदिनीति
विशेषणद्वारेण पदार्थरूपो हेतुर्निर्दिष्टः । यथा वा—'यद्विस्मयस्त्रिभुवनमस्त्रिभुवनमिव
मिह्यदी (मा मा १२२) । अत्रास्त्रिमित्यवभावमित्यत्र विस्मयस्त्रिभुवनविशेषणद्वारेण
पदार्थरूपो हेतुर्निर्दिष्टः ।

पर्यायोक्तमित्यादि—अत्रापि भग्न तरेण हेतुताऽस्तीति काव्यलिङ्गान्तरमस्य
लक्षणम् । वाच्यत्वनाशङ्काननिधियाम्यतापरात् सवर्गगमनं वाचकत्वमभिधा ।
आन्ता विनाऽर्थताम् हिमनाऽवगमनभावेन यत् (२०।२) प्रतिपाद्यते तत्प्रति-
पर्यायेणाभ्येन रूपेणानिधानमिति पर्यायोक्तम् । 'अवगमनव्यापारस्य व्यङ्ग्यस्य सत

उदाहरणम्—

यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिकज्जिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥३९१॥ (इ. व)

अत्रैरावणशक्तौ मवमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते । तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते । यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे गोः शुक्लचलतीति विकल्पः । यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति न तु यथा दृष्टं तथा । अभिधानसमुदायेन रूपेण दृष्टं भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति ।

कथमभिधानमिति चेत् गम्यापेक्षया प्रक्षरानन्वेष्टाभिधानस्याभावात् । न हि तस्यैव तदेव तदेव विविङ्ग्यस्या गम्यत्वं वाच्यत्वं च सम्भवति । अतः कार्यदिद्वारेणाभिधान, कार्यदेरपि तत्र प्रस्तुत्येन वर्णनाऽर्हत्वात् । अत एवाप्रस्तुतप्रसंगतो भेद । व्यङ्ग्यस्यैवान्न न चादृष्टं हि तत्प्रकारेण पर्यायोक्तं यत् प्राकरागिक वाच्यमनङ्कुर्वते" (अ स १४१-४२ पृ.) । अतो न ध्वनिव्यवहारः किन्त्वलङ्कारत्वे व्यास्येति । यथा यं प्रेक्ष्येत्यादि । "भामहो तूदाहृतम्—(का अ ३६) 'यदेवध्वसु वा नात्र भुज्महे यदधीतिन । न भुज्मते द्विजा नो वा यदीक्षन्ते निपयवरा' ॥ ३३ इति । अत्रापि विषयानर्ननृत्तिलक्षणस्य व्यङ्ग्यस्यैव न प्राधान्यम्, गोपिताधीन्तरत्वाद्वाच्यं यपि गुणभावन विवक्षितत्वात् । तत्र सम प्राधान्यमेवान्न वाच्यव्यङ्ग्ययो । एतद्वि भगवतो पात्रुदेपस्य वचन पर्यायेण विषयान्ति धवति यदाह भामह — तच्च रसदाननिश्चय' (भा का अ ३४) इति । गुणीभूतव्यङ्ग्यमद्वादादय चास्य 'दीनो देवदत्ता दिवा न भुङ्क्ते' इत्यादिर्न विषय इति । तदेवेति—'पटीयस्त्वादनुभवस्य तस्योपपत्ते । अभिन्नेति—निविकल्पकदशाया निरसस्य वस्तुनो भेदसंसर्गयोरभावात् । तौ हि विध्वंस्यैव व्यापार ३३ । स ह्यभिन्नमपि वस्तु गो शुक्लचल इत्येव' भिनति भिन्नारि यदाधीनातमय गोरयमपि गोरित्येव संज्ञयति' (इ स. ६७ पृ.) ।

82 अत्र चतुर्थपाद श्रीपरैणान्येन केनापि वाङ्मयथा कृत । भामहदृष्टितच्छोकस्तु भिन्न, लोचनेऽत्रापि च तदनुसारी श्रीपरकृतायान्तभा दर्शनात् ।

83 एतच्च "ससृज्यन्ते न भिज्यन्ते स्वतोऽर्था पारमार्थिका । रूपमेकमेकञ्च तेषु धुष्टेष्वप्यत्र ॥" इति धर्मकीतिकृतप्रमाणनातिक्रमनसाधुवादि । काश्मीरीयसौवर्धनेऽप्येव' संहितिरन्तीत्यतिरोहितमेतन्मन्तव्यम् । ग्रन्थसम्पादकस्य *The Buddhist Nucleus in the Alankara Sastra* (Asiatic Society

एव एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथाहि—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः ध्रुतिशालिनी

भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्यमखण्डितम् ।

प्रकृतिसुभगा ह्येते भाषा भनीभिर्यं जनो

प्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥४९५॥ (त क आ ५।३।६म)

न पृथगिति—रुद्रो हि (का. प्र ७।१) यत्कैवलानेकं वस्तु परं स्यात् सुखान्दायैव ज्ञेयं । समुच्चयोऽसौ लोधाऽन्यः सदसद्योगः ॥ इति सदयोगेनासद्योगेन सदसद्योगेन च रूपेण पृथगलक्ष्यत् । तत्र सतः शोभनस्य सता समुच्चयीमानेन योगो यथा कुलमित्यादि । ध्रुति-

चीतुकम् । उद्भटादीना प्राचीनाना दृष्टिभेदभङ्गीतो ग्रहणमेतेषामिति सुवचमेव, परं नव्यमतेऽप्येवामवसरो करोवर्ति । एते च रसवदादयोऽलङ्कारा इति पञ्चमोक्तासप्तथो नाकाङ्क्षापूरक इति मन्तव्यम् । अत्र भीमसेन-दीक्षितप्रभृतीनां समाधानं न प्रेक्षानवप्रवृत्तिमूलतामाधयतीत्यसाभिरन्यत्र विधेयितम् । (vide *The Rasabbhāsa in Alankāra Literature*, Calcutta Oriental Journal, 1915) 'अनङ्कारो न रसवत् परस्माप्रतिभासनात् । स्वरूपादतिरिक्तस्य शब्दार्थासन्नतेरपी'ति ब्रह्मोक्तिजीवितकार-चारिका 'स्वरान्दस्यायिसञ्चारिविभावाभिनयास्पद'मिति भरतमयनिपुण-मानगत्वेन ऋदाक्षितानामुद्भटादीनां मततिरस्काररूपचिह्नतरान् प्रेषः-प्रभृतीनपि प्रतिक्षिपतीति मन्यमानेन ग्रन्थपरिपूर्केनालकेनैत उपेक्षिताः स्युरिति वितर्कमात्रम् । उदात्तमहोक्तिविनोक्तिप्रभृतयो बहवोऽलङ्काराः कुतश्चैन न स्मृताः परं ये काव्यप्रकाशग्रन्थे स्वीक्रियन्त इत्यस्माभिः प्रागावेदितम् । 'ते च गुणीभूतव्यङ्ग्यानिधान उदाहरिष्यन्त' इत्यनेनैव विषयपरिसमाप्ति-स्वीकारो लक्षणनिर्देशपरो न विचारपथमस्ति । प्रामाणिका स्वकादयो गुणीभूतव्यङ्ग्यपित्तयोरलङ्काराभ्यस्त स्वीकुर्याणा अप्येतेषामन्येषामिव समासोक्तपादीनां लक्षणादीनि कुर्वन्तो दृश्यन्ते । एतेव सरणिर्विधानाथविश्वनाथ-प्रभृतिभिरनुवृता । विद्यानाथेन रसप्रकरण एतान् लक्षयित्वा 'एतदलङ्कार-सर्वस्य प्रबन्धोक्तम् । एतेषामुदाहरणमलङ्कारप्रकरणे भविष्यती'ति निश्चयार्थ-मुक्तम् । विश्वनाथेन त्वनिबन्धगुप्तपादानुयायिनालङ्कारप्रकरण एतेषां समुद्देशः कृतः ।

अथ सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्यसतां योगः ।

शशी दियसधूसरो गलितयौधना कामिनी

सरो विगतवारिज मुखमनक्षर स्त्रीकृतः ।

प्रमुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शब्दानि मे ॥५१॥ (नो श)

अथ शशिनि धूसरे शब्दे शब्दान्तराणीति शोभनाशोभनयोर्योगः ।

शालिनी प्रतिसम्पत्ता । “अवामालिन्येन शोभनस्य कुनस्य भवत्वादिविशिष्टमूर्त्त्यादिभिः समुच्चयः । एकेनैव दर्पहेतुतायोग्यं सत् स्वर्ध्या निबद्धं”- (अ स २०३ पृ) इति सता योगः । यद्यपि न नववयं नृपताया स्वतः शोभनस्य तथापि सवयामप्यशोभनत्व-कथनं विरुद्धविषयत्वेन तेनैव, अशोभनत्वेनैव विरुद्धिगता भावितत्वात् । अतोऽत्र स्थित् समुच्चयोमान शोभन परस्त्वशोभन इति सदसद्व्योमोऽन न्याहमेव । (२०२b) शशीत्यादि । अत्रेति — सप्त शशिनि शोभनत्व प्रकृतिसौन्दर्यात् । अशोभनस्य भूगत्त्वोपादानात् । एवमास्य सदसद्व्योम तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिगिर्यादिह सदसद्व्योम । शशिनि धूसर इति शोभनाशोभनत्वमुपदर्शितम् । शब्दे शब्दान्तराणीति शोभना-शोभनास्यैव तादृशेनैव योगः । यद्यपि नृपाङ्गनगतः खल इति नृपाङ्गनगतत्वेन शोभनत्व खलत्वेनाशोभनत्व तथाऽप्यत्र शब्दे विशेषस्य शोभनत्व प्रकान्त विशेषणस्याशोभनत्वम् । इदन्त्वन्वयेति चेत्, सत्यमेतत् । अत एव ‘नृपाङ्गनगत’ इत्यस्य विशेष्यत्व ‘सप्त पदस्य तु विशेषणत्वमिति केचिन्नाचक्षते । अपरे तु विषयवेष्यापि शोभनाशोभनत्वमुपदर्शयि । मिथ निबद्धमिहाहुः । ‘दुर्वात’ इत्यत्र यद्यपि स्वरसार्गखाद्य सामान्यतः शोभनास्तथापि विरुद्धविषयतया तेषामशोभनानामेव सप्त दुर्वात्वादिविरुद्धोभनत्वादिप्रकारां विवक्षितः । इह तु शोभनस्य सप्तशोभनत्व व्यथाऽतिशयनिष्पादकम्, अत एवोपसृष्टइति मनसि सप्त शब्दानितीति सुन्दर्येनान्त-प्रविष्टानामपि व्यथाहेतुत्वात्, अपरत्र तु कथं सोढव्य इति दुष्टत्वादिप्रायेण । तस्मादस्त्वनयोर्भिन्नविषयत्वमिति त्रैविध्यमुपपन्नम्” (अ स २०५ पृ) । “कमलवनेषु तुपारो रूपविलासातिशयाभिनीषु जरा । रमणीयवि दुश्चरितं धातुर्वर्धनीयं भोवेषु ॥ (क का अ ७१६) इत्यत्रापि कमलवन्तस्य तुपारस्य सदसद्व्योमतादृशत्वेन चरणीचरयोः समुच्चयः, न तु कमलवन्तानां सवामचता तुपारास्या तेषां दुष्ट्यकृत्वाविरहात् । (क स ६७-६८ पृ) ।

स त्वन्यो युगपद् या गुणक्रियाः ॥११६॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । क्रमेणोदाहरणम्—

विदलितसरुलारिकुण्डं तत्र घलमिदमभवदाशु विमलं च ।

प्रखलमुद्यानि नराधिप ! मलिनानि च तानि जातानि ४९७॥

(इ. का. अ. ७१२८)

अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नयवारिधरोदयाद्दोभिर्भवितव्यं च निरातपार्धरम्यैः ॥४९८॥

(वि. उ. ४११०)

कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मान् सितपङ्केरुहसोदरश्चि चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र ! तेषां यपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥४९९॥

‘धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्’ (५००) इत्यादेशः, ‘रूपाणपानिश्च भवान् रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये’ (५०१) इत्यादेशश्च दर्शनाद् ‘व्यधिकरण’ इत्येकस्मिन् देशे इति च न वाच्यम् ।

स त्वन्य इति समुच्चयः । गुणक्रिया (२०३३) इति बहुवचनम् । समुच्चयप्रयोजकतया व्याचष्टे गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च । ततः मित्राश्रययोगुणयोरेककालमेक देशे समुत्पत्त्या समुच्चयो यथा विदलितेलादि—अतः मालिन्यामालिन्ययोर्योगपदं चकारेण योज्यते । एवञ्च क्रिययोर्यथा अयमित्यादि । उपर्युक्तीविप्रयुक्तस्य पुनरुक्त इत्युक्तिः । तत्र ‘उपनत’श्च ‘भवितव्यये’ति क्रियासमुच्चयेन निप्रलम्भः पारप्राप्तोऽभिव्यज्यते । तदेतद्विमिश्र-विषयत्वेनोदाहरणद्वयम् । अतः गुणस्य क्रियायाश्च युगपदुपपत्तिमुदाहरणं पठनीयम् । कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहसुन्दरश्चि चक्षुः । पतितञ्च महीपतीन्द्र तेषां यपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ कटाक्षः शुभो रक्तः कृष्णश्च । न वाच्यमिति इदमेव ह्युक्तम् । (इ. का. ७१२८) ।

८६ “निरातपस्वरम्यै” इति पादपूरणकक्षोऽभनोदः पाठः कश्चित् । अपर्धरम्यैरिति शाकुन्तले ‘दिनस इवार्धरम्यामलपात्रये जीवतोदर्ये’ति श्लोकार्धस्य तुलनां वहति ।

८७ एवं रुचककृते मङ्गले । अनेन वचनेन श्लोकोऽयं मूलग्रन्थे रुचकात् प्राचीनः कैश्चित् पठित इति प्रतिभाति । रुचकमङ्गलसंस्कारेणोऽस्मत्कृष्णरस्यत्वं द्रष्टव्यम् । एवमल प्रकरणे बहुन्येव पद्यानि रुचकानुसारिणा धीधरेण मूलेऽन्तर्भावसमर्थनकृत्ये प्रयोजकत्वेन टीकायां पूर्णत्वेनोद्धृतानि । रुचकमाणिक्यचन्द्रधीधरसरस्वतीतीर्थ-

एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति कियते वा स पर्यायः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तत्र कालकुट ! केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

प्रागर्णवस्य हृदये घृणलक्ष्मणोऽथ कण्ठेऽधुना घससि घाचि पुनः

खलानाम् ॥१०२॥ (न. श. ४)

विन्योष्ठ एव रागस्ते तन्वि ! पूर्वमदृश्यत ।

अधुना हृदयेऽप्येव मृगशापाक्षि लक्ष्यते ॥१०३॥ (न. सा. म. ६।६०)

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्ययसितत्वादेकत्वमविकृष्टम् ।

श्रोणीयन्धस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः

पद्मार्गं मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम् ।

धत्ते चक्षः कुंचसुन्निवतामद्वितीयं च वक्तुं

तद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥१०४॥ (वा. भा. १।२८)

व्यधिकरणे वा यस्मिन् गुणक्रिये चैककालमेकस्मिन् । उपजायते देशे समुच्चयः
स्यात्तदन्योऽसाविति ॥ एकाधिरूपत्वेन धुनोत्यादि, भिन्नदेशतया कृपाणपाणिश्चोत्यादि ।

पर्याय इति यौगपद्यनैपरीलाय समुच्चयानन्तरमस्य लक्षणम् । अथच द्विधा
“तत्रैकमेकस्मिन्नाधारे यद्व्यवति कियते वा स एकः पर्यायः । नन्वेकमनेक-
गोचरमिति विशेषालङ्कारोऽहं तत्र किमर्थमिदमुच्यते इत्याशङ्कणं क्रमेणेति इदं
क्रमप्रतिपादनात्तत्र यौगपद्यप्रतीतेरस्य वस्तुतो विभितविषयत्वम् । क्रमाश्रयणादेव पर्याय
इत्यन्वयार्थमिधानम् । विनिमयाभावाच्च परिहृतेनैकलक्षण्यम् ।” (अ. ख. १५६-६० पृ.)

नन्वित्यादि—यत्र कालकुट-(203b)मेकमनेकशिवसहस्रे समुद्रहृदयाद्वा क्रमेण स्थिति-
मभिवक्ष्यम् । विन्योष्ठ एजेत्यादि । “क्रमेणेति प्रतीकानन्तरम्—श्रोणीयन्ध-

प्रभृतिभिर्मूलमभ्ये स्त्रीकृतोऽप्ययं श्लोकः, दाक्षिणात्यैरप्ययदीक्षितपरिहृ-
राजादिभिः काव्यप्रकाशोदाहृत इति स्त्रीकृतोऽपि गोविन्दकुरुमीमतेनदीक्षित-
प्रभृतीनामर्थायां ग्रन्थेष्वभ्युतत्वादापुनिरैर्मन्थरम्पादकैर्मूलमभ्ये न दृश्यत इति
महर्षिर्धातव्यम् । ‘प्रयोजनाभावात् प्रदीपाद्यनुसरणमेव श्रेय’ इति तेषामुद्धृतं
संसनमतीव कौतुकावहम् ।

तं ताण सिरिसदोअरअणाहरणम्मि द्विअअमेकरसं ।

विम्बाहरे पिभाणं णिवेसिअं कुसुमवाणेण ॥५०५॥ (वि. बा. ली.)

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति विद्यते वा तत् सोऽन्यः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।

अथ कथयति मोदहेतुरन्तर्गतमिव हलहलं विषं तदेव ॥५०६॥

तद्गोहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः

सा धेनुर्जती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

स क्षुद्रो सुपलब्धनिः कलमिदं सज्जीतकं योपिता-

माश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियती भूमिं समारोपितः ॥५०७॥

(ध्व. आ. ३११६ इ.)

अतैकस्यैव हानोपदानयोरविवक्षितत्वाच्च परितृप्तिः ।

स्त्वजति तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यां मुक्ताखरलगतयः संधिता लोपनाभ्याम् । पते पद्भः
कुचसचिवरामद्वितीयश्च बहुं तद्गालाणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेनेति पाठः ।
आद्यार्पमेव श्लोकयोदाहरणम् ।” (व. सं. ६५ पृ.) । एकस्थानस्थितस्य वस्तुनः स्थानान्तर-
प्राप्तिमासमत्त विनिमयपदेन विवक्षितम् ।

तं ताणेत्यादि—वत्तेषां श्रीसहोदररजाभरणे हृदयमेकरसम् । विम्बाधरे प्रियार्था
निवेशितं कुसुमवाणेन ॥ तेषाममुखाणां, श्रीसहोदररजं कुसुमः । निवेशितं सुम्बनैरु-
सकं कृतमिति वाच्यं प्रतीतावपुराणतया । कान्ताऽऽपरकौस्तुभयोः कान्तादिसाम्बाजुष-
माऽतः प्रतीयमाणा । अन्य इत्यादि—एकस्मिन्नापारेऽनेकमाधेयं यत् स द्वितीयः
परायः । समुच्चवातद्वारस्वतत्वं निराकर्तुं क्रमेणेति योजयति । “अत एव समुच्चयलक्षणे
युगपद्ग्रहणम् । अत्रापि “क्रमेणेत्यादि प्रतीकात् परम्—मधुरिमरुचिरं वचः खलाना-
ममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति । अथ कथयति मोदहेतुरन्तर्गतमिव हलहलं विषं तदेव ॥
तद्गोहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः सा धेनुर्जती नदन्ति करिणा-
मेताः घनाभा घटाः । स क्षुद्रो सुपलब्धनिः कलमिदं सज्जीतकं योपितामाश्चर्यं
दिवसैर्द्विजोऽयमियती भूमिं समारोपितः ॥ अतैकस्यैव हानोपदानयोरविवक्षितत्वाच्च
परितृप्तिरिति पाठः ॥” (व. सं. ६६ पृ.)

अनुमान तनुक्तं यत् साध्यसाधनयोर्वच ॥११७॥

पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकेण तिरूपो हेतुः साधनम् । धर्मिण्ययोगव्यवच्छेदो
व्यापकस्य साध्यत्वम् । यथा—

यत्रैता लदरीचलाञ्चलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुव

यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मसृष्टो मार्गणाः ।

तच्चकीकृतचापमञ्चितशरमेड्ढत्करः मोधनो

धावत्यत्र एव शासनधरः सत्य सदाऽऽसां सर ॥५०८॥

अनुमानमिति सन्दिग्धसाध्यधर्मा धर्मा पक्ष, तद्वर्तमानं तद्वृत्तिता, (204a) अन्य
व्यतिरेकत्व व्यापकत्व—सपक्षे सत्य, विपक्षे व्यापकत्वमित्यर्थः । एवञ्च हेतोर्विरूपस्यानु
मापकत्व ॥ यदाह—(स क आ ३२७ पृ) अनुमेयेन सम्बद्ध प्रसिद्धश्च तदन्विते ।
तदभावे च नास्त्येव तद्विज्ञाननुमापकम् ॥ अनुमेयेन सबद्धमिति सपक्षेण, तत्स्यैव
साध्यवत्तयाऽनुमेयत्वात् । यदाह—स एव चोभयात्माऽयं गम्यो गमक इष्यते । असिद्धे-
नैकदेशेन गम्य सिद्धेन बोधक ॥ ३२७ धर्मिणीति सिद्धापधिविधितधर्मविशिष्टे पक्ष
इत्यर्थः । व्यापकस्य लिङ्गिनः । अयोगव्यवच्छेदः ससर्गभावव्यावृत्तिः ससर्गनियम इति
यावत् । ' विच्छित्तिविशेषधर्मादन्वेषणीयः । अन्यथा तर्कानुमानात् किं वैलक्षण्यमिति ?'
(अ स १८५ पृ) । एतन् शुद्धमपि चमत्कारास्पदमिति शुद्धमलङ्कारान्तराध्वय
विरहेणानुमानमुदाहरति यत्रैता इत्यादि । अञ्चित आकुष्ट मेड्ढत्कर सुन्दरकर ।
“अत्र योयिता ब्रूव्यापारेण मार्गणपतनं सरपुरोगामित्वे साध्ये साधनमित्यनुमान

88 एतन् कान्यानुमानं न तर्कसाधनसम्मतमनुमानमिति बोद्धव्यम् । अत्रावेदित
विशेषणार्थं नातिव्याप्तिरिति प्राथ । साध्यताधनाभ्यामभिधानमित्यर्थाऽतो
नातिव्यप्तिरिति मिथा इति मीथिलपण्डितराजः । यत् शब्देन पक्षधर्मान्वय-
व्यतिरेकत्व साधन साध्यप्रतीत्ये निधीयते सोऽनुमानात्तद्वार । तर्कानु-
मानसमकक्षमेवास्य सत्त्वमिति फक्कियेण एवालङ्कारनिबन्धनत्वेनोक्तत्वादिति
न तत् जयत्य । यत् तु 'जाने' 'नूत मिलादिपदप्रयोगमहिम्ना स्वप्रतिपत्ति-
निधायक्यानुमानमिति रोभाकरकृत तत्त्वम् । नाल लिङ्गलिङ्गिनो कार्य
कारणयो समर्थनकल्प किञ्चित् ।

89 एतत् सर्वं स का आ मूले एव । मुद्रितपुस्तके भ्रान्त्याऽन्तिमाशयीकारूपेण
दर्शितः । द्वितीयपत्रगोष्ठ्यात् एतद्विषयमनुशीलनं द्रष्टव्यम् ।

साध्यसाधनयो र्पोषापर्य तथा न वैचित्र्य किञ्चिदिति न तथा दर्शितम् ।

शुद्धम् । वरिह भूव. सरस्वापरत घटच्छाया पाण्डुलिङ्गादि वदिप्रबोक्तिमात्र-
निष्पन्नार्थनिवृत्तेन च किञ्चित्तिविशेषाधरणाच्चाहत्वम्" (अ व १८५ पृ) । 'यथा
रन्ध्र व्योम्रधलजलदधूम स्वययति स्फुल्लिङ्गाना रूप दधति च यथा कीटमणय ।
यथा विद्युज्ज्वालोल्लसितपरिपिक्ताथ क्लृप्तमस्वधा मन्ये तत्र पथिक्लृप्तस्ये स्वरत्न ॥
अत धूमस्फुल्लिङ्गकपिलादिभक्तानि वह्नित्तानि त्रिस्फलाद्वशन्दप्रतिपादितवति भवयन्ती"-
(अ व १८५ पृ) इति रूपकमर्थकारेण निच्छिद्यत्वाधरणे चमत्कारास्य (२०५b) त्वात् ।
तर्ज्यनुमानवैलक्षण्य स्फुटमेव । साध्यसाधनयोरिति—यदाहु —तिविश्वमुमान् पूर्ववच्छेप-
वत् सामान्यतो दृष्टेति (न्या सू १।१।५) । अत पूर कारण तद्विद्यते निषयतया यत्न
परामर्शज्ञानस्य तत् कार्येण कारणज्ञान पूर्ववत् । कारणस्य प्राशुपयोगादनुपयुक्त कार्ये
शेष, स विद्यते विषयतया यस्य परामर्शज्ञानस्य तत् कार्येण कारणानुमान शेषवत् ।
अन्यकारणभूतेनाविनाशानिना तैरेण यदनुमान तत् सामान्यतो दृष्टम् । सदरोऽन्याह—
(६ का अ ७।२६) वस्तु परोक्ष यस्मिन् साध्यमुपगम्य साधक तस्य । पुनरन्यदुप यस्ये-
द्विपरीत येतदनुमानम् ॥ इति । यथा—मातु(व)हमागमिष्यन्तून पतितोऽस्ति पादयोस्तस्या ।
कथमन्यथा ललाटे यावत्करतिलरूपदुक्छिरयम् ॥ (६ का अ ७।२८) । अत यावत्करतिलक-
पदं करे कार्यभूताया कारणभूत पादपतनमनुमीयते । यदि वा व्यतिरेकात् पूर्वं प्रतीयत इति
पूर्वान्वय, स एव शुद्धोऽस्यास्तीति पूर्ववत् । केवलान्वयि विवर्द्धितजातीयोपपत्तौ विपक्षहीनम्,
यथाऽभिधेयो विशय प्रमेयत्वात्, यत् प्रमेय तदभिधेय यथा सामान्य, तथा च विशेष-
रुत्सादभिधेय । न हनभिधेयमप्रमेय वा किञ्चिदस्ति यो विपक्ष स्यात् । पश्चात् प्रती
यमानत्वाच्छरीरं व्यतिरेक, स एव शुद्धोऽस्यास्तीति शेषवत्, केवलव्यतिरेके, पञ्चन्यायकत्वे
सपक्षभावे विपक्षादिति, यथा—जीवच्छरीर (२०५a) सात्मक प्राणादिमत्त्वात्, यत् सात्मक
न भवति तत्र प्राणादिमत्त्वं यथा घट । न च जीवच्छरीरं न प्राणादिमत्त्वं, तस्मात् [न तथा]
सात्मकम् । यत् सामान्यैवान्वयव्यतिरेकान्यां द्वाभ्यामपि तत् सामान्यतो दृष्टम् । (त भा ३६
पृ) । अन्यव्यतिरेके यथा पततोऽग्निमान् धूमवत्त्वात्, यो धूमवान् सोऽग्निमान्, यथा
महानसम्, तथैवाय तस्मात्तथा । अनुमानवदर्थोपस्थादिप्रमाणान्यप्यलालङ्कारकानाम्ये परि-
गणयति" । तत्रैषो मतेऽर्थापत्तेस्त्वावत् प्रामाण्यं नाङ्गीक्रियते । तथाहि प्रत्यक्षादिप्रतीती

१० भोजश्चदनुयायिनी रत्ताख्येवक्रादयश्च । अर्थापत्तिरनुमानमेवति नैयायिक-
मतानुयायिनी धीशरोक्ति । रत्ताख्येवक्रताऽर्थापत्ते पर्याप्तं जैमिनिप्रमाणानां मध्ये-

योऽर्थः स येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य कल्पनमर्थोपतिरित्यार्थोपत्तेरुक्तम् । तत्त्वे दं चिन्त्यते । योऽर्थो प्रमाणप्रतीतोऽर्थः स यदि परिकल्प्यमानेन परोक्षार्थेन सह कश्चित्तादात्म्य-
सङ्गणकद्वन्द्वपत्तिज्ञाणो वा प्रतिपन्नोऽस्ति तदा सनावलज्जया कार्यलिङ्गजाऽसौ
प्रतिपत्तिरित्यर्थोपतिरित्यनुमानमेव । अथ नास्ति प्रतिबन्धस्तदानीमर्थोपत्तिः प्रमाणमेव
न भवति, असम्बन्धात्, घटात्, पटप्रतीतिवदिति । एवं नैवाविकस्योपमानप्रमाणप्रसङ्गः ।
तथा हि यः प्रतिपत्त्या गौ जानाति न गवयं स चादिष्टः स्वामिनाऽऽरयं गत्वा यामानयेति ।
स च गवयस्यैवाप्यमजानानो वनेचरमन्यं वा वज्रं पुष्पं पृष्ठयान् धातः कीरशो
गवय इति । स चाह यादम् गौस्तादृशैव गवय इति । तस्मादस्यगतस्य प्रेथस्य
पुरुषातिदेशवाक्यार्थस्तरस्यसहकारि भवयसारूप्यज्ञानं कर्तुं अयमसौ गवयस्यैवाप्योऽर्थः
इति प्रतिपत्तिं फलरूपां जनयत् प्रमाणम् । एतच्चायुक्तं यतः प्रमाण्यं नाम
विषयवस्तुत्वा व्याप्तं, (205b) न चास्य निपुणमपि निरूपयन्तो विषयं परयामः ।
तथाहि [यः] समाख्यासम्बन्धस्तस्य विषयो वर्यते । स च परमार्थत्वे नास्ति,
दृश्यत्वे तस्यानुपलम्भेन याभात्, अदृश्यत्वे तस्य सत्तासाधकं प्रमाणं नैवेद्यते । किं स हि
सम्बन्धसम्बन्धिन्यभ्या भिन्नोऽभिन्नो वा ? यदि भिन्नस्तदा तयोः सम्बन्धः केन सम्बन्धेनेति
वाच्यम् । सम्बन्धान्तररूपनाशमनवस्था । अथाभिन्नस्तदा सम्बन्धिनाप्येव केवली न
समाख्या नाम सम्बन्धः कश्चित् । अथैव सम्बन्धवृद्धिजनकत्वं सम्बन्धस्तत्र युक्तं, यतः
सम्बन्धावेवापि बुद्धिदृश्यहेतुवत्तात् सम्बन्धवस्तुद्वयादपि सम्भाव्यमानो न सम्बन्ध-
मात्रेण प्रभवति । एवं भीमासक्तोपवर्णितस्यापि प्रमाणं निराकृत्यम् । तथा हि
सादृश्यविशिष्टः पिण्डः पिण्डविशिष्टः वा सादृश्यमुपमानस्य तेन विषयो वर्यते ।
न च सदृशं वस्तुनोऽतिरिक्तं सादृश्यं, स्यात्तदा दृश्यानुपलम्भप्रत्यमेव । अथादृश्यं
तथापि तत्प्रतिपत्तिज्ञायावाप्यनुमानादपि सकाशात् कथं तत्सिद्धिः ? सादृश्य-
प्रत्ययस्तु स्वार्थवत्तात्पर्योपपन्नेन सादृश्यवस्तुनाऽपि क्रियमाणो पटव इति न तत्प्रत्ययादपि
तत्प्रसिद्धिर्युक्ता । उपमानादेव सादृश्यसिद्धिरिति चेत्, न, यतः प्रमाणान्तरात् सिद्ध्योरेव
सादृश्यपिण्डयोरीं विशेषणविशेष्यभावस्त्वस्योपमानविषयत्वं तेन पादिना पदव्यये । तत्

ऽस्त्रीकारे कश्चित् कारणत्वेनोपपन्नत्वमिति तदुपपन्नीनासरेर्मेन्तव्यमित्यस्याभि-
रन्त्य निरुपारि । (Vide our paper on the *Rasārṇavālakāra* in
J.O.I. Baroda vol. VIII, no. 4) अतः विचारसन्त्यस्यने शोकाकृतस्यार्थार्थ-
त्वसंज्ञाया अन्वर्थता सूचिता ।

विशेषणैर्यत् साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भूतः संयति लब्धकीर्तयः ।

नलद्वितास्तस्य नमिन्नवृत्तयः प्रियाणि धान्दन्त्यस्तुभिः समीहितुम् ॥५०॥

(कि अ ११६)

यद्यप्युपार्थस्य दोषताऽभिधानात् तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्य स्वीकारः कृतः,

(२०६५) कथं सादृश्यभावस्योपमानात् सिद्धिरिति ? अभावश्च तु स्वरूपमेव तावन्नोप-
लभापक्षे, कुत एतस्य प्रामाण्यं भविष्यति ? तथा हि प्रत्यक्षादिप्रमाणानामनुवृत्ति-
रभावात् प्रमाणं भीमासकैरभिधीयते । तस्य केयमनुवृत्तिः ? किं प्रसज्यहत्या प्रमाणावुत्-
पत्तिमात्मम्, अथ पूर्वुदाहरणात् वस्तुन्तरम् ? वस्तुन्तरमपि जडरूपं ज्ञानरूपं वा ? ज्ञानमपि
किं ज्ञानमात्रमेकज्ञानससर्गिवस्तुनो ज्ञानं वा ? तत्र न तावत् प्रसज्यरूपोऽभावो युज्यते,
तस्य सर्वशक्तिशून्यत्वात् परिच्छेदकत्वं ज्ञानजनकत्वं वा कथं नयेत् ? अत एव न केनापि
तत् प्रतिपाद्यते । यदाह “न ह्यभावः कस्यचित् प्रतिपत्तिः, प्रतिपत्तिहेतुर्वा, तस्यापि वा कथं
प्रतिपत्तिरिति ।” (न्या कु अ) । नापि जडरूपं जडस्य परिच्छेदकाभावात् । न हि
जडरूपं शकटादिकं पटादिकं परिच्छिन्नतीति कापि दृष्टं श्रुतं वा । नापि ज्ञानमात्रं देश-
कालवशावधिप्रकृत्यापि भुवेषसद्व्यवकवर्तिपिशानादेरपि ज्ञानमात्रादभावप्रमाणादभाव-
प्रसङ्गात् । अयमेकज्ञानससर्गभूतत्वादिवस्तुज्ञानमभावोऽभिधीयते तदा प्रत्यक्षविशेष्यस्यैवाभावः
इति नामान्तरकरणम् । प्रत्यक्षं परिदृश्यमाना अपि पदार्था न यथा खण्डन्ते यथा
नामिनी यचोभिरावेद्यमाना इति (ध्व आ लो ३।४ इ) सत्तत्त्वावि मवाक्
कटादितम् । शान्दन्तु प्रमाणमज्ञानुपयुक्तमेवेति प्रागेवोक्तम्, अतोऽनुमानमेवोदाहृतवान् ।

विशेषणैरिति—यथा वित्तं लिङ्गितं ज्ञानं तथा विशेषणेन विशेष्यस्येति
(२०६६) उदाहरणं तदनुवृत्तस्य लक्षणम् । आकूतोऽभिप्रायः, विशेषणानां साकूतत्वं
प्रतीयमाननशीकारः । अत एव प्रसज्यम्भोरत्तान्नायं ध्वनिविशेषः, प्रतीयमानाज्ञस्य वाच्यो-
न्वितत्वात् । परिकर इति सार्थकं नाम, कार्यस्योत्पत्त्यनुगुणं कारणं सामग्री परिकर
इत्युच्यते । विशेषणवत्त्वात् प्रतीतिर्विशेष्यस्यैवोपजायते इति व्याचष्टे अर्थाद्विशेष्यस्येति ।
उक्तिरिति नोजनीयम् । विशेष्यस्तु इत्यादिभेदाच्चतुर्विधमित्यत्र क्लृप्तं इति (रु का अ.
७।७३) । महौजस इत्यादि—तस्य पुत्रोपनस्य प्राणैरपि प्रियाणि कर्तुमिच्छन्ति तदर्थं
प्राधान्यं जहसीत्यर्थः । न च ते तदासमर्था इत्यभिप्रेत्याह महौजस इति । एव

तथाप्येकनिष्ठत्वेन बहुना विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्रमिल्यलङ्कार-
मध्येऽयं गणितः ।

व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नस्तुरूपनिगूढनम् ॥११८॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपहृत्यते
सा व्याजोक्तिः । न चैवाऽपहृतिः, प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य साम्यस्येहा-
सम्भवात् । उदाहरणम्—

शैलेन्द्रमतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोद्भूत-

द्रोमाञ्चादिविसण्डुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।

हा शैल्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मिते

शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽयताद् शिवः ॥११९॥

मानधना इत्यादानपि । हरेयुः सहता विपत्तिमिमांस्तेऽनुकारिणः^१ इति प्रलिपादित-
दिशोक्तं नसहता इत्यादि । ननु (१) चापुष्टार्थता विरहाभावात् पुष्टार्थत्वनिबन्धनमहो-
पादेयत्वं न पुनरलङ्कारता, वैचित्र्यातिशयाभावात् इत्यत्र आह तथापीत्यादि । अनेन
कथं शक्तिव्युत्पत्तौ प्रतीयेते यत् (१)

व्याजोक्तिरिति—पूर्वलासुद्भिन्नस्य वस्तुनः प्रकारानम्, इह वृद्धिस्तस्य निगूढनमिति
वैधर्म्यादस्य सङ्गतिः । रुधमपीति केनापि निमित्तेन प्रभिन्नं प्रकृतां
प्राप्तम् । केनापि व्यपदेशेनेति विशिष्टेनापदेशेन वस्तुन्तरप्रत्येपरूपेण व्याजेन यदप-
हृत्यते सा व्याजस्य वचनाम्याजोक्तिरित्यन्वयं नाम । प्रकृताप्रकृतेति—“कचित्प्रकृत-
निष्ठं साम्यं (२०/७) यथा—(२ न ८५, ९ जी २०२-२०४ पृ) सदयं वृक्षजे
महाभुजं सहस्रोद्गममियं ब्रजेदिति । अचिरोपनता स मेदिनीं नवपाणिप्रदृणां यधूमिव ॥ इति
समुष्णितोपमानाम् । कचित्प्रकृतनिष्ठं यथा रम्याचित्पुलक्ययोगितायाम् । कचित् वदुभयनिष्ठं
यथाऽपहृत्याम् । तच्चेह न विपश्चिपः प्रकृतस्त्वं सङ्गातात्” (ह स ६६ पृ) । शैलेन्द्र-
आदि—उपगूढनगूढनम् । विधिर्हामप्रदृष्टिणादि । व्यासङ्गो विरोधस्तस्मान्द्रोभो भवम् ।

- १। तेऽनुकारिण इति ‘स’ पुस्तके पाठः । अननुकारिण इति पाठस्य समानं
“ऊर्ध्वं विनुधं मानुधं तमेव धातरं समम् । भवन्तं पैतृकं रिदधमनाशास्ते
दि जापतो’ इति मनुवचनात् ‘पितृभूषणं गते पुत्रा विभक्तान् धनं कमा’ इति
नारदवचनात् ‘निगजेरन् पुता पितोर्ध्वं रिदधुषणं सम’ इति वाङ्मनस्य-
वचनापि न सम्भाव्यते ।

अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकरूपतया प्रसृतो शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वा-
दपलपितस्वरूपौ ध्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

किञ्चित् पृष्टमपृष्टं च कथितं यत् प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परितङ्ख्या तु सा स्मृता ॥११९॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं प्रयोजनान्तराभावात्
सदृशवस्त्वन्तरव्यच्छेदाय यत् पर्यवस्यति सा भवेत् परिसंख्या । अतः च
कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टं, तथोभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानत्वं
वाच्यत्वं चेति चत्वारोऽस्या भेदाः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेन्य पुसां ? सविधमनवद्यं द्युसरितः

किमेकान्ते ध्येयं ? चरणयुगलं कोस्तुभभृतः ।

किमाराध्य ? पुण्य किमभिलषणीयं च ? कल्या

यदासक्ता चेतो निरवधि विमुक्तः प्रभवति ॥१२१॥

ऊर्ध्वान् भगवानेव । मातृमण्डलमग्नं गतरं । सरिमतं शैलान्तःपुरादिभिर्दृष्टं, न तु
सन्निवृत्तिरिति योजनीय, तथा गत्युच्चिन्नस्य वस्तुन प्रत्युत स्फुटत्वघटनात् । अत्र
तोमाधर्षपधुन्यामुच्चिन्नो रतिभावः शैत्यप्रक्षेपेणापलापितः । भयेद्भूतस्तु यथा सादस्याय
योऽपह्नवः साऽपह्नुतिस्तथाऽपह्नायायि यत् सादृश्यं साऽपह्नुतिरित्यपह्नुतिप्रकारत्वान्नेमं
पृथक् लक्षयति (का अ सा स ५।५.२) ।

किञ्चिद्विद्यादि—अवगतमपि प्रतिपाद्येन ज्ञातमपि । 'परिवर्जने' (पा.
१।५।२८ इ) वर्जनार्थं सप्तधा कथनं परिमख्या । तादृगन्यव्यपोहायेति व्याचष्टे
सदृशवस्त्वन्तरेति । अतःप्रादुर्भावाच्च 'विभिरत्नान्तमप्राप्ती नियमं पाक्षिके सति ।
ततः चान्यत्र च प्राप्ती परिमख्या तु कीर्तयते ॥' इति वाक्यविदां लक्षणमनाधिक्य
पाक्षिक्यामपि प्राप्तावयमिष्यते । अत एव 'राजनाभ्याप्तप्रतिग्रहेप्राप्तयो धनवर्जयेत्' ।
'पद्म पवनरत्ना भद्रया' इति नास्य विषयः । विज्ञाताऽऽविष्करणं प्रश्नः, येन विज्ञाता
विधियते तद्वचनं प्रश्न इत्यर्थः । तत्पूर्वकं (२०७६) कथनं, वर्जनीयस्य प्रतीयमानत्व-
वाच्यत्वान्भ्यामर्थादिषु । किमासेन्यमिलादि । अतालीकिर्न वस्तु एवमाद्य तत्पदशसि-
द्दन्तरादिवस्त्वन्तरपरिच्छेदे पर्यवस्यति, व्यवच्छेदश्च प्रतीयमानं सरिदन्तरसविधत्वेन युगपन्न

किं भूषणं सुदृढमन्न यदो न रत्नं किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।

किं चक्षुरप्रतिहतं धिपणा न नेत्रं जानाति कस्तदपरः सदसद्विवेकम् ॥५१२॥

कौटिल्यं कचनिघये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।

काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वेसति ॥५१३॥ (क. का. अ. ७।८१)

भक्तिर्भवे न विभवै व्यसनं शास्त्रे न युयतिक्रामास्त्रे ।

चिन्ता यशसि न घपुपि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥५१४॥

यथोत्तरं चेत् पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्—

जितेन्द्रियत्वं धिनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो धिनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥५१५॥

‘हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः’ (क. का. अ. ७।८२) इति हेत्वलङ्कारोऽत्र न लक्षितः । ‘आयुर्वृत्त’मित्यादिरूपो ह्येव न भूषणतां कदाचिदर्हति वैचित्र्याभावात् ।

सम्भवतोऽपि पाक्षिणीयं प्राप्तिः । किं भूषणमित्यादि—आर्यचरितमिति सिद्धे-
रनुष्ठितम् । धिपणा प्रज्ञा । अत न रत्नमित्यादिकं शाब्दं वर्जनीयम्, न च पीनरक्त्यं
विशेषपरत्वात् । प्रश्नं विना पूर्ववदेव द्विधा । कौटिल्यमित्यादि—अन्यत्र रागो
भास्तीति शेषः । अत रागवदेन रोपो निवर्तितः” । अत यौटिल्यादीनामन्यत्र व्यवच्छेदः
प्रतीयमानः । सुवचय एव कामत्याजनायुधम् । अत न विभव इत्यादि व्यवच्छेदं शाब्दम् ।

यथोत्तरमित्यादि—यदा पूर्वपूर्वं कमेखीक्षरोत्तरं प्रति हेतुता भजते तदा कारणमालाऽऽ-
ख्योऽलङ्कारः । बीप्तासत्तुष्टं यथाऽर्सेऽव्ययीभाव इत्याह—उत्तरमुत्तरं प्रतीति ।
जितेन्द्रियत्वमित्यादि—अत कार्यकारणकम् एव चाहवाहेतुः “हेतुमता सह हेतोरभिधानम-
भेदकद्रवेषत् । सोऽलङ्कारो हेतुः स्वादन्येभ्यः पृथग्भूत” इति हेतुरालङ्कारो भद्रोद्भूत-

१३ एवमपि ‘अपक्षेपविस्तृतजन्मानां दोषाख्येव रागावेदेन बाध्यमाना’ इति
कादम्बर्यं शुक्नासोपदेशप्रसङ्गे ‘कृपिता बुद्धिर्नात्मरागदोषं परवती’ति
‘आदाविन्द्रियाणि रागः समास्वनन्दती’ति च सरस्वत्यै दुर्वास-शापप्रसङ्गे भट्टनाथस्य
प्रयोगाः ।

अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः ।

रम्योऽयमेति सम्प्रति लोकोत्कण्ठाभरा कालः ॥५१६॥

(र. का. अ. ७।८३)

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाप्तासिपुर्न तु हेत्यलङ्कार-
कल्पनयेति पूर्वांकोऽलङ्कारः काव्यलिङ्गमेव न हेतुः ।

क्रियया तु परस्परम् ॥१२०॥

यस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अर्थयोरेकक्रियामुखेण परस्परकारणत्वे सति अन्योन्यनामाऽलङ्कारः ।

उदाहरणम्—

हंसाण सरेहि सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहि ।

अण्णोण्णं छिअ णए अण्णार्ण णयर गरुअन्ति ॥५१७॥

(गा. स. पे. १५३),

अत्रोभयेपामपि परस्परजनकता मिथः शीसारतासम्पादनद्वारेण ।

रुद्रादिभिः^{१३} पृथग् लक्षित उदाहृतम् । अविरलेत्वादि—एवमप्यत्र यत्र पृथग् लक्ष्यते
तत्र हेतुमाह यच्चित्तमाभावादिति । ‘गीणे ह्युपचारे सादृश्यमप्रत्ययार्द्रिचिन्त्यम्, न तु
‘आयुर्पुत्र’मित्यादौ (र. का. अ. टी. ७।८३) तद्विपर्ययात् । तर्हि उदाहृते कथं
काव्यता निरलङ्कारत्वादित्यत्र आह कोमलानुप्रासमहिम्नैवेति । “यद्यप्यव्यभिचरि-
ततयैव (२८४२) विकाशादीनां नैरन्तर्येण जननमिहोपमानप्रयोजनं व्यज्यते” तदमुन्दरमपि
शुशीभूतव्यङ्ग्यनिबन्धनं भवतीति तु प्राक् प्रतिपादितमेव, तथाप्यलङ्कारविन्तायाः
प्रवान्तत्वात्तदपहृत्स्वैवावधारणगर्भमिदमभिहितम् । अत्र एव तद्वत्तयैवोक्तम् समाप्तासिपु-
रिति—उक्तं तादृशः (१) प्रत्ययादयश्चित्ति ह्यत्रायै ।” (र. स. ६६ द्र.)

परम्परायाः कारणत्वेऽलङ्कारं लक्षयित्वा परस्परकारणत्वे लक्षयति—
क्रियया त्विति—क्रियाद्वारेण परस्परपदादयश्च न तु स्वरूपनिबन्धनं, स्वरूपस्य यथाधीनो
विरोधात् । अतः परस्परपदाकारकत्वमन्योन्यकारणत्वेन विवक्षितम् । उपकारश्च विशेषाधान-
रूपः । उदाहृतः—(र. का. अ. ७।६१) यत्र परस्परमेकं कारकभावोऽभिधेयस्यो. क्रियया ।

१३ अत्र रुद्रादिभिरित्येव इव इत्यभिधेयस्यो. पाठः सङ्गतः । स च तदुद्भूतलक्षणे-
नैवापगत्यते । लिपिकाराणां मनवधानादेव विधेयः पाठो दृश्यते । ग्रन्थसम्पादकस्यो-
पोद्गातीयमन्तव्यमज्ञानावधानीयम् ।

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योच्चयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥९२१॥

असकृद् यदसम्भाव्यमुत्तरं स्यात् तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र परिकल्प्यते, तदेकं तावदुत्तरम् ।

उदाहरणम्—

वाणिज्य ! हस्तिदन्ता केतो अस्माकं वगृह्यकिसी भ ।

जान ह्रुलिआलभमुही घरमि परिसप्य सोणहा ॥९१८॥

(ध्व. आ. ३।१७ वृ.)

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, मूल्यानं ताः प्रयच्छेति केतुर्वचनममुना वाक्येन समुपनीयते । न चैतत् काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्तौ । न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः । नापीदमनुमानम्, एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशावित्यलङ्कारान्तरमेवोत्तरं साधीयः ।

प्रश्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यदसम्भाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात् तदपरमुत्तरम् । अनयोश्च सकृदुपादाने न चास्ताप्रतीतिरित्यसकृदित्युक्तम् ।

भजयते स्फारिततत्त्वविशेषस्तदन्योन्यम् ॥ इति । विशेषस्तु नानारूपस्तत्र वाक्यार्थभूत-
रसायतुगामितया तत्र तत्र प्रतीयते । न त्वयं परिदृष्टिर्विनिर्मायामावात् । इहानां सरोभिः श्रो-
सार्यते सारीक्रियते अथ सरसा हंतैः । अन्योन्यमेवैते आत्मानं केवलं ग्रसन्ति गुरु कुर्वन्ति ॥

उत्तरश्रुतीति—यत्तादुपनिषत्प्रमाणोऽपि प्रश्न उपनिषदादुत्तरादुपनीयते तदेकमुत्तरम्,
'यत्त च प्रश्नपूर्वकं लोकोत्तरविषयवाच्यसम्भावनीयमुक्तं तत्र न सकृत् तावन्मात्रं एव आस्ता-
प्रतीतेः, यत्तथासकृद्विषयते उपनीयमुत्तरम्' । (अ. न. २१६ वृ.) यत्तार्थं तथा वाणिज्य
इत्यादि । वाणिज्यक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्र-(२०८८)कृतयश्च । यावद्विद्वत्सिद्धान्तकसुखी
गृहे परिचर्यते बिलसति स्तुपा ॥ उत्तरेणाह प्रश्न उपनीयते न तु जन्यते, प्रश्नेऽपि सति
कचिदुत्तरस्यादर्शनात् । ननु वहिर्न्यथा धूमं जनयत्येवेति नियमः, धूमस्तु वहिर्जन्य एव,
तथाऽस्त्वानुत्तरं प्रश्नजन्यमेवेति नियमादायातमनुमानान्नप्रत्येक्यत आह—नापीति । अत
हेतुः एकस्मिन् धर्मिणोति । प्रश्नोत्तरयोरत्र साध्यसाधनत्वेनोपलब्धतयोः केतुर्विधेः तद्वेन
वैयर्थिकरतायात् । नापीदं नाप्यं प्रश्नपूर्वकमुत्तरत्वात् नम्यतिपन्नवदिति युक्तं साम्यविशेषात् ।
प्रश्नपूर्वकमेवोत्तरं यतः । अलङ्कारान्तरमेव साधीयोऽतिशयेन साधु श्रेष्ठम् ।

उदाहरणम्—

का विसमा देवगई किं लब्धव्यं जनीं गुणगगाही ।

किं सोरुख सुकलत्तं किं दुग्गाहिअं खलो लोओ ॥५१९॥

(गा. सं. पै. ६७५)

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोह एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्य एव विधान्ति-
रित्यनयोर्विवेकः ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ।

धर्मेण केनचिद् यत् तत् सूक्ष्मं परिचक्षते ॥१२२॥

कुतोऽप्याकारादिज्ञिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसवेयः ।

उदाहरणम्—

यत्तु स्यन्दिस्वेदविन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुटुम्बं काऽपि कण्ठे ।

पुस्तुं तन्वया व्यञ्जयन्ती यस्या स्मित्वा पाणी सङ्गलेखां लिलेख ॥५२०॥

द्वितीयमुत्तरं यथा का विसमेत्यादि—का विपमा दैवगति किं लब्धव्यं जनीं गुणगगाही ।
किं सीख्य सुकलत्तं किं दुग्गाहि खलो लोओ ॥ किं लब्धव्यमित्यत्र बो लाहो इति पाठ
सुन्दरः ।^{११} अतः दैवगत्यादि निगूढत्वाद्यसम्भाव्यमसंस्कृतप्रश्नपूर्वकमुत्तरं निबद्धम् । न
चेयं प्रश्नपूर्विका परितस्तस्या व्यबल्लेखव्यबल्लेखपरत्वाभावादित्याह—प्रश्नपरिसंख्याया-
निति । अन्यव्यपोह एवेति न तु न वाच्य, 'एव पद्ममखा भक्ष्या' इत्यादिन्यायेन
वाक्यस्यातत्परत्वात् ।

कुतोऽपीति—आभ्यन्तरोन्मयनप्रस्ताधादस्य लक्षति । 'इह सूक्ष्मसूक्ष्ममतिभिरसलक्ष्यो
योऽयं स यदा कृशामोयमतिभिराकारादिज्ञिताद्वा सलक्ष्यते तदा तस्य सलक्षितस्य
विदग्ध प्रति प्रकाशेन सूक्ष्मं नामालङ्कारः ।' (अ. त. २१७ पृ.) अभिप्रायानुगारेण
(२०९३) खयमाविर्भूतो रूपादेरन्यथाभाव आकारः । अन्यत् कर्णपल्ल शरीरतदवयव-
व्यापारव्यागव्यागश्लेषादिलक्षणमिहितम् । तत्वाकारात् यथा यत्तु स्यन्दीत्यादि ।

११ अतः 'किं लब्धं जनीं' इति काचित्को मूलपाठः । तस्य हि लब्धमिति छाया ।
सैव स्वकठवसहेते दृश्यते । यत्तु लब्धव्यमित्यत्र धीधरत्वाऽन्ये वैरपि च
प्रदर्शिता छाया माऽमूलत्वाद्देया । एव स्थिते बो लाहो' इति पाठः सुन्दर
इति धीधरमन्तव्यमप्रयोजनमेव । छायायां लब्धमित्यत्र भावे निष्ठा ।

अत्राकृतिमालोम्य कयाऽपि वितर्कितं पुरुषायितं मिलता लेखनेन वैदग्ध्या-
दभिव्यक्तिमुपनीतं, पुं'सामेव कृपाणस्य पाणियोऽग्यत्वात् । यथा वा—

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥५२१॥

(अ. भा. १।३१ २.)

अत्र जिज्ञासितः सङ्केतकालः कयाचिदिक्षितमाक्षेण धिदितो निशसमय-
शंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षं भवेत् सारं परावधिः ॥१२३॥

परः पर्यन्तभागोऽवधिर्यस्य, धाराऽधिरोहिकया तत्त्वैवोत्कर्षस्य विधान्तेः ।

उदाहरणम्—राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तर्प तर्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वसम् ॥५२२॥ (ह. का. अ. ७।६७)

प्रवन्धा अनुवन्धाः । स्वेदकृतकुङ्कुमभेदरूपभेदेनाकारेण संलक्षितं पुरुषायितं पाखीं
पुष्पोचितसङ्गलेखनेन प्रकाशितम् । विटसम्बन्धिनधेक्षितस्य प्रतीयमानता शारमेत्यादिना
स्फुटैव । लीलापद्मनिमीलनरूपात् सामर्थ्यादक्षितस्य रातावागन्तव्यं त्वयेति प्रतीय-
मानस्यापि संकेतकालमनसं हसन्नेत्रार्पिताकृतमित्युपस्यैव निवेदितत्वात् ध्वनिव्यवहारः ।
उभाभ्यां यथा (का. भा. २।२६३) मदपितृदशस्तस्या^१ गीतनोऽयमवर्धत । उदाहरण-
मिशुना च्छाया काऽपि मुक्तान्बुजे ॥ इत्यत्र 'मदपितृदश' इतीक्षितं, 'छाया काऽपी'त्याकारः ।
इदामिप्राधान्यकुलप्रवृत्तिविशेषो भाव इति भावाख्यमलङ्कारान्तरं केचिदाहुः । (ह. का.
अ.) तस्य च वाच्यप्रतीयमानरूपतया द्विभेदेऽस्मिन्नेवालङ्कारेऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः ।

विमज्जमानस्य स्वरूपतया सूक्ष्मतात्तदनन्तरं सारमाह—उत्तरोत्तरमिति । पूर्वपूर्वा-
पेक्षया क्रमेणोत्तरोत्तरस्रोतःकण्ठले निरतिशयसर्वस्वायमानोत्कर्षशाली पर्यन्तविधाम्नाः पदार्थः
सार इत्यन्वर्थं नाम । राज्ये इत्यादि । सप्ताहेऽपि राज्ये 'राष्ट्रात् सर्वं प्रवर्तते' (का.
नो. सा. ४।५४) इत्युक्तत्वात् ।^२ पक्षितरापेक्षया स्वामितं प्रति वसुधायाः सारत्वम् ।

95 अत्र 'मदपितृ' इति प्रचलितकाव्यादर्शानुवादी पाठः 'क' पुस्तके ।

96 'इत्यजनपदः सत्य' इत्यादि का. नो. सारीयश्लोकस्रोतरार्धे । 'तं वर्धयेत्
प्रयत्नेन तस्मात् सर्वं प्रवर्तते ।' जनपदस्येति—सर्वकर्मणां योनित्वादिति जय-
मल्लाकारः । अत्र 'भूयुर्ध्वयेत् राष्ट्रं सद्रुद्धिर्दृष्टव्ये' इति का. नो. सा.
४।५८ द्वः ।

भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद् धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसङ्गतिः ॥१२४॥

इह यद्देशं कारणं तद्देशमेव कार्यमुत्पाद्यमानं दृष्टं यथा धूमादि । यत्तु
हेतुफलभूतयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनं
सा तयोः स्वाभावोत्पन्नपरस्परसङ्गतित्यागादसङ्गतिः । उदाहरणम्—

अस्तेष्व जणो तस्तेष्व वेज्जणा भणइ तं जणो अलिअं ।

इन्तम्बुअं कयोले यहुइ वेज्जणा सन्नत्तीणं ॥१२३॥ (गा. स. पे. ६३१)

एषा च विरोधवाधिनो, न विरोधः, भिन्नाध्यास्तयैव द्वयोरिह विरोधितायाः
प्रतिभासात् । विरोधे तु विरोधित्वमेकाध्यायनिष्ठमनुक्रमपि पर्यवसितम्,
अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्ययस्थिते । तथा चैवं निर्दिशितम् ।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

साधनान्तरोपकृतेन कत्रां यदक्लेशेन कार्यमारब्धं सम्यगाधीयते स समाधि
र्नाम । उदाहरणम्—

एष वसुधापेक्षया पुरस्येत्यादिकमज्ञानाप्रकारपर्यवसायि । युगपत्ताकाप्रसने मूलदेवोऽप्याह 'सारं
नदितारजं स मिति (कु म) । अत एवा(२०९b)ज्ञानविशेषणमनङ्गसर्वस्वमिति । भिन्ने
"यद्देशमेव कारणं तद्देशमेव कार्यं दृष्टम् । न हि महानसस्यो बहिः पर्वतदेशस्थ धूम
जनयति । यदा त्वन्यदेशस्थ वारुणन्यदेशस्थ च कार्यमुपनिबध्यते तदोचितमङ्गति-
निरुत्तरमलङ्कारः" (अ न १५४ पृ) । तत्र हतु—केनाप्यतिशयेनेति, अतिशय
कारणस्य कारणान्तरतो विलक्षणता । अस्तेष्व इत्यादि—वस्तुैव प्रणस्तस्यैव वेदना
भणति तन्मनोऽलीकम् । इन्तमृष्ट कयोले कप्पा वेदना उपलानाम् ॥ अत्र चत-
वेदनाऽन्या अन्यथा च तद्दर्शनादधीस्तस्यैति तयोर्भेदाध्यवसाय इत्यतिशयोक्तिर्मूलम् ।
एवं यथा—(अ स. ११४ पृ) सा बाळा वयमप्रगल्भवचस सा श्री वय कातरा.
सा पीनोन्नतिमवसोपरयुग धत्ते सखेरा वयम् । सा कान्ता अपनस्थलेन गुहणा गन्तुं
म शक्ता एव दोषैरन्यतमाधरैरपटवो जाताः स इत्यद्भुतम् ॥ इत्यत्र बाह्यनिमित्त-
प्रालम्बवचनत्वमन्यत् अन्यथा स्मरनिमित्तमिति वयारभेदाध्यवसाय इत्यतिशयोक्तिर्मूलत्व-
मवगन्तव्यम् । अस्याथ न विरोधमूलत्वम्, भिदायकत्वेन तदपवादकत्वात् (का. अ.
सू. ३. ४. ४११११) । एवं विषमादिष्वपि दृश्यम् ।

समाधिरिति—अमगतिष्वैपरीत्यादौ निर्देशः । "केनचिदारब्धस्य कार्यस्य यदकारि-

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मै पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं धनगर्जितम् ॥५२४॥ (का. आ. २।२.६७)

समं योम्यतया योगो यदि सम्भावितः क्वचित् ॥५२५॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया सम्यन्धस्य नियतविषयमध्यस्तानं चेत्
तदा समम् । उदाहरणम्—

धातुः शिल्पातिशयनिरूपस्थानमेषा भृगाक्षी

रूपे देवोऽप्ययमनुपमे" दत्तपत्रः स्मरस्य ।

जातं दैवात् छटशमनयोः सङ्गतं यत्तदेत-

च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥५२५॥

यथा वा—

चित्रं चित्रं वत वत महश्चित्रमेतद्विचित्रं

जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।

यन्निम्बानां परिणतफलस्त्रीतिरास्तादनीया

यच्चैतस्याः कवलनकलाकोपिदः फाकलोकः ॥५२६॥

कारणान्तरसम्यन्धात् सुकरत्वं सम्यगाधानात् समाधिः ।" (अ. स. २०५ पृ.) 'सहकार्यन्तर-
सम्यन्धविवक्षितार्थोऽन्यथा वेति द्विविधः । अत्रापि प्रत्येकं देवादिवक्तृत्वेनार्थं चतुर्धा' (स.
क. आ. ३०७ पृ.) । मानमिलादि—दिष्ट्येखानन्दोक्ती । (२।०३) उदीर्णमुद्गतं 'प्रज्ञाभाक्तो
मान' इति माननिराकरणे कार्यं प्रकृतिरूपायः । तत्सोकर्यार्थं धनगर्जितस्य कारणान्तरस्य
प्रक्षेपः । सोकर्यं चोपकारायेत्यादिना प्रकाशितं, तदियं देवकृता सहायसम्पत्तिः ।
'अविचित्रित्वेन देवकृता यथा (कि. अ. २।५४) अत्रुशासतमित्यनाकुलं नयवर्तमान-
वर्जुनाप्रज्ञम् । स्वयम्भु इवामिवाञ्छितस्वामीकार्य परराशासकः ॥ अत्र भीमशुशासकोप-
क्रमकाल एव व्यासागमनस्य तदुपकाराय प्रक्षेपः' (स. क. आ. ३०७ पृ.) । एवं
चिन्तितपूर्वोऽपि शृण्व्यः ।

सममिलान्वयं नाम । सम्यक् साम्यादिस्य प्रस्तावः । योग्यतास्वरूपाद्—
इदमनयोः श्लाघ्यमिति । एतन्नाभिरूपानभिरूपविषयत्वेन द्विविधमिति कमेष्टोदादरण्याद्
धातुरित्यादि—अत्राभिरूपस्यैव नायक्युगलस्य संप्रदानमुचितमुपात्तम् । द्वितीयं यथा
चित्रमिलादि—अत्रानभिरूपाणां निम्बानां काकानां चामुरुष्या एव समदन्वयपदेशः ।

कचिद् यदतिवैषम्यान्न श्लेषो घटनामियात् ।

कतु न्रियाफलावातिनैवानर्थश्च यद् भवेद् ॥१२६॥

गुणक्रियाभ्या कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।

क्रमेण च विरुद्धे यत् स एव विषमो मत ॥१२७॥

द्वयोस्त्यन्तविलक्षणतया यदनुपपद्यमानतयैव योग प्रतीयते, यद्य किञ्चिदारभमाण कर्ता क्रियाया प्रणाशान् कैवल्यमभीष्ट तत्फल न लभेत यावदप्रार्थितप्रपन्नथ विषयमासादयेत् तथा सत्यपि कार्यस्य कारण रूपानुकारे यत्तयोरुणो च क्रिये च परस्पर विरुद्धता मज्जत, स समविषययात्मा चतुरूपो विषम । क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीषादपि मृद्वङ्गी कवेयमायतलोचना ।

अथ क च कुकुलाग्निकर्कशो मदनानल ॥१२७॥

(न सा च १६१२८)

सिंहिकासुतसन्वस्त शश शीताशुमाश्रित ।

अग्रसे साश्रय तत्र तमन्य सिंहिकासुत ॥१२८॥

सद्य करस्पर्शमवाप्य चित्र रणे रणे यस्य रूपानलेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशखिलोकाभरण प्रसूते ॥१२९॥

(न सा च ११९२)

आनन्दममन्दमिम कुचलयदललोचने । ददासि त्वम् ।

विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरा शरीर मे ॥१३०॥

(इ का अ ६१४७)

अत्रानन्ददान शरीरतापेन विरुध्यते । एवम्—

कचिदिति समवैषम्यवत् लक्षणम् । श्लेषोऽत मयोग । अथ धनुर्धा । शिरीषादिभ्यादि—कुकूल वृषामि । सिंहिकेभ्यादि—सिंहिकासुत सिंहो राहुश्च । अत न पर शरीरान्तरजा समासादिता यावदेव स्वयमेवाधिगन्तमहाबाध । आश्रय-बाधनमाश्रयक्रियापक्ष चकारेत्यनयोऽन्तराप्रिकाऽऽश्रयणक्रिया । 'तीर्थान्तरेषु मत्तपश्चमया विद्वान् पुण्यां तनु तनुवृत्त प्रसभ समन्ते । वाराणसि त्वयि तु मुक्कल्लोवराणो जामो (210b)ऽस्तु मूलमपि वात्सपुनर्मवाय ॥ (अ स १६९५) । अत्रानयोऽपत्तिर्व्याज स्तुतिपर्यवसायिनीति सङ्कोर्णता । सद्य इत्यादि—अत्र कृष्णवर्णाव शुक्रवर्णस्योत्पत्ति ।

चिपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मद्विभ्रमं सकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दशा ॥१३१॥

(शि. पा. व. १३।४०)

इत्यादावपि विपमत्वं यथायोगमनुसर्तव्यम् ।

महतोर्यन्महीयांसायाधिताश्रययोः क्रमात् ।

आश्रिताश्रयिणी स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥१२८॥

आश्रितमाश्रयम्, आश्रयस्तदाधारः, तयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया तन् आश्रयाश्रयिणी प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया यथाक्रमं यदधिकतरतः मजतस्तदिदं द्विविधमधिकं नाम । क्रमेणोदाहरणम्—

अहो विशालं भूपाल ! भुवनक्षितयोदरम् ।

माति मानुमशन्योऽपि यशोरशिर्यद्वत् ते ॥१३२॥ (का.आ. २।२।१७)

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।

तनौ ममुस्तन्न न कैटभद्विपस्तपोधनाभ्यागमसम्भृता मुदः ॥१३३॥

(शि. पा. व. १।२३)

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्त्रिया ।

या तदीयस्य तत्स्तुत्ये प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥१२९॥

निरुतिपरमपि विपक्षं साक्षादिरसितुमसमर्थं केनापि यत्तमेव प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तदीयस्य तिरस्करणं, तदनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्

आनन्त्रमित्यादि—अत्र कारणगतयोः क्रियोर्विरोधः । एवं चिपुलेनेत्यादि—अत्र द्वीनेन गुरु कार्यं कृतमिति विपमत्वम् । एवमधिकोऽपि यत् स्वल्पमपि प्रयोजनं न विदधाति तदपि विपक्षं यथा—(ह.सं. ७० ट.) किं ददातु किमश्नातु मर्तव्यभरणाकृतः । उदारमतिरातोऽपि जगत्तृतीयमालके ॥ इति ।

महतोरित्यादि—वैषम्यप्रस्तावतदनन्तरमस्य सङ्गणम् । महतोरपेक्षाधारयोर्विषये यथाक्रममाधाराधेयी तनुत्वेऽपि यन्महीयासी स्यात् तदधिकं नामालङ्कार इति योजना । प्रयोजनधर्मा वर्णनीयप्रकर्षः । तदाधारस्य तनोरप्याधिक्यं यथा अहो विशालमित्यादि—माति पतते । अत्रापेक्षया यशसो वैपुल्येऽपि तदपेक्षया तनोरपि भुवनक्षितयोदरस्याधारस्य महत्त्वमुक्तम्, अन्यथा मानस्यात्मनवत् । तदेतदाधिक्यमेव चाकल्यहेतुः । युगान्तेत्यादि—अतैककैटभारितनोराधारस्य वैपुल्येऽपि तदपेक्षया तन्वीनामपि मुदा यन्महत्त्वमुक्तं तन्नास्तीत्युक्तम् ।

प्रत्यनीकमभिधीयते । यथाऽनीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधिभूतमपरं मूढतया
केनचिद्भियुज्यते तथेह प्रतियोगिनि विजये तद्विजयोऽन्यो विजयीत इत्यर्थः ।

उदाहरणम्—

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर ! भवत्यनुरक्ता ।

पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां ताडयत्यनुशयादिव कामः ॥५३४॥

यथा वा—यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि याधते ॥५३५॥

(शि. पा. व. १४।०८)

इन्दोरत्र तद्विजयता सम्बन्धिसम्बन्धात् ।

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगृह्यते ।

निजेनागन्तुना वाऽपि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥१३०॥

सहजमागन्तुकं वा किमपि साधारणं यल्लक्षणं तद्वारेण किञ्चिद् वस्तु
केनचिदिह यद्रस्तुस्थित्यैव" यलीयस्तया तिरोधीयते तन्मीलितमिति द्विधा
स्मरन्ति । कमेणोदाहरणम्—

अपाङ्गतरले दशौ मधुरचक्रवर्णा गिते

विलासभरमन्धरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः सतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपद्मोऽपि संलक्ष्यते ॥५३६॥

अत्र एकतरलताऽऽदिकमङ्गकस्य लिङ्गे स्वाभाविकं साधारणं च, मदोदयेन
तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

प्रतिपक्षमिलाभिताभयप्रस्तावादस्य सन्नतिः । निष्कृतिरपकारः । अन्वयवा-
माह—अलीकेलादि—प्रतिपक्षगतत्वेन वलवत्त्वव्यापनं प्रयोजनम् । त्वमित्यादि—
अत्र त्वत्त्वम्बन्धिनीं सरस्वापयतीति तद्विषये सरस्वावतरत्वं ख्याप्यते । यस्येत्यादि—
'अत्र राहोर्भग- (२।१।१)वान् कृष्णो वलवान् प्रतिपक्ष', त्वत्त्वम्बन्धि वक्त्र', तेनोद्गोः सादृश्य-
मुखेन तन्बन्धः । तस्य दुर्बलस्य विरस्काराद् भगवतः प्रकर्षाऽनगम्यते ।' (प्र.स. २०७ पृ.)

समेनेति—विरस्कारप्रस्तावादस्य सन्नतिः । वस्तुना वस्तुवन्तरतिरोधानं भीलितमित्यन्वय-
नाम । न चात्र सामान्यालङ्कारः । 'तथा हि सहजेनापाङ्गतरल इत्यादावङ्गत्वेन मदोदयस्य न

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विपस्ते ।

अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्रहतं सकम्पं

तेषामहो यत भियां न बुधोऽप्यभिष्टः ॥१३७॥

अथ तु सामर्थ्यावसितस्य शैत्यस्यागन्तुकृतया तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयो-
स्ताद्रूप्यं समानता च, भयेष्वपि तयोरेकलक्षितत्वात् ।

स्थाप्यतेऽपोहते वापि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत् यस्तु सैकायली द्विधा ॥१३१॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य यस्तुनो योप्सया विशेषणभावेन यत् स्थापनं निषेधो
वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैरेकायलीति भण्यते । क्रमेणोदाहरणम्—

“पुराणि यस्यां सधराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गनाः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासमखं विलासः कुसुमायुधस्य ॥

(न सा. च १।२२)

धर्मयाम्यादैकात्म्यनतिशयायाविवक्षितमपि नासादितम् । तत्त्वभावमिदं वस्तु, अत एव
बलीयस्तया तस्य तिरोधानहेतुः । सामान्येन तु यदैकात्म्यं तदसदेव, प्रस्तुततिरोधानाति-
शयोक्त्या विवक्षितमिति त्विदोऽस्य तसो व्यतिरेकः ” (६ स ५० पृ) । तेनात एवकारत्वादिना
स्वाभाविकेन चिह्नेन मदोदयो दैवकृता बाधा विधीयत इति मीलितम् । आगन्तुकेन यथा
ये कन्दरास्त्रिधादि । त्वत्पातेति—पात पातकम् । अतः हिमाद्रिकन्दरनिवाससामर्थ्य-
प्रतिपन्नेन शैत्येन समुद्रावितावागन्तुस्यै । कम्परोमाश्रयोक्तयोरुक्तयोक्तिरोपायवत्त्वादेव च
मीलितव्यपदेशः ।

स्थाप्यत इति मीलितवैपरीत्यादस्य सङ्गतम् । यथापूर्वमिति पूर्ववदव्ययी-
भावः । तेन पूर्वं पूर्वं प्रति यत् परम्पर विशेषणत्वेन स्थाप्यते स एकायली-
मयनन्त्यामादेकायल्याख्योऽलङ्कारः । तत्र विशेषणत्वं स्थापनेन वा निवर्तनेन वेति द्विषेति ।
अतः स्थापनेन यथा पुराणि यस्यामित्यादि । पुराणि यद्वाणि । अतः वराङ्गना
पुराणा विशेषणं स्थापनीकत्वेन स्थितम् । एव वराङ्गनाना रूपमित्यादि ज्ञेयम् ।

११ यद्वाणीति मुद्रितपुस्तके पाठः । उज्जयिनीवर्णनमत्र प्रवरणम् । पुराणी-
लन्त पुराणकथं नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणमिति कृत्वा वा । एवमप्यलङ्कार-
सर्वस्वे यद्वाति पाठः ।

न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद् यदलीनपट्पदम् ।

त पट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तत्र जहार यन्मनः ॥५३९॥

(भ का २।१६)

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणमुद्येन रूपं, तस्य विलासाः, तेषामप्यङ्गमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते । उत्तरत्र निषेधेऽप्येवमेव योज्यम् ।

यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतो यदाकदाचिदनुभूतोऽभूत् स कालान्तरे स्मृतिप्रतियोगाधायिनि तत्समाने यस्तुनि दृष्टे सति यत्तथैव स्मर्यते तद् भवेत् स्मरणम् ।

उदाहरणम्—

निम्ननाभिविचरेषु यदम्भं प्लावितं चलदशां लहरीभिः ।

तद्भवैः कुद्वक्तैः सुरकन्याः स्मारिताः सुरतकण्ठरुनानाम् ॥५४०॥

यथा या—

करजुअगद्धिअजसोआत्थणमुद्धविणिवेसिभाहरउडस्स ।

संमरिअपञ्चअण्णस्स णमह कण्हस्स रोमञ्च ॥५४१॥

(गा म. वे ६७४)

निवर्तनेन यथा न तज्जलमित्यादि—अत्र जलस्य सुचारुपङ्कजल' विशेषण प्रतिषेधत्वेन निबद्धम् । एवं पङ्कजानां लीनपट्पदत्वमित्यादि (२।१६)दि ।

यथाऽनुभवमिति—दृष्ट इति इतिरलोपलब्धिमात्रवचन । तत्सदृश इति सदृशादनुभवात् सदृशास्य यस्तुन स्मृति स्मरण नामालङ्कारः । “अविनाभावाभावादिदं नानुमानम् । सादर्य विना तु स्मृतिर्नावलङ्कारो यथा—(र. व १३।३५) अलानुगोदं मृगयानिहत्तलरत्नवातेन विनीयसेद । रहस्तदुत्तमज्ञेनिषण्णमूर्धो स्मरामि पानीरुदेषु सुत ॥ प्रेयसोऽलङ्कारस्य तु सादर्यव्यतिरिक्तनिमित्तोपस्थापिता स्मृतिर्विषयः” (अ. स. ४१-४२ पु.) । यथा—“अहो कोपेऽपि कान्तं सुखम्” इति (५३ श्लोः) । निम्नेत्यादि—स्मारिता इति घटादिषु पठितस्य स्मरतेर्निर्देशेऽपि ‘मितां हल’ (पा ६।४।६२) इति न हलः । तद्विभाषा वति (६।४।६२) व्यवस्थितविभाषायास्तत्तादात्म्यं आश्रयणात् । करजुअ इत्यादि—करजुगृहीत

भ्रान्तिमानन्यसंविच्चतुल्यदर्शने ॥१३२॥

तदित्यन्यदप्राकरणिकं निर्दिश्यते^{१००} । तेन समानस्यार्थादिदं प्राकरणिकस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां यदप्राकरणिकतया संवेदनं स भ्रान्तिमान् । न चैष रूपकं प्रथमा धाऽतिशयोक्तिः, तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात्, इह चार्थानुगमेन संज्ञायाः प्रवृत्तेस्तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

उदाहरणम्—कपाले मार्जाराः पय इति कर्णह्लेदि शशिन-

स्तावच्छिद्रमोतान् विसमिति करी संकलयति ।

रतान्ते तस्यस्थान् हरति धनिताऽप्यंशुकमिति

प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विह्वलयति ॥५४२॥

(स. क. आ. ३।३८ ; सु. र. को. ६०४)

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्पया तिरस्कारनिबन्धना ॥१३३॥

यशोदास्नमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । संस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाधम् ॥
अस्य भगवतो देहदेशान्तरात्प्रभूतार्थस्वरूपं सुप्रतिशुद्धस्यैव पूर्वैश्वर्यगणानामर्थानाम् । अत एव तदनुभावरोमाधस्य नमस्कारः ।

भ्रान्तिमानिति भ्रान्तेः स्मृतिपूर्वकत्वात्तदनन्तरस्य सङ्गतिः । अतस्मिन् तदिति निधयो भ्रान्तिवित्तधर्मः, स विद्यते यस्मिन् भगितिप्रकारे स भ्रान्तिमानिति । उत्तरकालमात्रिणा सम्यग्ज्ञानेन यत्र बाधस्तदेव विपर्ययज्ञानम्, अतस्तद्रूपत्वा-
च्छ्रुत्वाऽऽदौ रजतादिबुद्धेरिव भ्रान्तेर्मुह्यत्वमेव, न तु गौणत्वमित्युक्तमेव । तुल्यदर्शन इत्यनेन गाढमर्मप्रहारदिजन्यभ्रान्तिरस्य न विषयः । यथा (अ. नं. ४८ पृ.) दामोदर-
करापातन्याकुलीकृतप्रेतता । इह चागूरुमण्डलेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥ इति ।
सादृश्यहेतुकाऽपि भ्रान्तिर्यच्छिद्यार्थं कविप्रतिभावापितैव पृथगे, न तु स्वरसोत्थापिता
शुक्तिभारजतवदिति । यथा कपाल इत्यादि—कपालं घटादेः शकलं, कपोल इत्यपि पाठः ।
विह्वलयति विह्वयति । अतः प्रभामत्तस्य शशिनः करेषु मार्जारादीनां पयःप्रवृत्तिरूप-
भ्रान्तिः कविप्रतिभोत्थापितैव । प्रथमाऽतिशयोक्तिर्भेदेऽभेदरूपा ।

आक्षेप इति—सादृश्यप्रस्तावादस्य प्रस्तावः । 'उपमेयस्यैवोपमानमारोद्बुध-

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थक्येन यदुपमानमाक्षिप्यते, यदपि च तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेय-
भावाः कल्प्यन्ते, तदुपमेयस्योपमानं प्रति प्रतिकूलवर्तित्वादुभयरूपं प्रतीपम् ।

कमेणोदाहरणम्—

लावण्यौकसि सप्ततापगरिमण्यग्रेसरे स्याग्निनां
देव ! स्वयमवनीभरक्षमभुजे निष्पाधिते वैधसा ।
इन्दुः किं घटितः किमेव विहितः पूषा किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्षमाभृतः ॥५४३॥
ए एहि दाव सुन्दरि ! कण्ठं दाऊण सुणसु वधणिज्जं ।
तुज्झ मुहेण किसोअरि ! चन्दो उपमिज्जइ जणेण ॥५४४॥

(गा. स. वे. ६७२)

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वरूपतरगुणत्वादुपमित्यनिष्पन्नस्य
'वधणिज्ज' इति वचनीयपदाभिव्यङ्ग्यया निस्स्कारः । क्वचित्तु निष्पन्नैवोप-

सामर्थ्यादुपमानस्य चन्द्रादेः कैमर्थक्येनाक्षेप आलोचनं क्रियते तदेकं प्रतीपम् । उपमान-
प्रतिकूलत्वादुपमेयस्य प्रतीप इति न्ययदेशः । यदप्युपमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तर-
प्रतिविष्टापयिषयाऽनादरादुपमानत्वं कल्प्यते तत् पूर्वोक्तगत्या द्वितीयं प्रतीपम्
(अ. स. २३० पृ.) । तथाचोक्तं कामनेन 'उपमानेनाक्षेपधाक्षेप' इति (का. अ.
सू. वृ. ४।३।२७) । कमेणोदाहरति लावण्येति—अत लावण्यनिदानत्वादित्थं
वोढुं वर्णनीयो राजैव समर्थ इतीन्दुप्रभृतीनामुपमानानां कैमर्थक्यनिबन्धन आक्षेपः^{१०१} । अत
यदपि यथासंक्षयत्वमप्यस्ति (अ. स. २०६ पृ.) तथापि तदपेक्षयाऽऽक्षेपरूपेव विद्वित्तिधारातरुतस्यु-
दाहरवान् । ए एहीत्यादि—सन्धेहि तावत् सुन्दरि वर्णं दात्वा शृणुष्व वधनीयम् । तव
मुखेन कसोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥ असीति सम्बोधनमनिमुखोक्तप्रकारः । 'अतोपमान-
त्वेन प्रसिद्धस्य चन्द्रमहो निकर्णार्थमुपमेयत्वं' कल्पितम् । वदनस्य चोपमानत्वपि यच्चाऽयं

१०१ नोऽर्था यस्य स किमर्थकः शैथिकः कर् । तस्य भावः । कैमर्थ्येनेत्यन्वेषा पाठो
मूले । कैमर्थक्यं प्रसाधनमिति श्रीविद्याचक्रवर्ती । यथामंक्ष्यत्वमस्तीति
टोकायां (यदुपमान, यदपि च... उपमेयभावः कल्प्यत इति) वृत्तिरेव
धीजम् । परं नात पारिभाषिक' यथासंक्षय' पदप्रत्यायितार्थेन किमपि वैविध्यं
येनालङ्कारः स्यात् ।

मितिक्रियाऽनादरनिवन्धनम् । यथा—

गवेमसंवाहामिमं लोचनयुगलेन किं वहस्ति भद्रे !

सन्तीदृशानि विशि विशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥५४५॥

(क. ग. अ. मा. ७)

श्लोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या चक्षुषामन्यगुणयोगात्प्रोपमानभावमप्यनुभूतपूर्वं सहते,
तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतद्वयम् । यथा—

अहमेव गुरुः सुदायणानामिति हालाहल ! मास तात ! हृष्यः ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥५४६॥

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसम्भाव्यमेवोपनिबद्धम् ।

प्रयोजिका । कपित् पुनर्निष्पन्नमेवोपम्यमनादरकारणम् । यथा (अ. स. २०६ पृ.) गर्व-
मित्यादि—असंवाह्यं गुरुतरं, भद्र इति वाच्यं चिन्त्यम्^{१०२} । ‘अस्तीत्युपमान
उपमानस्य प्रादुर्भाव एव न्यकारकारणम्’ (अ. स. २०६ पृ.) । अनयैव
रीत्येति—“अनेन बहुवचरेण वैचित्र्यं सम्बन्धदर्शितं तेनोपमानस्योपमेयता-
ऽभिधानं विनाऽर्थकल्पनयाऽत्र प्रतिपादनमपि^{१०३} प्रतीपम् । यथा वदनमिदं सममिन्दोः
सुन्दरमपि ते इत्यादि’ (क. स. ७१ पृ.) । तैवकल्पना प्रतीपमेव यथा अहमित्यादि—गुरुः
प्रधानं, सुदायणानां सम्प्रगुणदोषत्वादसम्भाव्यमानोपमानत्वमप्युपमेयत्वेन^{१०४} निबद्धम् ।

१०२ ‘भद्र इत्यत्र सुगन्ध’ इति पाठे वाच्यं सुश्रितं सात् । स च पाठः वैयिद् पृथीतः ।

‘गुरुः सुन्दरमृजो’रिति ।

१०३ अत्रादर्शपुस्तकयोर्द्वयोः पाठस्तुचिनः । शुद्धपाठस्तथादृष्टितो कथककृतसङ्केत
उपलभ्यते यस्माद्वयमंशा सहस्रितो अथेतत्तत् बहुल । ‘तेनोपमानस्योपमेयता-
ऽनुवन्धन्यतामात्रप्रतिपादनमपि प्रतीपम् । यथा—वदनमिदं सममिन्दोः
सुन्दरमपि ते कियच्चिरं न भवेत् । मलिनत्वपरः कपोली लोचनसलिलं हि
कल्लसवत् ॥’ इति (क. स. ७१ पृ.) ।

१०४ “प्रतिपादनमपी”त्यादि‘रसम्भाव्यमानोपमानत्वमप्युपमेयत्वेन’ इति सन्दर्भः ‘क’ पुस्तके
नास्ति ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यमिवक्षया ।

ऐकात्म्यं व्यथ्यते योगात्तत् सामान्यमिति स्मृतम् ॥१३४॥

अथादृशमपि तादृशतया विवक्षितं यदप्रस्तुतपदार्थेन संपृक्तमपरित्यक्त-
निजगुणमेव तदेकात्मतया निवध्यते तत् समानगुणसम्बन्धात् सामान्यम् ।
उदाहरणम्—

मलयजरसविलिप्ततनयो नयहारलताविभूषिताः

सिततरदन्तपन्नकृतचक्ररुचौ रुचिरामलांशुकाः ।

शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामभिमान्यतां गताः

प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसरिकाः ॥१३५॥

(वा. प्र. सू. वृ. ४।३।१०)

अत्र प्रस्तुततदन्त्योरन्यूनानतिरिक्ततया निवद्धं धवलत्वमेकात्मताहेतुः ।
अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् । यथा चा—

वेतत्वचा तुल्यरुचां व्यूनां कर्णाप्रतो गण्डतलागतानि ।

भृङ्गाः सलीलं यदि नापतिष्यन् कोऽवेद्यिष्यन्नवचम्पकानि ॥१३६॥

अत्र निमित्तान्तरजनितत्वाऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमेव न
व्युद्सितमुत्सहते, प्रतीतत्वात्तस्य, प्रतीतेश्च बाधायोगात् ।

प्रस्तुतस्येति—गुणाः शुक्लादिभिरा- । अपरित्यक्तनिजगुणमेवेति तद्गुणादस्य
विशेषं दर्शयति । अत्रैकस्य स्वगुणपरिहारात्तदेकात्मता । भेदानध्यवसायादेकरूपत्वं 'समास-
कृतद्वितेषु सम्बन्धोऽभिधाननिमित्त'मिति^{१०५} समानत्वसम्बन्धात् सामान्यम् । न चेदमपहृतिः
किमिन्द्रियस्य कस्यचिदप्रतिष्ठापनात् । मलयजेलादि—सिततरदन्तपन्नं स्रद्धतादृशः ।
अत्र मलयजरसविलेपना-(२।३३)दीना^{१०६} चन्द्रप्रभया महाविमान्यता गता इत्यादि भेद-
प्रतीतिर्दर्शिता । यथा वा वेतत्वचेलादि । पृथोदाहरणाद्विरोधं दर्शयति प्रतीतेश्चेति ।
न हि ज्ञानमहानं भवतीति' (वृ. सू. ५१ पृ.) ।

१०५ एतच्च चतुष्टये कातन्तुयमतानुवादि । पाणिनीये भाष्ये 'पराप्राप्तिधानं
'इति' : 'इमे तर्कवर्धनावकृतविशेषाः सद्बुद्ध्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जन-
विशेषगुणजे'त्यादिना समर्थमूलभाष्ये प्रपञ्चिताः ।

१०६ महाविमान्यतां गतेत्यादि 'ख' पुलके पाठः । महाविमान्य भाषितेत्यादि
'क' पुलके पाठः । अनियतवृत्तपरिमाणत्वात् श्लोकोऽस्मिन् पादाकृतकं छन्दः ।
अत्र प्रतिपादयद्वाच्यमितिमाताः ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।

एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकमोचरा ॥१३५॥

अन्यत् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तनः ।

तथैव करणञ्चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥१३६॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यदाधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्—

दिवमप्युपयातनामाकल्पमनन्तरगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥५५॥

(क. वा. अ. ६६)

एकमपि वस्तु यदेकेनैव सभावेन युगपदेकत्र वर्तते स द्वितीयः ।

उदाहरणम्—

सा वसइ तुजइ द्विअ सा चिअ अच्छीसु सां अ सवणेसु ।

अम्हारिसाण सुन्दर । ओआसो कथ पावाण ॥५५०॥

(गा. स. वे. ६४७)

यदपि च किञ्चिद् रमसेनारम्भमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते सोऽप्यपरो विशेषः । उदाहरणम्—

स्फुरद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजताऽनवद्यविद्यम् ।

विधिना सरुजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥५५१॥

यथा वा—गृहिणी सचिवः सज्जी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करणाधिमुखेन मृत्युना हरता त्वां यत किं न मे हृतम् ॥५५२॥

(र. ग. वा. ६७)

विना प्रसिद्धमिति—इहाधारमन्तरेणाधेयं न वर्तते इति यत् परिहारेणाधेयं स्थोपनिषन्धः स एको विशेषालङ्कारः । द्विधमिच्छादि—अथ कवीनामाधारानामभावेऽप्याधेयानां गिरामवस्थितिः । रमयन्तीत्यस्य भावो विषयार्थ इति विषयत्वेन ; तेषामाधारत्वात् । द्वितीयो यथा—सा वसइ इत्यादि । सा वसति तत्र हृदये सैवाक्षिपु (१) ना च धवलयोः । अस्मादृशानां सुन्दरं अवकाशः कुल पापानाम् ॥ अनेकस्या एव योयितो हृदयादौ युगपदवस्थानम् । स्फुरदित्यादि—अथ रमसेन त्वां सृजते विधेस्तेनैव प्रयत्नेनाशक्यमव्ययमानं भुवि मनोभुवः सवितुर्वृहस्पतेश्च कारणं निबद्धमिति लोकोत्तरवस्तु-

सर्वत्र चैवंविधे, विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना-
ऽलङ्कार्यालङ्करणत्वायोगात् । अत एवोक्तम्—

सैषा सर्वत्र वक्तोक्तिरनयाऽर्थो विभाज्यते ।

वक्तोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥ इति ।

(भा. का. अ. २।५५)

समुत्सृज्य गुणं योगादायुज्ज्वलगुणस्य यत् ।

यस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥१३७॥

यस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणया सगुणसम्पदोपरकं
तत्प्रतिभासमेव यत् समासादयति स तद्गुणः, तस्याप्रकृतस्य गुणोऽन्नास्तीति ।
उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गण्डाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्न रत्नं रत्ना स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥५५३॥

(शि. पा. व. ४।१४)

अत्र रवितुरगापेक्षया गण्डाग्रजस्य तदपेक्षया च हस्निमणीनां
प्रगुणवर्णता ।

सम्पादनरूपोऽयं विशेषः । संहारे यथा—गृहिणीत्यादि । मिथः सखी रहस्यसखी ।
अलङ्कारमेव नायिकां हरता मृत्युना यदित्यादिकमनेकप्रकारं यस्तु हतमिति विशेषोक्तिः ।
'अतिशयोक्तिश्च सर्वप्राणितमित्युक्तमेव ।'^{१०१}

समुत्सृज्येति—'यत् परिमितगुणस्य वस्तुन, समीपवर्तिप्रकृतगुणेन स्वीकरणं' तस्योत्-
कृष्टगुणस्य गुणा अस्तिमिति कृत्वा । न चेदं नीतितम् । यत् हि प्रकृतं वस्तु
वस्तुन्तरेणाच्छादितत्वेन प्रतीयते, इह त्वपङ्कतस्वरूपमेव प्रकृतं वस्तु वस्तुन्तराणीपरकृतया
प्रतीयत इत्य-(२।३७)नयोर्मेदात् ।' (अ. स. २।३ पृ.) । विभिन्नैवादि—गण्डाग्रजो-
ऽङ्गम् । रथे साधवा रथ्याः, सूर्यस्येत्युक्तेरर्थप्रतीतिः । करीरमश्रुतः, वंशपदसम-
व्याहारात् तत्सम्बन्धोऽतोऽभिहितः । स एवात्र नीलः प्रतीयते । अत्र रविरथाश्वा-
नामङ्गवर्णस्वाकारः, तस्यापि यादवमतमणिप्रभास्वाकार इति तद्गुणत्वम् ।

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तद् स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीयं वर्णं सम्भवन्त्यामपि योग्यतायामिदं न्यूनगुणं न गृहीयात्
तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्—

धवलो सि जद् वि सुन्दर ! तद्वि सुप मज्ज्ज रज्जिअं द्विअअं ।

राअमरिण वि द्विअ सुद्वअ ! णिदिस्सो ण रत्तोसि ॥५५४॥

(गा. स. ७६४)

यद्वातिरिक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः । किञ्च
तदित्यप्रकृतमस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते । तेन यद्प्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन
कुतोऽपि निमित्तान्नानुविधीयते सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् । यथा

गाङ्गमङ्ग सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस ! तव सैव शुभ्रता वीर्यते न च न चापवीर्यते ॥५५५॥ (युरमे.)

तद्गुणप्रस्तावात्तद्विपर्ययरूपमतद्गुणं कथयति—तद्रूपेति । “इह न्यूनगुणस्योत्कृष्टगुण-
पदार्थस्तीकारः प्रस्तातस्या न्यायः । यत् पुनरुत्कृष्टगुणसन्निधानेन योग्यतायामपि
तद्रूपस्थाननुहरणं न्यूनगुणेनानुवर्तनं भवति सोऽतद्गुणः, तस्योत्कृष्टस्य गुणा अस्मिन्
सन्ती”ति (अ. स. २१४ पृ.) । धवलोऽस्तीति—“धवलोऽस्ति यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया
मम रजितं हृदयम् । रागश्लेतेऽपि हृदये तुभ्यं निहितो न रक्तोऽस्ति ॥ धवलो पुरन्धरवपुः
कामुकश्च । रजितं जनिताभिष्वक्तं रागप्रसक्तिरपि” (क. म. ७१ पृ.) । अत्र पूर्वार्थे
विरोधो न तूत्तरत्र^{१०८} निन्नाधारतयैव रक्तरक्तयोः प्रतीतेः । तेनातिरक्तहृदयसम्पर्कतः कामुकस्य
धवलपदवाच्यस्य प्राप्तमपि रक्तत्वं निष्पन्नमित्यतद्गुणः । “किञ्चेति—स्पीततमोऽपि
गुणो गुणान्तरसम्पर्केण किञ्चिदन्वधात्वं गतो रष्टः । यदा तु न गच्छति तदाऽप्यतद्गुण
इति प्रकारान्तराश्रयणम्” (अ. स. ७१-७२ पृ.) । गाङ्गमिति—अत्राप्रकृतस्य गङ्गाममुनाजल-
सम्पर्केऽपि हंसस्य प्रकृतस्य न तद्रूपतोऽयमप्यतद्गुणः । अङ्गैरगोपागन्तव्ये^{१०९} । सैव
नान्वाहरी(२१४०)या न वीर्यते इत्यभ्याहृतेन यच्चब्देन योजना ।

- १०८ उत्तरार्धे त्वतद्गुण एवालङ्कारी यदाहुः प्रदीपकृती विवेकप्रत्यक्षमुपदन्तः
“अत्तातिरिक्ते मनसि श्रुतस्यापरकृतत्ववचनादुत्तरार्धमेवोदाहरणमिति । कामुकस्य
‘धवल’ पदवाच्यस्येति द्वावैवार्थौ सूचिता । वृषतुल्यत्वाच्च त्वमेतं ममातिराग’
नोपलभते’ इति ‘धवल’पदोपेक्षितवाच्यस्येति च ।” (Cf. Transferred epithet).
- १०९ एवं प्राचीन का. प्र. मा. पाठः । ‘गाङ्गमन्वि’ति प्रायिकः पाठः । २.

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥२३९॥

तथैव यद् विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यदेकेनोपकल्पितं तस्यान्येन विजिगीषुतया तदुपायकमेव
यदन्यथाकरणं स साधितवस्तुव्यावृत्तिहेतुत्वाद् व्याघातः । उदाहरणम्—

दशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ॥५५६॥

(वि. शा. भ. १।४)

सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥२४०॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणामलङ्काराणां यथायोगमन्योन्यनिरपेक्षतया

यद्यथेति—‘कश्चिदुपायविशेषमवलम्ब्य केनचिन्निष्पादितं तत्ततोऽन्येन केनचित् तद्वृत्ति-
द्वन्द्विनोपायविशेषेण यदन्यथा कियते स ह्यनिष्पादितं वस्तुव्यावृत्तिहेतुत्वाद्यापातादयोऽलङ्कार-’
(अ. स. १७३ पृ.) । दशैवादि—‘अस्य दृष्टिलङ्घनोपायेन स्वरस्य दृश्येण दाहविषयत्वं
निष्पादितम् । मृगययनाऽऽदिभिः पुनस्तेनैवोपायेन तस्य जीवितस्य कियते, तच्च दाहविषय-
त्वस्य प्रतिपक्षभूतमिति व्याख्यातव्यम् । एतच्च व्यतिरेकनिमित्तत्वेनोक्तम् । विरूपाक्षस्येति
वामलोचना इति च व्यतिरेकगर्भावेव वाच्ये । जयिनीरिति व्यतिरेकोक्तिः’^{११०}
(अ. स. १७४-१७५ पृ.) ।

अधुना सर्वेषामलङ्काराणां सरलेष्वसमुत्थापकमलङ्कारद्वयमुच्यते । सेष्टेति—‘एतेषा-
मिति—शब्दार्थपर्येलङ्काराणां न सर्वेषामेव प्राशुकानामलङ्काराणामपि तु केषाञ्चि-
तस्यापि तेषां मध्ये कविद्वयोः कविशिष्ययोः अथवा मित्रादौ यथायोगमिति । संसृष्टिश्च
विषयभेदेन विरूपाद्या अपि ‘संसृष्ट्या चैकूपये’ति (१३० पृ.) प्राशुकं न विदध्यते,

११० काव्यप्रकाशवृत्तिप्रसङ्गस्य सङ्गतत्वादस्यैतद्विषये तत्सङ्गतिसङ्ख्या । इषककृतसङ्केत
मङ्गैवावमानस्तुष्णोमास्ते । साहित्यचूडामणिरपि “व्यतिरेकोऽप्यस्य निमित्त”
यतो विरूपाक्षस्य वामलोचना इति सद्गर्भो वाचकं’मित्यनुवदति । परमानन्द-
चक्रवर्ती सहृदयां का. प्र. निस्तारिकादीकायामिदं समाधत्ते । ‘यद्यपि
विरूपाक्षदग्धवामलोचनादृष्टान्तैर्न कथं तथा च न व्याघातस्वरूपाप्येकजातीयत्वादेक्यं
निवृत्तत्वेदमुपपादनोद्यमिति ।’ वस्तुतस्तु सादृश्यविषयायामपि व्यतिरेकस्य
प्राचीनैर्दण्डप्रवृत्तिभिः परवर्तिभ्यो इवकादिभिरपि सद्भावसोक्तस्य पक्षो न
निवान्त्वमनादेयः ।

यदिह शब्दभाग एवार्थविषय एवोभयत्रापि वा सहायस्थान सैकार्थ-
समवायस्यभावा ससृष्टिः ।

तत्र शब्दालङ्कारससृष्टिः—

कुतुमसोरमलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया ।

घनितया विदधे फलमेघलाकलकलोऽलकलोलदशाऽन्यथा ॥५५७॥

(शि पा व ६१४)

अर्थालङ्कारससृष्टिः—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि धर्षतीवाञ्जन नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलता गता ॥ (४ १ श्लो)

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुमासौ ससृष्टिं प्रयोजयत, उत्तरत्र तु तथाविधे
उपमोत्प्रेक्षे ।

शब्दार्थालङ्कारयोस्तु ससृष्टिः—

सो गस्थि पत्य गामे जो एव महमदन्तलाञ्जण्य ।

तयणाण द्विजल्लुण्ठित परिसकन्तीं पिचारेद् ॥५५८॥ (गा श वे ६१७)

नेरपेक्षयत्तत्तस्य रूपस्याभिज्ञत्वात् । ससृष्टस्तु स्वरूपेणैव नानात्वेनावभासत इति
युक्तस्तत्र तिरूपतया 'जगद्धार' (व स ७२५) । ससृष्टिः सवय सम्बन्ध इत्यनथान्तरम् ।
सम्बन्धश्चापराज्जनयोः । एवञ्च मिथोऽनपेक्षयोरप्यघटत इत्यत आह—एकार्थेति । अपरसवय
सहैवोपलभ्यमानत्वादेकस्मिन् धर्मे समवायलक्षण सम्बन्ध । यथा पाषाणालङ्काराणां सौवर्ण-
मणिमयप्रभृतोना पृथक् चारुताहेतुत्वेऽपि सघटनाकृत आरुताऽन्तरमुपजायते (२१४६)
तद्वत् प्रकृताप्रकृतालङ्काराणां सयोजने चारुत्वान्तरगुणलभ्यत इतीदमलङ्कारान्तरमेव न त्वला-
लङ्कारा 'पृथक्त्वर्थवदाजिन' इति (अ स २४१ ४२५) । तदुक्तम् (रत्नार्थाल-
लङ्कारे १)—पराऽपि भूषा ससृष्टिर्वर्णालङ्कारयोगत । रचिता रज्ज्मात्रेव वृद्धमेवावभासते ॥
'मलङ्कारान्तरत्वे च स्फुटायगमे भेदस्योदकदत्वमस्फुटायगमे भेदस्यानुत्कटत्वम् । पूर्वं
ससृष्टिक्तरत सङ्करः । अतश्च विज्ञातएवलङ्काराय सौरनीरग्न्यायथ कवाङ्गमनयोर्द्रष्टव्य
(अ स २४७-२४८ पृ) । कुसुमेत्यादि—अलककलोलो दरी यस्या । 'अलादुप्रास-
यमकयोर्विजातीययोः ससृष्टिः । अलैवालकलोलकलोल इति तथा कलोलकलोल इति
विजातीययोर्ममकयोः ससृष्टिः' (अ स २४५ पृ) । लिम्पतीवेत्यादि—असत् पूर्वार्थ उपप्रेक्षा
उत्तरार्थ उपपेक्षे विजातीययोः ससृष्टिः सो गस्थीत्यादि । स नास्त्वय द्रामे य एता

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे । संसर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये
छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

अविधान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्करः ।

एत एव तु यद्यत्रात्मन्यनासादितस्वतन्त्रभाषाः परस्परमनुप्राद्यानु-
प्राद्ययतां दधति स एषां सङ्कीर्षमाणस्वरूपत्वात् सङ्करः । उदाहरणम्—

आत्मे सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमतादङ्गपले

लुतायां मेखलायां ह्रदिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।

शोणं विम्बोष्ठकान्त्या त्वदर्मुगदशामित्वरोणामरण्ये

राजन् ! गुञ्जाफलानां स्रज इति शयरा नैव हार हरन्ति ॥५५॥

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतं, तदाश्रयेण च तद्गुणः सचेतसां
प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्येतयोरङ्गाङ्गिभावः । यथा वा—

जटाभामिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो

वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविदादः ।

परिप्रेक्ष्युत्तारापरिकरकपालाङ्किततले

शशो भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योसि चरति ॥५६॥

सर्वे त प्रसरज्जानयाम् । तदृशानो हृदयलुण्ठि परिष्वङ्गमाणा निवारयति ॥ एता
हृदयलुण्ठिमिति रूपकम् । णत्थि एत्थ इति पूर्वार्थेऽनुप्रास उत्तरार्थं तु रूपकमिति
कथमनयो- संछदिरिति, अत आह संसर्गश्चेति । एकत्र च्छन्दसि गाभास्ये ।

अविधान्तोति—स्वातन्त्र्येणारमलाममनास्वादयन्त इत्यर्थः । एतेन संछद्रेर्लक्ष्यार्थं
दशयति । सङ्कीर्षमाणस्वरूपत्वादित्यनेनान्वयतामाह—आत्मे इत्यादि । तादङ्कः कर्णो-
भरणमेव । लुताग्रामिति 'कुप्लुक्षेदने' विप्रायामित्यर्थः । तुलाकोटिर्नृपः । गुञ्जा
रक्तिका । हारी गुञ्जाहारः । भ्रान्तिम-(२।५२)तेति भ्रान्तिमदलक्षणेण । अत्र विम्बोष्ठमश-
शोणत्वाङ्गाङ्गिनिबन्धना मुक्ताहारो गुञ्जाहारभ्रान्तिरिति तद्गुणालक्षणे भ्रान्तिमतः
समुत्पादकः । स च समुत्पितः समुत्पादकस्य तद्गुणस्य चमत्कारितानिबन्धन-
मित्यङ्गाङ्गिभावः । न केवलं द्वयोरेवालक्षारयोर्बाधयद्गुणानामप्येव सशरो भवतीत्युदा-
हरति जटाभिरित्यादि—लक्षणे वृत्तया । “कराः रश्मयः, करश्च पाणिः । व्यापस्ति-
निधनं, वैराग्यं लौहित्यापगमो विषयवैतुष्ययश्च ।” (द. सं ५२ प्र.) । भस्मनेत्रापाण्डुः ।

उपमा रूपरुमुत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववदज्ञाङ्गितया प्रतीयन्ते । कलङ्क एवाक्षयलयमिति रूपरूपरिग्रहे करभृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपरुत्वे तिरोदितकलङ्करूपमक्षयलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते । तस्यैव च करग्रहणयोग्यतया सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः । श्लेष-
च्छायया तु कलङ्कस्य करधारणमसद्वैध प्रत्यासत्त्योपचर्य योज्यते, दाशाद्वेन कलङ्कस्य मूर्त्यैर्बोधनात् । कलङ्कोऽक्षयलयमिवेति तूपमायां कलङ्क-
स्योत्कटतया प्रतिपत्तिः । न चास्य करभृताय तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युप-
चार एव शरणं स्यात् ।

एवंरूपश्च सङ्गरः शब्दालङ्कारयोरपि उच्यते । यथा—

राजति तदीयमभिदत्तदानधरासातिपातिसारायनदा ।

गजता च यूथमधिरत्तदानधरा सातिपाति सारा वनदा ॥५६१॥

(ह. वि. ४।१३७)

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्परापेक्षे ।

चत्वारोऽत्र पूर्ववदिति—“तथा ह्युपमा श्लेषस्योत्थापकतथोपकारिणी, श्लेषोऽपि तथैव रूपरुमुत्प्रेक्षयोः, तैस्तु समस्तेः साक्षात् पारम्पर्येण च यथासम्भवमुपमोपकृताया एव तस्याः सचेतमामतिशयेन चमत्कृतिहेतुत्वात् । मुख्येऽपीति—उपमापक्षे कलङ्क उपचार एवेति, न च तदाधरणं युक्तं, तस्यामतिरुगतित्वात्” (ह. त. ७० पृ.) । एवं द्वयोरर्थात्कारयोर्वहनाच्च सङ्गर उदाहृतः ।

एवंरूपश्चेति—शब्दालङ्कारः कैश्चिदुदाहृतो यथा राजतीत्यादि । “अतिपातिनो जनेन प्रजन्तः सारायाः सख्यदा नदा नत तादृशीयं तवी भासते । अभिदत्तो दानयानां रासो रतः सिद्धनाशो वेनेति शम्भोः सम्बोधनम् । सा चैव [गजता] गजसंहतिः यूथमतिपाति विशेषेण परित्यायते । अधिरत्तेन सन्ततेन दानेन मदेन घरा भेदा । साराः स्थिरा धनं दयते रक्षति दैर्घ्यं (१)रक्षणे, अवन रक्षणं ददाति, वनानि वा यति खण्डयति वा । (अलङ्कारटीका ह. वि. ७६ पृ.) । अत्र प्रथमपादगतोऽनुलोमप्रति-
लोमाक्षयविल (2: 5b)भेदो न यमकगणेषु इत्यत आह—पादद्वयगते परस्परापेक्षे इति इतरेतरविवेकेन द्वयोरिदं शृतेरसम्भवात् । अपेक्षेयं च परस्परमनुप्राधान्यनुप्राहरूपं, तद्वशीन तयोर्विद्वधाना चेतसि परं चमत्कारकरणात् । ‘यस्तु तस्तु शब्दालङ्कारसंघट्टिरेवात श्रेयसी ।’

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥१४१॥

द्वयोर्वह्नां वाऽलङ्काराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधान्न यत्र युगपदवस्थानं,
न चैकतरस्य परिग्रहे साधकं तदितरस्य वा परिहारे बाधकमस्ति येनैकतर
एव परिगृह्येत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सङ्गो, समुच्चयेन सङ्गस्यैवा-
क्षेपात् । उदाहरणम्—

जह गहिरो जह रक्षणणिम्भरो जह न निम्मलच्छाओ ।

तह किं विधिण्ण एसो सरस्वणोओ जलणिही ण कओ ॥१४२॥

(गा. श. वे. ६०२)

अथ समुद्रे प्रस्तुते विक्षेपणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः किमसौ समासोक्तिः,
किमध्वेरप्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समानगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतिपत्ते-
रियमप्रस्तुतप्रशंसेति सन्देहः । यथा वा—

(क. सं. ७२-७३ पु.) । यदाऽत्र शब्दालङ्कारद्वयमेकवाचकानुप्रविष्टमिति वक्ष्यमाणसूत्रोक्तोऽत्र
सङ्गो ज्ञेयः । (अ. सं. २१० पु.)

यथ द्वितीयसङ्गस्य प्रकारं लक्षयति एकस्य चेति । इह 'उभयालङ्कियोल्लेखे'^१
समं तदुक्त्यसम्भवे । एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावे च सङ्गः' इति केचित्तत्त्व-
यन्ति (का. थ. सा. सं. ६२ का.) । तत्र, बह्वलङ्कारसन्देहस्यापि दर्शनादित्यत आह—
द्वयोर्वह्नां चेति । न चाक्षेपमारक्षेपादिरूपतेत्यत आह विरोधादिति । युगपदव-
स्थानमिति—एककालावस्थितिः । क्रमेण विरुद्धयोरपि समावेशः सम्भवत्येव येन नैक
एव गृह्यते तादृगपि साधकम् । नापि तदितरस्य ह्यागे बाधकं प्रमाणं यदा तदा न्याय-
प्राप्तः संशय इति निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सङ्गो न स्वयमनिश्चयाह्वयः पृथगलङ्कार
इत्याह—स निश्चयाभावरूप इत्यादि । अतः हेतुमाह—समुच्चयेनेति । एकस्य चेति
समुच्चयशक्तिना 'च' शब्देन । जहोत्यादि—यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा
च निर्मलच्छायाः । तथा किं विधिनैपः सरस्वणोऽयः सरस्वणोक्तश्च जलनिधिर्न कृतः ॥
तद्वेति तथेत्यर्थे निपातः । (क. सं. ७३ पु.) । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतगोचरतया समासोक्त्यप्रस्तुत-
प्रशंसोर्विरोधो न च कथित् साधकत्वापक- (२१६३) प्रमाणमद्भावं इति सन्देहसङ्गः ।

नयनानन्ददायीन्दोर्ध्वमेतत् प्रसीदति ।

अधुनाऽपि निरुद्धाशमचिशीर्णमिदं तमः ॥५६३॥

(श्री. वि. च. ४६ पृ.)

अत्र च किं कामस्योद्दीपकः कालो वर्तत इति भङ्गन्तरेणामिधानात् पर्यायोक्तम्, उत घटनस्येन्दुचिम्बतयाऽध्यवसानादतिशयोक्तिः, किं वा एतदिति वक्तुं निर्विध्य तद्रूपारोपयशाद् रूपकम्, अथवैतयोः समुच्चयवियक्षायां दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमु प्रदोषसमये विशेषणस्याभ्यादानन-
स्यावगतौ समासोक्तिः, आहोस्विन्मुखनेर्मध्यप्रस्तावादप्रस्तुतप्रशंसेति बहूनां सन्देहादयमेव सङ्करः ।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतमस्य निश्चयात् संशयः ।
न्यायश्च साधकत्वमनुकूलता । दोषोऽपि बाधकत्वं प्रतिकूलता ।

तत्र—सौभाग्यं यितनोति वक्तृशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः ॥५६४॥
इत्यत्र मुख्यतयाऽवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्तु एवानुकूल्यं भजते इत्युपमायाः
साधकम्, शशिति तु न तथा प्रतिकुलेति रूपकं प्रति तस्या अबाधकता ।

नयनेत्यादि—‘आशा दिशः प्रसाशाध—तमस्तिमिर’ मोहश्च । दीपकमिति—यथेकस्य प्रकृतत्वमपरस्य चाप्रकृतत्वम् । तुल्ययोगितेति—यदि द्वयोरपि प्राकरणिकत्वमप्राकर-
णिकत्वं वा । सन्देहादयमेवेति—सन्देहरूप एक सङ्कर इत्यर्थः ।’ (ह. सं. ७३-७४ पृ.)

यत्र त्विति—शब्दस्यार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । यदाहुः ‘यस्य गुणस्य भावाद्ध्ये शब्द-
निवेशसद्विधाने स्वतन्त्रो’ इति (पा. ४।१।१२६ भा. वा) । तत्र सम्बन्धोपाधिभावरूपतया-
ऽनुगते रूपे निरूपणा भावात् व्युत्पन्नस्य न्यायशब्दस्यार्थमाह साधकत्वमिति । सहकारित्वा-
परत्वव्यापनादेदमपि विरुद्धोति अनुकूलत्वमिति [—तेति] । एवं दोषोऽपीत्याह—बाधकत्व-
नित्यादि—यद्यपि सन्देहविरहस्योनयत्वापि समत्वं तथाऽप्येकत्र साधकप्रमाणसङ्गापेनापरत्र
पाथक्यमाणासङ्गापेनेति विशेषः । न च किमेवेनेति बाध्यं साधकप्रमाणस्य लक्षणतोऽनुकूलत्वेन
स्वैवादिस्मृतत्वात् । तत्र साधकत्वमुदाहरति सौभाग्यमिलादि । अत्र वक्तुं शशी-
वेति किमुपमा, वक्तुमेव शशीति वा रूपकमिति संशयः । तत्रोपमां प्रति हासद्युतेः
साधकत्वं चन्द्रापेक्षया वक्तुं तस्मादनुकूलत्वात् । न च रूपकं प्रति बाधकता, उपचरिताया-
लस्याः शशिन्यपि सम्भावात् । अत एव साधकतया विशिनष्टि मुख्यतयेति । शशिति तु
न तथेति—यथा वक्तुऽनुकूलता तथा तु न प्रतिकूलता, तत्रोदासीनेत्यर्थः ।

यक्त्वेनौ तव सत्यय यदपर शीतांशुरभ्युदगतः ॥५६५॥ (रत्ना ३।१३)
इत्यत्रापरत्यमिन्दोरनुगुण न तु यक्त्स्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकता
प्रतिपद्यते, न तूपमाया बाधकताम् ।

राजनारायण लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ॥५६६॥ (उ वि. ४६ पृ)
इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमा निरस्यति, सदृश प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गितस्या-
सम्भवात् ।

पादाम्बुज भवतु नो विजयाय मञ्जु

मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमग्निकायाः ॥५६७॥ (पद्यस्तवा ३।१)

इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम्, असम्भवादिति रूपकस्य बाधक,
न तु पादेऽनुकूलमित्युपमाया साधकमभिधीयते, विध्युपमर्दिनो
बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्ते । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् ।

एव यक्त्वेन्द्रविह्वला^{११२} पराब्दस्य साधक-(216b)त्वादानुकूल्य दृष्टव्यम् । बाधकत्वं
यथा पादाम्बुजमित्यादि^{११३}—उपमाया. साधकमभिधीयत इति । ‘यद्यपि साधकत्वं
बाधकत्वञ्चोभयमस्ति तथापि ‘प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायाद्बाधकत्वेनवास्य तु
व्यपदेशो न्याय्य बाधकत्वस्य बलीयस्त्वेनोत्कटतया प्रतीते । प्राधान्याद्रूपकत्वं प्रति
बाधकत्वं यत् तदेवोपमाविषय इह साधक पर्यवस्यति प्रकारांतराभावात्’ (उ स ७४ पृ) ।
ननु साधकप्रमाणसद्भावेऽपि सामान्यालङ्कारोक्त्यायेन सन्देहस्य प्रथमप्रतिपत्तत्वात्
प्रतीत्यर्थ बाधाभावात् सन्देहालङ्कारप्रसङ्गः ? मैत्र, आकाङ्क्षाऽनुसारेण वाक्यार्थ-
प्रतीते । आकाङ्क्षा तु प्रतिगोमिषु सर्वेषु न सदसैव गुणपदुपजायते, अपि तु

११२ ‘किं पद्मस्य इति इन्तौ’त्यादौ रत्नावलीपथे (३।१३) नास्ति सन्देहसदृश इति
मूलकृत्तात्पर्यम् । पर काव्यप्रकाशकारादिमतेऽत्र प्रतीपालहार इति बह्वन्,
प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् प्रधानतया पद्मेन्दुप्रभृतीनामुप-
मानानामाद्येपत्य विशिष्टतावात् । अलङ्कारसर्वस्वे रुचकस्तु ‘अत्र यक्त्वेण
रूपकमहेतुकं बोधूपेणाधराधृतस्य छिष्टशब्द निरूपण’मिति रूपकमप्ये श्लोचमिह
पठति । विशेषप्रतिपत्त्यर्थं निषेधाभासाभावाच्चाप्य इति हि वदाकृतम् ।

११३ श्लोकस्य पूर्वार्थं तु आनन्दमन्यरपुरन्दरमुहमास्य मीला इडेन निहित
महिषासुरस्येति ।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्घ्यतिद्वयम् ।

व्यवस्थित च

अग्निन्ने च पदे स्पष्टतया यदुभावपि शब्दार्थालङ्कारो व्यवस्थां समासादयतः
सोऽप्यपरः सङ्करः । उदाहरणम्—

स्पष्टोऽसत्किरणकेसरसूर्यविभ्यविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।

निष्ठाग्रदिदलकलापमुपाऽवतारयद्वाग्वकारमधुपाषलि सञ्जुकोच ॥५६८॥
(इ ति १६११)

अत्रैकपदानुमविष्टी रूपकानुप्रासौ ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥१४२॥

तदयमनुप्राह्यानुप्राहकतया, सम्बन्धेन, एकपदमतिपाद्यतया च व्यवस्थित
त्वात् त्रिप्रकारतयैव^{११५} सङ्करो व्याकृतः । प्रकाशान्तरेण तु न शक्यो

कारणोपनिपाताद् क्रमेण । तथाहि क्रियायाः कर्तारमन्तरेणा[वा]^{११६}रम्भात्तदवगती कर्तारं
प्रथममपेक्षते । स च निष्कण्ठो व्यापारे न प्रवर्तते इति स्वकर्मपेक्षते । व्यापारश्च
करणेन शक्यः साधयितुमिति करणापेक्षा । एवमधिकरणादथ क्रियाकारकविशेषणा-
दयथापेक्षणीया । तदुक्तं—कारणोपनिपात स्वात् क्रियाऽऽदिषु यथा यथा । जिज्ञासा
जायते बोद्धुं सम्बन्धेन तथा तथा ॥ तदिह 'वितनोती'ति क्रियाया हासयुति कर्ता ।
सा च सौभाग्यमिति कर्माकाङ्क्षति । कर्म न धर्मरूप धर्मिणमाकाङ्क्षति । ततो
बद्धे शशिन इति पद हासयुतिसामर्थ्यादुपमानसमासव्युत्पन्नमेवोक्तं इति सन्देह-
प्रतीति नाश भवति । एव बद्धे दाबिलादावप्युन्नेयम् ।

तृतीयस्तु सङ्करो यत्किञ्चाक्यानुप्रासः । स्पष्टेत्यादि—दिवसारविन्दमिति कर्तृपरम् ।
उपाऽवतारः प्रदोषः । यद्यपि (२१७३) साज्जमिदं रूपकमखिलवाक्यव्यापि तथापि
प्रत्ययव रूपकस्य सङ्गातातथा व्यपदेश इत्येकपदानुप्रासौ निरूप्यते ।

यस्तु भिन्नपदाभिधेयतया शब्दार्थालङ्कारसङ्कारसङ्करो भट्टोज्झादिभिः प्रकाशित स
चक्षुरावज्ञादिभावनिवर्धनसङ्करे वाऽन्तर्भावनीय इति त्रिरूप एवास्य सङ्कर इत्युपसङ्गति—

११४ 'नारम्भा'दिलादि 'करणेन'त्यन्तोऽस्य 'क' पुस्तके नास्ति ।

११५ उद्भटमलमनुसृत्य संसृष्टिसङ्करयोरत्र विलक्षणमूला द्वैधकल्पना । एकत्र समवाय
सम्बन्धेनान्यत्र सयोगसम्बन्धेन भेदविन्यास इति वा पाञ्चिकी प्रथा ।
निरपेक्षत्वे सद्युष्टित्वदभावे सङ्करः । उदरेन तदनुसारिभिर्निबन्धकृद्भिः द्वैधि

व्याकर्तुम्, आनम्यात् तत्प्रमेदमेदानाम्^{११६} इति प्रतिपादिताः शब्दार्थोभय-
गतत्वेन द्वैविध्यजुपोऽलङ्काराः ।

कुतः पुनरेव नियमो यदेषां तुल्येऽपि काव्यशोभाऽतिशयहेतुत्वे
कश्चिदलङ्कारः शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चिदोभयस्य, इति चेत्—
उक्तमत्र यथा काव्ये दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थाया-
मन्यमप्यतिरेकावेन प्रभवतः, निमित्तान्तरस्याभावात् । ततश्च योऽलङ्कारो
यदीयौ भावाभावावनुविधत्ते स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यत इति । एवञ्च

तेनासाविद्यादि । 'तत्प्रमेदमेदानामिति—तत्प्रमेदाश्रयः प्रकारास्तेषां भेदास्तद-
लङ्कारयोगेनावान्तरविशेषा उत्प्रेक्षाऽवयवादयः' (क. सं. ७४ पृ.) । "ततोत्प्रेक्षायाः
साधक उत्प्रेक्षाऽवयवो (का. श्र. सू. वृ. ४।३।३३) यथा—(कु. सं. ८।६३)
अङ्गुलीभिरिव केशसज्जं सनिगृह्य निभिर मरीचिभिः । कुट्टमलीकृतसरोजलोचनं
बुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥" अत्राङ्गुलीभिरिवेत्युपमा । मुखमारम्भवक्रयोरिति ।
आभ्यामभेदाभ्यवसायरूपाऽतिशयोक्तिरनुगृह्यते । सा च बुम्बतीवैत्यस्या उत्प्रेक्षायाः
समुत्पादिका । इति प्रतिपादितेति इतीति पूर्वकालद्वारप्रस्तावोक्तद्वारः । प्रतिपादिता-
स्वरूपेणोक्ताः । द्वैविध्यजुप इति मंचिष्य प्रकारस्वरूपनिर्देशः । शब्दालङ्कारो-
ऽर्णालद्वार उभयालङ्कारश्चेति तिस्रो विधाः ।

तलैव^{११७} प्रतिपाद्य जिज्ञासामनूय प्रमाणमवतारयति कुत इत्यादि । उक्तमत्रेति
शब्दरत्नेप्रस्तावे । एवञ्चेति—यथा लोके षडिरीऽपि अक्षुष्मानालोकयति सत्यपि
भ्रोज उपहतचक्षुर्नालोकयति रूपमिदमन्यमप्यतिरेकाभ्यां चक्षु भ्रोजसन्निधाने रूपालोकनं
चक्षुषः(३।७b)एव व्यवस्थाप्यते न भ्रोजस्य, तथेहापि शब्दार्थोभयनि काव्ये शब्दार्थवोरत्यन्त-
संयुष्टत्वेऽन्तर्द्वारा मिथःस्मरन्भिष्वेनान्वयस्यतिरेकाभ्यामेव प्रविभज्यन्ते^{११८} इति व्यवस्थितौ ।

देकैव संज्ञया प्रकारद्वयस्य प्रदर्शनं केष्विच शोभाकरादिभिः सङ्गतस्यैव प्रदहणं कृतं
न संयुष्टे । भोजदेवेनेकैवैवालङ्कारसङ्गरः संयुष्टिरिति संयुष्ट्यादय एव
सोक्तः । परमभिमुखैरलङ्कारसर्वस्वकर्तृत्वर्ययाऽलोभवोरैव प्रदर्शनं सिद्धान्तितम् ।

११६ प्रमेदानामिति तु प्रायिक. पाठः । मूलरत्न. पाठ एव प्राचीनतमाया का.
प्र. मा. दृश्यते ।

११७ 'क' पुल्लिङ्ग एतस्याशस्य स्थानेन्यत्वाधो लिपिकरप्रमादकृतोऽनुमीयते ।

यथा पुनस्तत्त्वदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितयो-
भयालङ्कारौ, तथा 'हि' शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः । अर्थस्य
तु तत्र वैचित्र्यमुत्कटतया प्रतिभासत इति ते वाच्यालङ्कृतिमध्ये वस्तुस्थिति-
मनयेक्यैव लक्षिताः । योऽलङ्कारो यदाश्रितः स तदलङ्कार इत्यपि कल्पनाया-
मन्यव्यतिरेकावश्यमाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयि-
भावस्याभावात्—इत्यलङ्काराणां यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान् ।

परम्परितरूपरुद्धेति छिद्यशब्दनिबन्धनम् । 'हि'शब्दहेतुकोऽर्थान्तरन्यासस्तेन
समर्थतायाः प्रतिपादनात् । एतत्प्रभृतय इति—अभि-सह-विनेत्यादिशब्दहेतुका
विशेषादयः । तर्हि शर्वालङ्कारमध्येऽनोपामपि परिगणनमन्याग्नमिलाह अर्थस्य त्विति -
अनयेव दिशा धीत्युपमाऽऽदीनामनुभवालङ्कारता । तदुक्तं रसार्थवालङ्कारे—इह होवादिभिः
शब्दैः सारस्यादिः प्रतीयते । (२१४३) यथोऽस्मात् सूरयः प्राहुर्भवनालङ्कित्वा इमाः ॥^{११८}
अथ येऽपि प्राचीना. 'शब्दोभयगतत्वेऽन्यव्यतिरेकौ न निबन्धनं तौ तत्कार्यत्वे
प्रयोजकौ, न तु तदलङ्कारत्वे, अन्यथा धीत्युपमाऽऽदीनामपि शब्दालङ्कारप्रसङ्गः स्यात् ।
लोकवदाश्रयाश्रयिभाव एव विभागव्यवस्थाया निमित्तमाहुः, (अ.स. २५६-२५७ष्ट. द.)
तेरन्यव्यव्यतिरेकानवश्यमाश्रयणीयाविश्वाद्^{११९} योऽलङ्कार इति । विशिष्टस्येति—
यत्ताश्रयस्य नित्यता नास्ति । नित्यत्वेऽपि हि न तस्यान्यव्यव्यतिरेकौ निबन्धनं, नित्यस्य
व्यतिरेकभावात् ।

उपसंहरति—इत्यलङ्काराणामिति । संसृष्टितद्गरोथानयोर्ध्वनिव्यतिरेको विषयः ।
व्यव्रक्तत्वेन प्रतिभासमावेऽलङ्कारान्तरे यत् तत्कृता भावत्वाविशेषप्रतीतिस्तत्कालङ्कारभक्ति-
मेव “यथा—होद् य गुणगुरामो खलाय सिद्धिमरणाय । किं पहियो सरद्

११८ कारिकेयं शब्देभ्यः यः पदार्थेभ्य उपमाऽऽदिः प्रतीयते । विशिष्टोऽर्थः
कथोनान्ता उभवालङ्कित्या मता ॥ इति स. क. आ. गूता । सुविधितमेतत्
यत् रसार्थवालङ्कारो भोजनतमनुवदति ।

११९ उद्भेदशब्दावमुख्य राजानकनिलकादयोऽपि मूलमन्धकृत. प्राचीनतरा एवं
व्याहरन्ति । अत्र मूलकर्मतं दोषपरिच्छेदे ह्यस्पष्टं सत्पुनिकं चोक्तमिति स एव
नवीनालङ्कारिकाणां मुख्यतः सिद्धान्तः । विशदवादिनां काश्मीरवाद्या
कचकादीनां तथा भोजस्य तदनुयायिनां विद्यानाभादोनां यत् न विचारसहम् ।

एषां दोषा यथायोग सम्भवन्तीऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक् प्रतिपादिताः ॥१४२॥

तथाहि—अनुप्रासस्य प्रसिद्धरभावो वैफल्य वृत्तिविरोध इति ये त्रयोऽनर्था^{१२०} स्ते प्रसिद्धिविषयतामपुष्टार्थं च प्रतिकूलचर्णतां च यथाक्रमं नातिक्रामन्ति, तत् स्वभावत्वात् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

चकी चकारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन् धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्ता-

नक्ष नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुण. कूवराग्र कुवेर. ।

रंह. सङ्घ. सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य

स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचे सोऽवतात् स्यन्दनो वः ॥५६९॥

(तृ श ७१)

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव प्रतिपादिता न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

भण तरुणि । रमणमन्दिरमानन्दस्पन्दि सुन्दरेन्दुमुखि !

यदि सङ्गीलोह्यापिनि । गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ॥६७०॥

(व का अ २।२२)

सतिमणो वन्दे यं पित्रामुदे दिह ॥ (प्व आ लो ४२४) । अतार्थान्तरन्यासो वाध्यः ।

स्मतिरेकापहृतो तु व्यञ्जयमाधान्येन प्रतीयते ।

अथास्य ग्रन्थस्याव्यापकत्वं निरस्यति एषामिति—अलङ्काराणाम् । सम्भवन्ती-
ऽपीति—न कस्याप्यत्र विमतिरिति दर्शयति । तथाऽप्यलं अप्रोक्तास्तत्
हेतुमाह—उक्तं प्रियति । प्रागुक्तेषु दोषप्रकारेष्वन्तर्भावान्न पृथक् कीर्तिता ।
अप्रोक्तादि—चक्रेश्वराधकांतास्तोत्रा पङ्क्तिरिति । अमो नारायण । हरि-रि-त्रो
हृत्योऽश्वा । धुरि रथामे ध्वजास्तेषामन्तानिति । चक्रस्य मयभागीऽक्षः, अरुण. सारणि ।
कुचरो युगन्धर । रदो वैग । तदिह विष्णुप्रभृतय कर्तारधकारपङ्क्तिप्रभृतीनि
कर्मणि । भजेत्यादि—रमणमन्दिर रतिवेशम रमणस्य प्रेयसा मन्दिरमिति नु व्याख्याया

१२० अत्र प्राचीनाश्रयाऽनर्था इति वृत्तिग्रन्थं पठन्ति । नार्थ्यन्त न प्रार्थ्यन्त

इत्यनर्था दोषा इति व्याकुर्वन्ति च । अप्रयुक्तं दोष इति मूलोपरि वृत्ता ।

अप्रयुक्तं कविभिरनादृतमिति पददोषप्रसङ्गे सप्तमे वृत्ति । नैव विधस्य

अनुरणन्मणिमेपलमधिरतशिञ्जानमञ्जु मञ्जीरम् ।

परिसरणमरणचरणे । रणरणकमकारणं कुरुते ॥५७८॥

(क. का. अ. २।२३)

अत वाच्यस्य विधेयमानं न किञ्चिदपि चाप्यत्र भतीयत इत्यपुष्टार्थतैषानु-
भासस्य वैपत्त्यम् ।

‘अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्ण’—(श्री. २१०) मित्यादौ शुङ्गारे पक्ष्यचर्णाडम्बर-
पूर्वोक्त्या नीत्या चिरधरत इति पद्यानुभासेऽत्र प्रतिकूलवर्णनैव धृतिविरोधः ।
यमरुस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तं दोषः । यथा—

भुजङ्गमस्येव मणिः सदम्भा ग्राह्याकीर्णैव नदी सदम्भाः ।

दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्पन्ति चेतः प्रमुखे सदम्भाः ॥५७९॥

उपमायामुपमानस्य जातिप्रमाणगतं न्यूनत्वमधिकता या तादृश्यनुचितार्थत्वं
दोषः । धर्माश्रये तु न्यूनताऽधिकत्वे यथाक्रमं दीनपदत्वमधिकपदत्वं च न
व्यभिचरतः । क्रमेणोदाहरणम्—

चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ॥५८०॥

(का. आ. सू. ४. ४।२।६)

बद्धिस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ॥५८१॥

(का. आ. सू. ४. ४।२।६)

यकारणमित्यतंगतं स्यात् । परिसरणं परिभ्रमणं, रणरणकमुत्कण्ठिकायास्वरलता ।

भुजङ्गमस्येत्यादि—[सदम्भाः] सततप्रभावो मणिः^{१२१} सदमिति सदेवसाधे निपात-
रङ्गादसः । सत् शोभनमम्भो यस्य सदम्भः, दम्भेन सत् वर्तन्त इति सदम्भाः । अथोपमायां
हीनत्वाधिकत्वादयो ये दोषा अन्यैरङ्गास्तेषामुक्तैर्गैरान्तर्भावित्वात् दर्शयति—उपमायामिति ।
तत्रैवोपमानस्य जातिगतन्यूनत्वे यत् चण्डालैरिवापि प्रमाणगतं, बद्धिस्फुलिङ्ग इत्येवादि[व] ।

यमकस्य चतुरस्र प्रयोग इति यमकविद्विप्रसङ्गऽस्मात्तिः प्रायाखिवसुदन्तिः कृता ।
प्राभा मेधाविह्वलप्रमुखाना एतोऽर्वावा वामगङ्गादृश्यतीना पद्मतिमञ्जुसूत्रेयलङ्कार-
दोषचर्चैति मन्तव्यम् ।

१२१ सद् सततं भाः प्रभा यस्येति कृता ।

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाकी विराजते ।

युगादौ भगवान् वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥५७॥

(भा. का. २।२५)

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वैणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥५७६॥

(का. अ. सू. ४. ४।२।११)

अत्र खण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोत्पथमेव कर्तव्य इत्यनुचितार्थता ।

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्जग कुष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजशीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥५७७॥ (का. अ. सू. ४. ४।२।१२)

अतोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तद्विद्वक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति दीनपदत्वम् ।

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोवर्मी च पुराण कुण्डः ।

शतह्रदेन्द्रायुधवान् निशार्या संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥५७८॥

(रासशर्मण — भा. का. अ. २।२८)

अतोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो प्रहणमतिरिच्यत इत्यधिकपदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽप्युपमानोपमेययोः साधारणं चेद्धर्ममन्यरूपं कुर्यात्, तदैकतरस्यैव तद्धर्मसमन्यपापणतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेनापि धर्मेण प्रतीयत इति प्रकान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमत्वम् ।

एवमुपमानस्य जालाधिक्यं यथा—अयमिव्यादि । प्रमाणेन यथा पातालमिवेत्यादि । कालिन्दीपातः यमुनाप्रवाहः । एषामनुचितार्थत्वं दर्शयति (२।८६) अल्लेत्यादि । अत्र मौञ्जीप्रतिबस्तु तद्विनास्त्युपमानमिति तद्विद्वधर्मन्यूनत्वं, नवकुष्णाजिनपट-साक्ष्यैवोपमेयत्वं युक्तं, मात्रेण व्यर्थप्रवृत्त्या । नवनीलजीमूतमहणेनैव तद्विद्वधर्मन्यूनता नास्त्येव । तदुक्तं वामनैव—धर्मयोरेकनिर्देशोऽप्यस्य सवित् साहचर्यादितो (का. अ. सू. ४. ४।२।१०) । (२।८६) धर्माधिक्यं यथा स पीतेत्यादि—अत्र शशिनेवेत्याभ्युपमा । तस्योपमानस्योपमेयो न निर्दिष्ट इत्युपमेयाभावाद्धर्माधिक्यम् ।

लिङ्गभेदवचनभेदयोर्भातप्रक्रमरूपतामाह लिङ्गैवेत्यादि । अन्यरूपमिति—उपमानोप-

यथा—चिन्तारत्नमिव ज्युतोऽसि करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे ॥५७९॥

सक्तयो भक्षिता देव ! शुद्धा कुलवधूरिव ॥५८०॥

(नभिसाधुटी व का. अ ११।२०)

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते, न तन्नैतद्वृण्णावतारः, उभयधाऽप्यस्यानुगमक्षमसभावत्वात् । यथा—

शुणैरज्यैः प्रथितो रक्षैरिव महार्णवः ॥५८१॥

तद्वेपोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते स्म परां शोभां तदीया विधमा इव ॥५८२॥ इति ।

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया विभ्रान्ति-
मासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः । यथा—

मेययोरेकतरविरोपणत्वे न्यग्भावना प्राप्तमित्यर्थः । तत्र लिङ्गभेदो यथा—
चिन्तारत्नमिति । उपमेयः पुलिङ्ग च्यवन सामान्यधर्मः, स बालोपमेव-
गतत्वेनोपात्तः । वाक्यार्थयस्योचनया तु लिङ्गवचनपरिनाशानामुपमानगतत्वेन
प्रतीतावपि प्रतीतिरस्खलनाद्भग्नप्रक्रमता । यत्तु पुनपुनक्तयोलिङ्गभेदमिच्छन्ति तत्
प्रायिकं, तथा च 'इष्टं पुनपुनक्तयोः प्रायेणे'ति (का. अ. सू. ४. ४।२।१३) लिङ्ग
भेदानुमतौ 'प्रायेण प्रहृष्ट वामनः कृतवान् । मुख च-द्रमिण परगामीत्यादिवदिन्दुरिव मुख
भातीत्येवप्रायः केच्छन्त्येव । वचनभेदो यथा—सक्तव इति । शुद्धयः सामान्यधर्मः ।
कचित्त्वय दोषत्वेनावतरतीत्याह यत्र त्विति—स्वरूपभेदभिन्नवचनयोरुपमानोप (२।१०) मेययो
रेकतरनिष्ठत्वेन परिलक्षणाधारणरूपमित्यर्थः । शुणैरिति—अनर्च्यैव सामान्यधर्मः,
स च शुणाना पुलिङ्गाना विरोपणत्वे बुज्यरूप इति नास्ति प्रतीतिषेधः । एव 'स्त्रीव गच्छति
पण्डोऽय वक्तव्या स्त्री मुनिवै व्यादावपि (का. आ. १।५२) पतीतिषेधमात्राबाधदुष्टर'
प्रष्टव्यम् । अत्र द्वि गमनमा-न्यवचनप्रागस्तन्मादय सामान्यधर्मा सन्तो लौकिकव्यवहार-
प्रविष्टत्वात् मगिर्येव प्रतीतिपयस्यतरन्ति । तथा च 'लिङ्गभेद प्रायेणे'त्यस्यानन्तर
'लौकिकव्यापुपमायां समात्ताभिहितानामुपमाप्रपञ्चे चे'ति (का. अ. सू. ४. ४।२।१३-१४)
वामनः । वचनभेदे दुष्टव यथा—तद्वेप इति । वेप उपमेयो विभ्रमा उपमानानि । एषाव
सदृशत्वादय सामान्यधर्मा, तत् कथन्तत्वादेकवचनान्य क्विप्पत्वाद्बुवचनान्वयः । मधुरतया
भृतो घृत, मधुरताव विभ्रति । दधत इति दध धारण इत्यस्य दधातोः यथाक्रममात्मनेपदैक-

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥१८३॥ (र. व. १०११)

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमञ्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुम्भरागश्चिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रबालविटपिप्रभया लतेव ॥१८४॥

(रत्नावली ११२०)

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजस इति सम्योध्यमाननिष्ठस्य परभागस्या-
सम्योध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

गङ्गेय प्रवहन्ते ते सदैव कीर्तिः (१८५)-रित्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु
प्रवहत्वित्यप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः । एवञ्जातीयकस्य चान्यस्यार्थस्योपमान-
गतस्यासम्भवाद् विध्यादिभेदः ।

ननु च समानमुच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसिताया-
मुपमायामुपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसम्बन्धान्न कश्चन कालभेदोऽस्ति, यत्राप्यु-
पात्तेनैव सामान्यधर्मेणोपमाऽवगम्यते यथा 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदती'ति

वचनबहुवचनयोरपि । कालभेदो यथा—अतिथिमिलादि^{१२२} । विभक्तिविपरिणामे
वाक्यभेदः स्यादित्यभिप्रायोदाहृतम् । पुरुषः प्रथममध्यमोत्तमरूपः । तद्वेदे यथा—
प्रत्यग्रमेति—मञ्जनं ज्ञानगातेचनम् । स्फुरन्शुकान्तो यस्याः, स्फुरद्विरंशुभिः
कान्तेति च । मकरकेतनः समुद्रः कागधः । कातादिभेदे शेष एव नास्ति तदाऽस्यान्य-
तान्तवर्ग्य इत्यभिधानं गगनाल्लेह्यप्रद्वयमिल्लाशयवानाशङ्कते नन्विति । समानमुच्चारितमिति
शब्दतः प्रादुर्भूतम् । प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमिति (२१७२) कालाद्युपदिष्टोपात्तधर्माति-
रिक्तं यथा 'प्रलम्बे'त्यादौ विविक्तकान्तमूर्तिवत्त्वादिकं धर्ममुपादाय नागिक्योरीपम्ये पर्यवसितो-
ऽनन्तरमुपात्तेन विभ्राजस इत्यनेन धर्मेण नायिकाया एवाभिसम्बन्धात् कः पुरुषभेदः ।
एवं 'राम इवायं राजा विभातो'ति 'भासि त्वं हरिरिवावनीनाथे'ति 'दहतु भवान् दहन
इति दिशः समप्रा'नित्यादौ रामादिगतप्रतीयमानसमानधर्मनिमित्तोपमानसम्बन्धादनन्तर-
मुपादीयमानेन 'विभातो'त्यादिनोपमेयस्य सम्बन्ध इतरथा तु दुःसमन्वयत्वात् ।
नन्वेव यत् अत्रविशिष्टेनोपात्तेनैव धर्मेणोपमायाः प्रतीतिसत्तेदमुक्तं कथं सन्नच्छते ?

१२२ एवमादिषु शेषबहिर्भाषे 'विद्वानुगममात्रं हि युक्तं वक्तुं परीक्ष्यते । न
सर्वलोकासिद्धस्य लक्षणेन निवर्तन'मित्यभियुक्तोक्तिर्नूक्तियुक्तेति प्रतिभाति ।

तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवादी सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । रैपोप पुष्पातीति-
वद् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाच्यमित्यर्थावगमात् । सत्यमेवैतत् । किन्तु
स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदम्, न तु सर्वथा निरवयं, प्रस्तुतवस्तुप्रतीति-
विघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम् ।

असादृश्यासम्भवावप्युपमायामनुचितार्थेतायामेव पर्यवस्यतः । यथा

ग्रन्थानि काव्यशशिनि विततार्थरश्मिम् ॥५८६॥

(का. अ. सू. ४. २।४।१९)

काव्यस्य शशिनाऽर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यानु-
चितार्थत्वम् ।

आह यत्रापीति । सत्यं वदतीति सत्यवादी, सावरयके णिनि । युधिष्ठिर
इव सत्यवादीति प्रतीतिरत्रापि पूर्ववदेव कालभङ्गः । (२१५b) क्रिया कर्मव्यवहाराऽपि कुत
सम्भवति, अतोऽत्र न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयमिहाह रैपोप पुष्पातीतिवदिति ।
तदित्येव प्रत्यवस्थित निरुद्धराज्ञाऽहङ्कार शुद्धमावेनोत्तर्यति सत्यमेवैतदिति । स्थितेष्विति
प्रामाणिकप्रयुक्तेषु । समर्थनं यथाकथञ्चिदुपपादनम् । तदेतदाह न तु सर्वथेति । अत्र
हेतु प्रस्तुतेति । सचित्तितद्धतामस दर्शयति सचेतस इति—अप्रतीतेरेव
गुणीयं सादृश्यं तदप्रतीतगुणसादृश्यमेकस्तिन्नुपमाने प्रतीत उपमानांतरप्रक्षेपो
न कथञ्चिदर्थविशेष पुष्पाति (का. अ. सू. ४. ४।२।१७-१८) । अत्र एवा-
सादृश्यज्ञातुं गुणमा तन्निष्ठमा इव इत्यस्य यागार्थे 'मुपमाऽऽधिक्यपक्षदोह' (४।२।१७-१८)
इत्याहुः^{१२३} यथा 'रूप'-(२२०a) रत्नारत्नरत्नसहितं यत्सत् इत्यादी र्वर्गादिभिर्व्युत्पन्नानेवंपथा
सीसादृश्यं भवति, तेषां युक्तगुणानिरेवात् । एतान्याहुः — 'तावदुद्यत्त्वमिति यत्तद्विन्तु
विन्तुरिति लुभित' इति प्रयुक्तम् । (का. अ. सू. ४. ४।२।१९) ।

उपमानस्याप्यनुपपन्नत्वसम्भवाः । तथाच यथा ग्रन्थान्तीति—काव्यस्य शशि-
नाऽसादृश्यं, तत्र न कोऽपि प्रसिद्धा गुणः । "ननु चार्थानां रश्मिस्तुल्यत्वे सति काव्यस्य

१२३; अज्ञातार्थज्ञारविधेयत्वमज्ञातमवोपमयाऽऽरम्भः, तथैव च निर्वाह इति नाहय
पन्था । अप्रत्यक्षज्ञातार्थोपनिर्धारण उपमादोषा एव दिग्दर्शनकथा इति
तेषामेव विस्तारो निर्दयः । स च वैधानिकदोषद्विधानां सत्तायामेव सत्य-
निर्वाचनं करावर्त्तति त एवोक्तिः । नवानां विद्वानायादय उपमातत्त्व

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलान्निष्पतन्त्यो न सम्भवन्तीत्युप-
निबध्यमानोऽर्धाऽनौचित्यमेव पुष्णाति ।

उत्प्रेक्षायामपि सम्भावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा यत्कुमुत्सहन्ते न
'यथा'शब्दोऽपि, कैवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात्, तस्य
यास्यामपि वक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः । यथा—

उद्ययौ दीर्घिकागर्भात् कुङ्मलं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचातुर्यशङ्कासङ्कुचितं यथा ॥५८८॥

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥५८७॥

(भा. का. अ. २।४७)

उत्प्रेक्षितमपि तारिचकेन रूपेण परिवर्जितं निरुपाध्यप्रख्यम् । तत्-
समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासस्योपादानं तदालेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमी-
चीनमिति निर्विषयत्वमेतस्यानुचितार्थतैव दोषः । यथा—

शशितुल्यत्वं भविष्यति । काव्यस्य शशितुल्यत्वे मित्रेऽर्धोना रश्मितुल्यत्वं सिध्यति,
न त्वर्धोना रश्मीनाम् कश्चित् मादश्यहेतुः प्रतीतो गुणोऽस्ति । तदेवमन्योन्यान्वयदोषो
दुष्परिहर इति (का. अ. सू. ३. ४।२।१६) । द्वितीयं यथा निपेतुरिति । प्रथमतो दिनं
शराङ्ग इति दिनानुभावः । अत्रानुचितार्थं व्यक्तमेव । तदाह नामहः—(का. अ. २।
४८-५१) कथं पातोऽम्बु शराणां स्वनन्तीनां विवस्वतः । पुष्पोक्तमिव प्वान्तमेष भाति
मत्तजनः ॥ सरा शरत्प्रमथाम्भो नमःखण्डमिवोर्जितम् । अमम्भवादयं युक्त्या
तेनासम्भवं इत्येते ॥ तजान्यदुपमात्वेन कं कुर्वीदुपमां कृती । को नाम बहिनौपम्यं
कुर्वीत शरासत्त्वमण् ॥ यस्तबलातिशयवानर्थः^{११४} कथं शोऽसम्भवः । मताः । 'इह'
पातिशयार्थेऽनुपमोक्तौक्षणीयं वा ॥ तन्माहिरुद्वन्याधिसंप्रदा न कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः ।
उत्प्रेक्षायामपिरेति—उपमायामतिशयस्येतिवाद् । कैवल्यस्तेति—असंभासकः, यथा-
शब्दस्य समाप्ते त्वसौ योग्यताऽऽद्यपि प्रतिपादयति—उद्ययाविनि । मेचकोत्पलमिति—

प्रत्याये चैतभिर्भुक्तिं सूचितवन्त इत्यपि येषां मयं ते चिलमीमासाकारादिभिः
प्रत्युक्ताः । धीधरेण 'उपमाऽऽभिख्यातदोह' 'इलाह' इति च संक्षेपेण वामन-
वचनेन पराशुष्टं सर्वम् ।

दिवाकराद् रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

शुद्धेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥१८९॥

(क. स. १।१२)

अन्नाचेतनस्य तमसो दिवाकराच्छास एव न सम्भवति, कुतः एव तत्प्रयोजितमद्विषा परित्राणम् । सम्भावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतस्तीति व्यर्थं एव तत्समर्थनायां यतः ।

साधारणधर्मविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमप्युपमानविशेषणं प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनभावादनुरूपदेयतायां यत्तदुपादानं तदुपग्राह्यत्वं पुनरुक्तता वा क्षीयः ।

यथा—

सृशति तिग्मकचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया ।

अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया ॥१९०॥

(द. नि. १।३७)

अत्र तिग्मकचैः ककुभौ च यथा सदृशविशेषणवद्देन व्यक्तिविशेषपरिग्रहेण च नायकतया व्यक्तित्वाद् ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन ?

श्लेषोपमायास्तु स चिषयो यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारण्येऽपि विशेषणेऽपि न तस्याः प्रतीतिः । यथा—

मीले वक्तव्ये मेवकमपि चिन्ताम् । (220b) निरुपाख्यप्रसङ्गं निर्विकल्पकतुल्यमिलम् ।

असमीचीनमसङ्गम् ॥^{१२५} उच्चैःशिरसामनवनतशिरसाम् ।

समासोक्तानुपमानमनुपादेयं प्रयोगनाभावादिति यदुक्तं तदप्रस्तुतार्थवर्षीनङ्गवाच्यानातिरिच्यत इत्याह सृशतीत्यादि । कराम पाशयोऽपि, तापं वैशोऽपि, मानः परिमाणम् । दिनश्रिया इति—दीर्घादौ विदाधः । व्यक्तोक्तिस्तस्य विशेषः

१२५ अतः समासोक्तिमर्थनमसङ्गत्वं तस्या उपमानभूतधर्मिमात्रप्रतीतिसामर्थ्यापिगमात् ।

इह तु सम्भावनाया एवोपरितनयुक्तिनिदर्शितायाः स्वीकारसौलभ्यात् । वृत्तिकृन्मन्तव्यादवशोयते यथापाऽर्थावो मञ्जिवाभादयोऽन्तर्गतवशात् सन्त्यते तथा प्रायोऽपि केचनेति । तान् प्रति कटाक्षः । शिरसामतीवेति काचित्कः पाठः ।

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता ।

प्रभातसन्धेवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ इति (३६८ श्लो)

अप्रस्तुतप्रशसायामभ्युपमेयमनयैव नीत्या प्रतीत न पुन प्रयागेण कद्वधता
नेयम् । यथा—

आहूतेषु चिदङ्गमेषु मशको नायान् पुरो धार्यते

मध्येवारिधि दा वसस्तृणमणिर्धत्ते मणीना कचम् ।

खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विना

धिक् सामान्यमचेतन प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥ ५९१ ॥

(भ श ६६)

अत्राचेतस प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तेर्युक्तमेव पुन कथनम् ।

पुस्व स्त्रीत्वञ्च । नायकतयेति—नायको नायिका चे येकशेषः । अत्र तिमिररिमर्नायको
दिशञ्च नायिका इति प्रतीति छिष्टविशेषणमहिम्ना । एव नायिका वरानुरक्तनायक
दशानसमु धर्ष्यमानविशिष्टत्वेन शिवतन्त्रिण प्रतिनायिकात्वप्रतीति दयितयेति पद
मपुष्टार्थमर्थपुनरुक्तञ्च । स्वयम्भवेति—अथ प्राग्-व्याख्यात एव (६८ उ) ।

आहूतेष्विति—तृणमणि काच न कम्पते न विभतीत्यर्थः । एवमनेकवृत्ति
सामान्यमनामृष्टतत्त्वान्तरमिति तद्विशेषणम् अचेतनं प्रभुमिवेति तु पूर्ववदत्ताप्यपुष्टार्थं व
मर्थपोनरुक्त्यम् वा^{१२६} । यत्तु प्रस्तुताप्रस्तुतनिबन्धन नास्ति तत्तत्स्योक्तिरुपपन्नैव ।
यथा—निमग्नतमवस्थित चक्षुःकमाजबभूवुषान्वितश्च यत् । सर्वमेव तमया समोक्त
भिदमहस्त्वमसता इता तरम् । इति तमसा प्रस्तुतत्वात्तदुक्तेरसत्पुरुषमहस्त्वप्रतीतिवत्तानामर्थमिति
तद्वक्तुमेव याप्यम् (व्य वि ३८१ छ) ।

अन्येष्वेवञ्चातीया इति । तत्र विरोधस्यासम्भको यथा—या धर्मभासस्तत्रयाऽपि
शोतले ज्ञया यमस्वापि जनस्य जीव (२२१३) न । कृष्णाऽपि शुद्धरथिक विधान
भिविद्वत्पुमहोनि जले पश्येयसी ॥ (शि पा व ११६७) । अत्र धर्मभासस्तत्रनयत्वा
दोना शोतलताशोवाञ्च धर्मोणा निराधारतया विरोध उक्तः । यच्च न

१२६ अचेतनत्वे विशेषित यत् सामान्यद्वारेण प्रस्तुतस्य प्रभोरवगमात् प्रभुमित्यधिक
मिल्यधौनरुक्त्यमेवेति व्याख्यानं पक्षः । प्रतिज्ञाया एव तावदसम्भमानायाया
वचन पुनर्वचन कि पुनरस्या पुनर्वचनमिलपार्थक्य निगमनमिति ताविक
नयोऽङ्गन व्यक्राविवेकेऽस्त तुलनीयम् ।

तदेतेऽलङ्कारदोषा यथासम्भविनोऽन्येऽप्येवजातीया पूर्वोक्तयैव दोष-
जात्याऽन्तर्भाविता न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्ति ।

इति सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ॥

इत्येव मार्गा विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।

न तद्विचित्रं यदमुनः सम्यग्विनिर्मिता सङ्घटनैव हेतुः ।

सम्भवत्येकाग्रयतयैव तस्योपपत्तेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात् । 'यद्यपि यमुनाया-
स्त्रज्जलादीनाम्य तात्त्विकमेकत्वं तथापि तेषां शब्देन कर्तृकरणतया निर्देशाच्छब्द भिन्नत्व-
मनुभूयते, शाब्द एव च विरोधो वक्तुमिष्टः कवेः । तथा च तेषां भिन्ना [अथवाऽन-] मिहित
वा यत्न एव पर्यवस्यति, एकाग्रयतया विवक्षितानां तथाऽभिधानात् । एवमन्येषामप्यलङ्कार-
दोषाणामुक्तेऽन्तर्भाव उचितः' (६ स ७६ पृ) ।

अथास्य ग्रन्थस्य व्यापकत्वमितरग्रन्थयो वैचित्र्यं दर्शयति—इतीति—दशभिरुक्ता-
सैक्यरूपप्रकारेणैव । विदुषां ध्वनिरूपप्रवृत्तीनां सुधियाम् । एव मार्गः स्वसिद्धान्त-
सुतर्ग्रन्थगतत्वेन पृथक् पृथक् व्यवस्थितोऽप्येकरूपतया यत् प्रतिभाति तत् सङ्घटनैव
निमित्तम् । विदितस्य सुखबोधायैकत्वं यद्वत् सङ्घटनं तद्वशादेवैकाग्रताप्रति-
भासात् । एतेन महाजनानां प्रसरणहेतोरस्य ग्रन्थस्य सहृदयहृदयाहादिकाभ्यस्तुष्टिजन-
किया प्रयोजनम् । तथा कवेरैहिकामुष्मिकामोदहेतुं कीर्त्यादि प्रयोजनम् । श्रोतुं पुनः प्रीति
प्रयोजनं बहुवैर्गादिप्राप्तिकारणं पुनर्प्राप्तिप्रयोजनमुक्तमित्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनोपसंहारः ।
ग्रन्थनाय राजानकमम्मडेन रुधमप्यसमाप्तत्वात् राजानसालकेन च प्रतिपादयित्वाद्
द्विजपण्डितोऽप्यग्रजस्य यदवभासते तत् सङ्घटनैव समीचीनं हेतुः । न हि सुषडितस्य
सन्धिग्रन्थः कदाचिदपि लक्ष्यत इत्यर्थशक्यता (221b) अन्यत् इति¹²⁷ (६ स ७६ पृ) ।

127 ध्वन्यत् इति—इत्येव बहुभिरुक्ता व्याख्यातरणि । अत्र यदाधुनिकेन
केनेतमर्थमज्ञोक्तवैताऽपि मूलग्रन्थस्य नमस्कारश्लोके 'भारतो कवे रिति काव्य-
पर्यायस्यादावन्ते च प्रतिभासते' इति प्रकाशपर्यायस्य दर्शनात् काव्यप्रकार
रज्ञैव सूचितेतिमानः कृत ('T S S vol II Intro) तद्विहितकर
कट्टकत्वेनत्यादशाप्रदायिकत्वाच्चेति मन्तव्यम् । सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणमिति
मूलनिर्देशो ग्रन्थस्य जातिलक्षणसूचको न विशिष्टनामनिरूपणपर इति ।

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालङ्कारनिर्णयो नाम

दशम उल्लासः ।

इति तथैवायैश्रीधोपरिवारिते काव्यप्रकाशविवेके

दशम उल्लासः ।^{१४}

१२८ 'क' पुस्तकस्यान्ते श्लोकोऽयं दृश्यत इति—

गोर्वाणस्व [यथा प्र]-बन्धमुपरि भ्राम्यन्तु पोता सुख

दुःशीला जलजन्तवः कटु रटन्त्वम्भोनिधे कष्टरम्(१) ।

यस्यैतस्य निजः स कोऽपि महिमा जागर्ति येन स्वयं

विभ्रायासमर-[प्रती]-स्वमरो नागस्य विभ्राम्यति ॥

गोर्वाणानां स्वयं प्रबन्धः समुद्रस्तस्य मन्यन्तेनैव पुराणदर्शितेन देवानां स्वयंराशं पुनश्चकारात् । पश्येनेतेन समुद्रप्रलयस्य काव्यप्रकाशप्रबन्धस्य प्रशस्तिस्तस्य चोचित-
व्याख्यानेन समधारता, तस्मिन् दोषदर्शिनो (यथा मैथिलधीधरादिभङ्गीपरि-
पन्थिनो यण्डीदासादाना) निन्दा च युगपदुदादिता स्यात् । सुसधारत्व-
शरानेन टीकाकृता विनयोऽप्युहनीयः । यथा तार्किकमूर्धन्यस्य कवि-
पण्डितस्य ज्ञानमूर्तेर्ज्ञानधोमितस्यानवद्ये पद्ये पोतेनेप्सितगाप्यते जलनिधानित्युक्ति-
मात्तान्वयादारब्धं शिशुनाऽपि नापलवलाच्छ्रुत्वाऽपि भीतिर्यतः । तत्तोरान्त-
मियादिनाशमविशन् यथेयं सुखं क्षुधाभिन्धोरस्य ग्रुणः स वेपितदिग्द्वेला-
वलीमालिनः ॥ इति रामः ।

काव्या जेष्ठे वसतिमुदात्ता शिष्यधीवर्धनैवा

दीक्षाकल्पेऽश्नन्तिमन्त्राऽकारि क्षारेपिऽक्षुब्धे ।

वाशिष्ठेनान्वयमहिमतोऽन्विष्टविद्यामतेन

भ्रष्टाशुदाऽनुपपि बिहृषामाधनेनापमेन ॥

शाके महाशिवयुचन्द्रमिते सहस्ये पञ्चे सिधे प्रतिपदीनदिने प्रशस्ये ।

येन विवेकविहति समूर्धिर नव्या सा लान्महेष्टकुर्या शिवलातिभन्या ॥

(APPENDIX A) ('क' परिशिष्टम्)

काव्यप्रकाशोदाहृतनिदर्शनानां वर्णक्रमानुसारिणी सूची

* तारफाचिह्नितानां निदर्शनानामारुह्यारोह्यैव प्रथमं विधीयत इति सन्तव्यम् ।
प्रायः सर्वत्रैषामुद्देशो यथास्थलं सूचितः । इतरत्र तु वन्धनीमप्ये सूच्यते । (ना ग =
नाटके यद्यम् ।)

श्लोका	पलाङ्का	श्लोका	पलाङ्का
अद्विधुल जलकुम्भः*	५०	अनवरत्नप्रतिमं खड्गं	२८४
अकलिततपस्तेजोवीर्यं	२२६	अनुराणन्मणि	४३१
मकुण्डोत्कण्ठया पूर्णं	२११	अनन्तसहिमव्याप्त	३०२
अलण्डमण्डलं श्रीमान्	३६६	अतन्वसदृशं यस्य	२३१
अरण्यं लज्जहृत्तण्ड्यम्*	३६०	अनयेनैव राज्यधी	३३३
अतन्द्रचन्द्रामरणा	११०	अनवरतकलकविवरण	३३४
अतिथिं नाम काकुत्स्थान्	४३४	अनुरागवतीं सन्ध्या	३१२
अतिप्रेलवमतिपरिमित	२१०	अन्तर्गतबुद्धवृत्तपाल	२४२
अविधिततगगनसरणि	२२८	अन्यत् वृत्तं कुसुमावचाय	५३
अत्ता कृत्यं शिमज्ज	१६८	अन्यत् व्रजतीति का	७६
अस्त्रागतैर्नियमकारिभिः*	३२७	अन्यासां गुणरजरोद्ध	२१४
अत्युचां परितः स्फुरन्ति*		अपसारय धनसार	२७२
(स क आ ३१३७) १३६		अपाङ्गतरलो रघौ	४६०
अलासीत् कण्ठिपाश	१३८	अपाङ्गसदृशं तरङ्गितम्*	२०२
अलिखितचमभूत	१६५	अपूर्वमधुरामोदः*	२३८
अरुण्डे वर्यनोत्कण्ठा	१४६	अप्राकृतत्वं चरित्वाविशये	२१६
अद्यापि क्षान्तौलदुर्गः* (सु र को ६८३)	२२१	अविदुःखबुद्धीं नित्य	३११
अद्रावत् प्रणयस्यद्विदुःखे	२७५	अन्धेरन्मं स्थित	३५८
अधिरुतस्तत्पः*	२१६	अग्निवक्त्रनिनीकितलाय	३७७
अनङ्गमल्ललङ्घ्या	१८७	अमिलं समितं प्राप्ते	१०१

श्लोका*	पंक्ताङ्का	श्लोका	पंक्ताङ्का
अमुस्मिन्नावण्यामृत	३४८	असिमातसहायोऽपि	३६८
अमु कनकवर्णाभ	१२०	असोढा तत्कालोजसद	१४०
अमृतममृत क संदेह *	२१३	असौ मरुचुम्बित*	२०५
अयमेकपदे तथा वियोग	३६२	अस्तग्वालाऽवलीङ्गप्रति	२२६
अय पद्यासनासौन *	४३२	अस्याः कर्णावतसेन*	२३८
अय मार्तण्ड कि स खलु	३३८	अस्या सर्गविधौ	३३६
अय वारामेको नित्य	३७८	अहमेव युग सुदाहयाना	४१५
अय स रशनोत्कर्षा	१३६, २६६	अहौ केनेदरी वुडि	२६१
अय रर्षाणि शास्त्राणि	३०६	अहौ गीतमहो बादित * (ना. ग.)	२६४
अरससिरमणी धुत्ताण*	१०४	अहौ विशाल भूपाल	४०६
अरातिविक्रमालोक	३३२	अहौ हि मे बद्धपराद्ध	३७६
अरिचयदेहसरीर *	(उ वि) ३१६	अहौ वा हारे वा	६१
अरुचिर्निशया विना	३८२	आकुचय पाणिमगुचि	८२
अरे रामादस्ताभरण	२३७	आकृष्टकरवालोऽसौ	३२६
अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि	२३४	आगत्य सप्रति वियोग	१४५
अलङ्कार शङ्काकर*	३०५	आज्ञा शकसिखामणि*	२३४-३५
अलमतिनपलत्तात्*	२०८	आत्ते सीमन्तरत्ने	४२२
अलसवलितै	२०६	आत्मारामा विदितरत्नयो	२४६
अल स्थित्वा स्मराने	११६	आदाय आपमचल*	३१२
अलौकिकमहालोक	३४९	आदाय बारि परितः* (छ र को)	३५८
अवगम्यकोपस्य	१६१	आदायअगुञ्जलित	२०६
अवाप्त प्रागल्भ्य	३४८	आदित्योऽय स्थितो	१२०
अवितथमनोरथपथ	३२७	आनन्दमन्दमिम	४०८
अविरलकमलविश्रांस *	४०२	आनन्दधिन्धुरति	१६६
अविरलकरवाल	१४०	आत्तान जयकुञ्जरस*	३४५
अष्टाश्रययोगपरिशीलन	२३२	आतिक्षितस्त भवान्	१६३
अस्तितुभुजगभीषणा	३३०	आलोक्य कोमलकपोत	२५३
असिमातसहायस्य	३६८	आमीदधनमलेवि	३८६

श्लोकाः	पंक्ताङ्काः	श्लोकाः	पंक्ताङ्काः
आहूतेषु विद्वज्जनेषु	४३८	एकस्मिन्लघुने	६५
इदमलचित्तमकमथ *		एतत्तस्य सुखात् कियत्	३५६
(मु. २. को. १५१६)	२१५	एतन्मन्दपिप्ला *	१८८
इदं ते केनोक्तं कथय	२३०	एतद्भूमेस्तथपिष्वा *	४७
इन्द्रः किं क कलटः	३३६	एषोऽहमद्रितनयामुख	२२०
इयं पुनश्च ना दासीकृत	३६८	एहि गच्छ एतोत्तिष्ठ	२६७
उभ्य शिष्यलक्षिष्यन्दा	२२	ओषिणद् ' होन्वक्त' *	५१
उत्कम्पिनी भयपरि *	२०३	ओक्तोक्तकरश्चरश्चक *	१०६
उत्कृष्योत्कृष्य कृतिं	८५	ओतशुक्लेन कृतत्वर	२६०
उत्तानोऽनुत्तमएहक	२४५	कङ्कणमोचनाय गच्छामि* (ना. ग.)	२५५
उत्तकुम्भरुमन्केसर	१६०	कः कः कुत न गुप्तुतयित	२१६
उत्सिक्तस्य तपःपरा	६६	कटकोयविनिविष्टमोश	६२
उदयति विततोर्ध्वरश्मि	३५२	कथमवनिप दपौ	१६६
उदयमयते दिङ्मातिन्वं	३४६	कपाले मार्जारः पयः *	४१३
उदेति सविता ताम्रः	२२४	कमलमनम्भसि *	३६०
उदेशोऽयं सरसकदली *	५२	कमलग्निव मुखं	३०६
उपयौ दीर्घिकागर्भात्	४३६	कमलेव नतिर्मतिरिव	३३६
उन्नतं पदमवाप्य यो लघुः	३५३	करजुग्रगद्विजसोऽब्रा *	४१२
उन्निद्रकीकनदरेषु *	१३८	करवाल इनाचारस्वस	३२६
उन्मेषं यो मम न सहते	३३७	करवालकरालदोऽसहायो	२०५
उपकृतं यजु सक्त *	६०	करिहस्तौन संबाधे	
उपरिसरं गोदावर्वाः *		(का. अ. सू. वृ. २१११७ दः)	२४५
(अ. भा. १८. ३०५ पृ.)	२३०	कर्पूर इव रग्धोऽपि	३७३
उर्वेषावत् सर्वाली *	२१३	कर्पूरधूतिभञ्जल	२५३
उल्लास्य कालकरवाल	६६	कलुषं च तवाहितेष्व	३६२
ए एहि किंवि कीएवि	३७०	कल्याणाना त्वमिह महता	२०६
ए एहि वान मुन्दरि *	४१४	कलोलपेक्षितरपत्	२३४
एकस्त्रिधा वससि नेतसि *	३७४	नस्त्यं भोः कथयामि *	३५८

श्लोकाः	पंक्ताः	श्लोकाः	पंक्ताः
शानतदयं तदग्न्याः	१६	त्रितेन्द्रितया सम्पद्	३९८
श्रीवागद्वाभिरामं	८४	त्रितेन्द्रितत्वं त्रिनदस्य	२२१ ; ४०१
शकासन्त्वज्ञानारानाः (उ. वि.)	३२०	सुगोपात्मानमत्तलः	१६७
शक्तिहरिणजोल्लोचनायाः	३२६	वे संकागिरिमैहलासु	१०८
शर्का शकारपङ्क्तिं	४३०	श्रीद्वाद महुरसेप*	११६
श्वडाक्षैरित गुप्ताभिः	४३१	ज्यायन्थनिष्पन्दभुजेन	२३८
श्वत्वारो वयमृत्विजः	२१६	ज्योत्स्नाभस्मच्छुरण्यवली	३४१
चन्द्रे गता पद्मपुरात्र	२४१	ज्योत्स्नामौलिक्रिदाम	३७०
चरणवपरिलाप	२४०	ज्योत्स्नेव नयनानन्दः	३३३
चापाचार्यभिपुर	२०६, २१६	कुसुमस्यन्तो मरिदिति*	३२१
चित्ते पिबुद्धि य धुद्धि	२७३	शबसुषिणमामिन्नं कस्त*	११८
चित्तं चित्तं वत् वत्	४०७	पिबुद्धिरमराम्मि लोचय*	२४४
चित्तं महानेय यता	८८	शौल्लेहं श्योल्लमरा*	४२
चिन्तयन्ती जगत्सूतिं	११६	तद्भा मह गेडस्थल*	४१
चिन्तारत्नमित्र च्युतोऽसि	४३३	तत् उदित उदारहारहारि	२१३
चिरकालपरिप्राप्त	१६७	ततः कुसुदनाभेन	३३०
जगति जयिष्यस्ते ते	२२८	ततोऽवणपरिस्पन्द* (का. मो. ६७पुः)	२६२
जगाद मधुरा वाचं	२४०	तं ताय सिरिषहोभर	३६४
जम्भाकाण्डोदमालो नख-	१६२	तथाभूतां दम्पु	४१
जटाभाभिर्भाभिः कपूत	४२२	तदप्राप्तिमहादुःख	११४
जनस्थाने भ्रान्तं- (सु. र. को. १४७९)	१४४	तदिदमरणं यस्मिन्*	३८७
जस्त रणन्तेउरए करे*	३४३	तद्गच्छ सिद्धयै कुह	२०८
जस्तेअ वणो वस्तेअ*	४०६	तद्देहं नवभिति	२६४
जह गहिरो जह रअण*	४२४	तत्रेपोऽसदशोऽन्याभिः	४३३
जं परिहरिउं तोरइ	२१४	तनुवपुरप्यन्योऽती* (उ. वि.)	३९०
जा डेरं व हसन्ती*	१०८	तपस्त्रिभिर्या सुचिरेण*	१६०
जाने वोपपराख्खु ली	६३	तदशिमनि पतयति	१२७
		तदशिमनि कृतानलोकना*	३३२

श्लोकाः	पदाङ्काः	श्लोकाः	पदाङ्काः
नाल्पः कविरिय खल्प* (उ. वि.)	३१२	पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि	४११
निजदोषाट्टतमनसां	३७५	पुंस्त्वादपि प्रविचलेत्	३५७
निलोदितप्रतापेन	३६६	पृथुकार्तस्वरपाल*	२४६, ३०६
निद्रानियुतायुदिते	३७३	पेशलमपि खलवचनं	३७७
निपेतुराज्ञादिप तस्य	४३६	पौरं तृतीययति जनं	३३०
निघ्ननाभिकुहरेषु यदम्भः*	४१२	प्रणयितृस्त्रीसलील	३८५
निरवधि च निराधर्म च*		प्रत्यप्रमज्जनविशेष	४३४
(का. अ. सू. उ. ४।३।३२)	३४६	प्रथममेहस्यच्छायाः*	१८१
निरुपादानसंभार*	१०१	प्रभनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनि	१२५
निर्वाणवैरदहताः	२४५	प्रयत्नपरिवोधितः	२३५
निशितसारधिया	११७	प्रसादे वर्तल प्रकटय*	२५४
निःशेषपच्युतचन्दन*	१५	प्रस्थानं वलयैः कृतं	८१
न्यकारो ह्ययमेव मे*	२०१	प्रागप्राप्तनियुम्भ	२१२, २५१
पथि पथि शुकचक्षु	१२२-१२३	प्राणेश्वरपरिष्वङ्ग*	२३८
पंथिश्च य एतद्*	१०२	प्राप्ताः धियः राकलकाम	२३२
परापकारनिरतैः	२२२	प्राञ्जभाट् विष्णुधामा	१६६
परिच्छेदातीतः	१२५, ३७८	प्रियेण संप्रभ्य विपत्तु	२२०
परिपन्थिमनोराज्य	३३१	प्रेमाग्नीः प्रणयस्पृशः	७८
परिमृदितशृणालीम्लान	७६	प्रेयान् तोऽयमपाकृतः	१२२
परिम्पानं पीनस्तनजघन	२८५	प्रीदच्छेदात्तुल्योच्छ्वलन*	२८७
परिहरति रतिं मतिं	२५४	फुल्लुकरं कलमधूरयिर्द	२४७
पथिसंती घरदार*	११८	वत सखि किमिदं तत्	३४८
पथाद्दूधो प्रसार्य	३७६	बन्दीकृत्य नृप द्विषो	१३६
पश्येत् कथिञ्चल चपल	१४०	विम्बोष्ठ एव रागस्ते	३६३
पाण्डु क्षामं वदन*	२६१, ३६५	माढाणातिकमलागो	१४६
पातालमिव ते नाभिस्ते	४३२	भक्तिप्रद्विलोकन*	३०६
पादाम्बुजं भवतु नो*	४२६	भक्तिर्भवे न विमये	४०१
पितृवसतिमहं व्रजामि	२००	भण तरणि रमण	४३०

श्लोका	पंक्ताङ्का	श्लोका	पंक्ताङ्का
यस्यासुहृत्कृततिरस्कृति	१३७	राममन्मथशरेण ताडिता	२२७
याता किं न मिलन्ति	१५४	रामोऽसी भुवनेषु *	१२६
यावत्करसार्द्रपाद	१६०	रुधिरपिसरप्रसाधित	११५
युगान्तकालप्रतिसहृता	४०६	रे रे नयनलोचनाधित	१२५
ये रुन्दरासु निषसन्ति	४११	रुद्र रागावृताङ्गया	२२२
येन ध्यस्तमनोमयेन *	२४४	रुद्र केसिकचन्द्र	२२०
ये नाम केचिदिह	२०४	रुद्रानामेतासासुदित	३३३
येनास्यभ्युदितेन चन्द्र	३५७	रुद्रिण्य तुजम्भ *	३५१
येषा वसुधैरिग्रह	३७७	रुद्राण्य तदसी कान्ति	११४
येषां तास्त्रिदशेभदान	२१७	रुद्राण्यौकसि सप्रताप	४१४
येषां दोर्वलमेव दुर्वल	१२४	रुद्रितास्ते भूमि	१२३
योऽविरल्पमिदमर्थ *	२०५	रुद्रिणीव तमोऽङ्गानि	३३७
योऽसकृत् परगोलाया	३०७	रुद्राणामरसादृतो	१६३
रुद्रकेसिहृत्प्रणि यस्य	१२२	रुद्राण्यन्दिस्त्वेदविन्दु	४०४
रुद्राशोक कृशोदरी क नु	२४३	रुद्राण्योज सरस्वति	२३३
रुद्रनिरमथमौले	३०१	रुद्राण्येन्द्री तव सख्य *	४२६
रुद्रणीय क्षणिककुमार आसीत् *		रुद्राण्यसौरमलोम	४२१
(ना ग)	१२४	रुद्राण्यवर्णन्यास्तस्या	२६५
रुद्रासार रुद्रासार	३१६	रुद्राण्यव जित स शत्रु	२५०
रुद्रासु चन्द्रध्वलासु *	११६	रुद्राण्यप्रादुर्भावादसु *	३५५
रुद्राकयमकलङ्कं चेत	२६१	रुद्राण्यविस्तारमलक्ष्य	१६६
रुद्राविभाषरीकान्त	१६४	रुद्राण्यवर्णन्यास्तस्या	१०१
रुद्रासुभाकरमुखी	६४	रुद्राण्यवर्णन्यास्तस्या	४२१
रुद्राजति सटीयमभिद्व	४२३	रुद्राण्यवर्णन्यास्तस्या	४०३
रुद्राजनारायणं लक्ष्मी	४२६	रुद्राण्यवर्णन्यास्तस्या	१४७
रुद्राजन्मराजसुता न पाठयति *	३५४	रुद्राण्यवर्णन्यास्तस्या	२३६
रुद्राजन्मिभान्ति भवत	२१३	रुद्राण्यवर्णन्यास्तस्या	११७
रुद्राज्ये सार वसुधा	४०५	रुद्राण्यवर्णन्यास्तस्या	२१४

श्लोकाः	पञ्चाङ्गाः	श्लोकाः	पञ्चाङ्गाः
सर्वेस्व हर सर्वेस्व	३०७	सोऽप्यैव वेदान्	१६८
सविता विधवति विधुरपि-		सोऽपूर्वो रसनाविपर्यय	३५६
(१२. प्र. ४ पृ.) ३३१		सो मुदसामर्त्तगो *	११७
सनीबा दयितानने	२५३	सौन्दर्यसंपत्तावयव	२३६
सरोयितैः कव्यगुजा	२६५	सौन्दर्यस्य वरद्विखी	३४४
ससार साकं दपेण	३०३	सौभाग्यं वितनोति	४२६
सह दिशदृष्टिसाहिं	३८१	स्तुभः कं वामाक्षि	६३
सहि एषण्डिबुजसमरन्मि *	११८	स्तोकेनोत्तमायाति *	३०६
सहि विरङ्कुण माणस्स *	१०६	स्निग्धश्यामलकान्ति	१३२
साकं कुरङ्गकदशा	१४०	स्फोटसखकिरण * (हरविजये)	४२८
सा दूरे च शुधा	१६८	स्पृशति तिमिरहृन् (हरविजये)	४३७
साधनं गुमह्यस्य	१६२	स्फटिकाकृतिनिर्मलः	२१५
साधु चन्द्रमसि पुष्करैः -	२०३	स्फुरद्द्रुतरूपमुत्प्रवाप	४१७
सा पत्न्युः प्रथमापराध	८०	सस्ता नितम्बादव	१६५
सायन्सहायबाहोः	१६६	सचन्द्रन्दोच्छलदच्छ	१७
सार्यं क्षानमुपासितं	११५	सगिति यावदयं निवटे - (का.अ.सू. ३)	२२६
सा वसद तुज्ज ह्रिश्चण्ड	४१७	सप्येऽपि समरेषु त्वा	३२६
सहेन्ती सहि सुहयं	२१	स्वयं च पञ्चवाताम्र	३०६
सितहरफरद्विचरिभा *	२५९, २६६	स्वर्गातिरनेनैव	२७५
सिंहिकासुसन्तलाः	४०८	दन्तुर्मेव प्रहृतस्य *	२३७
शुभाकरकराकार	१६७	हरत्सवं सम्रति हेतु	६२
शुराण्योक्षासपरः	२००	हरस्तु किञ्चित्परिहृत	१४६
स्रज्जद्द समागमिस्सदि -	५३	हंसायं सरेहि शिरी *	१०२
सुसितवसनालंकारायाः (उ.वि.) २३१, ३७६		हा भिक् सा किल *	१६१
सुहृद्बुबाब्जल * (उ.वि.)	३५७	हा शृष हा शुभ हा कवि	२१५
सृजति च जगदिदमवति	३७७	हा मातस्तवरित्ताडसि *	८३
सेवं ममाग्नेषु *	६७	दित्वा त्वामुपरोध	३८०
सो एतिय एतय गामे-	४२१	हृमि अवनहस्तिथरेहो	२५१

श्लोकाः	पंक्ताङ्काः	श्लोकाः	पंक्ताङ्काः
हृदयमभिष्टितमादा	३६१	हे हेलोजितबोधितस्व * (व. जी.)	३८०

(App. B.) (ख)

काव्यप्रकाशे प्रमाणौद्धृतयः

(क) ग्रन्थकृतः	श्लोकाः	पंक्ताङ्काः
	पंक्ताङ्काः	काव्यालङ्कारसारसंग्रह १०६, १११
'अन्ये'	३४, ..	काव्यालङ्काररत्नरत्ति २४०, २७४, २७८,
'अन्विताभिधानवादिनः'	२०	२७६, २७६, २८०, २८१, २८२
अभिनवगुप्त	७०	तन्त्रवार्तिक ३५, १६४
'अभिहितान्वयवादिनः'	२०	ध्वन्यालोक १४८, १४६, १७५, २५६,
उद्भट	३३६	२५८, २५६, २८७, ३१२
'केचित्'	२७, ३४	ध्वन्यालोकलोचन १६४, १७१, २३८
ध्वनिकुत् (ध्वनिकार)	१४८, १४६, २५६	नाट्यमराज ६४, ७६, (भञ्जार इत्यादि
वामन	२६४	ना. शा. ६१५) ८६ (रतिर्हासश्च-ना. शा.
भरत	६४	६१५६)
भट्टनायक	६८	पाणिनीयवार्तिक ३२५
महाभाष्यकार	२५	भामहविपरण २७४, २७६
रुद्रट	३१०	मीमांसासूत्र १६३-१६३
सौख्यट	६४	रुद्रटकाव्यालङ्कार २५८, ३१०, ३१४,
'व्यक्तिवादिन्'	१७७	३१५, ३१६
शङ्ख	६३	वज्रोक्तिजोषित १६५, २२८
(ख) ग्रन्थाः		वाक्यपदीय २५
अमरकोष	१८६	व्यक्तिपिबेक २०४, २२४
कामराज	२४४	शबरभाष्य १६०
काव्यालङ्कार (भामह)	१८०, १८१, ४१८	श्लोकावार्तिक १५४

काव्यप्रकाशे तद्वृत्तौ च सार्यमाणानि प्रमाणानि :—

५: प्रथम उल्लासः

(१) एतद्विलक्षणा तु कविवाङ्निर्मितिः=अ. आ. लो. (१२२५.)

तथा चेदमुच्यते—अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः ।

यथाऽस्मै रोचते विश्वं तथेवं परिवर्तते ॥

(२) प्रभुसस्मित...सुहृत्सम्मिलित...=अ. आ. लो. (१४८५.)

इह प्रभुसस्मितेभ्यः श्रुतिस्मृतिप्रभृतिभ्यः कर्तव्यमिदमित्याहामाक्षपरमार्थेभ्यः ।

शास्त्रेभ्यो ये न व्युत्पन्नाः, न चाप्यस्यैवं वृत्तममुष्मात् कर्मण इत्येतद्युक्तियुक्त-

कर्मफलसंबन्धप्रकटनकारिभ्यो मितसम्मिलितेभ्य इतिहासशास्त्रेभ्यो लब्धव्युत्पत्तयः...

(३) काव्यानाम् महाकविसम्बन्धिनाम्...=अ. आ. (१६५८.)

तरलती स्वाहु तदर्थवस्तु निःश्वन्दमाना महतां क्रीडनाम् ।

अलोकसामान्यमभिव्यञ्जि परिरुन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥

...मेनास्मिन्...संसारे अलिदारप्रभृतयो द्विलाः एवेषा वा महाकवय इति गण्यन्ते ।

(४) हेतुर्न तु हेतवः=तु. का. आ. (१११०३)

नैसर्गिकी च प्रतिभा धृतं च बहु निर्मलम् । द. का. अ. १११४

अमन्दधामिनोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥

(१२) रसस्य हि प्राधान्यादालङ्कारता=अ. आ. (२१४)

वाच्यवाचकत्वात्तद्हेतुना विविधात्मनाम् ।

रसादिपरता यत् स ध्यनेर्विषयो मयः ॥

(१४) न्यग्भावितपाञ्चन्यपञ्चजनदामस्य शब्दार्थयुगलस्य=अ. आ. (११५५.)

यत्तार्थः शब्दो वा तन्मर्थसुपसर्जनीकृतस्तार्थी ।

अयङ्कः काव्यविशेषः स भवितरिति स्मृतिः कथितः ॥

(१७) चित्तमिति गुणालङ्कारयुक्तम्=अ. आ. (२१०-२११ पृ.)

चित्तं शब्दार्थमेवेन द्विविधं न व्यवस्थितम् ।.....किन्तु यदा रसनावादि-

विवक्षाशून्यः कविः शब्दालङ्कारमर्थालङ्कारं कोपनिबन्धाति तदा तद्विवक्षाऽपेक्षया

रसादिशून्यताऽर्थस्य परिकल्प्यते । (२११ पृ.) काव्यं केवलपाञ्चवाचकनैचिक्यनाता-

प्रत्येकोपनिबन्धमालोक्ष्यग्रह्यं यदाभासते उचितम् । (अ.आ.पृ. २१० पृ.) ।

द्वितीय उल्लास

(१६) तात्पर्याभाऽपि केतुचित्त्वञ्च आ (१८६ १६० पृ) तु

शब्दान्तरेण स्वार्थाभिप्रायिना यद्विपरीकरणं तत्र प्रकाशनोक्तिरेव युक्ता । न च पदार्थवाक्यार्थन्यायो वाक्यव्यङ्ग्ययो (अथ आ १११० ११) । यत् पदार्थप्रकाशितरत्नवति कैश्चिद्विद्वद्भिरास्थितम् ।

(२४) वस्तुधर्माऽपि द्विविध — अ ५ मा (४ पृ) यस्य च वस्तुधर्मत्वेनोपाधेरवस्थानं तस्यापि द्वैविध्यं साध्यसिद्धताभेदात् ।

पदार्थस्य प्राणप्रदो जातिः यौ इति अथ ५ मा (४ ५ पृ) कस्यचित् खलु सिद्धस्योपाधिपदार्थस्य प्राणप्रदता यथा जाते । न हि कश्चित् पदार्थो जातिः सम्बन्धमात्रेण स्वरूपं प्रतिपन्नते । यदुक्तं वाक्यपदीये न हि या स्वरूपेण या नाप्यर्गानां वासि सम्बन्धात्तु यौ रिति ।

(२८) साध्यं पूर्वोपरीभूतावयव कियारूप म मा (११३११)

कियावचनो धातु क्रिया नामेयमत्यन्तापरिच्छेदाऽस्तकया पितृहीभूता निदर्शयितुम् । आख्यातपदवाच्या पूर्वोपरीभूतावयवा (म मा प्र)

(२५) चतुष्टयी महाभाष्यकारः म मा (११११२) चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिर्जातिशब्दा गुणशब्दा क्रियाशब्दाश्चतुर्थी । अथ ६ मा (४ पृ) तस्य मुख्यचतुर्भेदो द्वेषो जालादिभेदतः ।

(२५) द्विधादिशब्दानां सत्कारूपो म २ प्र (२०० पृ)

एव द्विधादिशब्दानां सत्त्वविदित्वात्मनाम् ।

अभिधायस्य सामान्यशून्यत्वावहित्थयते ॥

(२५) गुणक्रियावृत्तदानां भेदान् — अ ५ मा (६५ पृ) गुणक्रिया शब्दसहित्यङ्गीनामेव तदुपाधिनिबन्धनभेदजुषामेकाकारताऽवगतिनिषन्धनत्वं न तु जातेरिति भगवतो महाभाष्यकारेणोक्तिरस्ति । यथा स्वल्पेन मुखं सैतल्यङ्गोदयादस्तादानां प्रतिबिम्बावातिनिषन्धनानां भेदाभ्रानाऽऽकारत्वेन प्रत्यवभासते । अतएव न शुक्लादिशब्दानां जातिशब्दत्वम् । २४ प्र (२०६५) यथा काचादस्तादिकादिषु यथा जलादिभिर्न्यक्तं मुखमेवाभिधीयते ।

तथा द्रव्यैरभिन्त्यक्ता जातिरेवाभिधीयते ॥

- (२६) हिमपयः...जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये=श. प्र. (२०५-२०६ पृ.)
जातिरेव हि शब्दार्थ इति जैमिनीया...कथं पुनराश्रयाः शब्देनासंस्पृश्यमानमेवा
अपि जातिभेदावगमाय कल्पन्ते ? यथा चक्षुरादयो...प्रतिपत्तये ।
- (२७) तद्वान्...शब्दार्थः=न्या. म. (११५-२६३ पृ.) जातिमती व्यक्तिः शब्दार्थः ।
गवादिशब्दैस्तद्वतोऽभिधानात् ।...ननु त्वेऽयं तद्वानाम् ? तस्यास्तीति तद्वान्
विशेष एवाकारसामान्यवानुच्यते । (५२. प्र. २०६ पृ.)
- (२८) अपोहो वा शब्दार्थः.....=नाप्यन्यथाश्रुतिमात्रं किन्तुमन्यपोहविशिष्टो विधिः
शब्दानामर्थः ।...शब्दैस्तावन्मुख्यमाख्यायतेऽर्थस्तत्तापोहस्तद्गुणत्वेन गम्यः ।...
(ज्ञानधीमित्रनिबन्धावली—अपोहप्रकरण २०३ पृ.) *Vide the paper*
The Neo-Buddhist Nucleus in Alankārasāstra. J.
As. Soc. Lett. vol. xxii no. 1. p. 52.
- (२९) शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा=श. व्या. वि. (२ पृ.) एव'वाच्यवाचकार्थनिष्ठो
व्यापारावभिपालक्षणे । अ.उ.मा. (४ पृ.) मुख्यलक्षणं कार्यविशेषोपवर्णनद्वारेण
शब्दस्याभिधाव्यापारो द्विभिः प्रतिपादितो निरन्तरार्थमिषयः सान्तरार्थनिष्ठश्च ।
- (३०) गौरमुपन्य इत्यादी...लक्षणा नोदाहर्तव्या ।=श. प्र. (२०६ पृ.) ननु न व्यक्ति-
लक्षणाया सर्वमुपपद्यते । नवम्...व्यक्तिमेव शक्तिरूप्याऽनुरञ्जिता कार्योप-
योगिनी" पश्यामः । अत एव चालम्बनप्रोक्तविशसनादयो जाती न
विशीयन्ते ।
- (३१) भेदानिमी...गोणो शुद्धो च विज्ञेयो...=तु. श. प्र. (२४६ पृ.) बहुधातशब्देषु
मुख्यगोणीलक्षणाभिः शब्दशक्तिभिः...अभिधीयते तदभिधीयमानम् ।
- (३४) अत हि...उपयान्तीति केचित्=श. व्या. वि. २ पृ.
...न परार्थोऽभिधीयत इत्यपरे । ('अपरे' 'अन्ये' शब्दयोर्भेदात्) ...परार्थ एव
लक्ष्यत इत्यन्ये । उद्भट (N. S. edn का. अ. सा. सं. ल. वृ. १० पृ.) :—
(भा. वि. ?) केचित्शब्दतोऽपुनर्मर्णोप' द्रुयते । अपरे लिप्ययम् । अन्ये
योगपदम् । एष एव युक्तः पन्था इव दृश्यते । अ. उ. मा. (८ पृ.)—गौर्वादीक
इति, अत हि शब्दगोत्वयोक्त्यारः ।...
- (३६) कचित् स्वस्वामिभावाद्...अवयवावयविभावात्=म. भा. (४११४=२१८ पृ.)
चतुर्भिः प्रकारैरेतस्मिन् स इत्येतद्वचि । वादभ्यात् तादभ्यात् सामीप्यात्
साहचर्यादिति । (प्रदीप and उद्घोष तु.)

- (३६) लक्षणा तेन पङ्क्तिपाठश्च १ मा (८ पृ.) एतेन चतुर्विधेनोपगारेण सह पूर्वार्द्धे
द्वौ लक्षणाभेदौ सकलत्रयपटप्रकारा लक्षणां यत्कथ्या ।
- (४०) नाभिधा समयाभावान् लक्षणा=ध्व आ लो (१८ पृ)
व्यापारध्व नाभिधाऽऽत्मा समयाभावात् । न तात्पर्यात्मा तस्यान्वयप्रतीतावेव
परिचयात् । न लक्षणाऽऽत्मा, उक्तादेव द्वेती स्तत्त्वद्वयवित्ताभावात् ।
- (४०) न न शब्द स्तत्त्वद्वयवित्ताभावात् —ध्व आ (११२०)
मुह्यतां दृष्टिं परित्यज्य गुणद्वयस्याऽर्थदर्शनम् ।
यदुद्दिश्य पक्षे यत् शब्दो नैव स्तत्त्वद्वयवित्ताभावात् ॥
- (४१) एवमप्यनवस्था स्यात् =तु न्या म (२१ पृ)
मूलव्यतिकरीमाहुरनवस्था हि वृणम् ।
मूलसिद्धौ त्वद्वयान्तापि नानवस्था निवार्यते ॥
- (४४) सामर्थ्यमिति देश =वा प (२३१६)
वाच्यात् प्रवरणादर्थान्वित्वादेशकान्तत ।
पदार्थो प्रविभज्यते न शब्दादेव केवलात् ॥ (वा प्र २२५ ४६ पृ ३)

४ तृतीय उल्लास

- (४४) आदिप्रद्वयान्वेषाऽऽदे =ध्व आ (१८६ पृ)
अशब्दस्यापि चेष्टाऽऽदेरर्थविशेषप्रकाशनप्रसिद्धे ।
- (४४) लक्ष्यव्यवस्थायोऽथ व्यवस्थितमुदाहार्यम् =१६ चालक्ष्यक्रमव्यवस्थेयं द्योतकत्वं यथा (ध्व
आ १३१ पृ) विभावादयो यदा विशिष्टेन केनापि पदेनाप्यमाणा रस-
समवायकारविधायिनी भवन्ति तदा पदस्यैवासी माह्वमा समर्प्यते । (ध्व आ
लो १३१ पृ)
- (४५) न हि प्रमाणात्तरवैद्योऽर्थो व्यवस्थित =ध्व आ (१८६ पृ)
भिन्नविषयत्वात् भिन्नरूपत्वाच्च सार्थाभिधायित्वमर्थान्तरावगमहेतुत्वं न शब्दस्य ।
शब्दव्यापारगोचरत्वं तु तत्त्वानामिदिरिष्यते एव ।

४ चतुर्थ उल्लास

- (६०) उपकृत बहु तत्त्व =ध्व आ लो (४६ पृ)
यथा शब्दमुद्दिश्य कश्चिद्मयीति — किमिदोपकृतं न तेन ममेति ।

(६०) रसस्तैर्न लक्ष्यते=अ. आ. (१८५ पृ.)

तत्र तु शब्दस्य क्रियापीर्यापर्यमनन्यसाध्यतत्कृतघटनस्वाशुभाविनीषु --रसादी
न प्रतीयते । अ. आ. (पृ. २६) वाच्येन त्वस्य सदेव प्रतीतिः ।
(अ. आ. लो. पृ. २६) 'इव' शब्देन विषयानोऽपि क्रमो न संलक्ष्यते ।

(६१) शुष्कभूतव्यत्रेय रसवद्...=अ. आ. (२१६)

रसभावादिसात्पर्यं...अलङ्कारत्वसाधनम् ॥...एवं ध्वनेः...रसवदलङ्कारस्य च
विभक्तविषयता भवति ।...ध्वनेन भाषाघतद्वारा अपि प्रेयस्त्वूर्जस्वितमादिसादयो
गृह्यन्ते । (अ. आ. लो. ७५ पृ.)

(७२) व्याघ्रादयो विभावा...अनैघान्तिकत्वात् सूत्रे मिलिता निर्दिष्टाः ।=तत्सामुभावानां
विभावानां व्यवभारिणां च पृथक् स्थायिनि नियमो नास्ति बाष्पादेरानन्दा-
क्षितोपादिजत्वदर्शनात्, व्याघ्रादेः कोपनयादिहेतुत्वात् ।

(अ. भा. १म खण्ड २८४ पृ.)

(७६) अपरस्तु शापहेतुक इति पञ्चविधः=तु. व. का. अ. (१४११)

अथ विप्रलम्भनामा श्चकारोऽयं चतुर्विधो भवति ।

प्रथमानुरागमानप्रवासकरुणात्मकत्वेन ॥ तु. श्र. प्र. (२५४ पृ.) स (विप्रलम्भः)
चतुर्धा प्रथमानुरागो मानः प्रवासः करुण इति ।

(८६) निर्वेदस्याविभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः=तु. ना. शा. अ. भा. (३३२-३३ पृ.)
शान्तो नाम शमस्याविभावात्मको मोक्षप्रवर्तकः ।...व्यवभारिण्यध्यास निर्वेद-
स्मृति...रोमाभादयः ।

(८९) आदिशब्दान्गुन्त्युत्पत्तुत्वादिविषया=तु. ना. शा. अ. भा. (३४१ पृ.)

आर्द्रसाध्याविकः स्नेहो रस इत्यसत् । एवं वृद्धस्य पुत्रादाविति दृष्टव्यम् ।
...एवं भक्तापि वाच्यमिति ।

(९१) तदाभासा अनौचित्यप्रयतिताः--अ. आ. लो. (२४ पृ.)

श्रीचित्त्वेन प्रवृत्ती नित्यतत्तेराख्यायत्वे स्थायिन्या रसो व्यवभारिण्या
भायः । अनौचित्येन तदाभासः रावणस्येव सीतायां रतेः ।
(श्री. वि. च. १२४ पृ.)

कुर्वन् सर्वाशये व्याप्तिमौचित्यरुचिरो रसः ।

मधुमातृ दवाशोर्कं करोत्यङ्कुरितं मनः ॥

(६४) तस्य प्रशान्तिरुदय **=ध्व आ लो (६५-६६ पृ)

व्यभिचारिण उदयस्थित्यपायतिभर्मेका । क्वचित्तु व्यभिचारिण प्रशमावस्थया प्रयुक्तधर्मत्कार । क्वचित्तु व्यभिचारिण सन्धिरेव चर्चणास्पदम् । क्वचिद्व्यभिचार्यन्तरशब्दतैव विश्रान्तिपदम् । ** एषमन्वदप्युत्प्रेक्ष्यम् । एतानि शोदय-सन्धिशब्दलतादिकानि कारिकायामादिप्रहयेन गृहीतानि ।

(१०१) अलङ्कारस्यापि ब्राह्मणधर्मण्यन्यायेनालङ्कारत्वा=ध्व आ लो (१५ पृ)

य पूर्वे कापि काव्यालङ्कारभावमुपमाऽऽदिरूपतयाऽन्वभूत्, इदानीं त्वनलङ्काररूप एवान्यत्र गुणीभावाभावात् पूर्वे प्रत्यभिज्ञानबलादलङ्कारध्वनिरिति व्यपदिश्यते ब्राह्मणधर्मण्यन्यायेन ।

(१०६) अत विरोधानङ्कारेण =का अ सू ३ (४३।२६)

विशिष्टेन साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता ।

(१६) अत किमिति उत्तरालङ्कारेण=ह का अ. (८।७२)

यत्र ज्ञातादन्यत् पृष्ठस्तरत्वेन वक्ति तत्तुल्यम् ।

कार्येणानन्यसमाख्यातेन तदुत्तर ज्ञेयम् ॥

(११०, ११७) अत हेतुलङ्कारेण =ह का अ (७।८२)

हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकृद्भवेत् ।

सोऽलङ्कारो हेतु स्यादन्येभ्यः पृथग्भूत ॥

(११६) यथा शुभ्रगोमायुतवादादौ=ध्व आ (१५२ पृ)

अस्य विवक्षितान्यपरवाक्यस्य ध्वनेत्पूरणरूपाव्यक्तवोऽपि य प्रभेद उदाहृतो द्विप्रकारः, सोऽपि प्रबन्धेषु केषुचित् योतते । यथा शुभ्रगोमायुतवादादौ सदाभारते ।

(१२३) पदैकदेश रसादय =४ प्र तु ३ प्र ६१-६९ पृ, ४र्थ प्र. १५८ पृ, ६४ प्र १७३ १८२ पृ, ८ जी २५७ ११२-१३१ पृ तु.

(१३३) अत 'क्षिप्ते ति सङ्गर =ध्व आ लो ६१-६२ पृ

तत्वासक्त्यत्वादभिधाव्यापारेणाशक्त्यसमर्पणमपि एकस्मिन्निपटीभावाभावाच्च चित्तचर्चणापदमिति न चास्तत्वातिशयकत् । प्रतीयमान तु तदसक्त्यमनुद्धिप्र-विशेषत्वेनैव किं किं रूपं न सहत इति चित्तपानवरसंगुह्यमोदकस्थानीय विचित्रचर्चणापद भवति ।

५:

पञ्चमः उल्लासः

- (१४०) एते च रसवदाद्यलक्षणाः...=का. अ. सा. स (४२ का, ४७ पृ.)
 प्रेयो रसवदूर्जसि पर्यायोक्त समाहितम् ।...यदुक्तं भट्टोज्जेन चतूरुपा भावा
 (४८ पृ.) इति ।...पञ्चरूपा रसा इति (४६ पृ.) । अतः च भावानामलक्षणास्तौ
 काव्यमलंकार्यम् । (का. अ. सा. स. स. ४८ पृ.) रसाः सल्लु
 तस्यालक्षणाः । (ल. ट. ५० पृ.)
- (१४१) मन्नामि वीरवशतः.....=अ. भा. लो. (११३ पृ.) काकुयोजमायां सर्वत
 गुणोभूतव्यग्रपतैव । अत एव 'मन्नामि वीरवशतं समरे न कोपात्' इत्यादी
 ये विपरीतलक्षणाभावाद्गुस्ते न सम्यक्परामर्शाः ।
- (१४२) बाणीरकुडंगुणीण=अ. आ. (११६-१२० पृ.)
 एवविधे विपक्षेऽन्यथापि यत्र व्यग्रपक्षेणैव वाच्यस चादस्तोत्कर्षप्रतीत्या
 प्राधान्यमवसीयते तत्र व्यग्रपक्षान्नत्वेन प्रतीतेर्भवेदविषयत्वम् ।
- (१४३-१४४) रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि न वाच्यः=अ. आ. लो. (१५ पृ.)
 यस्तु स्वप्नेऽपि न स्वशब्दवाच्यो न लौकिकव्यवहारपतितः किन्तु शब्द-
 समर्थमात्राण्यदयसवाद्गुणविभावाद्गुणानुभवसमुद्भूतप्रादुर्भावित्वादिवाच्यताऽनुसारात्
 सुकुमारलक्षणविधानन्दवर्णनवापाररमणीयल्लो रसव्यवहारिणि ।
- (१४५) शब्दश्रद्धाभिधेयाश्च.....=अ. वा. सम्यन्धाद्योपपरिहारः (१४०-४१ अ.) .
 वक्ता वाक्य प्रयुक्ते च समुच्चयविवक्षया । अ. प्र
 तथैव बुध्यते भोक्ता तथैव च तदस्थितः ।
 अतो न शक्त्यन्तरमपेक्ष्यते ।
 ...इदमवधारो वाक्येन न पदेन । (न्या. म. १ ग. ल. ३६४ ७२ पृ.)
- (१४६) यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन =अ. आ. (१० पृ.)
 सोऽर्थस्तत्त्वज्ञानसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कथनः ।
 यत्रतः प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महावये ॥
- (१४७) 'नि शेषेषुवेत्यादी' विध्यादेयर्थः=यस्त्वतापि तात्पर्यशक्तिमेव ध्वनन् मन्यते स न
 यस्तुतत्त्ववेदी । विभावाजुभाषप्रतिपादके हि वाक्ये तात्पर्यशक्तिर्निर्दिष्टार्थं वा
 पर्यवस्येत् । न तु रसमानतासारे रसे । (अ. आ. लो. २६ पृ.)
- (१४८) यदप्युच्यते नैमित्तिकावुसारिण... ..=निमित्तेषु सकेत. नैमित्तिकस्त्वसावर्थ इति

सकेतानपेक्ष एवति चेत्, परयत् श्रोत्रियस्यानुवाकहतबुद्धेरक्षिणीशालम् । यो
 त्वसौ पर्यन्तरुद्धाभाचार्यः प्रथमं प्रतीतिपथमवतोर्यस्तस्य पश्चात्तनाः पदार्था
 निमित्तभावं गच्छन्तीति नूनं मीमांसकस्य प्रणीतं प्रति नैमित्तिकत्वमभिमतम् ।

(ध्व. आ. लो. १८-१९ पृ.)

- (१५६) सोऽयमिपोरिव...=ध्व. आ. लो. (१८ पृ.) सोऽयम्वित्ताभिधानवादी “यत्परः
 शब्दः स शब्दार्थः” इति हृदये गृहीत्वा शरवदभिधाव्यापारमेव दीर्घदीर्घ-
 मिच्छति तस्य यदि दीर्घदीर्घौ व्यापारस्वदेकौऽस्याविति कुतः ? भिन्नविषयत्वात् ।

यदप्यन्ये मन्यन्ते वाच्यावगमोपक्रमः प्रतीयमानार्थान्तरावसायपर्यन्तोऽयमेक
 एव दीर्घदीर्घः शब्दस्वैपोरिव व्यापारः.....तदयुक्तम् ।.....क्रियार्थं विषयः
 शरद्वान्तोपन्यासः । (व्य. वि. १२२-२३ पृ.)

- (१५७) यत्तु ‘विषं भक्ष्यं’ =व्य. वि. (१२१-१२२ पृ.) ‘विषं’ भक्ष्यं मा चास्य गृहे
 मुद्या’ इत्यादावपि यदेतत् विषमच्छानुज्ञानं तदर्थप्रकरणादिसहायम्.....
 न शब्दस्य तत्त व्यापारः परिकल्पनीयः ।

- (१५८) यदि च शब्दध्रुतेरनन्तरं...=ध्व. आ. लो. (२४-२५ पृ.) विभावाद्यर्थोऽपि
 पुनजन्मदर्थन्यायेन तां चित्तवृत्तिं जनयतीति जननातिरिक्तोऽर्थस्यापि व्यापारो
 ध्वननमेवोच्यते ।

- (१५९) ध्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणं...सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम्=ध्व. आ. लो. (१६ पृ.)
 अन्यथा गौणत्वाच्छिष्योर्मुखाद्भेदः ध्रुतिलिङ्गादिप्रमाणपट्कस्य परदीर्घत्वम्
 इत्यादिप्रक्रियाविधातः । निमित्ततावैचित्र्येनैवास्यां सामर्थ्यानिमित्ततावैचित्र्ये
 चाभ्युपगते किमपरमस्यास्त्वस्या ।...काव्ये वाक्यधर्मास्तदुदाहरणानि च
 मृ. प्र. ६ प्र. (३०५-३२८ पृ.) ।

- (१६०) कुतश्चिन्म इति=ध्रुतिदुष्टा अर्थदुष्टा वाक्यार्थबलादश्लीलात्प्रतिपत्तिकारिणः... ।
 यथा कुतश्चिन्मिल्लश्च मन्व्यत्वासे (ध्व. आ. लो. ८९ पृ.)

- (१६१) अयमेव हि भेदो भेदेहेतुर्वा=...
 पदाह...‘अयमेव हि भेदो...’ (ज्ञानश्रीमिलनिबन्धावली छाणनत्राध्याय ४६ पृ.)
 न तु तावताऽसौ नास्त्येवेति शक्यः कल्पयितुं तत्तत्सद्भावस्य न्यायसिद्धत्वात् ।
 न हि भक्तिभक्तिविविधमेव बलमेव प्रवर्तमाना प्रतीतिरपरिच्छलितक्रमेणैव प्रवर्तते
 इत्युपपद्यते कारणभेदस्यापि कार्यभेदेहेतुत्वोपगमात् । (व्य. वि. २०४ पृ.)

(१६७) उत गुणोभूतव्यप्रेषऽतात्पर्यभूतोऽप्यर्थ स्वशब्दानभिधेय कस्य व्यापारस्य
विषयतामवलम्ब्यताम्=अथ आ (१६२-१६३ पृ) अथ चास्य स्वरूपभेद—
यद्गुणवृत्तिरसुह्यत्वेन व्यवहित वाचकत्वमेवोच्यते व्यञ्जकत्वन्तु वाचकादत्यन्त
विभिन्नमेव ।

(१६८) लक्षणेयस्यार्थस्य नानात्वे निवृत्तत्वमेव बोधयति=अथ आ (१६ पृ) कविद्वारादि
भिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो यथा—अथ आ लो १३ पृ. ३

(१६९) न च लक्षणाऽऽत्मकमेव ध्वनन =अथ आ लो (१८ पृ) अत एव यत् केनचि
क्षचित्तलक्षणेति नाम कृतं तद्यसनमात्रम् । न खलु लक्षणाऽत्यन्ततिरस्कृतान्य
संक्रमणयोरभावात् । न ह्यर्थशक्तिमूलेऽस्या व्यापारः । सहकारिभेदाच्च शक्तिभेद
स्पष्ट एव । तु लक्षणाभागावगाहितं तु ध्वने सहृदयेनूतनतयोपपत्तितस्य विद्यत
इति दिशमुन्नीलयितुमिदमत्रोक्तम् । तदेव वाच्यस्य तिरस्कृतविवक्षाया विषय
विभागो निरूपितः । (अ पृ मा २१ पृ)

(१७०) अखण्डबुद्धिर्निर्ग्राह्यो वाक्यार्थ एव वाच्य तैरप्यविद्यापदपतिते पदपदार्थकल्पना
कर्तव्यं=अथ आ लो (१६ पृ) यैऽप्यविनिरुक्त स्फोट वाक्य तदर्थं
रूपमित्याहुस्तैरप्यविद्यापदपतिते सर्वेयमनुसरणीया प्रक्रिया ।

(१७१) अत एवे अग्रण्यमनुमापयति =अथ वि तु (४०० पृ)
अत हि द्वावर्धौ चाद्यप्रतीयमानौ विधिनियेधात्मकौ क्रमेण प्रतीतिपथमवतरत
तयोधूनाग्न्योऽसि साध्यसाधनभावेनावस्थानात् । द्वितीयस्तत्र एव हेतो
पर्यलोचितमिज्जर्थस्य विवेकिन प्रतिपत्तुः प्रयोजकस्वरूपनिरूपणेन सामर्थ्यात्
प्रतीतिमवतरति ।

(१७२) व्यक्तिवादिना वाच्यपदसहाय्यानिमेषा व्यञ्जकत्वमुक्तम्=अथ आ (२० पृ)
वक्तृभिन्नाग्ररूपव्यञ्जेय सिद्धतया शब्दाना व्यापारः । तद्विपरीकृतै तु प्रतिपाद्यता
प्रतीयमाने सम्बन्धातरे व्यञ्जकत्वमेव ।

५. पष्ठ उल्लास

(१८०) गुणप्राधान्यतत्त्वज्ञ =अथ आ (१६० पृ) गुणप्रधानभावन तयोप्यवस्था
नात् । (तु -गुणलक्षणम् ।)

(१८१) स्फुटस्य रसस्थानुपलम्भात् =अथ आ (२२०-२२१ पृ) न च तदस्ति वस्तु
किञ्चिन्न चित्तवृत्तिविशेषमुपजनयति तदनुत्पादने वा कविविषयतैव न स्यात् ।

असोच्यते । मलम्, न तादृक् काव्यप्रकारोऽस्ति यत् रसादीनामविप्रतिपत्तिः ।
किन्तु यदा रसभावादिविवक्षाशून्यः कविः शब्दात्तद्वारम्भात्तद्वारं बोधनि-
वध्नाति तदा तद्विवक्षाऽपेक्षया रसादिशून्यताऽर्थस्य परिकल्प्यते ।

४:

सप्तम उल्लासः

(१८५) उपयोगिनः स्युः शब्दाद्याः...=व्य. वि. (१५०-१५२ पृ.) अन्तरङ्गवहिरङ्ग-
भावधानयोः साक्षात् पारम्यर्थेण च रसभङ्गहेतुत्वादित्यः ।

(१८७) दुष्टं पदं...=ह. का. अ. (६१२)

असमर्थमप्रतीतं विसन्धि विपरीतकल्पनं प्राम्यम् ।

अव्युत्पत्ति च देश्यं पदमिति सम्यग्भवद्दृष्टम् ॥

अपरं पुनर्वहिरङ्गं बहुप्रकारं सम्भवति । तद्यथा... । अन्तरङ्गभावधानयोः
साक्षात् पारम्यर्थेण च रसभङ्गहेतुत्वादित्यः । (व्य. वि. १५०-५२ पृ.)

(१८८) तिष्ठेति वीजाजगुप्ताऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात्...=ह. का. अ. (६१७-२२)

यदनुचितं तत् पदं तत्तन्नेधोपजायते प्राम्यम् ।

पदमिदमनुचितमपरं सभ्यासभ्यार्थवाचि ॥...

(१८७) विरुद्धमतिक्रियया अकार्यमिन्नमेकोऽसौ=ह. का. अ. (६१६)

पूर्वार्थप्रतिपत्त्यो यस्यार्थः स्पष्ट एव संभवति ।

विपरीतकल्पनं तद्वदति पदमकार्यमितमिव ॥

(१८८) अपास...वाक्येऽपि...=ह. का. अ. (६१९)

पदवाक्यस्थो दोषो वाक्यविशेषप्रयोगनियमेन ।

यः परिहृतस्ततोऽन्यस्यदतिव्याप्तिश्च सङ्गियते ॥

नमिसाधुटीका—कथमिदोच्यते पदवाक्यस्थ इति ।...यतः कथिदाशब्देन यथा
वाक्यस्थ एव दोषस्ते परिहृतो न पदस्थ इति तथा पदमदृष्टाभावे ततोऽन्य
इति । वृषकरणे तु तस्य दोषस्य गृहीयस्तद्व्यापनार्थम् । अ. प्र. (६म प्र.)
तस्यानुष्ठेन पददोषनिस्पृष्टा ।

(२११) तथाऽप्यन्यैरलङ्कारैर्विभागेन दर्शिता इति...=व्य. वि. (१५०-१५१ पृ.) व्य. वि.
(३७६ पृ. तु.) अनेन च वाच्यावचनेन सामर्थ्यादवाच्यवचनमपि सङ्गृहीतं
वेदितव्यम् ।

ह. का. अ. (६१२, ८, ११)—असमर्थमप्रतीतं विहङ्गि विपरीतकल्पनं ग्राम्यम् ।

अव्युत्पत्तिश्च देस्य पदमिति सम्मग्नभवेदुष्टम् ॥

...युक्तया तमर्थं न च ह्य' यत् यदभिधानतया ।

द्वेधा तदप्रतीतं संशयवदसंशयं पदम् ॥

(२११) प्रतिहृतवर्णम्...=ह. का. अ. (६१४०)

वाक्यं भवति तु दुष्टं संकीर्णं गर्भितं गतार्थं च ।

यत् पुनरुल्लंघनं निर्दोषं चेति सम्मग्नम् ॥

(२१७) अर्थोऽपुष्टः...=ह. का. अ. (१११२)

अपहेतुरप्रतीतो निरागमो वाऽथ यत्र संबन्धः ।

ग्राम्यो विरसस्त्वद्भानतिमातश्चेति दुष्टोऽर्थः ॥

(२२८) युक्तगारविचितमध्यमात्मकक्षिमागो भारती=व. जी. (४५ पृ.)

सन्ति तत्त लयो भार्याः कविप्रस्थानहेतवः ।

युक्तमारो विचित्रध्व मध्यमधोभयात्मकः ॥

(२४१) बह्नायीचित्त्व...=ह. का. अ. (६१४७) :—

अनुकरणभावमविकलमसमर्थोदितस्वरूपतो गच्छन् ।

न भवति दुष्टमतादृग्विपरीतक्रिष्टवर्णं च ॥

(२३६) स्थितेष्वेतत्तमर्थनम्=का. आ. सू. ट. (२१११६) तदिदमुक्तं प्रयुक्तेषु
नाप्रयुक्तेषु ।

(२४१) अनुकरणे तु सर्वेषाम् .. सृगचक्षुषमद्राक्षम्=ह. का. अ. (६१४७)

अनुकरणभावमविकलमसमर्थोदित स्वरूपतो गच्छन् ।

न भवति दुष्टमतादृग्विपरीतक्रिष्टवर्णं च ॥

अ. आ. लो. (३ पृ.)—एवं हि ध्वनिशब्दः...गविलयमाहेति यथा । ह. का. अ.

(२१४ म. सा. टीका) यथा गविलयमाहेति ।

(२४४) अञ्जितं कविगुणो यथा=का. आ. सू. ट. (२१११६-१६)

(२४२) व्यगिचारी रसः...रसदोषाः स्युरीदृशा =ह. का. अ. (१११६-१२, १४)

ग्राम्यत्वमनौचित्यं व्यवहाराकारचैवचगानाम् ।

देशकृतजातिविद्यावित्तवयःस्थानपालेषु ॥.....

य सावसरोऽपि रसो निरन्तर नीयते प्रबन्धेषु ।

अतिमदतो वृद्धिमतो तथैव वैरस्यमायाति ॥

अथ आ (७।१० १४)

विभावानुभावसन्धार्यौचिल्यचारुण ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया ।

(२५६) तद्वर्णनं हि पितौ सम्भोगवर्णनमिव = अथ आ (१४४ १४७ पृ)

तस्मादभिनेयार्थं न काव्ये तदुत्तमप्रकृते राजावेकतमप्रकृतिभिर्नायिकाभिः सदयत्

प्राप्त्यसम्भोगवर्णनं तत् पितौ सम्भोगवर्णनमिव सुतरामसकृत् । स तु न लक्ष्यते

श्री वि च (११ मा १म गु १२० पृ)—यथा वा कालिदासस्य ऊहमूल

अस्माभ्युपगमसम्भोगवर्णने विलोचनस्य भगवत्स्निजमद्गुरोर्यदुक्तं तेनानौचित्यमेव परं
प्रबन्धार्थं पुण्याति ।

(२५६) अनन्नस्य = अथ आ (१४५-१४० पृ) रतिर्हि भारतवर्षोचितेनैव व्यवहारेण

दिव्यानामपि वर्णनीयेति स्थितिः । न न राजादिष्वप्रसिद्धप्राप्त्यभ्युपगमोप

निबन्धनं प्रसिद्धं नाटकादी । तथैवोत्तमदेवताविषयम् । न तु केवलं शास्त्र-

स्थितिसम्पादनेच्छया यथा वैष्णोसंहारे द्वितीयेऽङ्के । पुनरारम्भविधाति

रसस्याङ्गिनोऽनुसन्धिः ।

(२६१) सत्य मनोरमा रामा = अथ आ लो (१८० ८३ पृ)

न सत्यलोकवैराग्यकातुकहवि प्रकटयामः अपि तु यस्य कृते सर्वगभ्यर्च्यते

तदेवेदं बलमिति तत् मतान्ननाऽपान्नभक्तस्य लोलमूर्च्छारं प्रति सम्भाव्यमानं

विभावानुभावत्वेनादस्य लोलतायामुपमानलोकैति प्रियतमाकटाक्षो हि सर्व

स्याभिलषणीयो भवतीति तत्प्रतीक्षा प्रवृत्तिमान् शुद्धजिह्विभ्या प्रसक्तानुप्रसक्त-

स्तुतस्त्वरावेदनेन वैराग्ये पर्यवसति विनये ।

श्री वि च (का मा १म गु १३२ पृ) अतः भगवता जन्तुद्विषामिनिविष्येन

मोक्षक्षमोपदेशोऽङ्गिनं शास्त्ररसस्य रागिजनानिष्ठत्वात् सकलजमनं प्रह्लादने

बालशुद्धजिह्विभ्या शृङ्गारेऽङ्गभक्तमुपनीते पर्यन्ते परिनिर्वाहेण परममीप्सितं

सुखैकतमम् ।

(२६६) अथ स रसोत्पत्तौ करुणं परिपोषयति = अथ आ (१३६ पृ :)

तस्माद्वाक्यार्थोभूतस्य रसस्य भावस्य वा विरोधी यो रसः न रसविरोधीति वक्तुं

न्याय्यः । न त्वद्भूतस्य कस्यचित् ।... यथवा वाक्यार्थाभूतस्यापि कस्यचित्
कण्ठरसविषयस्य तादृशेन शृङ्गारवस्तुना भक्तिविशेषाभयेण संयोजनं रसपरि-
पोषायैव जायते ।

(२६५-६८) चिप्रो हस्तावलम्बः.....कण्ठेन मुख्य एवार्थं उपोद्धृत्यते

अ. आ. लो. (१३८ पृ.) एतदुक्तं भवति.....यद्यन्यत्र कण्ठोऽपि
पराङ्गमेव तथापि विप्रलम्भापेक्षया वक्ष्य तावदिकटं प्राकरणिकत्वं...ततः
प्रतीयमानोऽप्यसौ विप्रलम्बः समनन्तराभिधीयमाने 'स ददतु पुरितं'मित्यादी
सादृश्याभिनयसमर्पितो यो भगवत्प्रभावस्त्वत्तात्पर्यो पर्यवस्यतीति न कश्चिद्विरोधः ।
...अ. आ. लो. (१५१ पृ.) अद्विभूतान्यपि रसान्तराणि.....स यमत्कार-
स्वावत्येव न परितुष्य विधाम्यति ।...अयमेवोदन्तः । यदाह तदभ्यान्
गुणः कृतात्मसंस्कारः... ।

पृ.

अष्टम उद्धासः

(२७०) रमस्यैव माधुर्यादयो न वर्णानाम्...गुणरूपोपचारेण=अ. आ. (७८ पृ.)

तमर्यमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः ।

(अ. आ. लो. ७६-८७ पृ.)

ननु शब्दार्थयोर्माधुर्यादयो गुणास्तत्र कथमुक्तं रसादिकमङ्गिनं गुणा आधिता
इत्याशङ्क्याह...एतदुक्तं भवति—वस्तुतो माधुर्यं नाम शृङ्गारोदे रसस्यैव गुणः ।
तन्मधुराभिव्यञ्जकयोः शब्दार्थयोरुपचरितम् । मधुरशृङ्गाररसाभिव्यक्तिसमर्थता
शब्दार्थयोर्माधुर्यामिति हि लक्षणम् ।

(२७१) हारादिचलङ्काराः...=अ. आ. (११७) खन्नाधितास्तूनाहारा मन्तव्याः
कटकादिवत् ।

(२७५) तत्र कथमतस्तस्य गुणा गीडी.....काव्यस्यात्मा=का. म. सू. पृ. (११२/११.
१२, १३-१५)

सममगुणोपेता नैदमी ।.....श्लोकाःकान्तिमती गीडीया ।.....तासां पूर्वा ग्राह्या
शुण्ठाकल्यात् ।.....न पुनरितरे श्लोकगुणत्वात् । इतरे गीडीयमाहात्म्यं न
ग्राह्ये श्लोकगुणत्वात् ।

(२७५) माधुर्यं शृङ्गारे दुतिकारणम्=अ. आ. (२१८)

श्रृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः ।

तन्मयं काव्यमाधिल माधुर्यं' प्रवृत्तिप्रवृत्ति ॥.....

(ध्व. आ. लो.) सम्भोगश्रृङ्गारान्मधुरतरो विप्रलम्भः, ततोऽऽ मधुरतमः कदण्ड इति तदभिव्यजनकीदृशं शब्दार्थयोर्मधुरतरमधुरतमत्वं चैत्यभिप्रायेणाह... ।

(२७६) ओजो वीररसस्थितिः=ध्व. आ. (११०) रीद्रादयो रसाः... ।

...ओजो व्यवस्थितम् ॥

(२७६) ध्वत्वं पुनरोजसोऽपि=ध्व. आ. (११८) ध्वत्वं पुनरोजसोऽपि ।

(ध्व. आ. लो.) ननु ध्वम् नातिरसस्त्वार्थं...नैत्याह ।

(२७७) शुष्केन्धनामिवत्=ध्व. आ. लो. (८९ पृ.)

भगवति शुष्ककाष्ठामिदृष्टान्तेनाक्लुपोदकदृष्टान्तेन च तदकालुष्यं प्रसन्नत्वं नाम सर्वरसानां गुणः । (द. का. प्र. वि. २७७ पृ. शुष्केन्धनेति—अनार्द्रकाष्ठवद्विदृष्टान्तेन हृदयसंवादेन.....भट्टिति व्यापकत्वम् । अक्लुपोदकदृष्टान्तेन च भावाकालुष्यं प्रसन्नत्वम् ।)

(२८३) वर्ग्याः समासो...=ध्व. आ. (११३-४)

(२८७) कचिद्वक्त्रवाचनपेक्षया.....रचनाऽऽदयं=ध्व. आ. (१७-६)

विषयाभयमप्यन्यदीनिल' लो नियच्छति ।

काव्यप्रमेदाधयतः श्रिता भेदवती हि सा ॥

... ..

रचनाविषयापेक्षं तत्तु किञ्चिद्विभेदवत् ॥

(२८७) कचिद्वक्त्रवाचनपेक्षया प्रबन्धाविता एते=ध्व. आ. पृ. (१६)

प्रबन्धाधयेषु यथोक्तप्रबन्धाभिलषमेवानुसर्तव्यम्...अभिनेयार्थं तु सर्वथा रसबन्धे अभिनिवेशः कार्यः । श्र. प्र. ११प्र. ध्व्यकाव्यप्रबन्धभेदलक्षणं द्र. ।

पृ.

नयम उल्लासः

(२६२) द्वैका विदग्धाः=का. अ. सा. स. ल. पृ. (४ पृ.)

द्वैकशब्देन कुलाशाभिरुतानी .. । अथवा द्वैका विदग्धाः ।

(२६८) पादतद्भाग...रूपताम्=र. का. अ. (१४०)

आह्वानानि तु तस्यापार्थान्य... , र. का. अ. (१४२) पावात्रिधा विभक्ता... दशभा यमकानि जनयन्ति ॥

- (३६६) तदेतत् काव्यान्तर्गुभूतमिति...=इ. का. अ. (३।५६ न. सा. टीका)
 कथेः क्लितानि शक्तिमालं गोपयन्ति न तु रसवत्ताम् । यदुक्तम्—
 यमकानुलोमतदितरचकादिभिदो हि रसविरोधिभ्यः ।
 अभिधानमात्रनेतृगृह्यति॥३६६॥दिश्रवाहो वा ॥

- (३१४) तच्चिदम्...=इ. का. अ. (५।१, ४)
 भक्तपञ्चरक्ततत्त्वकमवर्णनमित्तानि वस्तुरूपाणि ।
 साक्षानि विचित्राणि च पाच्यन्ते यत्र तच्चिदम् ॥

 भेदेर्विभिद्यमानं संख्यातुमनन्तमस्मि नैतद्वत् ॥

४. वृद्धाम उद्धासः

- (३२५) तेन तुल्यं किया चेद्वृत्तिः=का. अ. सा. सं. (१।१५-१६ त. उ.) 'यथा'शब्दश्च
 प्रीतेन रूपेणोभयाभारमुपमानोपमेयभावमवधोतयति । तेनेयं प्रीती.....'तत्र
 तस्येवे'ल्लनेन हि यो वृत्तिर्विधीयते तस्येवार्थे विधीयमानत्वाद्विशब्दबद्धीतेन
 रूपेणोभयानुयायितयोपमाभोपमेयभावावगतिनिबन्धनत्वम् ।
- (३२८) तद्वहित्वेन तूदाह्रियमाणा विरसतामाबहन्ति=भव. आ. लो. (२।१७)
 अप्रयुग्यजननिर्वर्त्यः तोऽलंकारो भवौ मतः ॥
 ...यतो रसा वाच्यविशेषैरेवाक्षेप्तव्याः । तत्प्रतिपादकैश्च शब्दैस्तत्प्रकाशिनो
 वाच्यविशेषा एव रूपकादयोऽलंकाराः ।
- (३३७) धनेभोपमानेन=इ. का. अ. (८।६९)
 असिद्धारूप्यादैर्क्यं विधाय सिद्धोपमानसद्भावम् ।
 आरोप्यते च सस्मिन्नतद्गुणादोति शोभप्रेक्षा ॥
- (३५०) प्रतिपादकवाक्येन न तु विशेष्यसामर्थ्यादिति=का. अ. सा. सं. १।३० (लघुवृत्ति
 ३६६)—यत्र प्रस्तुतार्थनिष्ठं वाक्यं तत्समानैर्विशेषणैः...सादृश्यप्रसादप्रस्तुतमव-
 उपमानभूतं कथयति सा संक्षेपेणोपमानोपमेयलक्षणावहित्याभिधानात्
 समासोक्तिः ।
- (३५०) छिट्टविशेषण...=(भव.आ.लो. ३७५.) समासोक्तिस्तु समानविशेषणाभिधाविभिः
 श्लेषपरैरात्मानं प्रालम्बत ।

(३५६) एतत्तस्य मुखात् = अ वा लो (४२ पृ)

असास्थाने ममत्वसमाधानं प्रस्तुतम् । अप्रस्तुतन्तु जलविन्दो वाच्यम् ।

(३५७) सुहृद्भू कृष्ण निहल कथित = का अ सा स उ वि (४३ पृ)

परममिन्ननकासुरवर्धूदि शार्ङ्गिण निहल नि शोका करोषि तत् स्वमेव खाप्य
इति विशेषे प्रस्तुते क्वचित् सामान्याभिधानं यथा सुहृद्भू

(३६२) वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् प्रतिवस्तूपमा = का आ सा स (स इति २६५)

धनेय वस्तुनि वस्तुनि साधारण्योपनिबन्धात् प्रतिवस्तूपमा ।

(३६४) सेव क्रियासु बह्वीषु दीपकम् = ह का आ (७६४)

यदैकमप्यनेकेषां वाक्यार्थानां क्रियापद कारकपदमपि ।

भवति तद्वत् तदेतदिति दीपकपद द्वेधा ॥

(३६३) प्रलब्धा इव भूतभाविन = भा का अ (३१४२)

भाविब्रह्ममिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

प्रलब्धा इव हरयन्ते यथा भावितं सत्तभाविन ॥

(३६३) भाव कवेरभिप्रायो = का आ (२१३६९)

भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

भाव कवेरभिप्राय काव्यव्यासिद्धिः संस्थितः ॥

(३६७) यं प्रेक्ष्य अक्षेरावणशक्वी = का अ सा स उ वि (१) (४४ पृ)

यदा ह्यप्रवीचरान्ते राक्षसावणौ निर्मदा जाताविति वक्तव्ये यं प्रेक्ष्य

इति भक्तपञ्चरेणाभिधीयते सा पर्यायोक्तता ।

(४०९) आमुष्टुतमित्यादिरूपो = ह का अ (७६३ न सा टीका)

इदन्मुदाहरणं यथा

आमुष्टुतं नदीं मुयं भयं चौरं मुखं प्रिया ।

वैरं यत् शुद्धं यथेष्टं प्राद्वणपूजनम् ॥

(४२३) नयनानन्ददायीन्दो इति बहूनां सन्देहात् = का आ सा स उ वि (४४ ४६ पृ)

नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत् प्रतीदति इति मुखस्याप्यवसानात् किमतिशयोक्तिः

किं दीपकम् किं तुल्ययोगिता

किं मदनोद्दोषकः कालो वर्तत इति

पर्यायोक्तमिति बहुलकारसन्देहो भवतीत्युभयसन्देहपास्थानेकप्रसङ्गम् ।

- (४२७) तेनासी तिरुपः परिकीर्तितः=तु. क. का. अ. (१०१२५)
योगवशादेतेषां तिलतरङ्गुलवच्च दुग्धजलवच्च ।
व्यक्ताभ्यङ्गांशत्वाद् संकर उत्पद्यते द्वेधा ॥ भव. आ. लो. (४०-४१ पृ.) ;
का. अ. सा. सं. (५१२०, २२, २५)
- (४३६) उपमायामुपमानस्य...अधिकपदस्य' च=क. का. अ. (१११२४-२५)
सासान्वयशब्दभेदो वैषम्यमसंभवाद्प्रसिद्धिः ।
इत्येते चत्वारो दोषा नासम्भोगमायाः ॥
सामान्यशब्दभेदः सोऽयं यत्तापरतः शक्येत ।
योजयितुं नाभयं तत् सामान्यानिपायिपदम् ॥
- (४३४) एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनित्यः=का. अ. सा. सं. (५१२०)
अनेकालङ्घ्रियोल्लेखे समं तदुत्पत्त्यसंभवे ।
एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावे च संकरः ॥
- (४३१) कनेस्योदाहरणम्=यथा स माहताकम्पितपीतवासाः.....यथा स पीतवासा
प्रयुहीतशार्ङ्गो...यथा निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः...यथा अयं पद्मासनासीनः=
भा. का. अ. (२१४३, २१५७, २१५८, २१५७)
- (४३६) तदेते...न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति=क. का. अ. (१११२४ नमिसाधु दी.)
ते च नासम्भक् । अपि तु स्फुटा एव !.....यथा भक्षिताः सक्तवो.....

(App. D) (घ)

काव्यप्रकाशविवेकोदाहृतनिदर्शनानां सूची

श्लोकाः	पलाङ्काः	श्लोकाः	पलाङ्काः
अश्वं तो राभा	१३०	अथ सा पुनरेव	२५४
अग्राह वलण्डुडम	६३	अग्रैर्लं गुणदुल्लभो	६४
अल्लोत्तमकाश्मीर	३७२	अनातपतोऽप्यय	३८४
अल्लुभीभिरिव	४२८	अनुरागवती सन्ध्या	३५२
अण्णहिअम् उण	६४	अनुशासतमित्यनाकुल	४०७
अता एव	५३	अनेन कल्याणि	१३६
अतामुगोर्द	४१२	अनेकपादभ्रमदभ्रसाल	३०२
[अथ] नयनसमुत्थं ज्योति	२८०	अनेन सार्धं विहराम्बुराशोः	३८९

श्लोकाः	पंक्त्याः	श्लोकाः	पंक्त्याः
अन्तर्ध्रुववृहत्	२६३	ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण	३७०
अपि पस्यामि	२०	कञ्जलहिमकनकचः	३७४
अवि सरले	१२१	कथं पातोऽमु	४३६
अरे रे अर्जुन	२२६	कपोलफलकावसाः	३३८
अशिवलयै	३३४	कपोले जानक्याः	२६३
असी नानाकारो	२५०	कमलवनेषु तुयारो	१६१
असृष्टं मण्डन	३७२	कर्ता द्यूतच्छलाना	१३५
अस्याः सर्गविधी	३६२	कर्पूरहारहरहासित	४३५
अहिण्यथपञ्चसरसिण्डु	१५१	कनित्ववक्तु	६
अहं ता यदि नेत्रेय	३६६	कलङ्कमुक्तं तनुमभ्यनामिका	३००
आलोभन्त दिशश्च	३८६	कलापिना वाहतयोपचान्ति	३०१
आश्वपेहि मम	२८३	काञ्चीमुखस्थानमनिन्दितामाः	२४६
आहूतस्याभिषेकाय	३६६	किमिव हि मधुराणा	३६
आहूतोऽपि सदायै	३७३	किं भयं ताण	१२१
इतः स दैत्यः	४७	किमुक्यपदेशेन	३३४
इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु	१२१	किं ददातु किमभ्यातु	४०६
इदं भोः केनोक्त	३४६	किं श्रुतान्तं	३५०
इन्दुर्लसद्वाप्रनेन	३५५	किञ्चित्कुञ्चितचतुर्मुखितमुखे	३५६
उत्तानोच्छ्रितमण्डक	१६५	कुक्कविप्रबन्ध इव	१६०
उद्गर्जज्वलकुक्षरेन्द्र	२६५	कुपतिमपि कलव	३७८
उपास्यां हस्तो मे	२०१	कुमार ! नैवे मलयसानयः	२६५
उपीवरागेण	३५१	कुरु दक्षिणसूरीना	१६४
उपपद्मजाभाए	१५०	कुदवक कुचापाव	२६४
एतद्रोम्ता (१) सुरभि	३१८	कुतवानसि विप्रिय म मे	३२६
एमेभ्य जणो	६०	वैलासोद्धारणार	२५६
एववादिनि देवर्षी	१०५	क्रेपात क्रेमल	१५०, २६२
एव राजा यदा	२६३	को वा देवतरलं	३७०
एतेहि वतस्य रघुनन्दन	६२	केशारो धनुषः	२६३

श्लोकाः	पंक्त्याः	श्लोकाः	पंक्त्याः
गजाननमदास्ताद	१	त्वयि दृष्ट एव	३७५
गच्छद् गच्छसि चेत्	१४६	दन्तप्रभापुष्पचिता	३५१
गायो वः पावनानां	४८	दन्तैः क्षतानि	१५०
गिरः ध्रुव्या दिव्याः	३१८-१५	ददतु भवान् ददन इव	४३४
गीर्वाणप्रबन्ध (१)	४४०	दामोदरकरामात	४१३
गुरुपरतन्त्र	२	दीर्घा कुर्वन् पट्ट	१५०
गृहेष्वध्वसु	३८७	दुग्धोदधिशैलस्थौ	३७४
चकोर्य एव चतुरा	३६३	दुस्तता गीः	१७२
चक्रन्द हतारं	२६६	देवि एको हं बड्ढा	२५६
चक्राभिघातप्रसभाज्ञैव	३५५	देवि दक्षिणादिवणरिंद	२५६
चलापाङ्गा दधि	१३०, १४६	दरादुत्पुक्	२६०
छायाऽऽतपी (कठोपनिः ३।१)	४४	दशः प्रधुतरीकृता	२६३
जार्णती सा विभ्रजमग्नि	१२१	दृष्ट्वा केशव गोपरागद्वय	१०१
जं जं कुण्डेति	५५	दृष्ट्वा कासनसज्जते	२८२
गाराभ्ययोति परिणम	३६१	देहस्थदर्पणे बल	३३८
तं कृपामृदुरवेद्य	२०७	शुज्जो गृह्युना	३८२
तटी तारं ताम्यति	१२८	शूतं हि नाम गुरुपलासिंहासनं	३७३
तन्वी मेघजलार्द्र	१४२	द्विधा प्रसुप्तेन च वाह्मयेन	३१८
तवालेख्ये कीतज्ञत्त	६३	भन्याः कलु यने प्राताः	३५६
तत्साध्वैमुखमस्ति	३७०	धिक् सासुजं	६२
तीर्थाग्न्यरेषु मलवज्ञ	४०८	धूतोधूसरतनवो	३७६
तीर्त्वा भूतेश	३४९-४७	मवपल्लवसंस्तरेऽपि	१६६
तुमहाणं अमुकैसु	२८८	नादयद्विषु विष्कम्भ[क]प्रस्तावनाऽऽदिषु	१२१
तेषां गोपवधू	१६३	नाथये किमु पतिं	१८८
त्यज करिकलम त्वं	२३६	निद्राऽपहरति	३६५
त्वत्पादनखरभानां	३५२	निधानगर्भामिव	२४१
त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः	३६६	निघ्नमुन्नतं	४३८
त्वमेनंसीन्दर्गो स च	२८१	निर्द्वेकं जन्म	३८२

श्लोका	पलाङ्का	श्लोका	पलाङ्का
नायिवन्धस्त्रिभुवनपुरो	=	महाराजन् शृणुष्वेद	१८८
नेत्रैरिवोत्पले	३३४	मा भै शराङ्ग	२८३
न्यकारो ह्यमेव	१६४	मालतीमाधवे पद्ममङ्गे	१२१
पशु शिरध्वन्त्रेष्वा	१४४	मालतीमाधवयारुक्तिप्रत्युहो	१२१
पश्यन्तु भवन्तस्त्राद्वयाम्	८६	तत्तैव (मालतीमाधवे) मृतीयेऽङ्गे	१२१
पुटपाकप्रतीकाशो	१४२	मिलानसो परम	२६५
पुण्या ब्राह्मणजाति	२५६	गृणासहस्रपद्मानि	३७५
पुण्य प्रवालोपहित	३६१	सैनाक किमय	३४०
पृष्ठेषु शङ्खशकलच्छविषु	२८१	यत्कोपामौ	२०४
प्रतीच्छ्रव्याशोकी	२६	यतो वाचो निवर्तन्ते	१२६
प्रव्याख्यानरुचे कृत	१६८	यथा रन्ध्र व्योमधल	३६६
प्रथममलसै पर्यस्तामै	२८१	यदनेक्षयोपिभुज	३३०
प्रीणितप्रणयि	३७५	यदुवाच न तन्मिथ्या	२०४
प्रेयान् सोऽयमपाकृत	२६१	यदेतध्वन्त्रा तर्जलदलवलीला	२०२
बलसिन्धु मिधुरिय	४३५	यद्विस्मयस्त्रिमित	३८६
विभर्ति भूनेर्बलथ	३००	यम कुबेरो वरुण	३६६
ब्राह्मणातिकमलागो	२५६	यशध ते दिष्टु	३००
भम धम्मिअ	२२	यत्त्वपोवन	३६१
भवदपराधे सार्ध	३८२	यद्य निम्ब परशुना	३६६
भवन्ति यतौपधसो	३७३	यस्य मिलाणि मित्राणि	३८
भर्तुं दारिके दिष्ट्या	४७	य कोमारहर	३७३
भाति त्व हरिरिषा	४३४	या धर्मभासस्तनया	४३८
मिष्टामद पाशानय	१६१	याजनाभ्यापन	४००
भुजङ्गकुण्डलीव्यङ्ग	३२१	येन सम्प्राप्तः	३५५
मो यन्नसूत	२६४	योगपटो जटाजूट	३६६
भ्रमिमरति	२६२	यो य शस्त्र विभति	२७६, २८५
मभ्यामि क्षीरवशत	४२	रक्तच्छदत्व	३०८
मदपितृदशस्यस्या	४०५	रचनायु सती	१

श्लोकाः	पद्याङ्काः	श्लोकाः	पद्याङ्काः
रसवदगृतं कः सन्देहो	२८१	सज्जेद सुरहिषासो	१०५
राजन् राजसुता	३५६	स त्वं मानविशिष्ट	३१६
राम इवायं राजा	४३४	सदयं युभुजे	३६६
रामस्य पाण्डुरसि	२०७	स दुर्मतिः श्रेयसि	२०४
रैदद मिहिरैण	३६४	सद्यः कोशिकदिग्विजुम्भय	१०३
लाला वक्तुसर्व	६१	सन्निहितवालाग्ध	३७८
लावण्यकान्तिपरिपूरित	१४८	स निर्विरय यथाकामं	१७
लावण्यद्विगुण्ययो	३६२	स पूज्यकर्मा सुहृदा	२०४
लावण्यौकसि	३७४	सममेव समाक्रान्तं	३६२
वक्तुं निसर्गसुरभि	३७२	समयुज्यत भूपतिर्पुत्रा	१२१
वसुधामहित सुराजित	३११	समानया समाऽनया	३०१
वागर्थाविव सम्पृक्तौ	२८०	सरः शरत्प्रसन्नाम्भो	४३६
विक्षादमरनारी	३४६	स बहुमखिलाञ्जुको	१४८
विविधभवचना	३०४	स वः पायादिन्दु	३३८
विश्वसवती शलघुताऽपि	१५२	सह गिया तिष्ठ	३८२
विसमट्टिष्ठं व दीप्तइ	१	साधूनामुपकर्तुं	३६५
व्यङ्गिर्न्यञ्जनाधुना	३६४	सावज्ञमागमिष्यन्	३६६
रामरतेऽनरत्नेजति	२६५	सामण्यसुन्दरीयं	२४१
शिखरिणि क शु नाग	१०४	सा माला वयमप्रगल्भनचस	४०६
शुक्रान्तदुर्लभमिद	३५२	सा शिप्रा नाम नदी	३८६
शुभ्यं नासृष्ट	२८८	सुभ्रु खं कुपितेत्यपाल	४६
धूयतां भर्मसर्वैषं	२८०	सैन्य विस्मयकारिणो	२६३
स एव हि महादेव	१६१	सोऽयं सम्प्रति	२८०
स क्षत्रियव्राणसहः	१६३	सुन्दरस्य मातुः	२०७
सङ्गतानि भृगाक्षीया	३६६	स्यान्नावनद्वघनशोणित	१६४
सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि	३६४	स्त्रीव गच्छति पन्थोऽयं	४३३
सञ्ज्ञायाम्भोजवदना	३३६	स्निग्धश्यामल	३५३
सञ्ज्ञातपलप्रकरा	३६६	स्मरमयनदीपूरेशोढा	१११

श्लोका	पदाङ्का	श्लोका	पदाङ्का
नीविबन्धस्त्रिभुवनपुरो	८	महाराजन् शृणुष्वेद	१८८
नेत्रैरिवोत्पलै	३३४	मा भै शशाङ्क	२८३
न्यङ्करो ज्ञयमेव	१६४	मालतीमाधवे पञ्चमऽङ्के	१२१
पत्यु सिरधन्वका	१४४	मालतीमाधवयाह्निकप्रत्युक्ती	१२१
परयन्तु भवन्तस्त्राढकाम्	८६	तर्तैव (मालतामाधवे) तृतीयेऽङ्के	१२१
पुढपाकप्रतीकाशो	१४२	मितायसो परच	२६४
पुण्या ब्राह्मणजाति	२४६	मृणालहस्तपद्मानि	३७४
पुष्प प्रबालोपहित	३६१	मैनाक. किमय	३४०
पृष्ठेषु शङ्खशङ्खलच्छद्विषु	२८१	यवकोपामौ	२०४
प्रतीच्छलाशोरी	२६	यतो वाचो निवर्तन्ते	१७६
प्रत्याख्यानरूपे कृत	१६८	यथा रन्ध्र व्योम्रध्वल	३६६
प्रथममल्लै पर्यस्तामे	२८१	यदनेकपयोधिभुज	३३०
प्रीणितप्रणयि	३७४	यदुवाच न तन्मिथ्या	२०४
प्रेयान् सोऽयमपाकृत	२२१	यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीला	२०२
वलसिन्धु सिन्धुरिव	४३४	यद्विस्मयस्तिमित	२८६
विभर्ति भूमेर्वलय	३००	यम कुबेरो वदण	३६६
ब्राह्मणातिकमलागो	२४६	यशश्च ते दिक्षु	३००
भम भस्मिन्म	२२	यस्तपोवन	३६१
भवदपराधै सार्ध	३८२	यश्च निम्ब परशुना	३६६
भवन्ति यत्तापभयो	३७३	यस्य मित्राणि मित्राणि	३८
भर्तृदारिके दिव्या	४७	य कामारहर	३७३
भासि त हरिरिका	४३४	या यर्मभासस्तनया	४३८
भिन्नामद गाढानय	१६१	याजनाभ्यापन	४००
भुजङ्गकुण्डलीभ्यस्त	३२१	येन सम्भासक	३४४
भो धम्मसु	२६४	योगपदो जटाजूट	३६६
भ्रमिमरवि	२६२	यो य शस्त्र विनाति	२७६, २८४
भ्रज्जानि कौरवराज	४१	रक्तच्छदस	३०८
मदर्पितरसस्त्रा	४०४	रसनासु यतो	१

श्लोकाः	पंक्ताङ्काः	श्लोकाः	पंक्ताङ्काः
रसवदगृतं कः सन्देहो	२८१	सज्जेइ सुरहिमासो	१०५
राजन् राजसुता	३५६	स त्वं मानविशिष्ट	३१६
राम इवायं राजा	४३४	सदयं सुभुजे	३६६
रामस्य पाण्डुरसि	२०७	स दुर्मतिः धेयसि	२०४
रेहइ मिहिरैण	३६४	सद्यः कीशिकदिग्मिजृम्भण	१०३
सालां वक्रासवं	६१	सन्निहितबालान्ध	३५८
सावयकान्तिपरिपूरित	१४८	स निर्विश्य यथाकामं	१७
सावययद्रविणव्ययो	३६२	स पूज्यकर्म सुहृदा	२०४
सावययोक्तसि	३७४	सममेव समाकान्तं	३६२
वक्त्रं निसर्गसुरभि	३७२	समयुज्यत भूपतिर्युवा	१२१
वसुधामहित सुराजित	३११	समानया समाजनया	३०१
वागर्थाविब सम्पृक्ती	२८०	सरः शरतप्रसद्राम्भो	४३६
विश्रदमरनारी	३४६	स वक्रुसखिलाञ्छक्तो	१४८
विश्विषधवदना	३०४	स वः पायादिन्दु	३३८
विश्ववती शैलमुताऽपि	१५२	सह गित्या तिष्ठ	३८२
विषमदृष्टिं व दीसइ	१	साधूनामुपकर्तुं	३६५
व्यक्तिर्व्यजनधातुना	२६४	सावज्ञमागमिष्यन्	३६६
शमरतेऽमरतेजसि	२६७	सामण्यमुन्दरोणं	२६१
शिखरिणि क नु नाम	१०४	सा बाला वयमप्रगल्भवन्त	४०६
शुदान्तदुर्लभमिदं	३४२	सा शिप्रा नाम नदी	३८६
शून्यं वासपट्ट	२८८	सुभ्रु त्वं कुपितैलपाश	६६
भूयतां भर्तृसरेखं	३८०	सैन्यं विम्वयकारिणो	२६३
स एव हि महादेव	१६१	सोऽयं सम्प्रति	२८०
स पतियप्राणसहः	१६३	स्कन्दस्य मातुः	२०७
सत्रतानि मृगाक्षीणा	३६६	स्नानावनदपनशोणित	३६४
सवारपूतानि दिगन्तराणि	३६४	स्त्रीय गच्छति पन्त्रोऽयं	४३३
सध्यायाम्भोजवदना	३३६	स्निग्धरयामल	३४३
सबातपत्रमरुदा	३६६	स्मरननदीपूरेणोऽं	१११

श्लोकाः	पत्राङ्काः	श्लोकाः	पत्राङ्काः
अभानलो मानविवर्धितो	३००	सस्था भवन्तु	४६
सृतिभूः सृतिभूः	२०६	हरति कचिरं	३७६
स्वयरणविनिविष्टे	२७६	हरयम विपमदष्टि	३६३
स्वर्गस्त्री यदि सत्	२६४	हन्ममंनेदिपततुवत्त	८४
स्वनिवमाकान्तभुवः	३७०	होइ ए गुणागुराओ	४२६

(App. E) (७)

काव्यप्रकाशे का. प्र. चित्रके च प्रयुक्ता न्यायाः

(क) काव्यप्रकाशे :—

अदगपदहन	१६०
अनुरणन	१३२
अयमेव हि भेदो नेदहेतुर्वा यद्विद्वधर्माभ्यास इति	१६७
अभनेदेन शब्दनेदः	१०४
द्वयोरेव दीर्घदीर्घतरो व्यापारः	१४६
उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वा प्रतिपत्तिं बाधते	२४०
काव्यमार्गे स्वरौ न गण्यते	३०४
कादिनीकुञ्जलसवत्	१३७
गताभ्यापि विशेषस्य विशेषदानार्थं प्रयोगः कार्यः	२४०
गुणानां परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्	२१७
चित्तानुरणन्याय	६७
द्वर्थः पदैः पिशुनदेष रहस्यवत्	२४४
न काव्ये स्वरौ विशेषप्रतीतिरुक्त	४४
नैव पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण	२९३
नेमिस्तिकावुसारण निमित्तानि कल्पन्ते	१४८
पानकरसन्त्याय	६६
प्रधानेन व्यन्देशा भवन्ति	१४१
ब्राह्मणधमणन्याय	१०३, १४१
यत्परः शब्दः स शब्दार्थः	१४६

यदेव दृष्टं तदेव...	३८७
राजानुगतविवाहप्रवृत्तभूलवत्	६८
विशेष्यं नामिवा गच्छेत् क्षीणशक्तिविशेषणे	२७
शीर्षादय इव	२७०
(ख) काव्यप्रकाशाविधेयैः—	
अयं स रशनोत्कृष्टी इति न्यायः	२६८
अर्थभेदेन शब्दभेद इति	३०८
अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ते नो निन्दा प्रचकिरे	१७६
आचार्यपादा इति न्यायेन	२०६
इच्छाद्वेपादिन्याय	७१
उत्पन्नदलशतव्यतिभेदन्याय	७१
उपलक्ष्यन्याय	१५
एकावलीप्रथमन्याय	४११
काकतालीयन्याय	३८६
कुलास्तवत् प्रकाशयति इति	१५६
क्रियाफलमेव कार्यमिति वैयाकरणान्नाय	३७१
क्षीरजलपक्षोतीभाव	१४६
शुद्धकण्टकादिवत्	१७६
क्षीरनीरन्याय	४२१
रक्षो कपोतिका	३८६
सलोवाली दूय	३४०
गानपदधिकृत	१०
पटप्रदीपन्याय	७०, १५६
चक्षुरादिवत्	१७२
तन्त्रेण न्यायेन	६६
तादपर्यशक्तिः परस्परान्वितेऽनन्यथासिद्धेर्विशेष गमयति	१५३
तिलतण्डुलन्याय	६२१
नागक्षीतविशेषाद् विशेष्यमुद्दिश्य...	७४

नार्थे किञ्चित् समाप्तं वाक्यम्	२१७
निधानवत्	१३७
नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण	२१६
पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति	४०४
परमितृप्त्यनुमानवत्	६१
प्रतियोग्यन्यग्रप्रकारयोः साधारणरूपेणोपस्थितेः	१४७
प्रधानेन व्यपदेशा भवमिति	१८०, ४३६
प्रपानकरसन्ध्याय (पानकरस...)	७०
प्रसिद्धपूर्वकः प्रतिषेधो न चान्यत्र प्रसक्तिः	४४
बीजाङ्गुलादिवत्	४७
ब्राह्मणधर्मण्यन्याय	१००
भक्षिकावदुच्छ्वासमात्रन्याय	१३७
श्लववत्...उपकुर्वाणः	१६, ३६४
शतकालं मर्दनं तदकालं मर्दनमुत्तमम्	७१
यत्परः शब्दः स शब्दार्थः	१६७
यत् गिरिशिखरमारुह्य प्रेक्ष्यते तदपि प्रत्यक्षमेव	३०
यादृशाङ्गे जायते तादृगेव भवति	१८७
यो ह्युभयोर्भवति लभतेऽसावन्यतरतोऽपि व्यपदेशम्	१०१
विशेषप्रतिषेधे श्लेषाभ्यनुज्ञानम्	१०
विभागमन्तरेणैव...	१७२
शान्दी ह्याकाङ्क्षा शान्देरेव प्रयुज्यते	२८
पादवादिन्याय	८३
सङ्कलनन्याय	६२, ७८
सामान्यमनन्यविधेर्विशेष...	
स्वात्मन्यविशेषका...	७३

(App. F) (च)

काव्यप्रकाशविवेके प्रमाणोद्धृतयः

अलङ्कारप्रत्युक्तः (ग्रन्थाश्च)

अमिनवगुप्त (ध्वन्यालोकलोचन)

छं ६, ३७, ४३, ७१, ७२, ६२, ६३, ८६, ६०, ६१, १०५, १११, १२१, १२८, १२६,
 १३०, १३३, १३४, १३५, १३६, १४२, १४७, १५८, २०२, २०३,
 २५१, २५४, २५५, २५७, २५६, २६१, २६४, २६५, २६५, २६७, २६८, २७६,
 २७७, ३१२, ३५२, ३७३, ३८०, ३६८

अमिनवभारती ७५, ८६=abb. bb vi. p. 224.

आनन्दवर्धन (ध्वनिकृत्, ध्वनिकार, ध्वनिनिर्माता, ध्वन्यालोक)

छं १३, १४, ४३, ६०, ६२, ७०, ७१, ६१, १००, १०१, १०४, १०५, १११,
 ११६, १२०, १२१, १३०, १३३, १३६, १४२, १४४, १४८, १४६, १४८,
 १५१, १५२, १५६, १७३, १७७, १८१, १८३, १८४, १८५, १८६, २४४,
 २४५, २४७, २५८, २६१, २६२, २७३, २८८, ३५१, ३५२, ३६२

उद्भट (काव्यालङ्कारसारसंग्रह)

छं ८, १२, ६२, १४३, २७, २८५, ८८, २६३, ३०८, ३०६, ३१०, ३२३,
 ३३८, ३३६, ३४१, ३४५, ३४६, ३७२, ३८४, ४००, ४२४

भामहविवरण

१४१, १६५, २७८, २८६

उद्भटविवेक (राजानकतिलक)

३११

कारमीरकाः

१२, ८२, १६४, २५८

कुन्तरु (वकास्त्रिजीवित)

१, १२८, १३०, २३२, २६०, २६४, ३३७

क्षेमेन्द्र (जी. वि. च.)

२८६, २६३

वृषबी (काव्यादर्श)

१४१, १४३, १८५, २५६, २५७, २५८, २५६, ३३०, ३०१,

३१७, ३१८, ४३३

धनञ्जय, धनिक(रसारूपक)

४४, ५५, ६३, ६६, ८३, ८६, ६१, ६६, २४३, २८६,

२५७, २५८, ३२६

ध्वनिमार्तिक (२)

४३, १५४

नवीनाः (अ. स. कृताः)

३४६

नाम्यदेव (सरस्वतीहृदयालङ्कार)

४७, १६६, २२१, २८४

प्रतीहारेन्दुराज (का. अ. सा. सं. लघुश्रुति)

१४३, ३०८

प्रकाशवर्ष (रमार्णवालङ्कार)

८, ५५, २६३, २६३

प्राचीनाः

६४, १८२

भरत (नाट्यशास्त्र) ५० ५५, ३६, ३४, ६६, ७७, ८२, ८६, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९४, ११२, १३०, २५५, २५७, २५८, २६२, २६६, २६४, २६३, २३४, २८८, ३१२

भरतमुनि ४७, ५५, ६६, ७६, ७७, ८०, ८५, ८६, ८८, ११२, १३६, २३१, २६३, २६४, २८६

भट्टतीति (काव्यवैतुक)

पृ. ३, ६, ६, १५२, २७१, २७२

भट्टनायक (हृदयदर्पण)

पृ. ५, ३७, ४२, ५६, ६८, ६९, ७७,

भामह (काव्यमालङ्कार) पृ. ८, ६, ६८, १४१, १४८, १८१, १८५, १८७, २७१, २७६, २८५, २८०, २८१, २८३, २८४, ३१३, ३२४, ३३५, ३४५, ३४६, ३४३, ३६६, ३७२, ३८४, ३८७, ४३६

भोजराज (सरस्वतीकण्ठाभरण) पृ. २६, ३३, ५०, ६५, ७४, २०२, २४१, २६३, २६४, ३०१, ३०२, ३१७, ३१८, ३१८, ३१८, ३४०, ३४१, ३४७, ३७२, ३८१, ३८५, ४०६

शृङ्गारप्रकाश

१-२ (तदाह...=मृ. प्र २१६)

२४ (नहि विद्यमानायां इत्यास्ता =मृ. पृ. २०५)

२५ (तदुक्तं बालाजि...=मृ. पृ. ३८)

२६ (एतस्मिन् च उद्ये...=मृ. पृ. २६)

२६ (प्रतीच्छन्त्या...=मृ. पृ. १३७)

३० (कुतोऽयं गीर्ण...=मृ. पृ. १८३)

३३ (यदाह...=मृ. पृ. २२४)

३३ (द्विरेफ...इति=मृ. पृ. २१४)

३६ (अस्ति तावत्...=मृ. पृ. २२६)

४६ (सुभ्रू त्व...=मृ. पृ. २४२)

४७ (आदिपदेन...=मृ. पृ. २४५)

५० (यथा नामरक...=मृ. पृ. ५०)

५० (सा नियत...इह तु=१४. पृ. २४०-४२)

६३ (अम्पाइ...=१४. पृ. ७४)

६४ (अभिसानापर...=१४. पृ. १)

७४ (न हि मुसिचितो...=१४. पृ. ३६)

७७ (आरस्तु...=१४. प्र. ३.)

८६ (कावम्बरीपरिगृह्याह्यै...=१४. पृ.)

१०३ (हरिश्चन्द्रचरिते...=१४. प्र.)

१२१ (गधुमथन...=१४. प्र.)

१२६ (सुमदाहरण...=१४. प्र.)

१६३ (श्रुत्वादयध...=१४. पृ. ३२६)

१७१ (केशेषु केशेषु...=१४. पृ. ३४ ४६, ५४, ७५, १८१, १६६)

१८६ (एवञ्च मुखे...=१४. पृ. २८३)

२८८ (चर्यावन्ध...=१४. प्र. ११५. प्र.)

३२५ (कथं पुनः...=१४. पृ. ५७)

३६८ (प्रलक्ष्णं परिदृश्यमाना...=१४. पृ. २, २५२)

मम्मट (शब्दव्यापारविचार)

३४-३५, १५३

महिमभट्ट (लघोक्कविमर्या)

१६६५.

व्यक्तिविवेक पृ. ३६, १६५, २०१, २०२, २०४, २०५, २०६, २०७, २१६ (!)

३१८, ४३८, ४३६

मुकुलभट्ट (अभिधातृतिमातृका)—

पृ: ३०, ४०

मुनि—

५५, ८६, २६३

यत्तक .

*अलङ्कारसर्वस्व

*काव्यप्रकाशसङ्केत

कट्ट (काव्यालङ्कार)

पृ. ७६, १३१, २५६, २६८, २६९, ३१४, ३१६, ३३६, ३४२, ३६२, ३८६, ३६०,

३६१, ३६२, ३६६, ३६८, ४०१, ४०२, ४०३

नमिसाधु टीका

४-२

रत्नभट्ट (शत्रारविलक).

पृ. ८६

वाचस्पतिमिश्र

१५, २१, १२६, २७८ (१)

वामन (का आ सू वृ) ७, ६, १०, ३४, ३६, १२८, १४२, २०८, २०६,
 २१३, २१७, २३६, २४०, २४१, २४५, २४६, २५०, २६३, २७४, २७५, २७८,
 २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८३, २८४, २८४, २८६, २८७, ३०४, ३२२,
 ३४६, ३६२, ३७२, ३७३, ३७४, ४१४, ४२८, ४३०, ४३३, ४३५, ४३६

अन्ये (अलङ्कारसर्वश्र)

३३१

अन्येषाम्

२५० ३६७

अन्यैरुक्तम्

२८४

केचित्

१०, १२, ६३, २१८, २५५, २७८, ३०४, ३५६

केनचित्

३३३

कैचित् (वाचस्पतिमिश्र)

६६, २७८

तथा चोक्तम्

४३, २२३, २०६, २३५, २७६

उक्तम्

२१६, २२४, २२६

'यदाहु'

७ ८०

गैर्व्याख्यातम्

७ १२, १३, ६१

'वयन्तु व्र.म'

१५, ८२

(App G) (छ)

काव्यप्रकाशविवेके समुद्धृता शास्त्रान्तरकृत शास्त्रचयाश्च

	पताङ्ग		पताङ्ग
अनुशयदेवयानीनाटक	६७	कातन्त्र (ध्याकरण)	१६, ४१६
अन्ये वृ	१७५, १७६,	कादम्बरीपरिणयनाटक	८६
अभिज्ञानशकुन्तल	१२६	कामन्दकीय (अर्थशास्त्र)	२३१, ४०५
अमरकोष	५, १७१, १८६, १८६, २२५	कामशास्त्र (वात्स्यायन)	२२०, २२६,
अर्थशास्त्र (नीतिलय)	३, ४		२३१, २४४, २४५
अलङ्कारकार	७४	काव्य	१-२, ६, १७, ६०, ८०, ८६
उक्तम् आत्मनेपदरूपेण . '	२८		६४, १२६, ४०६, ४२३
'उपपणैष भास्वर्षी बलादम्यत नीयते'	१६२	कृतकान्दवादी (न्याय)	२४
श्रुति (धृति)	३३, १६४	कोष (नाममाता)	८, २६६

'॥ (विश्वप्रकाश)	६२, २६६	नागानन्द	८६, २६४, २६५
गुणवृत्तान्तप्रश्ने	४०६	नैयायिक	३२६, ६७
चन्द्रगोमी (व्याकरण)	३२५	न्यायकुसुमाजलि १५८, १७५, ३२६, ३६८	
छन्दःशास्त्र ७, १६५, २१३, २१५		न्यायविन्दु (बौद्धन्याय)	७४
जानकीहरण (काव्य)	१२६	न्यायसूत्र १७५, १७७, २०२,	
जैमिनिसूत्र (मीमांसा)	१६३, २२५		३४०, ३६८
ज्योतिष	१३१, १३२	न्यायभाष्य (वात्स्यायन)	१७७, २०२
शापकसमुच्चय (व्याकरण)	१८८	पदसंस्कारवादी (व्याकरण)	१६८
'तथा चोक्तम्'	२२, १५८	पाकशास्त्र	१७१, १८३
'तदाहुः' (प्राक्प्रतीतस्य...)	३०-३१	पाणिनि (व्याकरण)*	
तदुक्तम् (कालानुपाति यद्रूपम्)	२५-२६	॥ बार्तिक	
॥ (सन्निहितरजतशकले)	३१	पुराणादि	५
॥ (सम्बोधनं न लोके)	४५	प्रभाकरगुरु (मीमांसा)	२१, २६, ७५,
॥ (शब्दार्थप्रादि...)	७४		१७७, ३२६
तदुक्तम् (तेनार्थे...)	१५६	प्रमाणवार्तिक (बौद्धन्याय)	७०, १७४
तदुक्तम् (लिप्ता शब्दा)	१५७	बृहत्कथा	२५६
तदुक्तं (कारणोपनिपातः...)	४२७	बृहद्देशी (सङ्गीतशास्त्र)	१६६, १७१
तन्त्र	२४६, २४७	भट्टचार्य (कुमारिल ?)	४२
तन्त्रवार्तिक (मीमांसा)	२०, ३५,	भट्ट (मीमांसा)	२८, २६, २०१, ४००
	३८, ४२, ४००	भट्टमिल	३३
तर्कतन्त्रादिशास्त्र	१०	भट्टहरि	२५
तर्कभाषा (न्याय)	३६६, ३६८	भ्रान्तमत	२०
तार्क्यमहाव्राह्मण (श्रुति)	३४०	महर्षि	६१
तीर्थातिवादि (मीमांसा)	२०, ३३, ३२५	महाकवि	६४
विमुनिप्रणीत	१८१-८८	महाभारत (महर्षि)	६०, ६१, १६५,
दत्तिल (दत्तक) विशाखिलादि (कामशास्त्र) =		महाभाष्यकार	२६, १६१, १८५
धर्मकीर्ति (बौद्धन्याय)	७२	मीमांसक	७०, २५६, २६७, ३६७
धर्मशास्त्र	२३१, २०४, ३६६	मैत्र भरद्वाज (व्याकरण)	१८८

यदुक्त 'स्वरूपे सयमभ्रान्त पररूपे विपर्यय'	शबरभाष्य (मीमांसा) २०, ४२,	
	७४	१६६, ३४०
नित्यशब्दनादी (मीमांसा)	७४	धाधरानार्थ (ज्योतिष) १३१, १३२
नीतिशास्त्र	१६७	धीनन्दिशिखा (शैवतन्त्र) २८७, २४८
योगसूत्र १६३, २००, २३२		श्रीध्वार्तिक ३५, १८३, १५४
(न्यासभाष्य) १६४, २००, २०१, २३२		श्रुति १२६, २४८
(तत्त्ववैशारदी) २, २३२		सरस्वतीहृदयालङ्कार ४६, ४७, १६६
रत्नावली १२६, २३३		सांख्य (माह्यकारिका) २, ७२
लङ्कावतारसूत्र (वौद्ध) ७४		सुभद्राहरण १२६
वाक्यपदीय १३, १४, २५ २६, ३१		सूदशास्त्र (पाककला) १८३
(स्त्राथे), ३१, ४८ (तदुक्त), १७२		सौगत ७३, ७४, १७५
वाक्यपदीयटीका ३१, ३२, ३३		चतु शिखरशेखरीशून्य (cf ज्ञानाभय -
विक्रमोर्वशी १२६		निबन्धावली p. १५१, ३६४) १७२
वेणीसंहार २८५		हयमोवपथ २६५
वेदान्त १२६, १७२		हरिप्रबोध ३०४
वैद्यक ३		हरिविजय १२६
वैयाकरण ३०४, ३०१		हरिधन्वचरित १०३
वैशेषिकमत २३, ४२		हेमचन्द्र (सिद्धहेमचन्द्र) (व्याकरण) ५१ ५२

(App. H) (ज)

दुरुहशब्दसूची

अक्षरव्युत्पत्तिनिर्माण	१७१	अध्यास ३३, १६७
अक्षरवर्णमाहात्म्य	८	अनवस्था ४१
अक्षर	४४	अनिवर्तसम्बन्ध १६६
अनाहत ३१, ३३		अनुमात्रानुमाह्वता १३१
अध्यवसान ३३		अनुरणन ६८
अध्यवसाय ४२		अनुवाद १६७

	पताङ्काः		पताङ्काः
अनुवाद्य	२०२, २३७	अविनाभावित्व	२७
अनुव्यवसाय	४२	आकाङ्क्षा	१६, २०
अनुष्ठान	६८	आक्षेप	३५, ३७०
अनैकान्तिक	७५, १५६	आख्यान	५
अनौचित्य	६४	आजानिक	१५१
अन्तःकृत	३३	आभास	२३३
अन्यच्छायायोगि	२८३	आरोप	३०
अन्योन्याभय	६	आशय	७, १७१
अन्यथ्यतिरेक	२६	आश्रयाधर्मभाव	३१३, ४३५
अपरस्परप्रेष	८	आसक्ति	२०
अपवाद	४०६	उत्कृष्टिकाप्राय	७
अपवादस्त्व	३७२	उत्तमरुद	१४५
अपहसना	३७०	उत्तरालङ्कार	१०६
अपोद्धार	१७१	उत्तमर्जन	२००
अपोद	२७	उद्देश्य	२०१, २२३
अप्रतिबन्ध (बीज)	१७३, १७६	उद्धार	११६, १५६
अभाव	६०	उद्भाव	८, १०
अभिप्रायुक्तभूता	१६६	उद्भाव	७
अयोग्यवच्छेद	३	उपचार	३६
अयोगि	२८३	उपमाप्रपञ्च	३३५
अयोगिज	८	उपसर्पण	२००
अर्थक्रियाकारिता	२३	उपहकारकत्व	१३
अर्थनिर्वाहरक्षिप्त	४	उवादाग	२७
अर्थमुखप्रेक्षित	११३	उपाधि	२४
अर्थोपति	२७	औचित्य	२५६
अर्थोपति	२६८	कम्पना	१६६
अपट	३४८	कर्णक्षेप	३१
अवगूढति	२२	कविप्रमिदि (समय)	२३१

	पलाहः		पलाहः
रुचिप्रीदोक्ति	१०३, १०८	प्रातेय	१००
काकु	२१, ५०	वटस्थ	३०
कार्गण	३४४	तद्भावापत्ति	३३, ३६०
वाभ्यङ्गशिञ्जा	६	छादस्थ	२८
वाभ्यङ्गेतु	१३५	तन्त्र	२३३
शीतन	२३२	तन्त्रन्याय	६६
पुढ	११८	वात्पर्य	६
कुविन्द	१६६	तीर्थ	४
वृणति	३६५	तुलिता	८
रुते	३	तिप्रगाथनसम्बन्ध	१५४
कोण	२८६	दसडपाद	१६२
खण्डकथा	२८८	दर्दुर	१७
खलीकर	१७६	दुर्दुष्ट	३७
क्षयाति	२०	देशीपद	१८८
गडि	३७६	धाराधर	३७७
गमनिका	२२	धूलिकदम्ब	११
गलप्रद	१६२	नान्तरीयकत्व	३५
गुणभाव	५	निगीर्ण	३३
गुणप्राधान्य	१३७, १८५	नित्यदोष	१६४, १६४
गुणवृत्ति (गाणी इति)	३५	नियतसम्बन्ध	१६५
चतुःशिखशेखरशून्य	१०२	निष्पाद्य	४३७
चर्गावन्ध	२८५	निहलक्षणा	३५, १६४
चित्त	७४	निर्घात	२८६
चित्तपुरग	६७	निर्विचला	७०
चूर्णक	७	निर्विभाग्य	१५५
चैत	७४	निशुम्भ	२१२
छर्दित	२४२	निस्तुप	४६, ७०
छात	१७	न्याय	६७

पञ्चाङ्गाः

पञ्चाङ्गा-

न्यायदोष	४२४	प्रसज्यप्रतिषेध	१६०
पञ्चधर्म	१७५	प्रसज्यवृत्ति	३६८
परत्तन्त्र	२	प्रतिद्विविरोध	२२२
परिकथा	२२८	प्रदण्डन	२००
परिणाम	५६	माधार	२४९
परिमल	८	प्राणप्रदधर्म	२४
परिवृत्तिवद्वत्वासद्वत्	१६	बन्ध	३१४
परिसंहया	४००	वाभक्त	३३८
परिहार	६६, २१२	भद्रा	४७
पर्युदासवृत्ति	६०, ३३८	भसल	२३७
पश्यश	२२६	भागावृत्ति	२६८
परयन्ती	३१	भाव	६२
पाक	६४	भावकृत्य	६८
पादाग्रि	२६८	भेद	१३
पारिभाषिकगुण	२५	भोग	६८
पूर्व	३६२	भोगकृत्य	६८
पूर्वरूप	३६२	भोगीकरण	६८
पुनर्वदनुमान	२६६	मण्डलाग्र	३४३
प्रकटता	४२	मध्यममार्ग	६२८
प्रकृत	३३६	मध्यमवृद्ध	१५४
प्रकृतिपुरुष	८	मध्यमा	३१
प्रतिनिर्देश	२२३	मुख्य	४०, १८६
प्रतिभा	६, ४६	मूर्ध्याभिपिक्त	२२
प्रतिबन्ध	५०, १७६	वदच्छा	२४, २६
प्रतीतिचतुष्टय	६७	वदच्छाराब्द	४८
प्रत्यभिज्ञा	१५७	योग्यता	१६
प्रवर्तन	२००	रुधिर	१६०
प्रवृत्तिनिमित्त	२७, ३४	रूपक	२२६-३०

	पञ्चाङ्गः	पञ्चाङ्गः	पञ्चाङ्गः
लक्षण	२७-२८	वैदग्ध्यभङ्गीभणिति	११
लक्षणलक्षणा	२६	व्यक्ति	४६
ललित	४४	व्याप्ति	१७५
लिङ्ग	१६३, १७३	व्युत्पत्ति	७, ६, १८१
लिङ्गिन्	१७३	शक्ति	६
लोक	७	शक्यत्व	२२
वक्रत्व	६	शबलता	६६
वक्रोक्ति	२६०	शास्त्र	५
वर्णजाति	२११	शिक्षरिणो	१८३
वर्तमाना	१६	शोणित	१६०
वस्तुभामे	२४	श्रुत्माहिका	२४
वाक्य	१६२	शेषवदनुमान	२६६
वाचोयुक्ति	१५६	श्रुतार्थापत्ति	२८
वासना	६७	श्रुति	१६२
विचकिल	२४६	श्लोकावृत्ति	२६८
विचित्रमार्ग	२२८	सविति	४२
विच्छिन्ति	४५, ३३६	संसर्ग	१५३
विदग्ध	१६६	सफलरुधा	२८८
विद्यास्थान	८	सद्वैत	२३
विधेय	२०२	सतत्व	३६०
विम्बोक्त	५५	सन्दिग्धसाध्यधर्मा	२३०
विभ्रम	५५	सन्धि	६४
विरोधात्तद्वार	१०६	सन्निधि	१६
विवेकव्याप्ति	२१२	समवायवृत्ति	३७३
विशेषालङ्कार	३६३	समशीर्षिका	१६
वृत्तगन्धि (गप)	७	समाह्वया	१६३
वृत्ति	२६३-६४	सम्दानन	१६६
वैखरी	३१	सपञ्च	१७४

पत्राङ्काः

पत्राङ्काः

सम्प्रत्यय	२८	सामान्यतोऽष्ट यत्तुमान	२६६
सम्बद्धसम्बन्ध	१६८	विहनाद	२८६
सम्भावना	३३६	सुकुमारमार्ग	२२८
सम्भावना	१००, ३३८	सूक्ष्मा	३१
सविशेष	७०	स्त्रलङ्कति	४०
सहृदय	६, ८६	स्थपुड	८८
साधक	३३८	स्थान	१६३
साधनवाक्य	१७८	स्फोट	१३-१४
साधारणीकृति	६६	हतवृत्त	२१३
सामाजिक	६६	दन्तकार	२०६
सान्तरार्थनिष्ठ	२७	हेतु	११७
सामान्य	२६	हेतुलङ्कार	१२०

ERRATA (Part I)

Page	Line	Read	For
xiv	34-35	which are in <i>śryā</i> and in the definition of the figure प्रतिवस्तुमा, uses	which are in prose, uses
25	10	समवायिपदम्	समाधिपदम् 1)
"	18	कालानुपाति	कालानुयाति
43	17	प्रसिद्धाभिधानी	प्रसिद्धाभिधाना
45	12	लोकैऽस्ति	लोकेऽनु
48	18	परस्वराऽसङ्कीर्णं	परस्वराऽसङ्कीर्णं
49	2	विवक्षिततया	विवक्षिततये
50	12	या नियतप्रतिबन्धाऽनियत	याऽनियतप्रतिबन्धा
"	14	अप्रतिबन्धा त्वेक	अनियतप्रतिबन्धा त्वे
54	8	ध्वन्यते	ध्वन्वते
55	19	विच्छित्तिः	विच्छित्तिः
76	2	च्छेदपाशङ्गः	च्छेदकान्तः
78	6	अपरस्तु	अपरन्तु
101	12	...ए एत्व' 'अत्ताए एत्व'	...ए एत्व'
105	3	अरसशिरोमयी	अरसशिरोमयि
108	5	रदमुन्मयमि	रदमुन्मयमि
110	28	...ए एत्व' 'अत्ताए एत्व'	...ए एत्व'

ERRATA (Part II)

Page	Line	Read	For
142	25	सरत्रभ्रभङ्गे	तरत्रभ्रभङ्गे
143	10	समाहितमित्य...	समाहित इत्य...
"	17	.. क्षारानिदानिन्तनाः	..क्षारा इदानीन्तनाः
158	13	चक्षुरादीनामिव	चक्षुरादीनामेव

Page	Line	Read	For
165	23	शाब्दत्वहानिः	शब्दत्वहानिः
166	4	संशये	संशय—.
177	27	निःशेषेत्यादी	निःशेषेत्यादा
191	17	कोपशून्यस्य वैरं भयाय	कोपशून्यस्य भयाम्
195	23	वत्स	वत्स
201	17	दीर्घकाल	दीर्घकाल
209	10	प्रेमादर्शः ॥२०४॥ (अ. श.)	प्रेमादर्शः (अ. श.)
240	17	लीलाऽम्बुज	लीलानुम्बन
242	10	प्रापारः	प्राग्भारः
243	21	युष्माकमहसा	युष्माकमहसानां (?)
245	10	सन्दिग्ध	सन्दिग्ध
248	11	परापर	परस्पर
257	1	चरन्ति ॥२३॥	चरन्ति ।
261	27	तथा	मता
272	24	Doctrine of Lakṣaṇa	Doctrine Lakṣaṇa
280	12	पदवाच्येऽथ	पदवाच्येऽर्थे
288	14	पर्याबन्धः	पर्याबन्धः
296	4	धरणिधर	धरणिधर
298	9	पादावृत्ति	पदावृत्ति
320	5	तनुवपुरप्यन्योऽसी	तनुवपुरप्यन्योऽसी
324	2-3	दुल्यम्	दुल्यं दुल्यम्
329	13	कूपकं	कूर्परं
331	10	मरिहिमि	मरिहसि
337	17	इव्योत्प्रेक्षे अपि	इव्योत्प्रेक्षेऽपि
352	9	...वारयेन्द्रलीलाम् ॥४२२॥	...वारयेन्द्रलीलाम् ॥४६०॥
365	1, 15	खिद्यति	खिद्यति